

मूलभूते वेदे च भगवद्भ्यानादीनां निरूपणात् तेषामपि मध्यभाव एवेति तदुत्कर्षमार्गस्तोत्रादीनां काव्यत्वेन मध्यभावात्तदुत्कर्षश्चाह । अर्थोत्कर्षात् स्वरूपोत्कर्षः प्रथमं वाच्यः । श्रीमच्च तद्भागवतञ्चेति शब्दे यावन्तः शोभातिशयास्तदुक्तं भागवतमिति सार्थकं नाम भगवत इदमिति । लक्ष्मीसहितो भगवान् भगवत इदमिति च । तेन प्रकृतोत्कर्षो भगवद्रूपत्वं षड्गुणजनकं भागवतं च फलति । मध्यभावे भागवतस्य वृक्षत्वात् । भगवतः फलात्मकत्वात् । फलत्वे तु रसात्मत्वं 'रसो वै स' इति प्राकृतोत्कर्षः । परमार्थोत्कर्षः स्वरूपेण । कारणत्वे तु ऐश्वर्यादिफलकत्वेन भगवत्फलकत्वेन च । कार्यत उत्कर्षमाह महामुनिकृत इति महोत्थासौ मुनिश्चेति लोक्तः परमार्थतः श्रेष्ठो वेदव्यासः । शब्दप्रधानत्वादेवं निर्णयः । अर्थ एव हि परम्परायातः । 'चक्रे सात्त्वतः संहिता' मिति वचनात् । सर्वविश्वासार्थं समाधिभाषार्थं मननेन तथाकरणात् महामुनिरिति । अतः स्वरूपतः कारणतः कार्यतश्च उत्कर्ष उक्तः । तृतीये साक्षात्प्रचरद्रूपो वेदोऽप्यस्तीति तन्मूलभूता ग्रन्थाः क्षुद्रा इति तदवहेलया फलत उत्कर्षमाह किंवेति किंवा अपरैः क्षुद्रैः परैर्वा भगवद्देवतीरिक्तकृतैर्न किञ्चित् । अन्यदपि प्रयोजनं न भवतीति वा शब्दार्थः । न हीश्वरः केनचिदवरोद्धुं शक्यते । उपासनायाः फलं प्रथमं देवतासान्निध्यम् । हृदि प्रकटस्य हि वहिर्भजनम् । क्षुद्रदेवतासान्निध्यं मन्त्राभिमानिमात्रसान्निध्यं वा न त्वीश्वरसान्निध्यम् । नृपाराधितोऽपीश्वरं उपासनावशतः सन्निहितो भवति । तथा सति प्रत्यहमन्याप्रेक्षितत्वाद्दीश्वरत्वप्रसङ्गः । "ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेर्जुन तिष्ठती" ति स्थितिमात्रत्वेऽपि नावरोधः कर्तुं शक्यः । अवरोधो नाम तद्धर्मः परितो वेष्टनम् । प्राकट्यमेव न तैः कुतोऽवरोधः ? अत्रेति बलक्षण्यार्थं मध्ये वचः । "शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ती"त्यादिन्यायेन लीलाश्रवणेच्छा निरन्तरं विद्यमाना अन्तःकरणधर्मत्वात् प्रकटितस्यावरोधिका । आह तामेव । शीघ्रमिति चोपलक्षणम् । कृतिभिः कुशलैरिति प्रमादो निवार्यते । मुकृतित्वं वा श्रवणेच्छायां हेतुः । तथा सति दुर्लभाधिकारो निरूपितः । अवरुध्यत इति देहलीदीपन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते । ईश्वरेत्यादिपदचतुष्टयमिति विमर्शः । आट्टचिर्वा वेदवत्

प्रतिलयवाग्येत्यादौ तादृशमयत्नेनैव तदुच्चारणान्न दोषः । तत्क्षणादिति सद्य
इत्यस्य ज्ञापकं वाक्यार्थप्रवेशात् पूर्ववाक्येनोपबध्यत इत्यर्थादायाति । आवश्य-
कत्वाद्वा तत्क्षणादिति पुनर्वचनं न दोषः । तस्माद्भागवतेधर्माः सार्वज्ञं सर्वदा
हृदि च भगवदाविर्भाव इति त्रयं मध्यभावः ।

फलभावस्वरूपं वदन् स्वभक्तानुपादिशति निगमकल्पतरोरिति फले हि
सर्वं स्पष्टं काव्यवदिति सूचयितुम् ॥

॥ इति श्रीसूक्ष्मटीका^१ ॥

॥ श्रीगोकुलेन्दुर्जयति ॥

श्रीहरिदासेदितं भगवत्प्रकृतिवर्णनम् ॥

श्रीयशोदोत्सङ्गलालितः कुमारवयाः श्रीकृष्ण एतादृशो रसरूप इति ज्ञात्वा
सेवा कर्तव्या । सेवा तु स्वामिनो यत्समये यदपेक्षन्ते तदेव समर्पणीयम् । यथेच्छा
तथा क्रियते तदा सिद्धिर्भवेत् । एतज्ज्ञानं जीवानां स्वतो दुर्लभतरं तथापि
श्रीमदाचार्यप्रकटितसेवारीतिमवलोक्य मनसि भगवत्प्रीतिर्भावनीया । तत्र प्रथमं
प्रभुर्दयापूर्णः । सर्वथा भक्तदुःखं ज्ञायते । अत्यन्तानि कष्टगम्यः । लीलातिरिक्तं
किमपि न ज्ञायते । स्वजनमात्रेण परिचितः । अन्यत्किमपि न ज्ञायते । क्षणेपि
सन्तोषं प्राप्नोति । क्रोधः स्थिरीभूतो न भवति । सम्बन्धिवाक्यं परिपालयति ।
परमोदारोस्ति । किमपि दातुं न विचारयति । तस्य सर्वत्रोत्तमस्त्वम् । स्वजनपक्ष-
पातपूर्णः । लीलासुनिमग्नः । शोकग्रस्तहृदयतो दूरीगच्छति । “शोकग्रस्तं जनं दृष्ट्वा
कृष्णो गच्छति सत्वर”मिति वचनात् । व्रजजनेषु सदा निरुद्धः । यथा बालः
केनापि परिचितो न भवति तादृशां भक्षणं न क्रियते रुदनं कुरुते तथा भक्तिमार्गीयैः
स्वजनैः परिचितोस्ति । अन्यत्किमपि न ज्ञायते । अङ्गीकृतजीवानां धर्मार्थकामानां
विघातं कृत्वा स्वस्वरूपदानं दत्त्वा स्वस्मिन् प्रीतिमुत्पादयति । यथा बालकः
स्नेहं दृष्ट्वा उत्सङ्गे समायाति हास्यं करोति क्रीडति एवं कृष्णोपि विज्ञेयः ॥

॥ इति श्रीहरिदासेदितं भगवत्प्रकृतिवर्णनं सम्पूर्णम् ॥

॥ શ્રીકૃષ્ણઃ ॥

॥ શ્રીહરિદાસોદિતઃ ભગવત્પ્રકૃતિવર્ણનમ્ ॥

(ગુર્જરાનુવાદ.)

ઉપક્રમઃ—શ્રીયશોદોત્સહગલાલિત કુમારવયસ્ક શ્રીકૃષ્ણ એતાદશ રસરૂપ છે એમ જાણીને સેવા કરવી. સ્વામી જે સમયે જેની અપેક્ષા કરે તે જ સમર્પવું. એ સેવા, જે પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છા તે જ પ્રકારે વર્તાય તો જ સિદ્ધિ થાય. આ જ્ઞાન જીવને સ્વતઃ થવું અતીવ અશક્ય છે, તથાપિ શ્રીમદ્ધર્માર્થપ્રકટિત સેવારીતિનું અવલોકન કરીને મનમાં ભગવત્પ્રકૃતિની ભાવના કરવી.

વિષયઃ—પ્રભુ દયાપૂર્ણ છે. સર્વથા ભક્તાદુઃખને જાણે છે. અલનત-નિકટગમ્ય છે. લીલાતિરિક્ત કાંઈ પણ જાણ્યું નથી. મજ્જનમાત્રમાં જ પરિચિત છે. અન્ય કાંઈ પણ જાણ્યું નથી. ક્ષણમાત્રમાં જ સન્તુષ્ટ થાય છે. ક્રોધ સ્થિર થતો જ નથી. સમ્યગ્ધીના વાક્યનું પરિપાલન કરે છે. પરમ ઉદાર છે, કાંઈ પણ દાન કરવામાં વિચાર કરતા નથી. સર્વત્ર તેમનું ઉત્તમત્વ. સ્વજન પ્રતિ પક્ષપાતપૂર્ણ છે. લીલામાં નિમગ્ન છે. શોકઋસ્ત હૃદયથી દૂર રહે છે, ધરણ્યે ‘શોકઋસ્ત જનને જોઈને શ્રીકૃષ્ણ દૂર જાય છે’ ઇત્યાદિ વચન છે. શ્રીમજ્જનમાં સદા નિરુદ્ધ છે. જેમ જાલક જેનાથી પરિચિત હોય એના વિના ભક્ષણ કરતો નથી રહતો કરે છે તેમ શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિમાર્ગીય સ્વજનોથી જ પરિચિત છે, અન્ય કાંઈ જાણ્યું નથી. અકળીકૃત જીવોના ધર્મ અર્થ અને કામ દૂર કરી સ્વસ્વરૂપદાન કરીને સ્વસ્વરૂપમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉપસંહાર—જેમ જાલક સ્નેહ જોઈને ઉત્સહમાં આવે છે, હાસ્ય કરે છે, ક્રીડા કરે છે, આ પ્રકારે કૃષ્ણપ્રકૃતિ જાણવી.

॥ इति श्रीहरिदासोदितः भगवत्प्रकृतिवर्णनं समाप्तम् ॥

૧. આ ગ્રંથ અમને ખંભાપતના શાસ્ત્રી બદરચંદ્રભાઈપામેથી ઉપલબ્ધ થયો હતો.

श्रीसर्वोत्तमजीनां श्रीगोविन्दस्वामिकृत पदो.

राग विभास.

महोदारचरित्रवानकी पदरज हों पाउं ।

असदालाप असत्सङ्गाति हों सबें विसराउं ॥ १ ॥

सुभग मूरति श्रीवल्लभ विन कहूं नहि सिस नवाउं ।

हरिसेवा हरिकथा छांडिके अनत कहूं न जाउं ॥ २ ॥

निसादिन गुणगान फरें नेनत हृदि सिराउं ।

गोविन्दजन इतनो चाहत तिहारो दास कहाउं ॥ ३ ॥ १९ ॥

राग सारंग ताल चर्चरी.

प्राकृतानुकृतिव्याजमोहितासुरमानुष मधु

सुरनरमुनि ध्यान धरत पार कलु न पावे ।

दिखि भुवि पातालमें कोउ पटतरको नावे ॥ १ ॥

कोटि जनम भटकि भटकि अब मनमें द्वारि मानि

साधन करि दृष्टा काह जनम सब गमावे ।

ओर सब उपाधि छांडि असत्संगको निवारि

संशय सब मनको काटि जो अपने जीय आवे ॥ २ ॥

वचनामृत श्रवन सुनो हरिसेवा हितसों करो

दुस्तर मंत्रासिन्धु तरो बल्लभ उर लावे ।

कहत गोविन्द कलियुगमें ओर कलु नाहि उपाय

मनवचकर्म करि निसादिन श्रीवल्लभगुण गावे ॥ ३ ॥ २० ॥

राग भैरव.

वैश्वानर नाम सुनत असुर जीव जरि मरे ।

मायावसदि मत्त गरुद सुनत हिय उपज्यो त्रास

अति उजास देखि आकास आई सबे पायन परे ॥ १ ॥

जो अपने जीय जानि शरणागत होई रहे

विन साधन करुणा करि कलियुगमें उद्धरे ।

मनवचकर्मकरिके कहत आनि जाये सबे

तजो गोविंदमधुचरण मजो सो भवसागरे तरे ॥ २ ॥ २१ ॥

શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર.

(અનુસંધાન ગતવર્ષાદિક પૃષ્ઠ ૮૮.)

મહોદારચરિત્રવાન.—

યથાપિ મુખારવિન્દ્યસ્વરૂપ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનું અદેહદાનસામર્થ્ય પૂર્વોક્ત પ્રકારે નૈસર્ગિક છે, તથાપિ દાતા પાત્રના વિવેક જ દાન કરે છે તેમ શ્રીમદાચાર્યચરણ પશુ સ્વમાર્ગીય ફલદાન પાત્રાપાત્રવિવેકપૂર્વક જ કરતા હશે એ આશંકાના નિરાસાર્ય શ્રીમત્પ્રભુચરણ ‘મહોદારચરિત્રવાન’ એ પ્રકારે શ્રીમદાચાર્યનું એકાનંતવિંશ નામ ધરે છે. એ કેવલ દાતૃત્વ હોય તો પાત્રાપાત્રના વિવેક જ દાન ઉચિત હોય, પરંતુ શ્રીમદાચાર્યનું દાન કેવલ નથી, કિન્તુ ઔદાર્યસંહિત છે. કેવલ દાન અને ઔદાર્યવિશિષ્ટ દાનનો જ આટલો વિશેષ છે. કેવલ દાતા તો દેશકાલવિચારપૂર્વક ફલોદેશપૂર્વક પાત્રાપાત્રવિવેકપૂર્વક દાન કરે છે, અને ઉદાર તો દેશાદિકને પણ અવિચારીને જ દાન કરે છે. આ તો સાધારણ જ ઔદાર્યધર્મે કરીને દાનની વ્યવસ્થા કરી. શ્રીમદાચાર્યચરણ તો અસૌકિક-અસાધારણ-હોવાથી તેમના ઔદાર્યનું પણ અસાધારણત્વ જણાવવાને ‘મહોદારચરિત્રવાન’ નામની આજ્ઞા કરી છે. ઔદાર્યમાં અસૌકિક ભાવે કરીને અસાધારણત્વની આજ્ઞા કરીને મદરવની જે આજ્ઞા કરી છે તે સ્વ-માર્ગીય અસૌકિક ફલદાનનું ઔદાર્ય જણાવવાને છે. મદર એવું ઉદાર-મહોદાર-જે ચરિત્ર તદ્દાન-તદ્દુક્ત-મહોદારચરિત્રવાન.

આરે સ્વયં મુખારવિન્દ્યરૂપે વેણુદારા વિવિધરસસન્નિચિતપરમસૌન્દર્યસાદ્ગતિમાત્ર બર્હાપીઠ નટવરવપુ કૃત્સ્નરમણવિશિષ્ટરૂપે તત્ત્વરૂપામૃતદૃષ્ટિ કરીને, શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યમાં, હરિદાસવર્ચ શ્રીગોવર્ધનાચરણમાં, દુમલતાપ્રમુતાદિમાં, સરિતમાં, સરસ પક્ષિગણમાં, ગોધનાદિમાં પણ, અધિકારાધિષ્ઠાનપરત્વ જ અગ્ન્યમૃતખીજના સંપ્રદાયનિયમના આગ્રહનું પોષણ કરીને સર્વત્ર, એ શેષભન સમયે નિરોધાકૃતિમાન અદેહ કૃષ્ણધરામૃતરસવાનું દાન કર્યું તો પછી ઔદાર્ય ઔદાર્યવિચારમાં તો કહેવું જ શું ? અધુરરસસંસિકન વેણુ પણ સ્વયં શ્રીમદાચાર્યચરણ છે. વધી સમ રત્નમાં પણ અગ્નિખીજતમક તથા અમૃતખીજતમક રવનીસંપ્રવૃત્તિ થાય છે તે જ કાલે. અહકુરથી આરંભીને ફલપર્ણવસાધિત્વ જ થાય છે. એ જ સમ્પાદનધર્મત્વથી અગ્નિખીજની તથા અમૃતખીજની તેમને વિષે નિત્ય રિચતિ હોવાથી વેણુ-પણ કૂંજનાદિથી વિવિધ મૂર્છનાદિ-થી તદ્દાન છે તેથી તદ્દાન જ મહોદારચરિત્રવાન શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યનું નિરવધિત્વે કરીને અખિત ચરિત્રદર્શનાદિ તદીય જનને રંકટતર થાય છે, તદ્દેણુવાદના પ્રકારવિશેષે કોષને ગાન કોષને મોહન કોષકને જડતા કોષકને ચૈતન્ય એ પ્રકારે સર્વને જ એક કાલે સ્વરૂપાનુભવાદિનું દાન થાય છે, તેથી જ નિરવધિદાનકર્ણત્વથી શ્રીમત્પ્રભુચરણે ‘મહોદારચરિત્રવાન’ એમ શ્રીમદાચાર્યચરણનું નિરવધિઔદાર્યધર્મવાન નામ ધર્યું છે. તેઓથીમાં કેવલ દાતૃત્વ નથી, તેથી સ્વપ્રકટિત લક્ષિતમાર્ગમાં કનિષ્ઠ પણ છોવાને અવિચારે જ એતત્ત્વદાન કરવામાં વિરોધ આવતો નથી, તેથી સર્વ અનવધ છે. ‘અહ્કુરગૃતિમાં સ્વમર્યાદ’ એ નામના અભિપ્રાયપૂર્વક

૧ સ્વ સંપદમાં અગ્નિખીજવાચક ‘ર’ તથા અમૃતખીજવાચક ‘વ’ એમ બે અક્ષર છે.

૨ અહ્કુરગૃત્તો સ્વમર્યાદાઃ.

સ્વસમ્પ્રદાયપુરોધે જ, નહિ કે સ્વમર્યાદાને પણ ત્યજીને, મૂલસૃષ્ટિભિન્ન એવ પ્રતિ સ્વીકાર્યત્વ વિચારે છે, અર્થાત્ મૂલસૃષ્ટિથી ભિન્ન પ્રતિ કદાપિ પણ સ્વીકાર્ય વિસ્તારતા નથી, તેથી સ્વપ્રકટિતભક્તિસુખારવિન્દકલવિયોગાગ્ન્યુલ્લેકનિષ્ઠ શ્રીદામોદરદાસાદિ પ્રતિ વિરહાનુભવામૃત-રસનિભૂત એતદ્વલ્લહાન અવિચારે જ કરે છે. તેનો પણ તેથી વિરોધ આવતો નથી, આ પ્રકારે સર્વ અનવધ છે. મહોદારચરિત્રવત્ત્વના કથને શ્રીમદાચાર્યચરણમાં આ ધર્મ સ્વાભાવિક છે, આગતુક નથી, એમ પણ જણાવ્યું.

ઉદાર વા અતિનિર્મલ વા પ્રશસ્ત, ચરિત્ર-કર્મ-જેનાં છે તે ઉદારચરિત્રવાન, મહાન અને વધી ઉદારચરિત્રવાન, તે મહોદારચરિત્રવાન, અથવા મહાનને વિષે ઉદારચરિત્રવાન, અથવા મહાન-અહુ-ઉદાર ચરિત્ર જેમનાં છે તે મહોદારચરિત્રવાન, અથવા મહાન છે ઉદારચરિત્ર-ભક્તો-જેમના એવા મહોદારચરિત્રવાન શ્રીમદાચાર્યચરણ છે.

પૂર્વ નામમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ અદેયદાનમાં દક્ષ અતિયતુર પ્રીણુ સાવધાન પ્રમાદ-રહિત છે. એમ આચાર્ય કરી. જેમ કાંઈ સ્વાતર્ક્ય નીતીને સાવધાનતાએ રક્ષે છે અને અન્યત્ સર્વનું દાન કરે છે તેમ શ્રીમદાચાર્યચરણ સ્વોપયુક્ત રહસ્યદક્ષને રક્ષે છે અને ઇતર સર્વનું દાન કરે છે. જો આમ જ હોય તો કાંઈને પણ તે સ્વોપયુક્ત વા સ્વોપયુક્ત રહસ્ય દક્ષનું દાન કરે છે કે નહિ આ શરૂઆતના સમાધાનાર્થ મહોદારચરિત્રવાન નામની શ્રીમત્પ્રભુચરણ આચાર્ય કરે છે. કદાચિત્ દાન કરવાને ઇચ્છે ત્યારે દાતૃતા પ્રકટ કરે છે. દક્ષાદક્ષાપૂર્વક પાત્રાપાત્રવિષેકે દાન તે કેવલ દાન, તદ્વાહિતે દાન તે ઔદાર્ય, તેમાં પણ સ્વસર્વસ્વ નિધિનું દાન તે મહોદાર્ય. એમ મહોદાર્ય સ્વમનમાં વિચારીને તેવા પરમપ્રેમારૂપદને સર્વસ્વ નિધિનું દાન કરે છે, એમ તે દક્ષનું પરમદુર્લભત્વ આ મહોદારચરિત્રવાન નામથી સૂચ્યું. એવા પરમપ્રેમારૂપ તો અમારા પ્રભુ શ્રીમત્પ્રભુચરણ જ છે. તેઓશ્રીને જ એવા દક્ષનું દાન શ્રીમદાચાર્યચરણે કર્યું છે, તેથી સ્વાનુભૂતત્વે મહોદારચરિત્રવાન એમ શ્રીમદાચાર્યચરણનું નામ શ્રીમત્પ્રભુચરણે ધર્યું છે.

શ્રીમદાચાર્યચરણ એતાદૃશ અદેય દાન કેમ કરે છે એમ શરૂઆતના નિરાસાર્થ આ મહોદારચરિત્રવાન એ નામ શ્રીમત્પ્રભુચરણે ધર્યું છે. મહાન ઉદારચરિત્રવાન તે મહોદારચરિત્રવાન. શ્રીમદાચાર્યચરણ સ્વયં મહોદારચરિત્રવાન હોવાથી જ દાન કરે છે. ઉદાર તો પાત્રાપાત્રના વિષેકે દાન કરે છે, પરંતુ મહોદાર તો પોતાના ઔદાર્યશુભે જ સર્વત્ર દાન કરે છે. અથવા મહોદારનાં-ભગવાનનાં-જે ચરિત્ર તદ્વાન તે મહોદારચરિત્રવાન તેથી શ્રીમદાચાર્યચરણ ભગવત્ત્વથી જ દાન કરે છે એમ અર્થ છે. અથવા મહોદારચરિત્ર-ભગવાન-તદ્વાન-તત્સંહિત-તેથી રસસન્તોષે જ દાન કરે છે, તેથી મહોદારચરિત્રવત્ત્વની ઉક્તિથી લીલાએ જ દાન કરે છે, દાનમાં કાંઈ પણ પ્રકારે વિચાર કરવા રહેતા નથી એમ ભાવ છે.

અદેયનું દાન કરવામાં ઔદાર્ય અપેક્ષિત છે તદર્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીમદાચાર્યચરણનું મહોદારચરિત્રવાન એમ નામ ધરે છે. આસ્પરૂપતાએ લીલામાં પ્રથમ પુણ્ય શ્રીવ્રજસીમાન્તિ-નીને અને હરિપ્રયાદિને વેણુદારા સુધાદાનથી ઉદારચરિત્રવત્ત્વ છે જ, તે ઉદારચરિત્રવત્ત્વને સાથે લઈને જ શ્રીમદાચાર્યચરણ પ્રકટ થયા છે એમ 'મતુપ્' પ્રત્યય જણાવે છે. અથવા

કર્મધારયથી મત્વર્થય ન હોય એમ અનુશાસનથી જાહેરની પ્રાપ્તિ થતાં મહાન એવા અને ઉદાર તે મહોદારનાં-ભગવાનનાં-ઔદાર્યોદિ ચરિત્રો જેનાં અથવા જેમાં છે તેવા મહોદારચરિત્રવાન શ્રીમદ્ધાર્યચરણ છે. પૂર્વવિશેષણવિશેષિત 'ચરિત્ર' પદથી શ્રીમદ્ધાર્યચરણનાં ચરિત્ર રસાદેશે ક્રિયામાણ લીલારૂપ છે, આથી શ્રીમદ્ધાર્યચરણનો સર્વદ લીલાવેશ પણ સ્વયંજો.

મહોદારચરિત્રવાન એ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કન્ધના પૂર્વાર્ધના એકાદશ અધ્યાયાર્થનું જોષક છે. 'મ' ધાતુ ગતિવાચક છે, તેથી 'આર'નો અર્થ ચરણ-વા ગમન થાય છે, બીજું આર તે ઉદાર, અને મહાન ઉદાર તે મહોદાર, મહોદાર ચરિત્ર છે જેમનું એવા મહોદારચરિત્રવાન શ્રીમદ્ધાર્યચરણ છે. અથવા મહાન-ઉદાર જેમાં છે તે મહોદાર, એવું ચરિત્ર તે મહોદારચરિત્ર, અને તદ્વાન મહોદારચરિત્રવાન શ્રીમદ્ધાર્યચરણ છે. 'હેમન્તમાં' પ્રથમ માસમાં' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં આ સર્વ પ્રકાર સ્પષ્ટ છે. અથવા બીજું ગમન જેનું છે તે ઉદાર, અર્થાત્ કદમ્બવૃક્ષ, મહાન એવા ઉદારમાં—કદમ્બમાં—ચરિત્રવાન મહોદારચરિત્રવાન, આ પ્રસંગની આગા 'તેમનાં રંધ્રો' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કરી છે. અથવા મહોદાર પરદાનરૂપ જે ચરિત્ર તદ્વાન, 'આ' પ્રકટ પ્રદર્શિત શારદ રાત્રિમાં મારી સાથે તમે રમણ કરશો' એ શ્લોકમાં આ પ્રસંગની આગા કરી છે. અથવા મહોદારચરિત્ર જેમનું છે તે મહોદારચરિત્ર વૃક્ષો તેમની સ્તુતિએ કરીને સ્વયં મહોદાર-ચરિત્રવાન, આ પ્રસંગની આગા 'પત્ર', પુષ્પ, છાયા, મૂલ, વલ્કલ, કાષ્ઠ, ગન્ધનિર્વાસ ભસ્મ, અસ્થિ, તોડમે કરીને મનોરથોને પૂરે છે' એ શ્લોકમાં કરી છે.

પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષ્ય:—પૂર્વોક્ત નામે નિરૂપિત સામર્થ્યવત્ત્વ કેવલ પુરુષોત્તમમાં જ સમ્ભવે છે, તદ્વતિરિક્તમાં સમ્ભવતું નથી, શ્રીમદ્ધાર્યચરણનો તો પ્રાકૃત પ્રપન્ચમાં જ પ્રાકૃત્વા હોવાથી અને તદ્ધર્મવત્ત્વ-પ્રાકૃતધર્મવત્ત્વ-પ્રતીયમાન હોવાથી પૂર્વોક્ત સર્વ સામર્થ્યવત્ત્વ તેમનામાં ફરી રીતિએ સમ્ભવે છે એ શક્ષ્ણનાં નિરાસાર્ય લૌકિક પ્રપન્ચમાં પ્રાકટ્ય છે અને તદ્ધર્મવત્ત્વ પ્રતીત છે તથાપિ જે પ્રકારે શ્રીમદ્ધાર્યચરણનું પુરુષોત્તમત્વ સિદ્ધ થાય છે તે સિદ્ધિપ્રકારનું જ્ઞાન કરાવવાને શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીમદ્ધાર્યચરણનું પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષ્ય: એમ વિંશ નામ ધરે છે. પ્રાકૃત-ની-સાધારણની-અનુકૃતિ-અનુકરણ-તદ્દદ આચરણ-એ જ વ્યાજ-મિષે-મોહિત ક્યાં છે અસુર-અસુર સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન-માનુષ્ય-મનુષ્યો જેમણે એવા પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજ-મોહિતાસુરમાનુષ્ય: શ્રીમદ્ધાર્યચરણ છે. કલિકાલંતમજ્જન્ન દષ્ટિમાનનું તેમ જ આસુરધર્મવિશવાનનું પણ તત્ત્વરૂપના અગાનથી, આસુરત્વ જ જાણવું. ધર્મરતું પ્રાકૃતાનુકરણ દેખીને દૈવજનનો પણ મોહ તો સમ્ભવે છે, તથાપિ આસુર જીવોના જ મોહક

૧. હેમન્તે પ્રથમે માસિ । શ્રીમા. દ. પૃ. ૧૧, ૧.

૨. તામાં વાસાંયુવાદાય નીપમાદ્ય સત્ત્વર: । શ્રીમા. દ. પૃ. ૧૧, ૧.

૩. મયેમા રંસ્ય ક્ષપા: । શ્રીમા. દ. પૃ. ૧૧, ૨૭.

૪. પત્રપુષ્પફલછાયામૂલ્વલ્કલદાદમિ: ।

ગન્ધનિર્વાસમસ્માસ્થિતોવર્મ: કામાનુ વિતન્વતે ॥ શ્રીમા. દ. પૃ. ૧૧, ૩૪.

ક્રમ આ પ્રકારે શરૂ કરે તો 'સત્ય છે, પ્રાકૃતાનુકરણજનિત મોહ જ્યાં દેખાય છે ત્યાં આસુર' જીવોમાં અથવા તદ્દર્શવિશેષોમાં જ દેખાય છે, જેમકે કંસપૂતનાદિમાં. 'તે શ્રીદેવકીજીને દેખાતે' એ, શ્લોકમાં, અલૌકિક ધર્મવસ્ત્રે ગર્ભમાં પુરુષોત્તમની સ્થિતિ બતાવતે પણ પછી કંસે શ્રીદેવકીજીનું જે નિઃશ્વાદિક કર્યું તે પ્રાકૃતવસ્ત્ર-આદિ-જ્ઞાનનિમિત્તક જ છે, તેમ જ આગલ પણ શ્રીગોકુલમાં પ્રભુપ્રાકટ્યગ્નાનનંતર પણ પૂતનાદિનું પ્રેમજી અને પૂતનાદિની પણ ભગવાનનું પ્રદક્ષ કરવામાં નિઃશરૂક પ્રવૃત્તિ પણ 'નિઃ' દિશ્-અધિક-તેજ આસનાદને પ્રતિચ્છન્ન-તિરોહિત-કર્યું છે જેમણે તેવા બાલને 'કંત્યાદિ' શ્લોકોક્ત અલૌકિકધર્મોચ્છાદનપૂર્વકેવલપ્રાકૃતઆલક્ષણિકધર્માનુકરણદર્શનનિમિત્તક જ છે. શરૂક દેવ જીવ બ્રહ્માદિને તો લૌકિકાનુકરણતુલ્ય ગર્ભસ્થિતિનું જ્ઞાન છે તથાપિ પુરુષોત્તમને અને સ્વપક્ષપાતિને પ્રભુ સ્તુત્ય જ થયા, પ્રાકૃતાનુકૃતિદર્શને તેમને અન્યથા શુદ્ધિ ન થઈ. એતાવત્ સર્વ જેમ ભગવાનમાં દેખાયું તેમ અત્ર પણ આચાર્યસ્વરૂપજ્ઞાનવાન ભકતોને સ્વોદ્ધારકજ્ઞાનસ્વરૂપે લૌકિકાનુકરણદર્શનમાં પણ પુરુષોત્તમત્વપ્રતીતિ જ થાય છે, આસુરજીવવત્ અન્યથા પ્રતીતિ તેમને કદાપિ નથી, એમ એતાવત્સર્વધર્મતુલ્યત્વ જણાવવાને શ્રીમત્પ્રભુચરણે આ 'પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતાસુરમાનુષઃ' એમ શ્રીમદાચાર્યચરણનું નામ ધર્યું છે. પ્રભુના પ્રાકટ્યસમયમાં મૂલસંહિયા ઇતરને ક્રોધ હેતુથી કદાપિ શ્રીઅહ્મરૂપર્થ થાય અને તેથી તત્સમ્યન્ધે મૂલસ્વરૂપાનુભવજ્ઞાનક્રિયા ક્રિયિત્ તેઓને પણ થાય એમ શરૂક થાય તો કહે છે કે આસુરવેશેને દર્શનસ્પર્શાદિક તો થાય તથાપિ તેમને ભગવત્સ્વરૂપનું જ અજ્ઞાન હોવાથી પ્રાકૃતવત્તો જ અનુભવ થાય છે. વનમાં પ્રભુ મૂલવિદ્યમ્બન કરે છે ત્યારે કેવલ સ્ત્રીભાવાખિલસામગ્રીવિશિષ્ટ શ્રીઅહ્મને વિદરજીસમયવત્ તેમને સ્પર્શાદિક થાય છે જ પરંતુ તત્સ્પર્શાદિજનિત અનિર્વચનીયાનન્દધનરૂપસુખાવાસિ જેવી જગત્સર્વોપેન્દુવદના શ્રીગોપીજનને થાય છે તેથી તે ક્રોધને પણ નથી, કારણ કે સ્વરૂપાનુભવજ્ઞાનક્રિયાતારતમ્યપૂર્વકેવલથી જ સાધનતારતમ્યે સ્વયં પ્રકટ કરેલા સાક્ષાદ્ ભગવત્પ્રભુચરણવિન્દકલવિયોગાગ્નિભક્તિમાર્ગમાં સાક્ષાત્સ્વરૂપાનુભવસમ્યન્ધે દ્વલદાન છે, તેથી પ્રથમ સ્વરૂપભાવનાનો આશ્રય કરીને ભક્તિમાર્ગોએ દ્વિધારાદ્ધારસારત્મક ત્રિતાત્મકસંખ્યામનું વિચિન્તન કરવું, તદનંતર લીલાભાવનાનો આશ્રય કરીને ભાવભાવનાના પંરામર્શના અતિપ્રાચુર્યવ્યાસકર્યસાધને જ સ્વરૂપસંક્રાંતવ્યાસિએ તેઓ સ્વતન્ત્ર થાય છે, શ્રીવલ્લભનીલાગ્નિપર્યન્ત ગતિમાન થાય છે એમ ભાવ છે, તેથી તદીયોને પુષ્ટિમાર્ગીય સુક્રિતદાનના પ્રસ્તાવમાં સાક્ષાત્સ્વરૂપાનુભવ જ પ્રધાનમૂળ છે. આ પ્રકારે જ ભજનપરની ભજનમાર્ગમાં સ્થિતિ છે, તેથી પ્રાકૃતાનુકૃતિદર્શનથી મોહ તો આસુરોને અથવા તદ્દર્શવિશેષોને જ થાય છે, તદીયોને તો સાક્ષાદ્ભગવત્પ્રભુચરણવિન્દકલસારસવાદનિરોધકાવશ્યક તદેકસ્મૃતિએ કરીને તદતરિક્તભાવનાવિષયગતિ જ અસમ્ભવિત બનજીવી. તદીયને પ્રાકૃતધર્માનુકૃતિદર્શનથી અન્યથા શુદ્ધિ થતી નથી. જેવી રીતિએ રસાત્મકલ્લ ભગવાનમાં વજભકતોને અલૌકિક દર્શન થયાં, અનુભવ થયો, તદ્દત્ત અત્ર પણ શ્રીમદાચાર્ય-

૧. તાં વીદ્ય કંસઃ પ્રમયા જિતાન્તરાં વિરોચયન્તીં મબન્નં શુચિસ્મિતામ્ ॥ શ્રીમા. દ. પૂ. ૨, ૨૦.

૨. ચાલં પ્રતિચ્છન્નમિનોદ્દેવજતં દર્શ્યં તત્ત્વેગ્નિમિવાહિતામ્મસિ ॥ શ્રી. મા. દ. ૫-૬૭.

સ્વરૂપજ્ઞાનવાન શ્રીપદનાભદ્રસાદિને સ્વોદ્ધારકજ્ઞાનત્વે લૌકિકાનુકરણદર્શનમાં પણ સાક્ષાત્સન્મનુષ્યાકૃતિ હોવાજ્ઞાનની જ પ્રતીતિ જ થાય છે, આસુરે હવવત્ અન્યથા પ્રતીતિ થતી નથી. આ પ્રકારે એતાવત્સર્વ આભામ્યન્તર ધર્મની તુલ્યતા શ્રીમદ્દેવાર્થચરણમાં જણાવવાને આ પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજ્ઞોહિતાસુરમાનુષ્ય નામ શ્રીમત્પ્રભુચરણે ધર્મ, યદ્યપિ આ પ્રકારે લૌકિકાનુકૃતિનો અહંગીકાર કરીને દૈવસુપ્તયુદ્ધારાર્થે આ જગતમાં વિહરવાથી પ્રાકૃતાનુકૃતિનો અહંગીકાર દર્શ્યમાન થાય તથાપિ વસ્તુવિચારે તત્પ્રાકૃતાનુકૃતિના અહંગીકારનો પણ હેતુ ભક્ત પ્રતિ અનુગ્રહ જ છે, તદ્દતિરિક્ત હેતુ જ નથી. તે ભક્તો નિજ ધામ ત્પણે પ્રાકૃત મનુષ્ય લોકમાં આવ્યા, તેથી ભગવાને પણ તેમની ઉદ્ધત્યર્થે પ્રાકૃતાનુકરણાદિક કર્યું, તેથી તત્ આસુરોને અને તદ્દર્મવેશીને જ મોહાદિક થયો, ભક્તોને નહિ, તદ્દ દ્વન્ન પણ શ્રીમદ્વલ્લભાગ્નિના પ્રાહુર્ભવપ્રસંગમાં પણ જણવું. પ્રાકૃતની-લૌકિક-હવની અનુકૃતિ-તદ્વત્ કાયકલેશાદિસહન-તદ્વ્યાજ્ઞે-તે મિથે-જોહિત કર્યા છે. અસુર માનુષ્ય જેમણે એવા પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજ્ઞોહિતાસુરમાનુષ્ય શ્રીમદ્દેવાર્થચરણ છે, અનુકરણ વિના તેમની ઉદ્ધતિ ન થાય, તેથી જ પ્રાકૃતાનુકરણ છે.

પૂર્વ નામમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણે આજ્ઞા કરી. એ પ્રકારે સ્વસર્વસ્વનિધિદાનકર્તા મહોદાર-ચરિત્રવાન શ્રીમદ્દેવાર્થચરણ હોવાથી શ્રીમદ્દેવાર્થચરણનું પણ અલૌકિકસ્વરૂપ હોવાથી લૌકિક વિષે પ્રાકટ્ય કરીને તત્સાધારણાનુકરણ શ્રીમદ્દેવાર્થચરણમાં ધટવું નથી એમ શંકા થાય તો તેના સમાધાનાર્થે શ્રીમત્પ્રભુચરણે ‘પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજ્ઞોહિતાસુરમાનુષ્ય’ એમ શ્રીમદ્દેવાર્થચરણનું નામ ધરે છે. આ તો આસુરમોહાર્થે અનુકરણ વ્યાજ્ઞમાત્ર જ છે સ્વરૂપ તો તેવું અલૌકિક જ છે. વડી પ્રાકૃત અનુકરણમાં પણ દૈવોને, તેમાં પણ વિશેષતઃ ભક્તોને, તેવું અલૌકિક સ્વરૂપ જ અનુભૂત થાય છે, તેમને તેવા જ સ્વરૂપનાં દર્શન થાય છે, તેઓને તેવો જ અનુભવ થાય છે, તેથી અસુરોને જ સર્વદા મોહ થાય છે. મોહ તો તમોરૂપ જ છે, તેથી તામસ આસુરને શ્રીમદ્દેવાર્થચરણના સ્વરૂપનો પ્રકાશ થતો નથી. દૈવોને તો જોવો કૃપાતિશય તેવો સ્વરૂપજ્ઞાનાનુભવ, તેથી ભક્તોને તો અલૌકિક સ્વરૂપનો પ્રકાશ જ છે એમ સ્પષ્ટ થયું.

એતાદૃશપૂર્વનામસચિત સ્વરૂપ ને શ્રીમદ્દેવાર્થચરણનું હોય તો તેમનામાં માનુષ્ય-પ્રતીતિ કેમ થાય છે એ શંકાના નિરાસાર્થે શ્રીમત્પ્રભુચરણે આ ‘પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજ્ઞોહિતાસુરમાનુષ્ય’ નામની આજ્ઞા કરી છે. પ્રાકૃતોની અનુકૃતિનું-તેમનાં અનુકરણનું-જે વ્યાજ્ઞ-મિથ-તેણે કરીને જોહિત કર્યા છે આસુરો અને માનુષો જેમણે જેવું આસુર-વ્યાજ્ઞોહિત ભગવાનનું દૃષ્ટિશ્રુતિગોચર છે તેવું જ શ્રીમદ્દેવાર્થચરણનું પણ ‘એમ અર્થ’ છે. અથવા પ્રાકૃતના અનુકરણે જોહિત કર્યા છે-મુક્ત્યાદિદાને કરીને સ્વીકૃત કર્યા છે-અમુ-સ્ત્વાવ પ્રાપ્ત માનુષો જેમણે, અથવા સ્વીકૃત કર્યા છે આસુરો અને માનુષો જેમણે, એમ અર્થ છે.

પૂર્વ નામમાં આજ્ઞા કરી એવા અલૌકિક હોય તો પ્રાકૃત પ્રતીતિ કેમ થાય છે એમ શંકા થાય તેના નિરાસાર્થે શ્રીમત્પ્રભુચરણે આ નામની આજ્ઞા કરે છે. પ્રાકૃતાનુકરણ તો વ્યાજ્ઞમાત્ર છે, સ્વયં કાંઈ તેવા નથી. પ્રાકૃતાનુકરણ તો સ્વભાવતઃ આસુરોના-પ્રાવાદિક હવોના-મોહાર્થે જ છે, અન્યથા પ્રાવાદિક હવોને પણ સ્વરૂપજ્ઞાને કરીને દ્વન્ન પ્રાપ્ત થાય.

‘પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજમોહિતામુરમાનુષ્ય’ એ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમે સ્કન્ધના પૂર્વાર્ધના વિંશતિતમ અધ્યાયાર્ધનું ઓધક છે. પ્રાકૃતની-સાધારણ મનુષ્યાની-અનુકૃતિના-
-‘લૌકિક’ ગતિનું દર્શન કરાવતાં ભગવાને પુનઃ ગોપોને કહ્યું ‘ઇત્યાદિના-વ્યાજ-મિથે-
-વિમોહિત કયાં છે આમુર માનુષ્ય-માયુરસ્ય આહારો-જેઓશ્રીએ એવા, આ પ્રસન્નગતી
આત્મા ‘અરે ભગવાનની માયા યોગીઓની પણ મોહિકા છે જેથી નરેનાં શુરુઓ અમે
દિવે નિજ સ્વાર્થમાં મોહીએ છીએ’ ‘અન્યઃ બ્રહ્માદિને ત્યજને તથા ચોંચદ્ય-
ગર્વાદિ દોષો પણ ત્યજને જેમના પાંદરપંચની આશાએ-ચરણસેવામનોરથે-જેમને નિરન્તર
લક્ષી ભજે છે તેમની આદનમાયના-જનોની-વિગ્ર જનોની-પણ મોહિની છે’ એ
શ્લોકોમાં કરી છે, અથવા પ્રાકૃતની ગોપોની-વિગ્રપ્રિરૂપ કૃતિથી અનુ-પદી-માયનારૂપા
કૃતિ તે વ્યાજ-મિથે-મોહિત કયાં છે ઇત્યાદિ પૂર્વવત, અથવા પ્રાકૃતને વિષે અનુકૃતિ
જેમની છે તે પ્રાકૃતાનુકૃતિના [‘તેનુ’ (સર્વ) અનુકરણ કરે છે’ એ સૂત્રના ભાષ્યમાં
સર્વની ભગવંદનુકૃતિ સિદ્ધ છે] વ્યાજે મોહિતામુરમાનુષ્ય, આથી અનુકરણ પણ લોકશિક્ષાર્થ
છે એમ કહેવાય છે. આ પ્રસન્નગતી આત્મા ‘દેશકાલપૃથગ્વ્યપ’ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કરી છે.

વૈશ્વાનરો વહ્નમાલ્યઃ સદ્રૂપો હિતકૃત્ સતામ્ ।

जनशिक्षाकृते कृष्णभक्तिकृत्निखिलेष्टदः ॥ १२ ॥

આ શ્લોકમાં ૭ નામ છે.

૨૧. વૈશ્વાનરઃ ।

૨૨. વહ્નમાલ્યઃ ।

૨૩. સદ્રૂપઃ ।

૨૪. હિતકૃત્ સતામ્ ।

૨૫. જનશિક્ષાકૃતે કૃષ્ણભક્તિકૃત્

૨૬. નિખિલેષ્ટદઃ ।

નમનપૂર્વક જપ તીથે પ્રકારે કરવો.

૨૧. વૈશ્વાનરાય નમઃ ।

૨૨. વહ્નમાલ્યાય નમઃ ।

૨૩. સદ્રૂપાય નમઃ ।

૨૪. હિતકૃતે સતાન્નમઃ ।

૨૫. જનશિક્ષાકૃતે કૃષ્ણભક્તિકૃતે નમઃ ।

૨૬. નિખિલેષ્ટદાય નમઃ ।

૧. વ્યાજહાર પુનર્ગોપાન્ દર્શયલૌકિકીં ગતિમ્ ॥ શ્રીમા. દ. પૂ. ૨૦, ૧૩.

૨. નૂનં ભગવતો માયા યોગિનામપિ મોહિની । ચદ્વયં ગુરવો નૃણાં સ્વાર્થે સુધામહે દ્વિજાઃ ॥
શ્રીમા. દ. પૂ. ૨૦, ૪૦.

૩. હિત્વાન્યાન્મનજતે ચં શ્રીઃ પાદસ્પર્શશિયાસકૃન્ । આત્મદોષાપવર્ગેણ તથાચ્ચ જનમીહિનો ॥
શ્રીમા. દ. પૂ. ૨૦, ૪૬.

૪. અનુકૃતેસ્તસ્ય ચ ॥ ઇ. મી. ૧, ૩, ૨૨.

૫. દેશઃ કાલઃ પૃથગ્દ્રવ્યમ્ ॥ શ્રીમા. દ. પૂ. ૨૦, ૪૦.

વૈશ્વાનરઃ—યદપિ પૂર્વ પ્રાકૃતાનુકૃતિવ્યાજભોહિતાસુરમાનુષઃ એ નામની આગ્રહરીને લૌકિકાનુકૃતિત્વમાં પણ સોપપત્તિક-યુક્તિપૂર્વક-પુરુષોત્તમત્વ નિરૂપણ કર્યું, તથાપિ તેમનું ફલરૂપશુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગપ્રવર્તકત્વ શ્રુતિરમ્ભત્વાદિ-અનેક પ્રમાણે કરીને સર્વાધિકત્વગોપન તથા સ્વભક્તિમાર્ગમાં અહંગીકૃત છવોત્ત એતન્માર્ગનાં ભોધે કૃતાર્થીકરણ ઇત્યાદિક. પુરુષોત્તમ-રૂપમાં પણ અપ્રતીત છે તથાપિ તે સર્વ શ્રીમદાચાર્યચરણમાં કેમ પ્રતીત થાય છે તેમાં શો હેતુ છે એમ આશંકીને તત્પ્રતીતિમાં પુરુષોત્તમમુખ્યાવયવરૂપત્વ પણ એમ શ્રીમદાચાર્યચરણમાં છે એમ જણાવવાને તધ્ધેતુભૂત આ શ્રીમદાચાર્યચરણનું ‘વૈશ્વાનરઃ’ નામ-શ્રીમંતપ્રભુચરણે ધર્યું છે. ‘વૈશ્વાનરઃ’ પદ્યથી-‘અગ્નિઃ સુખ્ય છે’ એ શ્રુતિએ અગ્નિનું પુરુષોત્તમમુખરૂપત્વ કહ્યું છે તેથી તન્મુખસ્વરૂપાગ્નિનું આધિદૈવિકત્વ આનન્દ-રૂપત્વ અને સુખમાં વાફ પણ હોય છે તેથી-વાદ્યરૂપત્વ પણ સિદ્ધ છે. શ્રીમદાચાર્યચરણના શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગપ્રવર્તકત્વમાં જે અનુપપત્તિઓ આશંકી હતી તે સર્વનો પરિહાર પુરુષોત્તમ-વાદ્યરૂપત્વથી થયો એમ જણાવું. ‘તત્ર અધિકનો અનુપ્રવેશ યયો ન તો તેની હાનિરે એ ન્યાયે કાંઈ અનુપપત્તિ નથી. અત્ર પરામર્શવિષય અપેક્ષણીય છે, તદ્દેતુ ‘વૈશ્વાનરઃ’ પદવડે પુરુષોત્તમમુખારવિન્દ્યલવિયોગસંમન્ધ્યન્ત અલૌકિકાભિત્વનું નિરૂપણ હોવાથી અગ્નિશબ્દવાચ્યાર્થનો પદામર્શમાં મધ્યપાત હોવાથી અગ્નિતુલ્યત્વનો જ વિચાર હોવાથી, અલૌકિક અગ્નિનું જ અભિભાવન હોવાથી કેવલ લૌકિક અગ્નિમાં પૂર્વોક્ત પુષ્ટિભક્તિમાર્ગપ્રવર્તકત્વાદિ અખિલ સામર્થ્યનો અસંભવ હોવાથી ‘વૈશ્વાનરઃ’ પદે કથન અનિર્વચનીય આનન્દાનુભવાનુરૂપવિશેષ વક્તવ્ય થાય છે, ‘કે તે આ અગ્નિ વૈશ્વાનર જેથી પુરુષ જે આ પુરુષવિધને પુરુષાન્તરમાં પ્રતિષ્ઠિત જણે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં અગ્નિથી જ પુરુષપ્રાકટ્યની આગ્રહ કરી છે, તેથી શ્રીમત્સ્વામિનીના વિરહાગ્નિથી જ ‘કૃષ્ણ’ પદાર્થનું પ્રાકટ્ય ‘પુષ્ટિમાર્ગમાં તત્ત્વ શૂદ્ધ સીલાવ કૃષ્ણ-પદાર્થ છે એમ કલચિદ્-શ્રીવેણુગીતનીઃ શ્રીસુબોધિનીશ્લોકમાં-વિષ્ટુઃ કરેણુ’ છે’ ઇત્યાદિ વાક્યોએ તત્ર તદગ્નિના સ્વરૂપાદિકની લૌકિકાગ્નિવદ્ ભાવના ન કરવી. એતદ્વિષયક જ શ્રીવક્ષભાષકમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણે પણ ‘જે સન્મનુષ્માકૃતિ અતિકરણુ છે તે હુતાશને પ્રવ્રજ થાઉ છું’ એમ હુતાશત્વની અને સન્મનુષ્માકૃતિહક્તિએ પૂર્વોક્ત શ્રુત્યર્થ જ દદ કર્યો છે. ‘તે આ અગ્નિ તે વૈશ્વાનર જેથી પુરુષ’ શ્રુતિમાં ‘જેથી પુરુષ’ શબ્દે કરીને રસાત્મક પૂર્ણાનન્દસ્વરૂપે સ્વયં પુરુષોત્તમનું કથન છે. અત્ર પુરુષાન્તર પુરુષવિધનું પુરુષોત્તમાકૃતિનું. અધિજ્ઞાન છે એમ અર્થ છે એથી પરમાર્થતઃ આકૃતિ-મત્ત્વ આ વૈશ્વાનર અગ્નિમાં જ છે, ‘સાક્ષાદ્ભજનાનન્દસ્વરૂપની રાસાદ્યનેક લીલાદિનું સાવયવત્વ મુખ્યાગ્નિમાં જ નિશ્ચિત કરતી શ્રુતિ ‘પુરુષવિધ’ ઇત્યાદિથી’ આગ્રહ કરે છે કે તે પુરુષ જેમ વિવિધલીલાભાવાત્મક છે તેમ જ તદગ્નિમાં પણ અવયવાદિનું નાનાત્વ તથાવિધત્વે જ જણાવું. તે અગ્નિથી ન્યારે બહિઃ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે ત્યારે

૧. અગ્નિમુરુગમ્ ।

૨. અધિકં તપ્રાનુપ્રવિષ્ટં નતુ તદ્દાગ્નિઃ ।

૩. સ હ ઈષોગ્નિર્વૈશ્વાનરો યતઃ પુરુષઃ યો દૈનં પુરુષવિધં પુરુષાન્તરે પ્રતિષ્ઠિતં વેદ ।

૪. યઃ સન્મનુષ્માકૃતિરનિકરણસ્તં પ્રવે હુતાશમ્ ।’ શ્રીમદ્ભાષક, ૧.

દ્વિધાશુદ્ધગારરસાત્મક બાહ્યાભ્યન્તરલીલારમણભાવાદિક શુદ્ધબ્રહ્મસાક્ષાર વિવિધલીલાનુકરણેવિશિષ્ટ નટવરવપુસ્વરૂપ નિગૂઢભાવરૂપ કૃષ્ણપદાર્થનું જ સમ્પાદન કરે છે, તેથી 'વૈશ્વાનર' પદનો ભાવાર્થ અત્યન્તસ્વીયસ્વભાવસમ્પતિમતી ગહનગતિરૂપાએ કરીને અત્યન્ત સાન્દ્ર છે. શુદ્ધસાક્ષારબ્રહ્માભિધરાજધાનીસાહિત્યે રાજે છે, પ્રકાશે છે, શાભે છે. આમ હોવાથી યદપિ લૌકિકાનુકૃતિત્વમાં લૌકિકાનુકરણ છે તથાપિ પૂર્વોક્તપ્રકારવિશિષ્ટ સ્વરૂપાનુભવીને તર્જનિત-લૌકિકાનુકૃતિત્વજનિત-સંસર્ગની સમ્ભાવના પણ નથી એમ જણાવવાને 'વૈશ્વાનર' નામ ધર્યું છે. 'વૈશ્વાનર' પદે કરીને 'અગ્નિ મુખ છે' એ શુલ્કુત દ્વિધાશુદ્ધગારરસરૂપ પુરુષોત્તમમુખત્વ આ અલૌકિક અગ્નિનું કહ્યું, તેથી તન્મુખાગ્નિ શ્રીમદ્દ્યાર્થચરણના સ્વરૂપાનુભવાદિથી, તેવી સન્મતપ્રાકૃતિ વિદ્યમાન છે, તથાપિ તદીય જનને સાક્ષાન્મુખાર વિન્દ્યલવિયોગાગ્નિમાંથી ઉદ્ભૂત નટવરવપુસ્વરૂપનો જ અનુભવ થાય છે.

શ્રીમદ્દ્યાર્થચરૂપમાં અન્ધકરનિવારણપૂર્વક પ્રકાશકર્મનું કેવી રીતે નિરૂપણ થાય છે એમ શુદ્ધ થાય તેના નિરાસાર્થ શ્રીમદ્દ્યાર્થચરણે શ્રીમદ્દ્યાર્થચરણનું 'વૈશ્વાનર' નામ ધર્યું છે. વૈશ્વાનરત્વે કરીને સાક્ષાત્પુરુષોત્તમમુખારવિન્દ્યધિષ્ઠાત્ અલૌકિક અગ્નિરૂપનું નિરૂપણ થયું, તેથી અન્ધકરનિવારણપૂર્વક જ્ઞાનપ્રકાશત્વ સિદ્ધ થયું.

અસુરોને તો મુક્ત્યભાવ છે તેમને મુક્તિનું દાન કેવી રીતે કરે છે એમ શુદ્ધ થાય તેના નિરાસાર્થ 'વૈશ્વાનર' નામની આજ્ઞા કરી છે. શ્રીમદ્દ્યાર્થચરણ વૈશ્વાનર છે, અગ્નિસ્વરૂપ છે, તેથી જેવી રીતિએ અગ્નિ સર્વને દહે છે તદનન્તર જેનું દહન કરે છે તેનું અગ્નિત્વ પણ સંસિદ્ધ કરે છે, સર્વસેવ્ય પણ અગ્નિ છે, અગ્નિથી કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી, તેમ શ્રીમદ્દ્યાર્થચરણ પણ કલ્મષચાનના પણ આસુર ભાવને દૂર કરીને તેમને મોક્ષ દાન કરે છે ઇત્યાદિ ભાવ છે.

દૈવ જીવને સ્વતઃસ્વરૂપજ્ઞાન થાય છે તદ્દર્મસૂચક આ 'વૈશ્વાનર' નામ છે. યદપિ અગ્નિપદે કરીને પણ તદ્દર્મવત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તથાપિ વૈશ્વાનરપદે કરીને આનન્દમય અલૌકિક અગ્નિ કહેવાય છે, ન તો પ્રાકૃતદેવતારૂપ. વૈશ્વાનરના અલૌકિકત્વનું આનન્દમયત્વનું તથા વિરુદ્ધધર્માશ્રયત્વનું નિરૂપણ 'વૈશ્વાનરશબ્દવાચ્ય સાધારણ શબ્દથી વિશેષ હોવાથી પરમાત્મા છે' એ અધિકરણમાં '૨૦' તો આ પ્રાદેશમાત્ર અભિવિમાન આત્મા વૈશ્વાનરને ચિન્તે છે' એ વિવચવાક્યમાં ભાષ્યમાં નિરૂપણ કર્યું છે. વિશ્વનું-જડનું-તથા નરનું-જીવનું-ભગવદ્દેવતાને કરીને દેવતાત્વ હોવાથી 'દેવતાદ્વન્દ્વસમાસથી 'વિશ્વાનરૌ' પદ સિદ્ધ થાય છે અને 'વિશ્વાનરૌ નિવાસ જેના એમ નિવાસાર્થક અજ્ઞ પ્રત્યયે કરીને સિદ્ધ વૈશ્વાનરપદનો અર્થ ભગવાન જ થાય છે. દૈવ-જીવમાં ગૃહતાપોદ્ભાવનાર્થ ભગવાન જ આ વૈશ્વાનર છે.

વૈશ્વાનર એ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધના એકવિંશાધ્યાયાર્થનું બોધક છે. વૈશ્વાનરનો અર્થ વિશ્વ-સર્વ-નરના-સ્વામી, આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા

૧. વૈશ્વાનરઃ સાધારણશબ્દવિશેષાત્ । મ. સૂ. ૧,૨,૨૪.

૨. યસ્ત્વેન પ્રાદેશમાત્રમભિવિમાનમાત્માનં વૈશ્વાનરમુપાસ્તે । શ્રી. બ. ભા. પૃષ્ઠ ૩૪૫, છંદો. ૫, ૧૩, ૨, ૫, ૧૪, ૨; ૫, ૧૫, ૨; ૫, ૧૬, ૨; ૫, ૧૭, ૨.

૩. વિશ્વસ્ય જડસ્ય નરસ્ય જીવસ્ય ચ ભગવદ્દેવતાત્વેન દેવતાત્વાદ્ 'દેવતાદ્વન્દ્વે' चेति विश्वानरौ, तौ निवासो यस्येति 'तस्य निवास' इत्यण्, तेन परमेश्वर एव विश्वानरौ भवति । શ્રી. અ. ભા. પૃષ્ઠ ૩૫૦.

कोउ कुलेह सुरङ्ग धरे सीस । पाग बन्धावहु गोखुल ईस ॥ ३९ ॥
 तुम तो हो ब्रजराजलडेते । सब लरिकनमें गुन बडेते ॥ ४० ॥
 मोरचन्द्रिका गुंजाहार । ब्रजभक्तनके प्राण आधार ॥ ४१ ॥
 कोउ नयन अञ्जन अञ्जवावे । कोउ मृगमदतिलक लगावे ॥ ४२ ॥
 पहोपमाल ले कण्ठ लगावे । सङ्केत सदनकी ठोर बतावे ॥ ४३ ॥
 रत्नजटित मुरली कर दई । मोहन परम प्रीतिसों लई ॥ ४४ ॥
 तव आई छपमानदुलारी । छवीपर चारी कोटि कुमारी ॥ ४५ ॥
 अञ्जन दृग केसरकी आड । सब युवतिनमें लाडीली लाड ॥ ४६ ॥
 हठ करी हरि शृङ्गार करावे । बहुविध भूषण वसन बनावे ॥ ४७ ॥
 नखशिखलों शृङ्गार करावे । देख गोपाल अति सचुपावे ॥ ४८ ॥
 मधुमेवा अरु चहोत मिठाई । मुदित यशोमति गोद भराई ॥ ४९ ॥
 सन्मुख आय रही ब्रजनारी । दर्पण देखहु कुञ्जाविहारी ॥ ५० ॥
 वे तो हरिमुखकमल निहारे । हरि-राधाविधुवदन निहारे ॥ ५१ ॥
 शोभा देख रही ब्रजनारी । हसहस देत परस्पर तारी ॥ ५२ ॥
 श्रीगोपीबल्लभ भोग धर्यो । सो तो भुवनभुवन प्रति क्यो ॥ ५३ ॥
 पूरी दाधि सन्धानो शाक । माखन घूरो बहुविध पाक ॥ ५४ ॥
 सबदिनके मनरञ्जनकारन । प्रेमसाहित लीनो मनभावन ॥ ५५ ॥
 भोग सराय वीर जय दीनो । विविध भांत मनोरथ कीनो ॥ ५६ ॥
 मनसापूरण नन्दकुमार । ठाहें हे यशोमतिके द्वार ॥ ५७ ॥
 मैया मयि मयि मैया प्योवे । बारवार उर अन्तर लावे ॥ ५८ ॥
 बेनी बडे लाल पय पीजे । इतनो कछो हमारो कीजे ॥ ५९ ॥
 घोरीको पय परम रसाल । सात घुंठ जो पीजे लाल ॥ ६० ॥
 वदन धोय वीर जय लीनो । मैया तवहिं खिलोना दीनो ॥ ६१ ॥
 ठाही रही रोहिणी रानी । मीठी बात कही मनमानी ॥ ६२ ॥
 खीर सिरात स्वाद नहि आवे । ग्रास द्वे मुख मेलो जो भावे ॥ ६३ ॥
 अति हितसों तव भोजन कीनो । तवहि मात खिलोना दीनो ॥ ६४ ॥
 खेलत फिरत सखा सङ्ग लीने । खिरक खोरी गहर रसभीने ॥ ६५ ॥
 अतिप्रवीन यशोमतिको पूत । सबदिनको मन लीनो धूत ॥ ६६ ॥
 चोरी कर सबदिन सुख देत । गोपीनको सर्वस्व हरी लेत ॥ ६७ ॥

कर सङ्केत बुलाई गोपी । इन तो सब मर्यादा लोपी ॥ ६८ ॥
 सनाहिनको कियो मनभायो । या कारण यह ब्रजमें आयो ॥ ६९ ॥
 यशोमति सखियनको जु बुलावे । कमलनयनकुं फहूं नहि पावे ॥ ७० ॥
 देखो री गोपाल कहाँ हे खेलत । कहो जाय यशोमति तोहि बोलत ॥ ७१ ॥
 तब माताकी जानी प्रीत । आय गये गिरिधारी मीत ॥ ७२ ॥
 बैठे आय कनक आसनपर । नन्दराय पकरे करसों कर ॥ ७३ ॥
 भोजनको बैठे नन्दराय । तुम सङ्ग भोजन करहुं आय ॥ ७४ ॥
 कनकवरन झारी यमुनाजल । भरि लीनी यशोमति मन लज्जवल ॥ ७५ ॥
 पनवारो जोर्यो विस्तार । तापर धर्यो कनकको थार ॥ ७६ ॥
 बेला छोटे मोटे धरे । चमचा रत्नजटित तहां खरे ॥ ७७ ॥
 चन्दन धूप कीनो ता ठोर । हितसों प्रभुजी लीनो कोर ॥ ७८ ॥
 मिरचनके कीने बहु शाक । हितसों रोहिणी कीने पाक ॥ ७९ ॥
 ठाढ़े मुग ओर दार बनाई । ताके पास कही ले आई ॥ ८० ॥
 अतिसुगन्ध चावरको भाव । प्रीतिसों धर्यो हे यशोमति मात ॥ ८१ ॥
 शिखरण भात दहिको भात । खाटो ओर बडीको भात ॥ ८२ ॥
 तीन भांतिकी तुरई करी । भूजे पापर तिलवडी करी ॥ ८३ ॥
 भरता बैंगन चकता फटे । अरबी मुरन सेम ले धरे ॥ ८४ ॥
 करेला मुरेला कंकोर । करे । खडरा खडरी गलका धरे ॥ ८५ ॥
 विविध भांतकी भाजी करी । बहोत भांतकी कचरी तरी ॥ ८६ ॥
 सकरकन्दको मीठो शाक । पेठामां मिश्रीको पाक ॥ ८७ ॥
 रायता कीने इक्कीस भांति । सन्धानाकी केतिक पोति ॥ ८८ ॥
 विलसारु कीनो जो बनाय । जेवत हरिको मन न अघाय ॥ ८९ ॥
 व्यञ्जन बहुविध गिने न जाय । चारि बारि यशोमति माय ॥ ९० ॥
 पुरी रोटि लीटी करी । मीसी रोटि घीसों भरी ॥ ९१ ॥
 माखन घूरो पास धरायो । लुचह ले सिखरनसों खायो ॥ ९२ ॥
 सेव बहुत घूरासो करी । सो तो जाय निकट ले धरी ॥ ९३ ॥
 वरा मठाके सुन्दर कीने । दिनकुडा अतिहि रसभीने ॥ ९४ ॥
 मैया मोको सिखरन भावे । बेला भरि भरि रोहिणी लावे ॥ ९५ ॥
 सुरभिघृतसों बेला भर्यो । सो तो जाय शिखरपर धर्यो ॥ ९६ ॥

ओठ्यो दूध दहिको बेला । मीठे आम ओर सुन्दर केला ॥ ९७ ॥
 अरबीको सीरा जो कीनो । सो तो प्रभुने रुचिसों लीनो ॥ ९८ ॥
 खरबुजा ओर आलो मेवा । यह विष यशोमति कीनी सेवा ॥ ९९ ॥
 छोक्यो मठा परम सुखदायक । सो तो केवल हरि जुके लायक ॥ १०० ॥
 यह विष लालन भोजन कीनो । मात यशोमतिकों सुख दीनो ॥ १०१ ॥
 करि आचमन ठाढ़े आङ्गनमें । अति सुगन्ध वीरी आननमें ॥ १०२ ॥
 श्रीकरमें वीरा बहु लीए । सो तो बांट सवनकों दीए ॥ १०३ ॥
 थाक विचित्र कुन्दकी माला । ले आई पहेरे नन्दलाला ॥ १०४ ॥
 कर मुरली ओर बेत गहाई । ब्रजवनिता देखे सुख पाई ॥ १०५ ॥
 नीराञ्जन बहुविधिसों कीनो । शोभा-निरख वारनो लीनो ॥ १०६ ॥
 जबलुगि हरि भोजन करि आवे । तब लगि सहचरी कुञ्ज बनावे ॥ १०७ ॥
 झोली भर भर पहुँच ले आवे । परम प्रीतिसों सेज विछावे ॥ १०८ ॥
 फूलनकी शय्या ले रचे । तकिया गेंदुआ फूलनसो खचे ॥ १०९ ॥
 सेज घन्ट लालनके करे । रङ्गा रङ्गा फूलनसों भरे ॥ ११० ॥
 फूलनके महल खम्भ चौवारे । फूलन कलश धरे अति भारे ॥ १११ ॥
 अङ्गरागके बेला मरे । अतिसुगन्ध वीरा तहां धरे ॥ ११२ ॥
 पहुँचमाल ले सुन्दर करी । सो तो प्यारी, उर पर धरी ॥ ११३ ॥
 फूलनके पङ्खा ले आवे । सो तो कमलनयनको भावे ॥ ११४ ॥
 पोढ़े मिया अरु प्यारी सङ्ग । विविध भांति वरपंत रसरङ्ग ॥ ११५ ॥
 सकल पदार्थ ले आगे धरे । विविध मनोरथ मनके करे ॥ ११६ ॥
 विविध भांति मियके सङ्ग खेली । रस मर्यादा सब ले-पेली ॥ ११७ ॥
 श्रमकन सुभग अङ्गनापर-आई । रसभरि पोढ़े कुंवर कन्हौई ॥ ११८ ॥
 जालरन्त्र हों सहचरी देखे । अपनो जन्म सफल करी लेखे ॥ ११९ ॥
 घण्टानाद भयो सब गोर- । गङ्गखनकी ध्वनि भई चहुँ ओर ॥ १२० ॥
 ध्वनि मुनि श्रीगोवर्धनधर जागे । मानो प्रेमसिन्धुमें पागे ॥ १२१ ॥
 काफरी बीज खोवा अरु पना । केला आम खरबूजा घना ॥ १२२ ॥
 फलफलेरीसों भाजन भरे । सो ले कुञ्जभवनमें धरे ॥ १२३ ॥
 ग्वाल अपनी मुराभि देखी । फिर कुछ मनमें मनसा लेखी ॥ १२४ ॥
 वेणु बेत ले चले कन्हौई । देख सहचरी अति सचुपाई ॥ १२५ ॥

आगे गोधन पाछे ग्वाल । मध्य विराजत गिरिधरलाल ॥ १२६ ॥
 गोरजमण्डित कर्पूर केस । शोभित हे अतिसुन्दर वेस ॥ १२७ ॥
 मणिमाला गुञ्जाफल गरे । गोरी राग वेषुमें करे ॥ १२८ ॥
 सन्ध्याभोग हे बाहीको नाम । सो तो लीनो तहांहि ठाम ॥ १२९ ॥
 ब्रजवनिता आई चहुं ओर । श्रीमुख निरखत भयो प्रमोद ॥ १३० ॥
 अतिविरहिन जे ब्रजकी वाला । घेर लीये तब मदनगोपाला ॥ १३१ ॥
 कलुं क मनोरथ उनको कीनो । गोविन्द गोपीनको सुख दीनो ॥ १३२ ॥
 करी सत्कार चले आगेते । करी सङ्केत रहे पाछेते ॥ १३३ ॥
 नन्दभवनमें ठाढ़े आय । प्रसुदित भई यशोमति माय ॥ १३४ ॥
 विविध भांति आरति उतारी । करमें लिये कञ्चनकी धारी ॥ १३५ ॥
 भीतर भवन पधारे लाल । जुरी आई सब ब्रजकी वाल ॥ १३६ ॥
 कोउ तो शृङ्गार बडावे । कोउ जल फुलेल ले आवे ॥ १३७ ॥
 कोउ मर्दन मञ्जन करे । अङ्गवसन ले आगे धरे ॥ १३८ ॥
 वेषु वेत सेली कर लये । हरिजु तबहि खिरकमें गये ॥ १३९ ॥
 सहज शृङ्गार किये अतिशोभित । निरखत तनमन अतिसे लोभित ॥ १४० ॥
 धोरी धूमर गहग बुलाई । काजर पियरी दोरी आई ॥ १४१ ॥
 भातभांतिके रोहिणी करे । भाजन ले सब रससों भरे ॥ १४२ ॥
 वे तो ब्रजवनितनसङ्केत । वे सवहिनको बोले लेत ॥ १४३ ॥
 ब्रजवनिताकी जानी प्रीति । ग्वालभोग लीयो रसरति ॥ १४४ ॥
 सवहिनको कियो मनभायो । तब कारण यह ब्रजमें आयो ॥ १४५ ॥
 यशोमति भोज दीनो साज । वेग आइयो मोहन आज ॥ १४६ ॥
 यमुनाजलसों क्षारी भरी । ले उंढाय हरि पासे धरी ॥ १४७ ॥
 दोउ भैया भोजनसों आये । यशोमति फनक पाट बेढाये ॥ १४८ ॥
 दारमात मिरचनको शाक । हितसों रोहिणी कीनो पांक ॥ १४९ ॥
 दुग्धोदन अति मोकों भावे । बेला मरि भरि यशोमति लेवे ॥ १५० ॥
 यह विधि लालन भोजन कीनो । मात यशोमतिको सुख दीनो ॥ १५१ ॥
 ब्यारु करी ऊठे मनमोहन । लागी रही यशोमति अति मोहन ॥ १५२ ॥
 ओठ्यो दूध कपूर मिलाई । हवरा भरिके रोहिणी लाई ॥ १५३ ॥
 इच्छाभोजन कर सुख पायो । तब रानी आचमन करवायो ॥ १५४ ॥

અતિસુગન્ધ વીરી મુલ્ક કરી । પહોંપમાલે શ્રીકણ્ઠ લે ધરી ॥ ૧૫૫ ॥
 કરિ આરતિ શ્રીમુલ્ક જવ દેહ્યો । અપનો જન્મ સફલ કર લેહ્યો ॥ ૧૫૬ ॥
 રુનરુન કરન અઙ્ગુરિયા ગહે । માત યશોમાતિ સવ મુલ્ક લહે ॥ ૧૫૭ ॥
 મુલ્કશય્યા પોઢે હરિરાય । ચાંપત ચરણ યશોમાતિ માય ॥ ૧૫૮ ॥
 માંતમાંતકી કહાની કહે । હરિ હુંકારી ફિર ફિર લહે ॥ ૧૫૯ ॥
 નિત્યલીલા કહો કેસે કહે । સો તો વ્રજનન મનમેં લહે ॥ ૧૬૦ ॥
 નન્દમવનકી લીલા કહે । માનુષ દેહ ધરિ સવ મુલ્ક લહે ॥ ૧૬૧ ॥
 શ્રીમદ્ધરણકી લીલા ગાવે । રસિક ચરણકમલરંજ પાવે ॥ ૧૬૨ ॥

॥ इति श्रीहरिरायकृत नित्यलीलां ॥

आनन्दसंवलित एक नूतन धाव्य.

શ્રીભદ્રાચાર્યપુરીમાં શ્રીમદ્ધાર્મચરણની બેઠક છે, તે સ્થલ ક્રિયાપ્ર સમર્પથી તત્ત્વ ધાર્મિકતાના દસ્તગત થઈ હવે. તેમાં શ્રીમદ્ધાર્મ વૈષ્ણવોને દર્શનપર્યાલોકનો સ્વાતંત્ર્ય-પૂર્વક લાભ ઉપલબ્ધ ન હતા. સામ્રાજ્યમાં નિલકાષિત શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીગોવર્ધન-લાલજી શ્રીમદ્ધાર્મચરણમાં પ્રધાન તો સમયે તેઓશ્રીએ સ્વનૈપુણ્યથી તે સ્થલ સ્વદસ્તગત કરી લીધું છે, જેથી અતઃપર વૈષ્ણવોને શ્રીમદ્ધાર્મચરણસેવાસ્વાદનો અનિર્વર્ણનીય લાભ થતાં શ્રીનિલકાષિતને પરમોપકારપૂર્વક બેઠકો ધન્યવાદ ન સમર્પાય તેટલો ઓછો છે. આથી પણ વધારે ધન્યવાદના કેન્દ્રરૂપ થવાને આ પ્રસ્તુત પ્રસક્તમાં આવશ્યક નિવેદન કરીને તેઓશ્રીનું ધ્યાન આકર્ષિત થીએ. નિજ કુલથી અને અમુક પરિમિત લાભ-કાંક્ષાથી વ્યતિરિક્તને સ્વમાર્ગમાં શ્રીનાયકપ્રભૂતિના સ્પર્શન્ય સુખનો લાભ સર્વથા અલભ્ય થઈ ગયો છે, જેથી વૈષ્ણવોની સ્વાચાર્યસંગિત સ્વરૂપના સ્પર્શસુખની અભિલાષાને સંકલિત કરવાનું સ્થાન શ્રીમદ્ધાર્મચરણપ્રભૂતિની બેઠકો જ રહી છે. સદલાગ્યે આ બેઠકો પ્રાયઃ શ્રીમદ્ગોસ્વામિનિલકાષિત શ્રીગોવર્ધનલાલજીની વ્યવસ્થા નીચે છે, અને ત્યાં લાભુક ભગવદીયો નિત્યરાસલીલક્રિયાત્મક શ્રીમદ્ધાર્મચરણની ઝારી વગેરેની સેવા કરીને સ્વકીય ઉત્કટ અભિલાષાને આનન્દપૂર્વક તૃપ્ત કરે છે, પરંતુ પચ્ચ વર્ષથી સમગ્ર બેઠકોમાં અંશિક બેઠકને સ્થાને નિયત બેઠકો, આમજ કરવામાં આવે છે તેથી સામાન્યરિચિતિવાન વૈષ્ણવની અલભ્યસાસ્વાદન, તૃપ્તિ અલભ્ય જ રહે છે. અતઃ વ્રજનું જ દષ્ટાન્ત મહત્ત્વ કરીને વિચારીએ તો વ્રજમાં શ્રીમદ્ધાર્મચરણપ્રભૂતિની આશરે ૩૦થી ન્યૂન બેઠકો નથી જ. આ પ્રતિબેઠક સપાદન-સર્વાર્પણ-રૂપક બેઠકો નિયમ સાધારણ આર્થિકરિચિતિવાન વૈષ્ણવોને સેવામાં એક આધારરૂપ થાય છે. આ પ્રકારે વૈષ્ણવોના નૈરાશ્વના નિઃશ્વાસરૂપ બેઠકપ્રતિ તેઓશ્રીનું અમે નમ્રનાથી પરન્તુ દક્ષતાથી ધ્યાન આકર્ષી વિરમિત કરીએ છીએ. આ નિયમિત બેઠકે વૈષ્ણવની ધ્યાનનુસાર બેઠકના રૂપમાં મુકીને યઃકથન નિષ્ક્રિયન પણ ભક્ત શ્રીમદ્ધાર્મપ્રભૂતિની સેવાને સ્વાસ્વાદલાભ લે એમ વ્યવસ્થા કરી શ્રીમદ્-ગોસ્વામિનિલકાષિત અધિષ્ઠાધિક પશસ્તી થાય.

મજ્જિમકાના પ્રતિગન્ધની નિવૃત્તિપૂર્વક વર્ણનશક્તિહેતુનુ—ગુણવીજાવિશિષ્ટ ઉત્પદ્યશૃંગારરસરૂપ સ્વરૂપાત્મક વેણુનાદતુન્વર્ણન કરીને પણ શ્લોકસ્થ દિતિવેણુરવં પદે કરીને અતુવર્ણનતુ સમર્થન કર્યું. કાર્યતઃ કારણતઃ ફલતઃ અને સ્વરૂપતઃ એમ ચતુર્ધા વેણુગીતવર્ણનના ઉપક્રમમાં પ્રતિગન્ધ યથો, તથાપિ પૂર્વોક્ત પ્રકારે ન્યાયે તે પ્રતિગન્ધ નિવૃત્ત યર્થગોા ત્યારે ચતુર્ધા વેણુગીતવર્ણન થયું જ. ઉક્ત ચતુર્ધા વર્ણનમાં વૃન્દાવનં સહિ મુલો વિત્તનોતિ કીર્તિમ્ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં કાર્યતઃ વેણુગીતનું નિરૂપણ છે, અક્ષવેંતાં ફલમિદં ન પરં વિદામઃ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં કારણતઃ વેણુગીતનું નિરૂપણ છે, કારણ કે વેણુગીતનું કારણ ભગવન્મુખારવિન્દ છે અને ભગવન્મુખારવિન્દનું વર્ણન એ શ્લોકોમાં છે, ગોપ્યઃ કિમાચરદયં કુશલં સ્મ વેણુઃ શ્લોકોમાં ફલતઃ વેણુગીતનું નિરૂપણ છે, અને ગા ગોપકેરનુવનં નયતોઃ શ્લોકોમાં સ્વરૂપતઃ વેણુગીતનું નિરૂપણ છે. નાદને વિષે અનુભૂયમાન સ્વરૂપનો જ અનુભવ થયો, પ્રપદ્ નહિ, ભગવદ્વિરહિણી જ્ઞાનકર્ત્રી દૂર વજ્રમાં છે, તેથી અત્ર તો જે સ્વરૂપાનુભવ થયો તે પણ નાદદ્વારા જ થયો એમ ભણવું.

સ્મરવેગે ચિત્તઆગ્ન્યશ્વશાત્ શ્રીગોપીજન આ પ્રકારે વિક્ષિપ્તમનરૂક યર્થ ગયાં, હે નૃપ । હે પરીક્ષિત । તું તો ધર્મવાન્ છે, ઇતેન્દ્રિય છે, ધીર રસાનભિત્ત છે. (૪)

શ્રીગોપીજનથી જે વર્ણન ન યર્થ શક્યું તે વર્ણન શ્રીગોપીજનની વર્ણનાશક્તિ જણાવવાને શ્રીશુક સ્વયં જ પગ્ન્યમ શ્લોકોમાં કરે છે.

વર્હાવીહં નટવરવપુઃ કર્ણયોઃકર્ણિકારં
ચિન્નદ્વાસઃ કનકકપિદં વૈજયન્તીશ્ચ માલામ્ ।
રન્ધ્રાન્ વેણોરધરસુધયા પૂરયન્ ગોપવૃન્દૈ—
વૃન્દારણ્યં સ્વપદ્મરમણં પ્રાવિશાદ્રીતકીર્તિઃ ॥૫॥

* અત્ર આ પ્રકારે શરૂકા ઉદ્ભવે છે. આ પગ્ન્યમ વર્હાવીહં નટવરવપુઃ કર્ણયોઃકર્ણિકારં શ્લોકનો સમગ્રન્ધ જ પૂર્વે તેમ જ ઉત્તર શ્લોક અસહ્યગતિ, સહ નથી, પૂર્વ ચતુર્થ શ્લોકમાં વર્ણયિતું નાશકનૃથી શ્રીગોપીજનની વર્ણનાશક્તિ કહીને પ્રસ્તુત પગ્ન્યમ શ્લોકમાં વૃન્દાવનં પ્રાવિશત્તથી વૃન્દાવનપ્રવેશ કહે છે અને અગ્રિમ પણ શ્લોકમાં દિતિવેણુરવં શ્રુત્વા નૈર્ગયન્ત્યોમિરેમિરેથી વેણુરવનું શ્રવણ કરીને વર્ણનનો અભિરમ્ભ* કર્યો એમ શ્રીશુક કહે છે, અત્ર મધ્યશ્લોકોક્ત વૃન્દાવનપ્રવેશ નથી પૂર્વશ્લોકોક્ત વર્ણનાશક્તિનું કાર્ય કે નથી ઉત્તરશ્લોકોક્ત વર્ણનાભિરમ્ભનું કારણ, તેથી આ મધ્ય પગ્ન્યમ અસમગ્ધ અનન્વિત શ્લોકની સ્પષ્ટ જ કાર્યકારણાભાવરૂપ અસહ્યગતિ છે. અથવા, જે કૃષ્ણચૈષ્ટિતરમરણ જ વર્ણનાશક્તિનું કારણ છે તો તે સ્મરણ તો પગ્ન્યમ શ્લોકથી અત્ર પણ આવૈયંક હોવાથી વિદ્યમાન જ છે, તેથી ચતુર્થ શ્લોકમાં સ્મરણથી વર્ણનાશક્તિ અને પગ્ન્યમશ્લોકાનન્તરે સ્મરણ છતાં વર્ણન એમ પણ સ્પષ્ટ જ આ શ્લોકની અસહ્યગતિ છે.

* આ પ્રકારનાં ચિન્દ્રધર્મમ્થનો ભાગ શ્રીપુત્રોત્તમજીના અભિપ્રાયે શ્રીશુસાર્થજીના સ્વનિર્ણય લેખને અનુસરે છે.

ઉક્ત અસદ્ગતિના સમાધિનો પ્રકાર આ છે. આ અવ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં ન્યવિશત પદ્યો પ્રવેશમાત્ર કહ્યો પરંતુ પ્રવેશાનંતર ધ્વંસિતતમ કર્મનું અથવા સમાધિ.

ભગવદ્દત્ત જ કર્મનું કથન નથી, દ્વિતીય શ્લોકમાં ચુકૂળ વેણુમ પદ્યો પ્રથમ વેણુકૂળનનું કથન કર્યું, તદનંતર તૃતીય શ્લોકમાં તદ્

વ્રજાશ્રિય આશ્રુત્ય પદ્યો શ્રીગોપીજનને તે કૂળનનું શ્રવણ કર્યું એમ કહ્યું, તેથી કૂળનના જ સ્વભાવથી શ્રીગોપીજનના ભાવનું ઉદીપન થઈ ગયું એમ પ્રાપ્ત થાય છે, તદનંતર અગ્નિમ વર્ણનાદિ કાર્યાર્થે પ્રિયનમે લીલાવિશિષ્ટસ્વરૂપનું વેણુકાંડા કૂળનાતિરિક્ત જ ગાન કર્યું તે ગાનનું પણ શ્રવણ શ્રીગોપીજનને કર્યું એમ તૃતીય શ્લોકકાંડા વેણુગીતમ્ પદ્યો સ્પષ્ટ જણાય છે, તેથી તૃતીય શ્લોકરથ આશ્રુત્ય પદની શ્રોતવ્ય કૂળનના અને વેણુગીતના બંદે કરીને અર્થાત્ જ આશ્રિતિ જાણુવી, જેથી શ્રીગોપીજનને પ્રથમ પ્રિયતમકૃત કૂળનનું શ્રવણ કર્યું અને તદનંતર સ્મરોદય વેણુગીતનું પણ શ્રવણ કર્યું એમ ફક્તિન થઈ રહે છે. દ્વિતીય શ્લોકમાં તો જગી પદ નથી માત્ર ચુકૂળ પદ જ છે તથાપિ તૃતીય શ્લોકમાં આશ્રુત્ય વેણુગીતમ્ પદમાં ગીતમ્ પદ કેમ કહ્યું એ સદ્કાનો પણ પરિહાર આશ્રુત્ય પદની આશ્રિતિથી થઈ જાય છે. તૃતીય શ્લોકમાં તત્ પદે પૂર્વશ્લોકરથ કૂળનનો અનુવાદ કરીને તદનંતર આશ્રુત્ય વેણુગીત સ્મરોદયમ્ કહ્યું, તેથી ભગવદ્દત્ત દ્વિતીય ગાનક્રિયા પણ અર્ચાપતિથી આશ્રિત જ થઈ રહે છે. પ્રથમ કૂળનક્રિયાથી જ સ્મરોદય થયો તે તો માત્ર પ્રાસંગિક છે, પરંતુ દ્વિતીય ગાનક્રિયાથી જ સ્મરોદય થયો તે તો વસ્તુતઃ ઉદ્દેશ જ છે, સ્મરોદય થાય એમ ઉદ્દેશપૂર્વક જ પ્રિયનમે આ દ્વિતીય ગાનક્રિયા આચરી છે. કૂળનથી ગીત ભિન્ન છે, ગીત તો સ્પષ્ટાર્થક અને રસનિરૂપક હોય છે, તેથી ગીતશ્રવણથી, લીલાવિશિષ્ટ સ્વરૂપનો શાબ્દ અનુભવ હૃદયમાં થયો, અને તેથી જ ગીતશ્રવણજન્ય લીલાવિશિષ્ટ સ્વરૂપશાબ્દાનુભવાનંતર પ્રિયતમતા ચેદિનના અનુભવથી કૃત્યચેદિનનું સ્મરણ થયું, અને પ્રિયનમચેદિનસ્મરણાનંતર શ્રીગોપીજન તાદૃશ સ્વરૂપ વિના રહી જ ન શક્યા, તેથી તદ્ ભાવસ્વભાવથી જ તે ચેદિનનું અનુવર્ણન તેમણે આરંભ્યું એમ તૃતીય શ્લોકની સમાપ્તિમાં કહ્યું. ગુણુલીલાવિશિષ્ટ સ્વરૂપનો સ્વરોદય અનુભવ થાય ત્યારે જ આ વર્ણન થઈ શકે, પરંતુ પ્રકૃત પ્રસદ્ગમાં તો પ્રિયનમે જ ગાનક્રિયા કરી તે સ્મરોદયને જ ઉદ્દેશીને કરી તેથી, પ્રિયતમે શાબ્દ અનુભવ કદાચો તે અપરોક્ષાનુભૂત્યર્થ નહિ પરંતુ માત્ર સ્મરણસિદ્ધ્યર્થ જ હતો તેથી, શ્રીગોપીજનને સર્વાત્મતાએ સ્મરોદય-પ્રિયનમનો સ્વરૂપાનુભવ ન થયો, અને તેથી જ તેમને વર્ણનાશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ. શ્રીગોપીજનની વર્ણનશક્તિ જ ન રહી ત્યારે ચિદ્રૂપિત લીલા પણ પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહિ એમ જોઈને પ્રભુએ એવા તો અપૂર્વ નાદનું પ્રાકટ્ય કર્યું કે જે નાદના શ્રવણે કરીને-ગુણુલીલાવિશિષ્ટ ઉદ્દેશુદ્દરસાત્મકસ્વરૂપનો સર્વેન્દ્રિયમારે પ્રાણમાં અન્તઃકરણમાં અને જીવમાં પૂર્વ પ્રાદુર્ભાવ થયો, ત્યારે શ્રીગોપીજન વર્ણન અને અભિનઃ સમણ પણ કરી શક્યાં. આ પ્રકારે હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રથમ ચતુર્થ શ્લોકમાં વર્ણનાશક્તિ રહી, પ્રકૃત મધ્ય પચમ શ્લોકમાં વર્ણનશક્તિનું કારણ કહ્યું, અને અગ્નિમ પદ શ્લોકમાં દનિવેણુવં પદને દનિ વિશેષજ સમાર્પિને આ નમ્ય વેણુરવ કાંઈ પૂર્વવત્ કેવલ જ વેણુરવ નથી, પરંતુ પચમશ્લોકકારસ્વરૂપાત્મક છે એમ સિદ્ધ કરીને વેણુનાદનું વર્ણન

૧. અવર્ણન વર્ણનાશક્તિ વિષદ રહી.

૨. આનંદ રમાખમાં પ્રભુપ્રાદુર્ભાવ દેદમાં ન હોવાથી અવ દેદનું કથન નથી.

પ્રકટ કર્યું. પ્રથમનો વેલ્લુરવ આચો ન હોતો તેથી શ્રીગોપીજન તે વેલ્લુતાદનું શ્રવણ કરીને વર્ણન કરી શક્યાં નહિ, પરંતુ આ મહાંપીડશ્લોકોકાકન વેલ્લુતાદનું શ્રવણ કરીને તો વર્ણન અને અભિતઃ સ્મરણ પણ કરી શક્યાં, તેથી આ શ્લોકની સફળિતિ નિષ્પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થઈ, અર્થાત્ આ અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં પ્રવેશમાત્રનું જ કથન છે વિશેષતઃ કર્મનું કથન નથી તેથી કર્મનિશ્ચયાત્મક આ પગથ્યમ શ્લોક સુસૂક્ષ્મ છે. પરંતુ પ્રથમ વેલ્લુજન તદનન્તર કેવલ વેલ્લુતાદ અને સર્વોન્તે સુશુભીકાવિશિષ્ટ ઉદ્દિષ્ટદરસાત્મકસ્વરૂપનો સર્વન્દિયાદિમાં આવિર્ભાવક વેલ્લુતાદ આ પ્રકારનો ક્રમ પ્રભુએ શા ઉદ્દેશથી આપ્યો? તારતમ્યે વિવિધ રસના ક્રમિક આવિર્ભાવથી મહાન રસ નિબ્ધન થાય છે, તેથી પ્રભુએ આ પ્રકારે ક્રમ આદરીને આ આસ્વાદ્ય રસની દુર્લભતા જણાવી. પરમકાષાપત્ર સ્વતન્ત્ર મહાશક્તી દિત્સાધીજી પ્રભુએ આ સર્વ કર્યું, અન્યથા રે શકશર્વાદિતે અશ્વન થયું સારે જેમ તેમની ઉપેક્ષા કરી તેમ અત્ર પણ ઉપેક્ષા ન થાત. આ પ્રસંગમાં અન્ય વસ્તુવિશેષ અગ્રિમ વ્યાખ્યાનમાં જ વિશદ થશે.

અત્રપર્યન્તની અસફળિતિ અને તત્સમાધાન સ્મરવેગેન પદમાં સ્મરનો અર્થ 'કામ' માનીને કર્યું, પરંતુ તેમ માની લેવાથી આ વર્ણન સર્વોત્તમભાવવતી શ્રીસ્વા-
પ્રકારાન્તર. મિનીજીકૃત નથી એમ શક્ય રહી જાય તેથી સ્મરનો અર્થ 'સ્મરણ' ન કરવામાં આવેછે, અધિકારિભેદે ઉભયે અર્થ મિલે જ છે. ભાવનું ઉદ્દીપન કરવું એટલો જ ફળનનો અને કેવલ વેલ્લુગીતનો સ્મરોદય થઈ, તેથી ભાવોદ્દીપનમાત્રથી વર્ણનોપક્રમ થતાં જ સ્મરવેગજન્ય ચિત્તવિભેષ પ્રતિબંધ કલાં, અને વર્ણનાશકિતનું અને સ્મરવેગનું-સ્મરકૃત ચિત્તચાગ-અવધનું-પણ કારણ કૃષ્ણચેષ્ટિતસ્મરણ કર્યું. હવે અગ્રે પણ સ્મરવેગ અને તદ્દેતુભૂત ભગવત્સ્મરણ તો આવશ્યક હોવાથી સાર્વદિક જ છે તેથી પૂર્વવત્ અગ્રિમ વર્ણન પણ નહિ જ થઈ શકે આ શક્યકાનો પરિહાર કરીને અગ્રિમ વર્ણનમાં ઉપપત્તિ પણ શીશુક આ એક પગથ્યમ શ્લોકે કરીને કહે છે. અત્ર આમ જાણવું. શ્રીગોપીનિપદમાં 'સ્મરણ આકાશથી અધિક' છે, તેથી યદ્યપિ બહુ બેસે તથાપિ સ્મરણ વિના કોઈનું શ્રવણ ન કરી શકે, મનન ન કરી શકે, વિચારન ન કરી શકે, જ્યારે તેઓ સ્મરે ત્યારે શ્રવણ કરી શકે' ઇત્યાદિમાં સ્મરનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ 'સ્મરણ' થાય છે, તેમ 'તૃતીય શ્લોકમાં સ્મરવેગેન પદમાં સ્મરનો અર્થ 'સ્મરણ' થાય છે, કારણ કે પ્રકૃત પ્રસંગમાં પણ ભગવદ્ગોપસુધાભોગયોગ્યનાસિદ્ધિરૂપ અગ્રિમ પ્રયોજનાર્થે શ્રીસ્વામિનીજીનાં સુખારચિન્દને વિશે નિજ અધરસુધાનો સમ્બંધ પ્રભુએ અવશ્ય કરાવવાનો જ છે, આ સુધાસમ્બંધ કેવલ વર્ણને કરીને જ થઈ શકે, અને વર્ણન તો સુધાસંવલિત નાદના અન્તઃપ્રવેશ વિના થઈ શકે નહિ, નાદનો અન્તઃપ્રવેશ પણ થઈ જાય તથાપિ પૂર્વવત્

૧. જ્ઞાન કરવાની ઇચ્છાથી. ૨. નહિ તો.

૩. સુદિપ્રભોક્ષિત લીલાબાહ્ય શર્વાદિને રસાત્મક સુદિપ્રાર્જના આચાર્ય માનવાની શુદ્ધિ પણ તાદૃશની જ થાય, ભગવત્સુધાપાવની તો કદાપિ ન જ થાય.

૪. શ્રીગુરોર્જી સર્વ જ ભગવદ્ગુપ્તશ્રીગોપીજનના અર્થમાં આ પદ પ્રયોજે છે,

૫. શુદ્ધિ. ૬. કારણ કે સ્મર આત્મસનિયામક અને આત્મચુદ્ધ છે.

સ્વરૂપ વિપ્રયોગરસ એમ સંયોગશૂઘારરસનો અને વિપ્રયોગશૂઘારરસનો વિશેષ પણ સિદ્ધ થયો. આ જ વિવેકનું કથન શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં કરીએ તો સંયોગરસ સ્વસમાનાધિકરણસ્વપ્રયુક્તક્રિયાવિશિષ્ટ છે, અને વિપ્રયોગરસ સ્વવ્યધિકરણસ્વપ્રયુક્તક્રિયાવિશિષ્ટ છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ તો ઉભયવિધ જ છે. અત્ર આ અભિસન્ધિ છે. લૌકિક વિરહમાં પુરુષમાં રસ છે પરંતુ પુરુષ જ કાંઈ રસસ્વરૂપ નથી, પરંતુ ભગવાન તો અલૌકિક છે, રસો વૈ સઃ શ્રુતિપ્રમાણથી રસરૂપ છે, તેથી ભગવત્સ્વરૂપ સંયોગાત્મક અને વિપ્રયોગાત્મક પણ છે. સંયોગ અને વિપ્રયોગ એ ઉભયે શૂઘારરસની પ્રભુમાં એકમાલાવચ્છિન્ન સ્થિતિ શ્રુતિસિદ્ધ છે, યુક્તિગોચર નથી, તથાપિ અત્ર વનસ્થલકતસહિત સંયોગાવસ્થા છે તેથી સંયોગરસાત્મતા અને વનસ્થલકતથી વિપ્રયોગ છે તેથી વિપ્રયોગરસાત્મતા પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે, તેથી યુક્તિનો પણ વિરોધ ન રહ્યો. રસનો અને ભગવાનનો અભેદ છે અને ભગવાનનો અને ભગવદ્વપુનો પણ અભેદ છે, તેથી ભગવદ્વપુ પણ ઉભયવિધશૂઘારરસાત્મક છે.

ભગવાન તો હૃદયમાં પણ વિદ્યમાન છે, તેથી તેટલામાત્રથી પણ જ્ઞાનિવત્ જ શ્રી-સ્વામીનીશ્રુતું સુખ હશે એ શૂઘાનું નિવારણ કરવાને વપુનું વિમ્રત્. ભરણ-પ્રાકટ્યકરણ-પણ કહ્યું. સ્વસ્વરૂપથી અતિરિક્ત વપુ જ નથી, તેથી ઘણું વિમ્રત્ પદે જે વપુપ્રાકટ્ય કહ્યું તે અસંકલ્પ છે એમ જ્ઞાનમાર્ગીય શૂઘાનું પણ હવે સમાધાન થઈ ગયું, જ્ઞાનીને હૃદયમાં જ સુખ થાય છે, અને શ્રીગોપીજનને અર્થે તો સ્વરૂપનું પ્રાકટ્ય પણ પ્રભુ કરે છે. ઉક્ત પ્રકારે ભગવદ્વપુ ઉદ્દેશ્યદ્વિવિધરસાત્મક છે એમ સિદ્ધ થયું. રસ ભાવાત્મક છે અને નિજ પ્રિયાથી વ્યતિરિક્તમાં તે ભાવાત્મક રસનું પ્રાકટ્ય નથી તેથી રસ અમૂર્ત-મૂર્તિરહિત-આદૃતિરહિત-છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ વપુ ધરે છે ત્યારે તો નિજ સ્વરૂપનું પ્રાકટ્ય બહિઃ પણ કરે છે તેમ પ્રભુએ પણ નિજ મૂર્ત સ્વરૂપનું બહિઃ પ્રાકટ્ય કરતાં વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો. વેદ તો રાષ્ટ્રાત્મક છે અમૂર્ત છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તથાપિ વેદા યથા મૂર્તિપરાશ્રિષ્ટે વાક્યમાં જણાવ્યું છે કે ત્રિપૃષ્ઠમાં વેદ મૂર્તિધર-સાર્વદિકશબ્દપ્રજ્ઞાત્મકમૂર્તિપ્રાકટ્યવાન છે, તેમ બ્રહ્મા પણ સાકાર જ છે, તેથી સાર્વદિક-નિત્ય-જ રસાત્મક વપુનું પ્રાકટ્ય વૃન્દાવનમાં કર્યું. જ્ઞાનિવત્ હૃદયમાં જ પ્રાકટ્ય હોય તો ભોગ કેવલ મનથી જ થાય, અને બહિઃ પ્રાકટ્યમાં તો સર્વેન્દ્રિયે ભોગ થઈ શકે છે. જ્ઞાનીથી ભક્તના ભોગમાં પણ આ પ્રકારનો વિશેષ હોવાથી, યદપિ ભગવાન અશ્વરાદિના વિષય નથી તથાપિ પ્રિય પદાર્થ મનોમાત્રનો જ વિષય રહે તો સુખને સ્થાને દુઃખ થાય છે તેથી, પ્રિય પદાર્થની મનોમાત્રવિષયતા દુઃખદ છે એમ જ્ઞાનિવત્ ભગવત્સિદ્ધ છે તેથી. સર્વેન્દ્રિયે ભોગેન્દ્ર ભક્તને અર્થે નિજ સ્વ-

શ્રીકૃષ્ણ નટવરવપુઃ વિષ્ણુ એમ કથન કર્યું. પાત્તભરણુકારણથી રસદાન કાર્યનું અનુમાન થાય છે તેમ અત્ર વપુઃપ્રાકટ્ય કારણથી ભક્તરસદાન કાર્યનું અનુમાન થાય છે, તેથી વિષ્ણુપદનો અર્થ 'રસદાનના કારણત્વધર્મસામ્યે કરીને પ્રાકટ્ય કરતાં' થાય છે. દૃષ્ટાન્તમાં જેમ પાત્ર તેમ દાષ્ટાન્તિકમાં ધર્મિસ્વરૂપ ભગવાન, દૃષ્ટાન્તમાં જેમ પાત્રરસ રસ તેમ દાષ્ટાન્તિકમાં શ્રીગોપીજનને વિષે સ્થાપનીય ભાવાત્મક આનન્દ, જે આનન્દનું નિરૂપણ અગ્રિમ વ્યાખ્યાનમાં 'સ્રીમાદ્વો ગૂઢઃ પુષ્ટિમાર્ગં તત્ત્વમ્' થી થશે, અને દૃષ્ટાન્તમાં જેમ ભરણુ તેમ દાષ્ટાન્તિકમાં ધર્મિસ્વરૂપવપુનું પ્રાકટ્ય. દૃષ્ટાન્તમાં વિષ્ણુપદમાંના ભરણુનો અર્થ 'ધારણુ' હોવાથી કર્તા અને કર્મ ભિન્ન છે, પરન્તુ દાષ્ટાન્તિકમાં તો ભરણુનો અર્થ પ્રાકટ્ય હોવાથી તદાત્માનં સ્વયમકુરતવત્ સ્વરૂપ જ કર્તા અને સ્વરૂપ જ કર્મ થાય છે. પ્રથમ પણુ પ્રાકટ્ય તો હતું જ પરન્તુ તે માત્ર હૃદયમાં જ હતું તેથી વર્ણનાશકિત કહી, પરન્તુ હવે તો સર્વ ઇન્દ્રિયમાં પ્રાણમાં અન્તઃકરણમાં અને શુન્ધમાં આરેમાં પ્રાકટ્ય છે તેથી વિષ્ણુપદથી જ અગ્રિમ વર્ણનશકિતનું સૂચન થઈ જાય છે.

અત્રપર્યન્તના સ્લોકાન્વયથી 'નટવત્ અને વરવત્ વપુને પ્રકટ કરતાં ભગવાને જન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો એમ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ભગવાનની અને વપુની પૃથક્તાનો ભાસ થાય છે, આ કલેશ પણુ નિવૃત્ત કરવાને 'નટવરવપુએ જન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો' એમ જ અન્વય કરવો, તેથી નટવરવપુસ્વરૂપે જ જન્દાવનપ્રવેશ કર્યો એમ ક્ષિતિ થતાં સ્વરૂપને અને વપુને કિષ્કટ ભેદાભાસ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, હવે બહોપીકને કર્ણિકારને વસ્ત્રને અને માક્ષાને ધરતા નટવરવપુએ જન્દાવનમાં પ્રવેશ કર્યો એમ સમ્બન્ધ ધટવાથી બહોપીક કર્ણિકાર વસ્ત્ર અને માક્ષા એમ આર જ કર્મ વિષ્ણુનાં રહ્યાં, અને વર્તમાનકૃદન્ત-વિશેષણુ વિષ્ણુનું વિશેષ્ય સ્લોકકથ જ નટવરવપુઃ થઈ ગયું.*

કર્ણુદયને વિગે છે કર્ણિકાર કુસુમ જેને એણું નટવરવપુઃ, અથવા કર્ણુદયને વિગે કર્ણિકારને ધરતું નટવરવપુઃ અથવા ધારણુ કર્તા ભગવાન જ. કર્ણયોઃકર્ણિકારમ્. કર્ણિકારકુસુમ શૃંગારરસનું ઉદ્ભોધક છે, સંયોગ અને વિગ્રયોગ એમ શૃંગારરસ દ્વિવિધ છે, પ્રણુના કર્ણુદય તે ઉભય રસનું પ્રતિપાદન કરે છે, સંયોગમાં પ્રિયાવચનશ્રવણથી અને વિગ્રયોગમાં પ્રિયાશુશ્રવણથી ઉભયે કર્ણુ ઉભયવિધ શૃંગારરસના અનુભાવક છે. આ ઉભયશૃંગારરસપ્રતિપાદક કર્ણુને કર્ણિકારને સમ્બન્ધ થાય છે, તેથી પૂર્વનિરૂપિત રસ ઉચ્છલિત થાય છે, ઉભયશૃંગારરસાનુભાવક કર્ણુને વિગે શૃંગારરસોદ્ભોધક કર્ણિકારનું સ્થાપન કરવાથી રસોદ્ભોધથી પૂર્વે નિરૂપિત સ્વરૂપાત્મક રસ ઉચ્છલિત થાય છે, અને તેથી ભગવત્સ્વરૂપમાં અવયવવિકાસાદિ થાય છે.

તાદૃશ રસ ગુપ્ત હોય તો જ રસત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, કટાક્ષાઘનુભાવરૂપ રસ તો પ્રકટ હોય તોએ બાધ નહિ, પરન્તુ આ તો આલમ્બ્યનરૂપ જ રસ છે અને વિષ્ણુ વાસઃ આ જ પ્રકટ થઈ જાય તો રસાભાસજનક થઈને રસપોષકમાત્ર જ થાય કનકકાપિશમ્. રસત્વ પ્રાપ્ત કરે નહિ તેથી, ગુપ્તત્વ જ આલમ્બ્યનરૂપ રસનું રસત્વ સંરક્ષે છે તેથી, કનકકપિશ પીતામ્બર ધર્યું છે, રસના આવશ્યક આચ્છાદનાર્થે

* આ ચિહ્નના મધ્યનું વ્યાખ્યાન શ્રીગુસાર્ધજીના સ્વત્રન્ત્ર લેખને અનુસરે છે.

આ કનકવત્ કપિશ પીતા-કેસરિ-વસ્ત્ર કટિસ્થ જાણુવું. રસ ઉદ્ભવ્ય યથો એમ શ્રીગોપીજનને જ્ઞાન થાય તો તે સર્વ શ્રીસ્વામિનીજી વસ્ત્રને પણ ન ગણે તેથી વસ્ત્રને કનકવત્ કેસરિ કહીને વસ્ત્ર કેસરિકનકતુલ્ય વ્યામોહક છે એમ નિરૂપણ કર્યું. રસનો ઉદ્ભોધ યથો એમ શ્રીગો-પીજનને જ્ઞાન થાય તો સમયવિશેષે તેમ થયું પણ હતું તેથી અધુના પણ રસત્વસાધક વસ્ત્રને ન ગણીને શ્રીગોપીજન તે જ પ્રકટ રસાભાસ આલમ્બનનું વર્ણન કરે, પ્રલોક્યે કરીને સંયોગવિપ્રયોગરસદ્વતું વર્ણન કરે નહિ, તેથી પ્રભુએ કટિસ્થ કનકતુલ્ય કેસરિ પીતામ્બરથી શ્રીગોપીજનનો વ્યામોહ કર્યો. રસના ઉદ્ભોધે કરીને જ અત્યન્ત આર્તિથી ભગવદ્વસ્ત્ર પીતામ્બરની ગણના ન કરીને શ્રીગોપીજન શ્રીઅસ્તુ જ સમ્યક્ અવલોકન કરી લે તો રસ પ્રકટ થઈ જવાથી રસાભાસ થાય તેથી રસગોપનાર્થ-રસાન્ઝાદનાર્થ-પ્રભુએ કનકકપિશ કેસરિ વ્યામોહક પીતામ્બર ધર્યું. અત્ર વસ્ત્રની કનકકપિશતા માયા છે. કનકરૂપ ધનનું મદજનકત્વ શાસ્ત્રસિદ્ધ છે, તેથી વસ્ત્રની કનકતુલ્ય કપિશતા કહીને શાસ્ત્ર-સમ્મતિપૂર્વક વસ્ત્રનો કેસરિ વર્ણુ પણ મદજનક છે એમ સૂચન કર્યું. પ્રભુએ કેસરિ મદ-જનક વ્યામોહક પીતામ્બર ધર્યું છે, તેથી શ્રીગોપીજન શ્રીઅસ્તુ સમ્યક્ અવલોકન કરી શક્યાં નહિ. ભગવત્સાક્ષાત્કારમાં માયા જનનિદ્રાવત્ સ્થિતિ કરે છે, પ્રકટ પ્રસન્નમાં પણ આન્ઝાદિદા જનનિદ્રાવત્ માયા રસાન્ઝાદિદા થઈ એમ સૂચન કરવાને પીતામ્બર વ્યામોહક કનકતુલ્ય છે એમ નિરૂપણ કર્યું. જનનિદ્રાવત્ પીતામ્બર ભગવત્સ્વરૂપનું ગોપન-આન્ઝાદન-કરે છે, તેથી કનકકપિશ કેસરિ પીતામ્બરનું આન્ઝાદક ગાવાત્વ સિદ્ધ થાય છે. કનકકપિશ પીતામ્બર અથવા પીતામ્બરની કનકકપિશતા રસાન્ઝાદિદા માયા છે, તેથી જ્યાં વસ્ત્રની નિજ આકૃતિનું પણ સમ્યક્ અવલોકન થઈ શક્યું નહિ ત્યાં તાદશ વસ્ત્ર કરીને આન્ઝાદ આલમ્બનરસનું ઉદ્ધાટન શ્રીગોપીજન કેવી રીતિએ કરી શકે ? પ્રભુએ કપી આકૃતિનું વસ્ત્ર ધર્યું છે તે પણ કનકકપિશતાને લીધે યથાર્થ જાણી શકાતું નથી તો તાદશવસ્ત્રાન્ઝાદ આલમ્બનરસનું જ્ઞાન શ્રીગોપીજનને ક્યાંથી થઈ શકે ? નાદદ્વારા કટિસ્થ કેસરિ પીતામ્બરના અનુભવમાં ભગવદ્વિન્ઝાથી એવો કોઈક અનિર્વચનીય મદ પ્રકટ થઈ ગયો, જેથી પીતામ્બરાન્તઃ-સ્થિત આલમ્બનાદિનો વિચારમાત્ર પણ શ્રીગોપીજનથી ન થઈ શક્યો એમ વિચિત્ર વાસઃ કનક-કપિશમ્નો નિર્ગલિત ગર્થ છે.

કનકકપિશ પીતામ્બરથી પણ અધિક આન્ઝાદિદા વૈજયન્તી માલા છે. વિશેષ પણ

વસ્તુના યાચાત્મ્યદાનનું આન્ઝાદન કરે છે, તેથી અત્ર માલા વિશે-

વૈજયન્તીઞ્ચ
માલામ્.

પિદા છે, વસ્તુતઃ તો ભગવત્સ્વરૂપ જ વિશેષક છે એમ અધુના જ

અગ્રે સ્પષ્ટ થશે. વૈજયન્તી કીર્તિમયી માલા છે. વૈનો અર્થ 'નિશ્ચયે

કરીને' થાય છે, અને જયન્તીનો અર્થ 'જ્યેષ્ઠત્વા' થાય છે, તેથી

'વૈજયન્તી'નો યોગિક અર્થ 'સર્વજ્યપ્રકાશિદા' થાય છે. પ્રભુ સાક્ષાન્મન્મથમન્મથ છે,

અર્થાત્ પ્રભુનું સ્વરૂપજાવણ આધિદેવિક મન્મથનો પરાજય કરે છે, અને નપન કમલાદિનો

પરાજય કરે છે, આ પ્રકારે વૈજયન્તી સર્વજ્યપ્રકાશિદા છે. મૂળમાં 'માલા' પદ છે, તેથી

વનમાલાનું પણ ધારણ કર્યું છે એમ જાણવું, અર્થાત્ 'કીર્તિમયી સર્વજ્યપ્રકાશિદા વૈજય-

ન્તીને' અને વનમાલાને ધારણ કરતું નટવત્સ્વરૂપ વા ભગવાન જ એમ અર્થ થાય છે.

॥ श्रीકૃષ્ણાય નમઃ ॥

॥ શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ॥

॥ શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ॥

॥ શ્રીમદ્વેદવ્યાસવિરચિતાનિ બ્રહ્મસૂત્રાણિ* ॥

॥ અધિકરણસમલક્ષ્યકૃત્તાનિ ગુર્જરાનુવાદવિભૂષિતાન્યપિ ॥

પ્રથમોઽધ્યાયઃ

પ્રથમઃ પાદઃ

૧. ઉત્કર્ષમૂલજિજ્ઞાસાધિકરણમ્ ॥

૨. અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ॥

પ્રથમ અધ્યાય.

પ્રથમ પાદ.

પ્રથમાધિકરણ.

૧. બ્રહ્મજિજ્ઞાસા અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ॥

* સર્વ વેદાર્થરૂપ બ્રહ્મ જ છે એમ અગમનાનુબ્રહ્મર્થ જણાવવાને સ્વરૂપ મતાન્તર-
નિષાકરણ સાધન અને ફક્ત એમ ચતુર્થા બ્રહ્મસમ્યક્તિ સર્વનો જ વિચાર આ ચતુર્વેશભૂતી
બ્રહ્મભીમાંસામાં શ્રીમદ્વેદવ્યાસે કર્યો. સર્વ ઉપનિષદનો સમન્વય બ્રહ્મમાં જ થાય છે અને
વેદાર્થનિશ્ચય ઉપનિષદ્વિચારને અધીન છે તેથી સર્વ જ વેદ બ્રહ્મમાં પ્રમાણ છે એમ પ્રથમા-
ધ્યાયમાં પ્રતિપાદન કરીને, શ્રુતિના પરસ્પરવિરોધપરિહારપૂર્વક વિરુદ્ધ સ્મૃતિને દૂરીને બ્રહ્મ જ
પ્રમેય છે એમ દ્વિતીયાધ્યાયમાં નિર્ણય કરીને, અન્તરદ્વય અને બહિરદ્વય એમ સોપકરણ
સાધનનો વિચાર તૃતીયાધ્યાયમાં કરીને, ચતુર્થાધ્યાયમાં ફક્તપ્રાસંગિક અને ફક્તબલવપ્રકાર
વિરોધ કરીને બ્રહ્મ જ ફક્ત છે એમ બ્રહ્મસૂત્રકારે નિરૂપણ કર્યું. આ પ્રકારે આ બ્રહ્મભીમાંસા-
શાસ્ત્રનો સનાતન અર્થસંગ્રહ છે. ઉપનિષદ્વાક્ય પણ નિઃસન્દિગ્ધ અને સન્દિગ્ધ એમ
દ્વિવિધ છે તેમાં નિઃસન્દિગ્ધ ઉપનિષદ્વાક્યનો વિચાર-અનાવશ્યક હોવાથી તત્ત્વસૂત્રકારે
સન્દિગ્ધ જ વાક્યનો વિચાર આરંભ્યો. સન્દિગ્ધ વાક્ય પણ કાર્યપ્રતિપાદક અન્તર્યામિપ્રતિ-
પાદક ઉપાગ્રહપ્રતિપાદક અને પ્રત્યક્ષ એમ ચતુર્થા હોવાથી સર્વોપનિષદનો સમન્વય
પ્રથમાધ્યાયમાં પાદચતુર્યે કરીને સિદ્ધ કર્યો. આ પ્રકારે આ બ્રહ્મવિચારશાસ્ત્રના પ્રથમ
સમન્વયાધ્યાયના પ્રથમ કાર્યપ્રતિપાદક પાદમાં બ્રહ્મસમ્યક્તિ સર્વના વિચારની પ્રતિષ્ઠા કરીને,
બ્રહ્મનું લક્ષણ આપીને, શ્રીઆદરાયણે કાર્યપ્રતિપાદકવાક્યનો વિચાર કર્યો. પ્રથમાધ્યાયના
પ્રથમ પાદમાં દસ અધિકરણ અને નિશત સૂત્ર છે.

૧. પ્રથમ અધિકરણમાં છતાસત્ત્વ સમર્થન કર્યું છે તેથી તેને છતાસાધિકરણ કહે છે,
તેમાં એક જ સૂત્ર છે. વેદના શિક્ષાદિ પંડિતી જ વેદાર્થનો નિશ્ચય સમ્ભવે છે અને આત્મ-
નિષ્ઠ નિશ્ચય તો તપશ્વર્ગદિથી જ સમ્ભવે છે તેથી આ વિચારશાસ્ત્ર નિષ્પ્રયોજનક છે એમ
આક્ષેપ કરવામાં આવે તો ઋષિકૃત વિવિધશાસ્ત્રના શ્રવણથી હુદ્દિહોયે કરીને મન્દપુરુષોને,
મન્દેદ થાય છે તેના નિવારણાર્થ આ વિચારશાસ્ત્ર આવશ્યક છે. એમ નિર્ણય કરીને આરંભ-
સૂત્રમાં વિચારશાસ્ત્રનું સમર્થન કર્યું. “સર્વે વેદા યત્વદમાનન્તિ” “વેદૈશ સર્વેરહમેવ વેદઃ” ઇત્યાદિ

૨. એકસૂત્રજન્માધિકરણમ્ ॥

૨. જન્માદ્યસ્ય યત્તઃ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ॥

દ્વિતીયાધિકરણ. ૨

૨. જેમાંથી આકાશનું જન્મ (થાય છે),
(અલ્પ કારણ છે એમ) શાસ્ત્રમાં ઉક્ત
છે તેથી.

તૃતીયાધિકરણ ૩

૩. એકસૂત્રં સમન્વયાધિકરણમ્ ॥

૩. તત્તુ સમન્વયાત્ ॥

૩. તે (સમવાયિ કારણ) તો (અલ્પ જ છે),
(અલ્પ) સમ્વિદાનન્દરૂપે (જગતમાં)
અનુવૃત્ત છે તેથી.

શ્રુતિસ્મૃતિથી અલ્પ જ સર્વવેદાર્થ છે, તથાપિ “ તન્ત્રૌપનિવદં પુરુષં વૃન્દામિ ” વાક્ય ઉપ-
નિવદ્માં જ છે, તેમાં અલ્પની પુરુષરૂપતાનું સ્પષ્ટ શ્રવણ છે, અને “ વેદાન્તાવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થાઃ ”
ઉપનિવદ્વાક્યથી જાણાય છે કે ઉપનિવદ્ જ વેદાર્થનિશ્ચયક છે, તપશ્ચર્ચાદિનો તો આ કાલમાં
સમ્ભવ જ નથી, તેથી ઉપનિવદ્ના વિચારરૂપ આ અલ્પમાં સાશાસ્ત્રથી જ વેદાર્થરૂપ અલ્પ-
સ્વરૂપનો નિશ્ચય આપશ્ચક છે, ઇત્યાદિ અભિસન્ધાનપૂર્વક શ્રીઆદરામણાચાર્યે અલ્પસમ્બન્ધી
વિચાર આરંભ્યો.

૨. દ્વિતીય જન્માદ્યધિકરણમાં પણ એક જ સૂત્ર છે. વિચાર્યું અલ્પનું શું લક્ષણ? તેવા
અલ્પમાં શું પ્રમાણ? ઇત્યાદિ આકાશકાળની તુલ્યર્થ જગત્ની ઉપસ્થાપિતું જે કારણ (તે અલ્પ)
એમ લક્ષણ આપીને તેવા અલ્પમાં કારણકાલમક વેદરૂપ શાસ્ત્ર જ પ્રમાણ છે એમ નિર્ણય
આપ્યો. અત્ર સર્વ દીકાકાર સૂત્રનો યોગવિભાગ કરે છે અને પ્રગટ્ત માયાવાદી તો અત્ર
શળય અલ્પનું જ લક્ષણ છે એમ કહે છે! છતાંયાધિકરણમાં નિર્ણય જ અલ્પની છતાંસા
પ્રતિગાત છે, તેથી અત્ર લક્ષણ પણ તે નિર્ણય જ અલ્પનું છે. વસ્તુતઃ શુદ્ધ નિર્ણય જ
અલ્પને જગત્કર્તૃ નહિ સ્વીકારતાં માયા અવિદ્યા ઉચાધિ પ્રકૃતિ શરીર શક્તિ ઇત્યાદિનો
પુરસ્કાર કરવામાં જ સર્વ દીકાકારના મતમાં ઉપક્રમવિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે ઇન્ધરસિદ્ધિ તર્ક-
દિથી નિષ્પ્રત્યુદ્ધ સિદ્ધ યર્થ રાક્ષી નથી તેથી અલ્પસૂત્રકાર વેદકેપ્રામાણ્યનો ઊરીકાર કરે છે,
અતઃ એવ મર્મગ વાયકે પણ “ નૈવા તર્કેણ મતિરાપનેયા અર્થોક્તિકાસ્તુ ચે ભાવા ન સ્તોસ્તર્કેણ
યોજયેત્ ” ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિનું ચરણ સ્વીકારીને ઉલ્લેકકણુભુગ્દર્શનાભાસમાંથી નિજ વ્યા-
પ્તિ નિવૃત્ત કરેલો.

૩. તૃતીય સમન્વયાધિકરણમાં પણ એક જ સૂત્ર છે. અત્ર અલ્પ જ જગત્નું સમ-
વાયિ કારણ છે એમ સિદ્ધ કરીને અભિજનનિમિત્તોપાધાનસિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો. અધ્યારોપાપ-
વાદવાદ તત્ત્વસૂત્રથી અતિવિરુદ્ધ છે, તેથી તત્ત્વસૂત્રોપશૃંદ્ધિનસર્વોપનિવદ્પ્રતિપાદિતસર્વધર્મયુક્ત
અલ્પ છે એમ વિનિશ્ચય કરીને તાદશ્ય સર્વધર્માશ્રય અલ્પના શ્રવણમનનનિદિધ્યાસન અન્તરદર્શથી
અને રામદેવાદિ બહિરક્ષયથી અતિશુદ્ધ ચિત્તમાં નિજેન્દ્રિયાથી આવિર્ભૂત સ્વપ્રકાશ અલ્પમાં
આપુલ્ય પરમપુરુષાર્થ છે એમ સનાતન અલ્પવાદનું સ્વાસ્થ્ય પણ સ્પષ્ટ કર્યું. આ પ્રકારે
નિષ્ક્રીયાથી અલ્પવિચારની પ્રતિગા કરીને અલ્પ જગત્કર્તૃ વેદપ્રમાણક સમવાયિ છે એમ પ્રતિ-
પાદન કરીને પ્રતિગાત અલ્પવિચાર અવશ્યક દર્શાય છે એમ નિષ્પ્રત્યુદ્ધ સિદ્ધ કર્યું. અત્રપર્યન્ત
સદૃષ અલ્પની જગત્કર્તૃતા સિદ્ધ યર્થ.

૪. સસમુદ્રમીક્ષત્યધિકરણમ્ ॥

૫. રીક્ષતેર્નાશન્દમ્ ॥

૬. ગૌણશ્ચેન્નાત્મશબ્દાત્ ॥

૭. તન્નિષ્ઠસ્ય મોક્ષોપદેશાત્ ॥

૮. હ્યેત્યાવચનાચ ॥

૯. સ્વાપ્યયાત્ ॥

૧૦. ગતિસામાન્યાત્ ॥

૧૧. ધ્રુતત્વાચ ॥

૪. (અહ) સર્વવેદાન્તાપ્રતિપાદ નથી, (અહની) ધક્ષા (પ્રતિપાદિત છે) તેથી,

૫. (ધક્ષિત્યાદિગુણ્યુક્તા અહ) ગૌણ (હથી) એમ નો (કહો તો તેમ) નહિ (ધક્ષિત્યાદિગુણ્યુક્તા અહને અર્થે નિર્ગુણતાવાચક) આત્મશબ્દ (પ્રયોગયો) છે તેથી,

૬. તેમાં-ધક્ષિત્યાદિગુણ્યુક્તા અહમાં-જ નિશ્ચવાન્તો મોક્ષોપદેશ છે તેથી,

૭. (તે) હ્યે-ત્યાન્ય-છે એમ વચન નથી તેથી,

૮. (અહ સર્વવેદાન્તાપ્રતિપાદ નથી, સુપ્રસિદ્ધમાં જીવનો) લય (અહમાં) છે તેથી,

૯. ગતિમાં-મોક્ષમાં-(કાર્યકારણની) સમાનતા છે તેથી,

૧૦. અને (સર્વ જ અહકાર્ય છે એમ) શ્રુતિમાં પ્રતિપાદિત છે તેથી.

૪. ચતુર્થ ધક્ષિત્યાધિકરણમાં સમ સત્ર છે, તેથી ચિદ્રૂપ અહ પશું જગત્કર્તા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. "યતો વાચો નિવર્તન્તે" શ્રુતિથી અહ સર્વવેદાન્તાપ્રતિપાદ છે એમ આપાન્તતઃ પ્રતીત થાય છે તેથી અગ્રિમ અહાવિચારજ અસાધ્ય છે આ શ કાનો પરિહાર આ અ પશું છે. અહ સર્વવેદાન્તાપ્રતિપાદ નથી, કારણકે (૧) "તદેક્ષત" શ્રુતિમાં અહની ધક્ષાનું પ્રતિપાદન છે, (૨) સુપ્રસિદ્ધમાં જીવનો લય અહમાં થાય છે, (૩) મોક્ષમાં કાર્યકારણની સમાનતા થઈ જાય છે, અને (૪) "પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદમ્" શ્રુતિમાં સર્વ જ અહકાર્ય છે એમ પ્રતિપાદન છે. પ્રથમ ધક્ષિતિહેતુથી અહ સર્વવેદાન્તાપ્રતિપાદ નથી એમ સિદ્ધ કર્યું, તથાપિ તે ધક્ષિત્યાદિધર્મયુક્તા અહ જ ગૌણ હોય તો શુદ્ધ અહવાદમાં આધ આવે, તેથી સૂત્રકાર અપાન્તરચૂત્રત્રયે ધક્ષિત્યાદિધર્મયુક્તા અહની ગૌણતા પશું પરિહરે છે. ધક્ષિત્યાદિધર્મયુક્તા અહ ગૌણ નથી, કારણકે (૧) "આત્મા વા હદમેક એવામ આસીત્" ઇત્યાદિ ઉપક્રમ કરીને "સ દેક્ષત" શ્રુતિમાં એક જ નિર્ગુણ આત્માની ધક્ષાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, (૨) "એતસ્મિન્ x x x x પ્રતિષ્ઠાં વિન્દતે" ઇત્યાદિ શ્રુતિ પદ્ધત્યાદિધર્મયુક્તા અહમાં જ નિશ્ચવાન્તો મોક્ષ થાય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે, અને (૩) ધક્ષિત્યાદિધર્મયુક્તા અહનો કોઈ પશું શ્રુતિમાં સાંસારિકપદાર્થવત્ ત્યાગ ઉપદેશયો નથી. આ પ્રકારે આ સમસ્યામાં પશું પ્રથમ ચતુઃસૂત્રીયો ધક્ષિતિહેતુનો ઉપન્યાસ કરીને ધક્ષિત્યાદિધર્મયુક્તા અહનું નિર્ગુણ આત્મસ્વરૂપ અને તન્નિષ્ઠનો મોક્ષ તેમ જ ધક્ષિત્યાદિધર્મયુક્તા અહનો સર્વથા અત્યાગ એમ તે નિર્ગુણ આત્મસ્વરૂપનું દ્વિવિધ કાર્ય પશું કરીને, અર્થાત્ સ્વરૂપતઃ અને કાર્યતઃ ધક્ષિતિહેતુનું નિષ્પ્રત્યક્ સમર્થન કરીને, વિધિમુખે સૃષ્ટિવાક્યનો વિચાર કરીને ચિદ્રૂપ અહ જગત્કર્તા છે એમ સિદ્ધ કર્યું, અને અન્તિમ

૫. અષ્ટસૂત્રમાનન્દમયાધિકરણમ્

૧૧. આનન્દમયોભ્યાસાત્

૧૨. વિકારશબ્દાન્નેતિ ચેન્ન પ્રાચુર્યસ્ત્ ॥

૧૩. તદ્દેતુવ્યપદેશાચ ॥

૧૪. માન્ત્રચર્ણિકમેવ ચ *ગમ્યતે ॥

૧૫. નૈતરોનુપપત્તેઃ ॥

૧૬. ભેદવ્યપદેશાચ ॥

૧૭. કામાચ નાનુપેક્ષા ॥

૧૮. અસ્મિન્નસ્ય ચ તદ્યોગં શાસ્તિ ॥

x ગીયત ઇત્યપિ પાઠઃ

૫-અમાધિકરણ.૫

૧૧. આનન્દમય (અહ જ છે), અભ્યાસથી
-તેના પુનઃપુનઃ કીર્તનથી,

૧૨. વિકાર-વિકારવાચક મયટ્ પ્રત્યય-(છે
જેમાં એવો આનન્દમય) શબ્દ હોવાથી
(આનન્દમયપદવાચ્ય, અહ નથી એમ)
જો (કહો તે તેમ) નહિ (મયટ્ પ્રત્યય)
પ્રાચુર્યવ્યાપક-પ્રચુરતાગમક-છે તેથી,

૧૩. તે (આનન્દમય જ છવના આનન્દનો)
હેતુ છે-એમ વ્યપદેશ-કથન-છે તેથી,

૧૪. અને માન્ત્રચર્ણિક-મન્ત્રચર્ણ કરીને (સુખ્ય
અભિધાનૃતિએ વાચ્ય-ગ (આનન્દમય
અહ) જણાય છે,

૧૫. ઇતર-છવ-(આનન્દમય) નથી, (છવમાં
જગત્કર્તૃત્વ) ઉપપન્ન નથી તેથી,

૧૬. અને (છવનો તેમ જ આનન્દમયનો)
ભેદ કરીને વ્યપદેશ-કથન-છે તેથી,

૧૭. અને અનુમાનની-પ્રકૃતિની-અપેક્ષા નથી,
“તેણે કામના કરી” તેથી,

૧૮. અને આમાં-આનન્દમયમાં-આના-છવ-
ના-(તદ્દયે) યોગનું-સહભાવનું-શાસન
કરે છે.

ત્રિમૂર્તીથી નિષેધમુખે પ્રણયવાક્યનો પણ વિચાર કરીને અહતી સ્વેચ્છાએ વેદાન્તકપ્રતિ-
પાઘતા સિદ્ધ કરીને નિર્મુળ જ અહ અભિનિમિત્તોપાદાન જગત્કર્તૃ છે એમ વેદાન્તક-
વિરૂધ્ધનો પ્રયત્ન ઉદ્ધોષ કરીને માયાપ્રકૃત્યવિદ્યાપ્રમાણકારણવાદનો પરિપૂર્ણ પરાજય
પ્રકટ થયો.

૫. અહ મુત્રમાં આ ૫-અમ આનન્દમયાધિકરણનું અને સાધનાધ્યાયના તૃતીય-
પાદાન્તગત સમદશ સિદ્ધગમ્યપ્રસ્તાવિકારણનું લાખ્ય ઉદ્દેશ્યોત્કૃષ્ટ છે. પડિન્દ્રિય આત્મા અને
પરમાત્માના ભેદે આનન્દ અષ્ટવિધ છે, તેથી આ આનન્દમયાધિકરણમાં અષ્ટ મુત્ર છે.
લોકમાં પડિન્દ્રિય આત્મા અને પરમાત્મા ભિન્ન છે, પરન્તુ અહમાં તે ઇન્દ્રિયાદિ પણ
સ્વરૂપાત્મક આનન્દમય જ છે. અંત્ર પ્રથમ સૂત્રના લાખ્યમાં વર્ણુદ્દય છે. “તસ્માદાનન્દ-
મયં મક્ષતૈ” પર્યન્ત શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે અષ્ટવિધવ્યાદને અવલમ્બીને શબ્દનઃ અને
અર્થતઃ આનન્દના અભ્યાસથી તત્તિરીયોપનિષદીય આનન્દમયની અહતતા સિદ્ધ કરી છે,
અને “અથવા સ નૈવ રમે” હયાદિ ઉપદેશ કરીને “એવં વિચારવાતુર્યવાદિઃ સક્લિંગનાથિપે-
-આનન્દમયતાનન્દસન્દેહાવાપાયંતે” પર્યન્ત શ્રીમત્પ્રભુચરણે આધિર્દેવિક વાદનો આશ્રય કરીને

૬. દ્વિસૂત્રમન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્ ॥

૧૯. અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્ ॥

૨૦. મેદવ્યપદેશાદ્યાન્યઃ ॥

૫૪૫ધિકરણ.૬

૧૯. અન્તઃ-સૂર્ય અને તેના અન્તર-દશ્ય હિરણ્યમ અહ છે), તેના-અહના-(અ-સાધારણ) ધર્મનો ઉપદેશ છે તેથી,

૨૦. અને (સૂર્યમણ્ડલથી તેમ જ તદ્દલિમાની-થી) બેદનો વ્યપદેશ હોવાથી અન્ય-આધિદૈવિક-(છે).

“ તસ્યેવ એ શારીર આત્મા ” ઇત્યાદિ વાક્યાભ્યાસથી આનન્દમયની વ્રજાધિપતા સિદ્ધ કરીને અંગાધ પુષ્ટિરસ પ્રકાશિત કર્યો છે. આનન્દમય અહ જ છે, કારણ કે (૧) તેનો-અભ્યાસ-પુનઃપુનઃદીર્ઘન-છે, (૨) આનન્દમયમાં મયટ્પ્રલય વિકારાર્થ નથી પરન્તુ પ્રાચુર્યોર્થ છે, (૩) આનન્દમય જ સર્વના આનન્દનો હેતુ છે, અને (૪) “ સત્ય જ્ઞાતમનન્તં વ્રજ ” ઇત્યાદિ મન્ત્ર અભિધા વૃત્તિએ આનન્દમયનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. અત્ર ચતુર્થ સૂત્રના ભાષ્યમાં સમસ્ત વર્ણીનું શ્રીમદ્વાચાર્યકૃત વ્યાખ્યાન સુચાર્ય છે. આ પ્રકારે ચતુઃસૂત્રીથી વિધિમુખે આનન્દમયની અહતા નિરૂપણ કરીને સૂત્રકાર નિયેધમુખે પણ આનન્દમયની અહતા પ્રતિપાદન કરે છે. આનન્દમય જ નથી, કારણ કે (૧) ફલરૂપ આનન્દમયત્વ સ્વતન્ત્ર જગત્કર્તૃત્વ અસૌકિક માહાત્મ્ય ઇત્યાદિ ઉત્કર્ષ અહમાં જ ઉપપન્ન છે જવમાં નહિ, અને (૨) અહ આનન્દવિત્ અને જવ આનન્દનીય છે એમ અહનો અને જવનો બેદ છે. આનન્દમય જડ પ્રકૃત્યાદિ નથી, કારણ કે (૧) “ સોક્રામયત ” શ્રુતિ આનન્દમય-માં જે કામનું નિર્ગળ નિરૂપણ કરે છે તે કામ અચેતનધર્મ નથી, અને (૨) “ આનન્દમાનન્દમયોવસાતઃ ” ઇત્યાદિ શ્રીમદ્ભાગવતવાક્યથી નિશ્ચય યદિ રહે છે કે આનન્દ-મય યદિને જવ આનન્દમય અહ પ્રતિ ઉપસક્કમણ કરે છે. સર્વસમ્મત પ્રાચીનરીત્યનુ-સાર આનન્દમય જ અહ છે એમ એક વાર ચાર્ય વ્યાખ્યાન કરીને પણ “ પુનરિદં ત્વિદ વક્તવ્યમ્ ” ઇત્યાદિથી અહ તો આનન્દમયથી પણ અતીત છે અને તે અહ જવાત્મા જ છે એમ માયવાદ યોજને માયાવાદી અધિકરણભરગ કરે છે તેની આ સૂત્રના ભાષ્યમાં રમણીય સમીક્ષા છે, તેથી આ અધિકરણમાં “ આનન્દમયોવસાત્ ” “ માન્ત્રવર્ણિકમેવ ચ ગોચરે ” અને “ જસ્મિન્નસ્ય ચ સદ્યોગં શાસ્તિ ” એ સૂત્રત્રયનું ભાષ્ય અવશ્ય મનનીય છે.

૬. ૫૪ અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્ સૂત્રમ્ છે. જાન્દોગ્યોપનિષદના પ્રથમ પ્રપાઠકમાં “ ય યોન્તરાદિન્દે હિરણ્યમઃ પુરુષો દશ્યતે હિરણ્યમસુહિરણ્યકેશઃ ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં આદિત્યાન્તઃ અદ્યન્તઃ હિરણ્યમ પુરુષ અધિષ્ઠાદેવતાશરીર વા-અહશરીર નથી, પરન્તુ અહ જ છે, કારણ કે (૧) અપદતપાખત્વરૂપ અસાધારણ અહધર્મનો ઉપદેશ છે અને (૨) અન્તર્ધર્મિઆહણમાં “ ય આદિલે તિષ્ઠત્ ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં સૂર્યમણ્ડલથી અને તદ્દ-લિમાનીથી આધિદૈવિક લિન્ન છે એમ કથન છે. અહ કારણ છે અને જગત્ કાર્ય છે, ઘટાદિ કાર્યના જલાદરણુદિયોગ્યત્વાદિ અસાધારણ ધર્મ મૃતિપણકપાલરૂપાદિ કારણમાં ગમન કરતા નથી, અને મૃત્તિકાદિ કારણના ઘટજનકત્વાદિ અસાધારણ ધર્મ ઘટાદિ કાર્યમાં ગમન કરતા નથી, તેમ અપદતપાખત્વ અહનો જ અસાધારણ ધર્મ છે, અંશમાં વા કાર્યમાં તો તે ધર્મનું સામ્ય કેવલ નામમાત્ર છે, અહના અપદતપાખત્વરૂપ અસાધારણ

૭. એકસૂત્રં તદ્વિદ્યાધિકરણમ્ ॥

૨૧. આકાશસ્તાદ્વિદ્યાગાત્ ॥

૮. એકસૂત્રમતિદેશાધિકરણમ્ ॥

૨૨. અત એવ પ્રાણઃ ॥

સપ્તમાધિકરણ. ૭

૨૧. આકાશ (બ્રહ્મ જ છે) તેનું-બ્રહ્મનું-
(જગત્કર્તૃત્વાદિ) લિંગ છે તેથી.

અષ્ટમાધિકરણ. ૮

૨૨. એથી (બ્રહ્મલિંગનું શ્રવણ થાય છે
તેથી) જ પ્રાણ (બ્રહ્મ જ છે).

ધર્મથી હિરણ્યમયત્વ હિરણ્યસમયુત્વ હિરણ્યકેશત્વ દશ્યત્વ ઇત્યાદિ પણ બ્રહ્મધર્મ જ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે. બ્રહ્મસૂત્રને વૈદિકા “ન્યાય”સંઘા સમર્પે છે, ત્યારે હવે આ અધિકરણમાં આ “ન્યાય” સિદ્ધ થયો કે ઉપનિષદમાં તત્ તત્ પ્રકરણમાં એક પણ નિઃસંનિદગ્ધ અસાધારણ બ્રહ્મધર્મ અન્ય સંનિદગ્ધ ધર્મની પણ બ્રહ્મધર્મતા નિશ્ચિત કરે છે. ન્યાં ન્યાં ધર્મોનો નિર્ણય હોય ત્યાં ત્યાં લૌકિક કાર્યધર્મોનો જ નિર્ણય સમજવો, આથી “વદેકમવ્યક્તમનન્તરૂપમ્” “ગુહ્યવાં નિદિતમ્” ઇત્યાદિ શ્રુત્યુક્ત સહજ સાકારતા પણ સિદ્ધ થઈ રહે છે. બ્રહ્મશરીરપણ તો સર્વથા અસંકુત જ છે, સર્વકર્તૃ બ્રહ્મમાં શું અનુપપત્તિ કે શરીર કહ્યે ? આસુરવ્યામોહાર્થ લીલાએ કરીને નદવત્ શરીરનું દર્શન કરાવે તથાપિ વસ્તુતઃ મુક્તસ્વરૂપમાં શરીર જ નથી, બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ તત્તત્શરીરોદિ લીલા કરે છે, આથી સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્મમાં નિત્ય વા અનિત્ય શુદ્ધસત્વાત્મક પ્રાકૃત વા માયિક કોષ પણ પ્રકારનું સ્વરૂપભિન્ન શરીર નથી. અન્તર્ધર્મિષ્ણાણ્યમાં ચાર પદાર્થ શિક્ષણીય છે, (૧) બ્રહ્મ સર્વત્ર રિચિતિ કરે છે તથાપિ તત્ તત્ સર્વના ધર્મોનો બ્રહ્મને સમ્મન્ધ નથી, (૨) નિજ અસાધારણ બ્રહ્મધર્મો તત્ તત્ સર્વને પણ સમ્મન્ધ નથી, કારણ કે તેમ થાય તો સર્વ જ શુકત થઈ જાય, (૩) બ્રહ્મ આદિત્ય-મણડાદિને સ્વશરીર ગણે છે તે પણ અધિજ્ઞનાર્થ નહિ પરંતુ કેવલ નિજલીલા સિદ્ધ્યર્થ, અને (૪) બ્રહ્મ તત્ તત્ શરીરનું નિયમન કરે છે તે પણ નજલીલાસિદ્ધ્યર્થ જ. આનન્દમય અને અન્તસ્તદ્ધ અધિકરણમાં મયદ્વ્યવસ્થાત્ અબ્રહ્મત્વની શુદ્ધ ઉપરિચિત થઈ હતી તે નિષ્ક્રિય કરીને સૂત્રકારે આનન્દમયની અને હિરણ્યમયની બ્રહ્મતા સિદ્ધ કરી. ઉત્તમ અધિકારીએ અત્ર આનન્દમયમાં શ્રીનાથજીની અને હિરણ્યમયમાં શ્રીનવનીતમિયજીની ભાવના કરવી.

૭. સપ્તમ તદ્વિદ્યાધિકરણમાં એક જ સૂત્ર છે. જાન્દોગ્યોપનિષદના પ્રથમ પ્રપાઠકમાં

“અસ્ય લોકસ્ય કાં ગતિરિત્યાકાશ-” इति होवाच सर्वानि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव
“અવ્યયંતે આકાશં પ્રલયંતે” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં “આકાશ”નો અર્થ “બ્રહ્મ” થાય છે,
પાદાન્તેશ્વરિત્વામર્થરૂપ સિદ્ધ્યની અને ઉપપત્તિરૂપ તાત્પર્યસિદ્ધ્યથી સર્વજગત્કારણત્વ
પરમાત્માના પાદેશ્વરત્વ પરાવરોપસ્ત્વ ત્રિતપરિચ્છેદશલિત અને આનન્દ્ય બ્રહ્મધર્મ છે,
લોકમાં યદિન્દ્રિય એવે વ્યોમન્” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પણ આકાશપર્ણામ “વ્યોમ” ઇત્યાદિ
સ્વરૂપાત્મક આનન્દમય તથા અધિકરણમાં આ ન્યાય પ્રાપ્ત થયો કે ન્યાંપર્થન્ત કોષ પણ
નયં પ્રદાય”પર્થન્ત શ્રીમદ્વાચાર્યએ સાંપર્થન્ત તે વાક્ય અપરંબલમાં ન ચોજવું એમ
અર્થતઃ આનન્દના અભ્યાસથી સંતિરત-

અને “અથવા સ નૈવ રમે” ઇત્યાદિ ઉપક્રમ જ છે. જાન્દોગ્યોપનિષદના પ્રથમ પ્રપાઠકમાં
“આનન્દમયગાનન્દસન્દોહાયાવધાયન્તે”પર્થન્ત શ્રીમદ્વપ્રચરજે મૂતાને પ્રાણ એવ અભિવાંચિકાન્તિ”

૧. ચતુઃસૂત્રજ્યોતિશ્વરનાધિકરણમ્ ॥
 ૨૩. જ્યોતિશ્વરનામિધાનાત્ ॥
 ૨૪. છન્દોમિધાનાત્તેતિ ચેન્ન તથા
 ચેતોર્ષણનિગદાત્તથા હિ દર્શનમ્ ॥
 ૨૫. ભૂતાદિપાદવ્યપદેશોપપત્તેષ્વેવમ્ ॥
 ૨૬. ઉપદેશમેદાત્તેતિ ચેન્નોમયસ્મિન્નપ્ય-
 વિરોધાંત્ ॥

૨૩. જ્યોતિઃ ('અહમ જ છે,) ચરણનું-
 અહમર્ષનું-અભિધાન છે તેથી,
 ૨૪. છન્દનું-ગાયત્રીનું-અભિધાન છે તેથી
 (ચરણ અહમર્ષ નથી) એમ જો (કહે
 તો તેમ) નહિ, (અહમમાં) તથા-તે દ્વારા-
 ચેતોર્ષણનું કથન છે તેથી, અને તથા-તે
 પ્રકારે-દર્શન થાય છે તેથી એમ જ યોગ્ય છે,
 ૨૫. અને ભૂતાદિ-ભૂત પૃથિવી શરીર અને
 હૃદયરૂપ ચાર-પાદના વ્યપદેશની ઉપ-
 પત્તિ (અહમમાં) છે તેથી એમ જ છે).
 ૨૬. (સમગ્રી અને પઞ્ચમીના) ઉપદેશભેદથી
 (જ્યોતિઃ અહમ) નથી એમ જો (કહે
 તો તેમ) નહિ, ઉભયે (વિભક્તિમાં)
 અવિરોધ છે તેથી.

ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં " પ્રાણ્યો " અર્થ " અહમ " થાય છે કારણ કે અત્ર પૂર્વવત્ જ શ્રુતિ
 સામર્થ્ય અને તાત્પર્યનિર્ણય સિદ્ધાથી અનેક અહમર્ષ નિશ્ચિત થાય છે. ઉપનિષદાદ્ય
 મુખ્યશ્રુતિપરત્વે સમ્ભવે સાંપત્ત્ય તે વાક્ય અપરશ્રુતિમાં ન યોજનું એમ પ્રાધિકરણસિદ્ધ
 ન્યાય અત્ર પ્રવર્તી શકતો નથી, તેથી જે પ્રકરણમાં અહમપરત્વ કલ્પનામાં કંઈ પણ બાધક
 ન હોય ત્યાં જ અહમપરત્વ-કલ્પનું અન્યત્ર નહિ એમ અતિરિક્ત અતિદેશન્યાયનું પરિ-
 જ્ઞાન આ અધિકરણમાં કરાવ્યું. જ્યાં જ્યાં બાધકશૂન્ય અહમસિદ્ધિ હોય ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર જ
 અહમપરત્વ સ્વીકારનું, તેથી " આપો વા દંદં સર્વમ્ " ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં " આપઃ " ઇત્યાદિનો
 અર્થ અહમ જ કરવો.

૯. નવમ જ્યોતિરધિકરણમાં સૂત્રચતુષ્ટય છે. છાન્દોગ્યોપનિષદના પઞ્ચમ પ્રપાઠકમાં
 " અય યદતઃ પરો દિવો જ્યોતિર્દાપ્યતે વિષતઃ શ્ટેષુ સર્વતઃ શ્ટેષ્વજુતમેષૂતમેષુ લોકેષુ દંદં
 તાવ્યદિદમસ્મિન્નન્તઃ પુરુષે જ્યોતિઃ " ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં ' જ્યોતિઃ ' નો અર્થ ' અહમ ' થાય
 છે, કારણ કે અતુષ્પાદ અહમનું ચતુર્થ ચરણ જ્યોતિઃ છે એમ અભિધાન છે. અત્ર ચતુ-
 ષ્પાદ અહમનું નિરૂપણ નથી, પરન્તુ " ગાયત્રી વા દંદં સર્વં યદિદં કિચન " ઇત્યાદિથી
 ગાયત્રીછન્દના ચરણનું અભિધાન છે એમ સંશ્કા યુક્ત નથી, કારણ કે ગાયત્રીપ્રતિપાદ
 અહમમાં ગાયત્રીદ્વારા ચેતોર્ષણનું કથન છે. સચ્ચીદ્વારા સુત્રપ્રવેશવત્ ગાયત્રીદ્વારા જ શુદ્ધિ
 ગાયત્રીપ્રતિપાદ અહમમાં પ્રવેશ કરે છે. તે પ્રકારે અહમદર્શન થઈ શકે છે, જે સ્વતઃ
 પ્રવેશ ન કરે તે ઉપાયે પ્રવેશ કરી શકે છે એ યુક્ત છે, સ્પષ્ટ શુદ્ધિ એમનીએમ જ
 અહમમાં પ્રવેશ કરી શકતી નથી, તેથી ઉપાયે ગાયત્રીદ્વારા અહમમાં પ્રવેશ કરી શકે છે.
 ભૂત, પૃથિવી, શરીર અને હૃદય એમ ચાર પાદ ગાયત્રીછન્દના ન હોઈ શકે, અહમના જ હોઈ
 શકે, તેથી પણ પાદ અહમર્ષ છે. " ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ " શ્રુતિમાં સમ્ભવ્યન્ત ' દિવિ '
 અને " અતઃ પરો દિવો જ્યોતિઃ " શ્રુતિમાં પઞ્ચમ્યન્ત દિવઃ એમ ઉપદેશભેદ છે તેથી.

૧૦. ચતુઃસ્તુતમનુમાધિકરણમ્ ॥

દશમાધિકરણ. ૧૦

૨૭. પ્રાણસ્થાનુગમાત્ ॥

૨૭. પ્રાણુ (અહ જ છે) અહત્વે કરીને સર્વ પદા-
ર્થો અનુગમ-સમ-વય-(અહમાં છે) તેથી,૨૮. ન વક્તુરાત્મોપદેશાદિતિ ચેદધ્યાત્મ-
સમ્બન્ધમૂમા હાસ્મિન્ ॥૨૮. વક્તા-ઇન્દ્ર-(નિજ) આત્માનો-ઉપદેશ
કરે છે તેથી (પ્રાણુ અહ નથી) એમ બ્લે
(કહો તો તેમ) નહિ, આમાં-આ પ્રકરણ-
માં-અધ્યાત્મસમ્બન્ધી ભૂમા-આહુત્ય-છે.

૨૯. શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા તૂપદેશો વામદેવચત્ ॥ ૨૯. શાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ તો ઉપદેશ વામદેવચત્ (છે).

બ્યોતિ: અહ નથી એમ પણ શક્ષા યુક્ત નથી, કારણ કે જે સર્વત્ર વિદ્યમાન છે તે
દુષોકમાં પણ વિદ્યમાન છે, અને “અતઃ દિવઃ” માં લ્યપ્તોપાર્થક પચમી હોવાથી
“આ દુષોકથી પ્રારંભીતે” એમ અર્થ થાય છે, અર્થાત્ દુષોકમાં વિદ્યમાન નથી એમ
અર્થ નહિ થતાં “દુષોકમાં અને અન્યત્ર પણ તે વિદ્યમાન છે” એમ અર્થ થાય છે,
તેથી સમગ્ર અને પચમી એમ ઉપદેશભેદમાં પણ વિરોધ ન રહો, અને “બ્યોતિઃ”નો
અર્થ અહ જ છે, ગાયત્રી છન્દ નહિ, એમ નિષ્પ્રત્યુક્ત સિદ્ધ થયું.

૧૦. આ દશમ અનુગમાધિકરણમાં સત્યયુગ્ય છે દોરીતકિઆહણોપનિષદમાં ઇન્દ્ર-
પ્રતર્દનસંવાદમાં ઇન્દ્રે પ્રતર્દનને વરદાન આપીને ‘મને જ જાણ એ જ હું મનુષ્યનું’ હિતતમ
માનું છું’ એમ ઉપદેશ કરીને ત્વાષ્ટ્રવાદિએ આત્માને પ્રશસીને રૂપોપાસનાથી માંગાનિવૃત્તિ-
રૂપ દક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું, ત્યારે ‘તું કાણુ?’ એમ પ્રતર્દનને વિવક્ષા
થતાં “પ્રાણો વા ગહનસ્મિ પ્રજાત્માનં મમાયુરમૃતમિત્યુપાસ્ત્વ” ઇત્યાદિ કહ્યું. અત્ર પ્રાણુશબ્દવાચ્ય
આસન્ય પ્રાણુ નથી, પરંતુ અહ છે, કારણકે આ વાક્યમાં ઉપદેશોપસંહારવિચારથી પદાર્થનો
સમન્વય અહમાં થાય છે. અત્ર કદાચિત્ શક્ષા કરવામાં આવે કે વક્તા ઇન્દ્ર નિજ સ્વ-
રૂપનો જ ઉપદેશ કરે છે તો તેમ પણ યુક્ત નથી, કારણકે આ પ્રકરણમાં આહુત્ય ઇન્દ્રના
ધર્મનું નથી, પરંતુ અધ્યાત્મસમ્બન્ધનું-અહધર્મનું-છે, વક્ત્રી જેમ જ્ઞાનાવેશથી વામદેવને
સર્વઅહધર્મની સફૂર્તિ થઈ તેમ જ અત્ર પણ ‘હું અહ’ એમ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી જ સકલ
ઉપદેશ છે. અત્ર પ્રકરણમાં ઉપદેશોપસંહારવિચારથી પદાર્થનો સમન્વય અહમાં થાય છે,
આહુત્ય અહધર્મનું છે અને ઉપદેશ પણ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી છે, તથાપિ જીવના અને પ્રાણુના
ધર્મની પ્રતીતિ તો થાય છે તેથી સર્વ જ પ્રકરણ અહનું છે એમ નિઃશક્ષ ન કહી શકાય
એમ શક્ષાનો પણ અવસર નથી, કારણ કે અહધર્મ-જીવધર્મ અને મુખ્યપ્રાણુધર્મ એમ
ત્રિવિધધર્મ સ્વીકારતાં ઉપાસનામાં ત્રિવિધ પ્રાપ્ત થઈ જાય; જીવનો આશ્રય અહ છે
અને મુખ્યપ્રાણુનો યોગ-સંસ્પર્શ-અહસદ્ છે, તેથી અહાશ્રિત જીવના અને અહસદયુક્ત
મુખ્ય પ્રાણુના પણ ધર્મ વસ્તુતઃ અહધર્મ જ છે, તેથી સકલ પ્રકરણ અહપર છે. અર્થાત્ :
ઇન્દ્રપ્રતર્દનસંવાદમાં પ્રાણુશબ્દવાચ્ય ચિદચિત્કર્મિષ્ઠ એક જ અદિતીય શુદ્ધ અહ છે.

અત્ર આ નિષ્કર્ષ છે. ઉપનિષદના સન્દિગ્ધવાક્યના નિર્ણયાર્થ જ આ મીમાંસા છે,
તેથી અહજ્ઞાસાની પ્રતિજ્ઞા કરીને પ્રથમ જ સૂત્રમાં અહ વ્યવહાર્ય છે એમ શ્રવણાર્થ
સિદ્ધ કરીને “યતો વાવો નિવર્તન્તે” થતિનો પણ વિરોધપરિહાર કર્યો. અહ સર્વથા
જ અવ્યવહાર્ય હોવ તો શુલ્કપરિહૃત અહશ્રવણાદિ સમ્ભવે નહિ, તેથી અહ આવ જ

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीમદ્ગેસ્વામિશ્રીગોપેશ્વરજીમહારાજવિરચિત મક્તિમાર્તઁડે ॥

વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ અતુલ ભજનમહિમાને પ્રકટ કરવાને, ગિરિશમતેર કરીને
અદિર્નિશ શોધ્ય^૩ ભુક્તનું-પ્રસાદીનું-જેમણે મને સ્વપ્નમાં દાન કર્યું
મદ્ગલાચરણ. તદનન્તર મનનયોગ્ય જેનું સુપસ છે એવું આ માનન^૪ મારામાં
વિસ્તાર્યું, એવા અદ્વૈતગુણનિધિ ભગવાંને હું સ્મરીસ્મરીને અભિભવ-
વત્^૫ સેવું છું- ૧. મેઘને પણ અધઃ કરીને અન્યથી અદેવદાન કરવામાં કુશલ હોવાથી
જે સ્વજનોમાં (કૃપાવર્ષાસ્થે) વર્ષો છે તે આચાર્યચરણને હું નમું છું. ૨. ક્ષીરાધિના
નિજપિલવરૂપ મન્યત્રપ્રસન્નજે દૂર્ભાગિની સ્ત્રીધરીને પૃથ હિપરગિરિશમતેર^૬ ધર્યો અને સ્નેહ-
દિધિમાં અવગાહનમાત્રે કરીને પરમાનન્દાવાસિ છે સર્વસ્વ જેમનું એવા મદય ભગવાને
ભક્તપ્રિય કર્યું તે હરિરૂપ તાતમહાશયને જ્યૈર્થ નમસ્કાર કરું છું. ૩. ભક્તિભાગીજ્ઞ-
માર્તપૂડના વંશમાં સુર્પિરૂપ તાતચરણને ભક્તિમાર્તપૂડનામક અન્યસિદ્ધ્યર્થ પ્રણામ કરું છું.
૪. વેદાદિ સર્વ શાસ્ત્રના અર્થભૂત અને અભિનિષેડે પણ હુર્લભ શ્રીમત્પ્રભુચરણે યથાશાસ્ત્ર

૧. કાશીમાં રત્નગોપાલમદ્મુદ્રિત ગ્રંથમાં એટલી તો અશુદ્ધિ છે કે હસ્તલિખિત પ્રતિને જ
આધારે અનુવાદ કરવો પડ્યો છે. ગતિવરાથી ગ્રંથમુદ્રણ ઇચ્છતા સુવકર્મી આ પરિણામ
લક્ષમાં લેશે કે શુદ્ધ ગ્રંથથી પડન વિના શુદ્ધ અનુવાદની આશા જ ક્યાંથી રખાય ?

૨. “ગિરીશો ગિરીશો મૃદઃ” આ અમરવાક્યથી ગિરિશપદ શિવચાચક છે, “મુક્તઃ શિવઃ”
ઇત્યાદિ પ્રથમરૂઢિનિબંધકારિકાથી “ગિરિશ” શબ્દ શુદ્ધચાચક છે. “ગિરી ક્ષેત્રે” એ
ન્યુત્પત્તિથી ગિરિશ શબ્દ સુનિવાચક પણ છે. અત્ર “ગિરિદાનસા” એમ પાઠ અશુદ્ધ છે,
“ગિરિશમનસા” એ પાઠ અમારી યાસેલી લિખિતપ્રતિરચ્ય શુદ્ધ છે.

૩. મૃગ્ય=શોધ્ય, ગિરિશ પણ શોધવા યોગ્ય છે, અદ્વાપિ પ્રાપ્ત નથી.

૪. “મનનસુવશો માનવમ્” અત્ર “મનનસુવશ” બહુવીહિ સમાસ છે. અને તે “માનવમ્”-
નું વિશેષણ છે, તેથી મનનકરણ છે સુપસ જેનું એવું માનન એમ અર્થ સ્ફુરે છે,
અર્થાત્ માનનના-સેવાના-મનનનું સાધકત્વ કરણ-સાધન-સુપસ છે. માનનશબ્દનો
“સેવા” અર્થ “માન પૂજાયામ્” ધાતુથી સિદ્ધ થાય છે. પ્રણામ સુપસનું મનન કર-
વાથી માનન-સેવા-પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સમગ્ર પદનો આશય છે.

૫. આ મદ્ગલાચરણમાં ગ્રંથનો વસ્તુનિર્દેશ કર્યો છે, પ્રથમપાદના “વ્યક્ત” શબ્દથી પ્રમાણ,
દ્વિતીયપાદના “મૃગ્ય” શબ્દથી પ્રમેય, તૃતીયપાદના “મનનસુવશોમાનન” પદથી સાધન,
અને ચતુર્થપાદમાં “સ્મરી સ્મરીને ભજું છું” એ પદથી સ્મરણપૂર્વક ભક્તિરૂપ ફક્ત
નિર્દેશ્યું છે, ત્યાં અભિભવશબ્દથી અભિભવત્ નિઃસાધન છું તથાપિ મારે વિષે કૃપા
કરી એમ અન્યકારનું નિઃસાધનતાલોકક મર્મ છે.

૬. બીજા કોષથી પણ ન આપી શકાય એવું.

૭. મેરુનું.

પ્રકટિત ભક્તિ કહીશ. ૧ પ. સિદ્ધાન્તમુક્તાવસ્થાદિ અન્યોને અનુસરીને ભાષ્યાન્તીએ (શ્રીગોપે-
શ્વરજીએ) કરવાને આદરેલા અન્યને અવગોષ્ટીને વિરુદ્ધાંશ દૂર કરવો, કારણ કે સાર તો
અન્યથી છે, તેથી હું પણ કંઈક તે સારને પરિણાધું છું. ૨ ૬-૭.

વેદના કર્મકાણ્ડમાં અને જ્ઞાનકાણ્ડમાં પૂર્વ કર્મકાણ્ડનો ફલિતાર્થ ધર્મમાં છે અને
જ્ઞાનકાણ્ડનો ફલિતાર્થ જ્ઞાનમાં છે તો વેદાદિ શાસ્ત્રોનો અર્થ ભક્તિ
ઉપક્રમ. કેમ થાય ? આ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે 'જે' ચરણનાં
અનુભવાનન્તર અન્યનું દર્શન નથી અન્યનું શ્રવણ નથી અન્યનું
વિજ્ઞાન નથી તે ભૂમા' અર્થાત્ સર્વાત્મભાવ, આ જ્ઞામાના સ્વરૂપનાં દર્શનવાન મનનવાન
અને વિજ્ઞાનવાન થાય તે આત્મરતિ આત્મક્રીડ આત્મમિથુન અને આત્માનન્દ્યાન સ્વરાદ
થાય છે, '૧' આત્મક્રીડ આત્મરતિ ક્રિયાવાન આ બ્રહ્મજ્ઞાનીમાં વરિષ્ઠ છે, '૨' ભક્તિ એનું
ભજન, તે આ લોકમાં પર લોકમાં ફલભોગાશ્ચરિત પ્રભુમાં મનસ્વિચરતા, અને તે જ સકલ
નૈષ્કર્મ્ય, '૩' જે પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે, પ્રભુના આનન્દનો આસ્વાદ કરે છે, ભજે છે;
તે અમૃત થાય છે, '૪' ચિત્તથી શ્રીકૃષ્ણનું ચિન્તન કરતો સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે,
'૫' જે અર્જુન, તને જે રીતિએ મારું દર્શન થયું છે તેવું મારું દર્શન વેદે તપે દાને અને
યજ્ઞે કરીને થઈ શકતું નથી, અનન્ય ભક્તિએ કરીને આ પ્રકારે મારું દર્શન થઈ શકે છે,
'૬' જે દ્વિજ, હું અસ્વતન્ત્ર હોઈ એમ ભક્તિએ અધીન છું, સત્ સ્ત્રીઓ જેમ સત્પતિને વશ
કરે છે તેમ ભક્તિથી (ભક્તો) મને વશ કરે છે, '૭' ભગવાન ગજ પ્રતિ ભક્તિથી જ
સન્તુષ્ટ થયા હતા, '૮' જે દૈત્યપુત્રો, દ્વિજત્વ દેવત્વ ઋષિત્વ વૃત્ત વા બહુજ્ઞા દાન તપ યજ્ઞ

૧ "પ્રમુખાદુરસ્તારમ્" પાઠ હોય તો " શ્રીમત્પ્રભુચરણને અનુસરીને " એમ અર્થ કરવો.

૨ કોઈક લિખિત પ્રતિમાં આ ૬-૭ શ્લોક ટિપ્પણરૂપ અધિક જણાય છે.

૩ યત્ર નાન્યત્ પદ્યતિ નાન્યત્ યજ્ઞોતિ નાન્યત્ વિજ્ઞાનાતિ સ મૂમા. છાન્દોગ્યોપનિષત્ અ. ૭
શ્લોક ૨૪.

૪ સ વા એવં પદ્યમેવં મન્યનઃ એવં વિજ્ઞાનન્ આત્મરતિરાત્મક્રીડ આત્મમિથુન આત્માનન્દઃ
સ સ્વરાડ્ ભવતિ । છાન્દો. અ. ૭, શ્લોક ૨૫.

૫ આત્મક્રીડઃ આત્મરતિઃ ક્રિયાવાન એવં બ્રહ્મવિદાં વરિષ્ઠઃ । મુળકોપનિષત્ અ. ૩ મુળક ૧-૪.

૬ મક્ષિતસ્ય ભજનં તદિદામુત્ર ચ ફલભોગનિરાદયેનામુષ્મિન્ મનઃકલ્પનમ્ ગોપાલપૂર્વતાપિન્યુનિષત્.

૭ પરં બ્રહ્મતયો ધ્યાયતિ રસતિ મજ્જતિ સોમૃતો ભવતિ । ગોપાલપૂર્વતાપિન્યુપનિષત્.

૮ ચિન્તયંધેતસા કૃષ્ણં મુક્તો ભવતિ સંયતેઃ । ગોપાલપૂર્વતાપિન્યુપનિષત્.

૯ નાહં વેદેનં તવગાન. દાનેન ન વેચયયા । શસય એવંવિષો દ્રવ્યં દટ્વવાનસિ માં યથા ।
મતયા ત્વનન્યયા શસયઃ અદમેવંવિષોઽનુન । શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અ. ૧૧, ૫૩.

૧૦ અહં મક્ષરાર્થાનો છસ્વતન્ત્ર ઇવ દ્વિજ । વસો કુર્વન્તિ માં મતયા સત્ત્રિયઃ સત્ત્વિતિ યથા ।
શ્રીમદ્ભગવત્ સ્કં. ૧, અ. ૪, શ્લોક ૬૩.

૧૧ મતયા તુતોપ મૃગવાન ગજવૃષપાય ।

૧૨ નાહં દ્વિજત્વં દેવત્વં ઋષિત્વં વામુરતમજાઃ । શ્રીમદ્ભગવત્ મુકુન્દસ્ય ન વૃત્તં ન વહુષ્ઠતા । ન દાનં
ન તપો નેજ્યા ન શૌચં ન વ્રતાનિ ચ । શ્રીયતેમહયા મતયા હરિરન્મદ્દિઙ્મનમ્ ॥ ભાગવત
૭, ૭, ૫૧-૫૨.

શૈવ વ્રતાદિ કંઈ પણ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાને સમર્થ નથી, નિર્મલ અબ્યભિચારિણી ભકિતએ પ્રસન્ન થાય છે, અન્ય સર્વ વિડમ્બન છે, 'શાનાન્તરે ભકિતવિચાર કરવો, ઈશ્વરમાં પરમ આસક્તિ તે, ભકિત,' સ્નેહ એ જ ભકિત તેથી મુક્તિ, અન્યથી નહિ' ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ સૂત્ર પદ્યરાત્રાદિના વાક્યસહસ્રથી ભકિત પ્રતિપાદિત કરી છે, તેથી ભકિતમાં જ સર્વ શાસ્ત્રનું પર્યાવસાન યોગ્ય છે.

“ જે ભૂમામાં અન્યનું દર્શન નથી ” ઇત્યાદિ શ્રુતિએ ભકિત કેવી રીતિએ પ્રતિપાદિત થાય છે ? આ પ્રકારે. જાન્દોઅમના નવમ પ્રપાઠકમાં ‘ભગવન, મને મૂમાદિવિચારનો અધ્યયન કરાવ’ એ પ્રકારે નારદ સનતકુમારસમીપ ગયા એમ આર-ભવતી આ શ્રુતિ છે. અષીહિનો અર્થ વિશ્વેશ્વર વિજ્ઞાપય કરે છે,

પરંતુ અહ્યસૂત્ર ૩,૩,૪૪ના ભાષ્યપ્રકાશમાં અષીહિનો અર્થ અજ્ઞાપય ‘અધ્યયન કરાવ’ એમ કયો છે, સહસા મુખ્ય અહ્યવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી, આ કારણથી નારદનો અધિકાર જાણવાને સનતકુમારે નારદને કહ્યું ‘તું જે જાણે છે તેનું કથન કરીને મદ્વપસન્ન થા, તારું અધીત કથ, તદતિરિક્ત તને વદીશ’, તદનન્તર નારદે સ્વવિદિત જ્ઞાનેદ્યાદિ સર્વવિદ્યાન્તનું કથન કર્યું, ‘ભગવન, જ્ઞાનેદ્ય યજુર્વેદ સામવેદ અથર્વવેદ વેદનો પણ વેદ ઇતિહાસપુરાણનામનો પદ્યમ વેદ પિત્ર્ય રાશિ દૈવ નિધિ વાકાવાક્ય એકાદ્યન દેવવિદ્યા અહ્યવિદ્યા ભૂતવિદ્યા ક્ષત્રવિદ્યા નક્ષત્રવિદ્યા સર્વદેવજનવિદ્યા મારી અધીત છે,’ આ વાક્યમાં જ્ઞાનેદ્યથી આરમ્ભી પુરાણપર્યન્ત શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે, વેદને જાણવાનાર તે વ્યાકરણ, પિત્ર્ય શ્રાદ્ધકર્મ, રાષ્ટ્ર ગણિત, દૈવ ઉત્પાતગાન, નિધિ મહાકાલાદિનિધિશાસ્ત્ર, વાકાવાક્ય તર્કશાસ્ત્ર, એકાદ્ય નીતિશાસ્ત્ર, દેવવિદ્યા નિરુકન, અહ્યવિદ્યા શિક્ષાકર્મકન્દોરૂપ, ભૂતવિદ્યા ભૂતતન્ત્ર, ક્ષત્રવિદ્યા ધનુર્વેદ, નક્ષત્રવિદ્યા જ્યોતિષ, સર્વવિદ્યા શારુક, અને દેવજનવિદ્યા ગન્ધર્વવિદ્યા જાણવી, ‘હે ભગવન, મેં આ સર્વનું અધ્યયન કર્યું છે એમ મને સ્મરણ છે આ પ્રકારે હું મન્ત્રવિદ્ જ છું’ શબ્દાર્થમાત્રગાની છું, તેથી આપાતતપ્પરોક્ષજ્ઞાનવાન છું, આ પ્રકારે નિજ અધિકારનું કથન કરીને નારદ સનતકુમારને કહે છે ‘હું કેવલ મન્ત્રવિદ્ હોવાથી આત્મવિદ્ નથી, ભગવત્સદૃશ જનથી આત્મવિદ્ નિજ શોક તરી જાય છે એમ મેં શ્રવણ કર્યું છે, અને હે ભગવન, એવો જે હું તે શૈશ્યું છું, મને ભગવાન શોકને પાર તારો !’

અત્ર આસવાક્ય પ્રમાણથી શોકચિહ્નથી નિજ અનાત્મચિત્ર જાણીને ‘આત્મગાનથી, શોકતરણાર્થ આપની પાસે આગ્યો છું’ એમ નારદનો આશય છે. નારદની અધિક જિજ્ઞાસા. ‘હું મન્ત્રવિદ્ જ છું’ આ વાક્યમાં ‘જ’ ‘મન્ત્રવિદ્ જ છું આત્મવિદ્ નથી’ એમ સચિત કરે છે. આ પ્રકારે સનતકુમાર તેના અધિકારને જાણીને મુખ્ય વિદ્યાના ઉપદેશની યોગ્યતાના સમ્પાદનાર્થ ‘મદ્વે

૧ અથાતો મત્તિજિજ્ઞાસા । સા પરાનુરક્તિભરે । શાષ્ટિત્વાસૂત્ર ૧,૧-૨.

૨ સ્નેહો મત્તિરિતિ પ્રોક્તત્તયા મુક્તિઃ ન ચાન્યથા ।

૩ મારી સમીપ આવ.

૪ વેદમાં આત્રેયોક્ત ભૂતવિદ્યા છે

કિંચાપ્યગોષ્ઠા નામૈવૈતદ્' ઇત્યાદિથી નારદોક્ત સર્વ વિદ્યાના 'નામત્વબોધનપૂર્વક' નામને બૃહત્ત્વે-અક્ષરભાવે-ઉપાસવાનો ઉપદેશ કરીને 'નામની જેટલા દેશમાં પ્રચલિત થાય છે તેટલા દેશમાં નામબ્રહ્મોપાસકનો પયાકામચાર-યથેષ્ટસમચરણ-થાય છે' આ પ્રકારનું ફલ ત્યારે સનત્કુમારે શોકતરણાર્થ કહ્યું ત્યારે કેવલ નામથી ઉપાસના કરવાથી ઉક્ત-યથેષ્ટ-સમચરણ ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી, અને તેની બ્રહ્મત્વે ઉપાસના કરવાથી ઉક્ત ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ નારદને વિદિત થયું, તે-યથેષ્ટસમચરણ-ફલની પણ ગતિ પરિચ્છિન્ન છે તેથી તે નામથી શોકતરણ અશક્ય માનીને તેથી પણ અધિક બળવાની ઇચ્છાવાન નારદ સનત્કુમારને પુછે છે, 'હે રેભગવન્ નામથી પણ અધિક કંઈ છે? નામથી જે કંઈ અધિક હોય તે મને કહો.' આ પ્રકારે નારદે પૃષ્ઠ સનત્કુમાર 'વાગ્વા' ઇત્યાદિથી ઉત્તર આપે છે 'વાણી નામથી અધિક છે' આ પ્રકારે નામવિદ્યાવિદ્યાપદ માહાત્મ્ય કહીને બ્રહ્મભાવે વાણીની ઉપાસનાનું અને તેના ફલનું કથન સનત્કુમારે કર્યું. આ શ્રુતિમાં મૂલ્યઃ શબ્દનો અર્થ 'બહુ' નથી તેમ 'પુનઃ' નથી, પરન્તુ 'અધિક' ચા 'ઉત્કૃષ્ટ' છે એમ માહાત્મ્યકથનથી નિશ્ચિત થાય છે, આ પ્રકારે નામ વાણી મન સહકર્ય ચિત્ત ધ્યાન વિજ્ઞાન બધા અત્ર જલ તેજ આકાશ સ્મર અને આશાનું (અનુક્રમે એકેકથી અધિકતાદોતનપૂર્વક) વર્ણન કર્યું, તેમાં નામનો અને વાણીનો અર્થ સ્પષ્ટ છે, મનનો અર્થ વિવક્ષારૂપ અન્તઃકરણવૃત્તિ, સહકર્યનો અર્થ આ કર્તવ્ય જાતે આ અકર્તવ્ય એમ સમર્થનરૂપ અન્તઃકરણવૃત્તિ, ચિત્તનો અર્થ પ્રાપ્તકાલના અનુશન્ધાનરૂપ ચેતનકર્તૃત્વ તથા જૂતભવિષ્યદ્વિપયક પ્રયોજનનિરૂપણસામર્થ્ય, ધ્યાનનો અર્થ દેવતાના આલમ્બનરૂપ વિમલીયા-તરાયરહિત શાસ્ત્રોક્ત પ્રત્યયસન્તાન, એકામતાપદનો જ પર્યાય ધ્યાનશબ્દ છે, જ્ઞાન ચિરકાલસ્થાયિ છે એ પક્ષમાં ધ્યાનનો અર્થ "પ્રત્યયસન્તાન" ન થતાં એક જ પ્રત્યય થાય છે, વિજ્ઞાનનો અર્થ શાસ્ત્રાર્થસમ્બન્ધિ વિશિષ્ટ જ્ઞાન, બલનો અર્થ મનનું અબલશક્તિજનિત વિજેયવિભાવનસામર્થ્ય, અન્ન, જલ તેજ અને આકાશ પ્રસિદ્ધ છે, સ્મરનો અર્થ સ્મરણ વા અપ્રયત્નચિત્તગ્રાપાર, આશાનો અર્થ આપ્રાપ્ત વસ્તુની આકાંક્ષા, તૃષ્ણા કામ ઇત્યાદિનો પર્યાય આશાશબ્દ છે. આ સર્વનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ ઉપનિષદ્બ્યાખ્યાનથી જ જાણી લેવું. આ પ્રકારે સર્વની બ્રહ્મભાવે ઉપાસના કહી, આશાથી પ્રાણનું આધિક્ય અને માહાત્મ્ય કહીને '૪' જે આ પ્રકારે પ્રાણનું દર્શન કરે છે મનન કરે છે વિજ્ઞાન કરે છે તે અતિવાદી-ઉત્કૃષ્ટવાદી-થાય છે,

૧ નારદોક્ત સર્વવિદ્યાને 'નામ' સંજ્ઞા આપી અને જે નામથી 'બ્રહ્મત્વે' કરીને ઉપાસના કરે તે નામની જેટલી ગતિ તેટલો આ ઉપાસકનો કામચાર-યથેષ્ટસમચરણ-થાય છે પરન્તુ ત્યારે નામવિદ્યાની અધિક વાણી મન ઇત્યાદિથી બ્રહ્મત્વે ઉપાસના કરે તે અધિક યથેષ્ટસમચરણ થાય એવો આ વાક્યનો આશય છે.

૨ અસ્તિ મગવઃ નામ્નઃ મૂયઃ ઇતિ નામ્નઃ મૂયઃ વાવ મૂયોસ્તિ ઇતિ તન્મે મગવાન્ મવાતુ ।

૩ આથી થ્રીપુરુષોત્તમશ્રુતું ઉપનિષદ્બ્યાખ્યાન પણ હોય એમ અનુમાન થાય છે.

૪ સ વા એવં પદ્યન્ એવં મન્વાનઃ એવં વિજાનન્ અતિવાદી મવાતિ ।

૫ અતિક્રાન્તસ્ય સર્વોત્કૃષ્ટસ્ય વપાસ્યવસ્તુનઃ માદી અતિવાદી । ઉપાસ્યવસ્તુ સર્વોત્કૃષ્ટ છે એમ વક્ત્યા.

એમ ક્યન હોવાથી પરમકાષાપત્ર વસ્તુ પ્રાણુ છે એમ માનીને પ્રાણુદ્રષ્ટાને અતિવાદી કહ્યો નથી, પરંતુ અપહતપાપમત્વથી પૂર્વેકન તામાદિ આશાપર્મ-તના પદાર્થથી પ્રાણુનો ઉત્કર્ષ કહ્યો, તેથી પ્રાણુમાં જ વિદ્યાનું પર્વવસાન નથી, તેમ જ આગલ 'આત્માથી' પ્રાણુ' એમ કહ્યું છે, ને લોક 'તું અતિવાદી છે અતિવાદી છે એમ કહે તો હું અતિવાદી છું એમ વદવું, અપહનવ ન કરવો' એમ કહીને આગલ 'જે સત્યવેરે કરીને અતિવદે છે તે અતિવાદી છે' એમ કહીને આસન્ય પ્રાણુની ઉપાસના કરનારનું અતિવાદિત્વ સત્યવાદિત્વથી કહ્યું, અર્થાત્ પ્રાણુથી પશુ ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થની જ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય તો જ નારદની યોગ્યતા જાણવી એમ અત્ર સનતકુમારનું હાર્દ છે. અત્ર પ્રાણુનું તત્ત્વ પ્રાણુનથી પરંતુ અન્ય કંઈક છે એમ જાણીને 'હે ભગવન, હું સત્યવેરે કરીને અતિવાદી થાઉં' એમ નિજ અભિપ્રાય નારદે સનતકુમારને કહ્યો ત્યારે સનતકુમારે 'સત્યની તો અવશ્ય વિજ્ઞાસા કરવી જ' ઇત્યાદિ શ્રુતિથી નારદની સત્યાદિ-જ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરીને વિજ્ઞાસિતવ્ય સત્ય વિજ્ઞાન મતિ નિષ્ઠા કૃતિ અને સુખ આ પડતું પૂર્વપૂર્વના કારણત્વે કરીને ઉત્તરોત્તરનું ક્યન કર્યું, તેમાં સત્યનો અર્થ અતિક્રમણ નહિ કહીને પર્તમાન વસ્તુસ્વરૂપ, વિજ્ઞાનનો અર્થ વસ્તુસ્વરૂપસમ્યન્ધિ વિશિષ્ટજ્ઞાન, મતિનો અર્થ તર્ક કરીને તે અર્થનો સ્વરૂપવિચાર, શ્રદ્ધાનો અર્થ આસ્તિક્યશુદ્ધિ, નિષ્ઠાનો અર્થ તદ્વિષયક તત્પરસ્વરૂપ આદર, કૃતિનો અર્થ તદ્વિષયકસાધનાનુકૂલ ઇન્દ્રિયવ્યાપાર, સુખનો અર્થ અનુકૂલ શુદ્ધિએ વેદ આન્તર ધર્મ, આ પ્રકારે લૌકિકસમાનાકાર તેનું સ્વરૂપ જાણવું એમ કહીને સુખમાં વિશેષ કયવાને સુખનું સ્વરૂપ કહે છે. 'જે ભૂમા-આહુત્ય-સર્વાત્મભાવ-છે તે જ સુખ છે અશ્વમાં સુખ નથી, ભૂમા તે જ સુખ છે, તેથી ભૂમાની વિજ્ઞાસા અવશ્ય કરવી,' પ્રાણુના સત્યવદનાદિત્વનું કારણ ભૂમા જ છે, તે જ તત્ત્વ છે, તેથી કૃત્યાદિપ્રજાડીથી ભૂમાને જાણીને સત્યવદનમાં અતિવાદિત્વ છે, અન્યથા નહિ.

આ પ્રકારે નારદને જ્ઞાન થતાં જ 'ભગવન', ભૂમાની વિજ્ઞાસા મને થાય છે'

એમ નારદને ભૂમસ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે સનતકુમાર
ભૂમા. નારદને ભૂમાનું સ્વરૂપ કહે છે 'કેનાં અન્યનું દર્શન નથી,
 અન્યનું શ્રવણ નથી, અન્યનું વિજ્ઞાન નથી, તે ભૂમા'

અર્થાત્ જે દ્રષ્ટ શ્રુત અને વિજ્ઞાત યથાથી અન્યવિષયક દર્શન શ્રવણ વિજ્ઞાન રહેતું નથી તે ભૂમા. 'આ ભૂમતત્ત્વમાં અન્ય દ્રષ્ટવ્યનું અન્ય કારણથી અન્ય દ્રષ્ટાને દર્શનશ્રવણ-વિજ્ઞાન નથી તે ભૂમા' એમ વિશ્લેષરતું મત છે. ભૂમાનું દર્શનશ્રવણવિજ્ઞાન કરવાથી અન્યદર્શનાદિના નિષેધમાં શો પ્રકાર છે? શું-વિશેષદર્શનથી રજતાદિત્વ અન્યનું દર્શન નથી કરતો? અથવા કારણમાં કાર્યવત્ ભૂમામાં અન્યનો લય થાય છે? અથવા સર્વતેજ

૧ આત્મનઃ પ્રાણઃ

૨ एष तु वा अतिवदति यः सत्येन अतिवदति इति ।

૩ सत्यं तु एष विजिज्ञासितव्यम् ।

૪ यो वै भूमा तत् सुखं नास्ते सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः इति ।

૫ भूमानं भगवो विजिज्ञासे ।

૬ यत्र नान्यत्પડયતિ નાન્યચ્છુબોતિ નાન્યદ્વિજ્ઞાનાતિ સ ભૂમા ઇતિ ।

નક્ષત્રાદિકેના પરાલભ કરે છે તેમ જૂમાંમાં અન્યતો પરાલભ વા તિરસ્કાર થાય છે ! આં શક્ષક થાય તો તેના ઉત્તરમાં સનતકુમાર કહે છે ‘ત્યાં અન્યતું દર્શન શ્રવણ અને વિજ્ઞાન છે તે સર્વ અલ્પ છે, જે જૂમા તે નિશ્ચય અમૃત, અને જે અલ્પ તે મર્ત્ય,’ તેથી પૂર્વ વિકલ્પપક્ષમતિ કાઢી પણ પક્ષ અત્ર નથી, પરંતુ જૂમાના દર્શન શ્રવણ અને વિજ્ઞાનથી તે જૂમાના આનન્દમાં તંત્રર થવાથી અન્ય સર્વ અલ્પ ઘટ્ટી જાય છે, તેથી જૂમા વિના અન્ય પદાર્થ સુખરૂપ વા સુખના સાધનરૂપ પણ છે એમ તે દેખતો નથી, શ્રવણ કરતો નથી, અને જાણતો નથી, આ પ્રકારે અન્યના શ્રવણ દર્શન અને વિજ્ઞાનનો નિષેધ છે. જૂમાના શ્રવણ દર્શન અને વિજ્ઞાનમાંના એકથી પણ આ પ્રકારે અમૃતભાવ પ્રાપ્ત થાય છે તો હું જૂમસ્વરૂપનું શ્રવણ કરું છું તથાપિ મને કેમ તેવો ભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી અથવા શ્રવણ દર્શન અને વિજ્ઞાન એ ત્રણેનો સમુદાય હોય તો ત્યાં પ્રકાશમાન જૂમા સ્થિતિ કરે છે તેને જ એવો ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે અન્યને નહિ આ પ્રકારના આ-શયથી જૂમાનો આધાર પુછું છું એમ કહીને નારદ પ્રશ્ન કરે છે ‘હે ભગવન, જૂમા શામાં પ્રતિષ્ઠિત છે ?’ સનતકુમાર ઉત્તર આપે છે ‘નિજ મહિમામાં’ વા નિજ વૃત્ત ભક્તવિશ્રુતિમાં. નારદ પ્રશ્ન કરે છે ‘મહિમા’ કાણ ?’ આ નારદના પ્રશ્નનું ઉત્તર સનતકુમાર આપે છે ‘પ્રથમજા જે મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત નથી તો ગોવ્યશ્વગજસુવર્ણદાસભામાંક્ષેત્રને મહિમા કહે છે ‘તેના મહિમામાં જૂમા પ્રતિષ્ઠિત છે એમ હું કહેતો નથી.’ ‘ત્યારે ક્યાં પ્રતિષ્ઠિત છે ?’ એમ નારદના પ્રશ્નનું સનતકુમારે આપેલું ઉત્તર શ્રુતિ જથ્થાવે છે ‘૭૩૬’ છું (આ મહિમા ગોવ્યશ્વદિથી) અન્ય મહિમા છે, તત્ર-અન્ય મહિમામાં-જૂમા પ્રતિષ્ઠિત છે.’ ‘મહિમા કેવો છે ત્યાં જૂમા પ્રતિષ્ઠિત છે ?’ આ પ્રકારની આકાંક્ષા યતાં સનતકુમાર વિવરણ કરે છે ‘તં જૂમા નીચે છે, તે ઉપર છે, તે પશ્ચાત્ છે, તે અગ્ર-ભાગમાં છે, તે દક્ષિણે છે, તે ઉત્તરે છે, તે જ આ સર્વ છે.’ તદનન્તર જૂમા જ આ સર્વ છે એમ જ્ઞાન થયું, તેથી ‘હું જ નીચે છું, હું જ ઉપર છું, હું જ પશ્ચાત્ છું, હું જ અગ્ર-

૧ યત્ર અન્યત્ પડ્યતિ અન્યત્ જ્યોતિ અન્યદ્વિજ્ઞાનતિ તદ્ અલ્પં યો ધૈ જૂમા તદમૃતમય અલ્પં તન્ મર્ત્યમિતિ ।

૨ સ ભગવઃ કસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતઃ ।

૩ સ્વે મહિમ્નિ ઇતિ ।

૪ કો મહિમા ઇતિ ।

૫ યદિ વા ન મહિમ્નોતિ ગોઅશ્વમિદ મહિમેઃવાચયતે હસ્તિહિરણ્યં દાસમાર્ગક્ષેત્રાણિ આયતનાનીતિ । નાદમેવં પ્રવીમિ ।

૬ તર્હિ ક પ્રતિષ્ઠિતઃ ।

૭ પ્રવીમિ ઇતિ હોવાચાન્વો હ્યન્યસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિત ઇતિ ।

૮ સ એવ અપસ્તાત્ સ એવ ઉપરિથાન્ સ પશ્ચાન્ સ પુરસ્તાત્ સ દક્ષિણતઃ સ ઉત્તરતઃ સ એવ ઇદં સર્વમિતિ ।

૯ અપાતોદ્ધકારાદેશઃ એવાદમેવ અપસ્તાન્ અદમુગરિથાન્ અહં પુરસ્તાત્ અહં દક્ષિણતો અહં ઉત્તરતો અહમેવ ઇદં સર્વમિતિ ।

‘ભાગમાં હું, હું જ દક્ષિણે હું, હું જ ઉત્તરે હું, હું જ આ સર્વ હું’ આ પ્રકારે અહરકારા-
દેશ સનતકુમારે નારદને અહરકારોપાસનાર્થે ઉપદેશ્યો. અહરકારાદેશોનન્તર તાદશ ભાન
યયું, તેથી ‘આત્મા’ ઉપર છે, આત્મા અમભાગમાં છે, આત્મા પચાત્ છે, આત્મા દક્ષિણે
છે, આત્મા ઉત્તરે છે, આ સર્વ આત્મા જ છે, એમ આત્માદેશથી ભૂમાતી ઉપાસના દર્શાવે છે.
‘તે જ નીચે’ એ પૂર્વશ્રુત્યક્રમ પ્રકારે સર્વ દિશામાં સર્વપરિદેશ્યમાન ભૂમા જ પ્રકારે છે
એમ સર્વત્ર ભૂમપ્રકાશાનન્તરે ભૂમા જ આ સર્વ છે એવા ભાનને લીધે ભૂમાથી અભિન્ન
અહરકારાદેશને લીધે ભૂમાભિન્ન સ્વપ્રકાશ (અદ્વપ્રકાશ) યાય છે, તદનન્તરે અહરકારા-
દેશાનન્તરે સ્વપ્રકાશથી પૂર્વવત્ ભૂમાથી અભિન્ન આત્માદેશથી આત્મપ્રકાશ યાય છે, આ
પ્રકારનો ભાવવાન પુરુષ ભૂમાનો મહિમા છે અને તેવા મહિમામાં ભૂમા પ્રતિષ્ઠિત છે.

અત્ર વિશ્વેશ્વર આ પ્રકારે માને છે. ભૂમા યામાં પ્રતિષ્ઠિત છે આ પ્રકારના ઉત્તરમાં
ભૂમા સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, અન્ય જ અન્યમાં પ્રતિષ્ઠિત યાય છે,
વિશ્વેશ્વરમત. ભૂમા તો સ્વતઃ અભિન્ન છે, તેથી અન્યમાં પ્રતિષ્ઠિત નથી, કારણ
કે ‘તે ભૂમા અધઃ છે તે ભૂમા ઉપર છે’ ઇત્યાદિ પ્રકારે
ભૂમા સર્વરૂપ છે, ભૂમાથી અતિરિક્ત અન્યનો અભાવ જ હોવાથી ભૂમા પરમાર્થતઃ
દ્રાઘ પશુ સ્થાનવિશેષમાં પ્રતિષ્ઠિત નથી, તેમ જ આગમ ‘ત્યાં અન્યતું દર્શન નથી’
ઇત્યાદિમાં ‘યત્ર’ પદે અધિકરણતાએ અન્યનો નિષેધ પ્રદર્શિત હોવાથી દ્રષ્ટા જીવથી ભૂમા
ભિન્ન હશે એમ શંકા યાય તેના નિવારણાર્થે અહરકારાદેશથી ભૂમાનું વર્ણન કરે છે,
અવિવેકીને દેહમાં અહરકારશુદ્ધિ યાય તેથી દેહાત્મશુદ્ધિના નિવારણાર્થે આત્માદેશથી
ભૂમાનું વર્ણન કરે છે, સારાંશ કે જીવાભિન્ન ભૂમા સ્વતઃ ભિન્ન નથી તેથી સ્વસ્વરૂપમાં
જ પ્રતિષ્ઠિત છે.

વિશ્વેશ્વરનું આ મન્તવ્ય યુક્ત નથી. (૧) ભૂમા અક્ષરમાં પ્રતિષ્ઠિત છે અને અક્ષરમાં
પ્રતિષ્ઠિત છે તથાપિ સ્વપ્રતિષ્ઠિત છે એમ પ્રમેયપ્રકરણમાં પ્રતિપાદન
તે મત્તનો સમીક્ષા. કરવામાં આવશે, (૨) ‘આજ સર્વ જે હવું જે થશે તે સર્વ’
પુરુષ જ છે, અમૃતત્વના અને જોનો અતિરોહ યાય છે તેનાં પણ
ધ્મિર છે, આટલો એનો મહિમા’ આ પ્રકારે પુરુષનો મહિમા છે એમ કહ્યું છે, તેથી
(૩) ‘મહિમા’ શબ્દનો અર્થ સ્વરૂપજ્ઞાલ યર્ધ શકતો નથી તેથી, અને (૪) “અઘાત
આત્માદેશ” ઇત્યાદિથી ચારિતાર્થ છે તથાપિ અહરકારાદેશ શ્રુતિમાં ઉપદેશ્યો તે-વ્યર્થ યર્ધ
અપ્ય તેથી વિશ્વેશ્વરનું મત દુષ્ટ છે.

હવે ભૂમાની પ્રતિષ્ઠાના ગ્રાપક ધર્મ કહે છે, ‘આ પ્રકારે પૂર્ણસ્વરૂપનું’ દર્શન કરતો મનન કરતો

૧. અઘાત આત્માદેશ એવાભિવાપસ્તાત્ આત્મોપરિણાદાત્મા, પચાદાત્મા પુરસ્તાદાત્મા દક્ષિણત
આત્મોત્તરત આત્મેવ દ્વં સર્વામિતિ ।
૨. સ એવ અપસ્તાત્ ।
૩. યત્ર નાન્યત્ પદ્યતિ ।
૪. પુરુષ એવં સર્વં યદ્ ભૂતં યદ્ ભાવ્યમ્ । સ્વામૃતત્વસ્પેશાનો યદમેનાતિરોહતિ । એતાવાનસ્ય મહિમા ।
૫. સ વા એવ એવં પરચન્ એવં મન્વાન એવં વિજાનન્ આત્મરતિરાત્મકીઢ આત્મામેધુન્ આત્મા-
મન્દઃ સ સ્વરાદ્ ભવતિ તસ્ય સર્વેષુ લોકેષુ કામચારો ભવતિ ।

વિજ્ઞાનવાન આત્મરતિ આત્મમિથુન આત્માનન્દ સ્વરાદ્યાય છે તેનો ભૂમપ્રતિષ્ઠાગમકધર્મ. સર્વ લોકમાં કામચાર થાય છે. આ સર્વ ધર્મ ભૂમપ્રતિષ્ઠા પ્રદર્શિત કરે છે, અર્થાત્ ઉક્ત પ્રકારે દર્શનાદિથી આત્મરત્યાદિ થાય છે, તેથી આત્મરતિ-ત્વાદિ ધર્મ ભૂમપ્રતિષ્ઠાગમક છે. જે નિસ્સાધન જૂત ભક્તને સર્વાત્મભાવનું પ્રદાન થાય છે તે ભક્તમાં સર્વાત્મભાવની પ્રતિષ્ઠાથી પૂર્વોક્ત આત્મરતિત્વાદિ ધર્મ પ્રકટ થાય છે એમ હાર્દ છે. આ ધર્મથી ભૂમાના-સર્વાત્મભાવના-આધારરૂપ ભક્તનું પરિજ્ઞાન થાય છે. મહિમાનું સ્વરૂપ તો સર્વાત્મભાવ જ છે એમ અગ્રે કથન થશે. તેવા-ભૂમપ્રતિષ્ઠાભૂત-ભક્તનું 'સ સ્વરાદ્ ભવતિ' એ વાક્યથી શોકતરણુ દર્શાયું. તે ભૂમાત્મરત્યાદિમાન ભક્ત સ્વમાં અધિક શોભે છે, અથવા સ્વમાં ભૂમાને અત્યન્ત શોભાવે છે, નિરવધિસ્વૈશ્વર્યવાન પ્રભુ ભક્તોધીન થાય છે ત્યારે તે શોભા વા દીપ્તિ અધિક થાય છે, ભગવાનના ભક્તોધીનત્વમાં ભક્ત પ્રયોજક છે તેથી ભક્તને પ્રયોજક કર્તૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, ભક્ત ભૂમાને સ્વાધીન કરે છે, અર્થાત્ પ્રયોજક ભક્ત પ્રયોજ્ય ભૂમાને વશ કરે છે એમ અત્ર આશય છે. ભગવાનને સ્વાધીન કરવા એ કંઈ કૃતિસાધ્ય ન હોવાથી, છત્રવિહિત જ્ઞાનભક્તિસાધ્ય ન હોવાથી, ભગવાનના અનુગ્રહની તત્ત્વ અપેક્ષા હોવાથી, કાર્યનો અને કારણનો અભેદોપચાર હોવાથી, તે અનુગ્રહ ભગવદ્રાગ કહેવાય છે. આ જ આશયને અનુસરીને ભાષ્યપ્રકાશમાં 'સ્વમાં ભૂમાને રગ્ન' છે' એમ અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. અથવા પૂર્વોક્ત ભગવાનનો ભક્તમાં રાગ-અનુગ્રહ-થાય છે ત્યારે શોભાની અધિકતા થાય છે, કારણકે ભગવાન ભક્તભક્તિમાન છે, 'હે શ્રદ્ધાન' । જે ભક્તોની શ્રેષ્ઠ મતિ હું જ છું' એવા મારા સાધુ ભક્તો વિના મારા આત્માની તથા લક્ષ્મીની પણ આશા રાખતો નથી' ઇત્યાદિ વાક્યથી ભક્તરાગ એ જ રાજ ધાતુનો અર્થ છે, અર્થાત્ ભક્ત ભગવાનને રાગયુક્ત કરે છે. આ જ અર્થનું કથન પ્રકાશમાં 'રજયતિ' થી કર્યું છે. અથવા આ સર્વ કલ્પનાનું શું પ્રયોજન ? 'જમનને આનન્દ કરે છે એથી આત્મચેષ્ટાઓથી લોકને જે આ રમિજત કરશે તેથી આને રાગ કહે છે' આ શ્લોકમાં રજયતિ નો અર્થ 'રગ્-જન' કરેલો છે, તે સ્વરા ભક્તનો લોકમાં-નામાદિથી પ્રારમ્ભીને આશાપ્રાણુપર્યન્ત લોકમાં-કામચારરૂપ સ્વાતન્ત્ર્ય થાય છે, અને સર્વપ્રાપ્તિથી લોકપાર તરી જાય છે. આથી જ શોકતરણુ સમ્ભવે છે, તેથી હવે તદ્વિરક્ત પાપવાનતી નિન્દા કરે છે 'પૂર્વોક્ત પ્રકારથી અન્ય રીતિએ તરણુનો ઉપાય જાણે છે તે અન્યરાગ થાય છે તેમને ક્ષાપ્ય લોક પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ લોકમાં તેનો અકામચાર થાય છે,' અર્થાત્ અન્યાસક્ત તેવા થાય છે એમ આ સંદર્ભનો અર્થ છે, આથી સર્વાત્મભાવરૂપ ભક્તિનું જ કથન થયું.

૧. સ્વસ્મિન્ એવ રાજતે સ્વસ્મિન્ ભૂમાનં રજયતિ ।

૨. સ્વસ્મિન્ ભૂમાને રાજયતિ ।

૩. નાહમાત્માનમાશાસે મદ્ભક્તૈઃ સાધુભિર્વિના । ત્રિયચાત્પન્તિકાં મદ્ભન્ત્વેપાં ગતિરહં પરા ।

૪. રજયિષ્યતિ ચલ્લોકમયમાત્માવિવેષિતૈઃ । અપામુમાદ્ રાજાનં મનોરજનકૈઃ પ્રજાઃ ।

૫. અપ્યેન્યથાતો વિદુરન્યરાજાનસ્તે ક્ષાપ્યલોકા ભવન્તિ । તેષાં સર્વેષુ લોકેષુ અકામચારો ભવતી

ભક્તિને સર્વાત્મભાવરૂપા કયે પ્રકારે કહેવામાં આવી ? આ પ્રકારે. પૂર્વોક્ત વ્યાખ્યાન-
પ્રકારે જે ભૂમાધાર મહિમરૂપ પુરુષનો પરિચય કરાવ્યો તે પુરુષની
સર્વાત્મભાવવાનું જે સ્ફૂર્તિ કહી તેમાં '૧' તે કાણુ કોને દેખે' ઇત્યાદિવત્ તદ્વાકારતાના
વિલક્ષણત્વ. અભાવથી તે સ્ફૂર્તિ અખણ્ડબ્રહ્માનરૂપ નથી, પરંતુ પદ્ધિશામાં
પરિદેશ્યમાન સર્વ વસ્તુના અનુવાદપૂર્વક તે સ્ફૂર્તિનું કથન છે
તેથી તે સ્ફૂર્તિ સખણ્ડબ્રહ્માનરૂપ છે. તે સ્ફૂર્તિ પણ 'હું મનુ થયો હું સૂર્ય થયો'
ઇત્યાદિ સર્વત્ર અહહ્ગ્રહરૂપ વામદેવસ્ફૂર્તિવત્ નથી, અહહ્કારાદેશાનન્તર પુનઃ આત્મા-
દેશકથનથી તે અહહ્ગ્રહરૂપ સ્ફૂર્તિ વ્યભિચારિભાવ છે એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેથી,
આ જ હેતુથી અખણ્ડબ્રહ્માનરૂપ અને અહહ્ગ્રહરૂપ એમ દ્વિવિધ જ્ઞાનસ્ફૂર્તિથી અતિરિક્ત
આ સ્ફૂર્તિ છે, તેથી આવી સ્ફૂર્તિમાન પણ પૂર્વોક્ત સ્ફૂર્તિમાન જ્ઞાનીથી વિરક્ત છે.
'તેજો પિતૃલોકની કોમનાવાનુ યાય' ઇત્યાદિશ્રુતિવત્ આ સર્વાત્મભાવવાન ભક્તની
કામનાઓનું કથન નહિ હોવાથી દહરાદિના ઉપાસકથી પણ વિલક્ષણ છે, પરંતુ
સત્યવદનાદિકારણ્યૂતકૃત્યાદુષ્ટપાદકશ્રમાત્મકસખજાભવાન ભક્તનું કથન છે તેથી જેને પ્રથમ
ભૂમલાભ થયો છે અને તે ભૂમલાભે કરીને જેને ભગવાનનું દર્શન શ્રવણ અને વિજ્ઞાન
થયું છે એવો સર્વાત્મભાવવાન પરમભક્ત બાણુવો. તદનન્તર 'ન્યાય' અન્યનું દર્શન નથી'
ઇત્યાદિ શ્રુતિથી અન્યદર્શનના અભાવના કથનથી વિરહભાવમાં પ્રપન્થવિસ્મારક
પરમાસક્તિરૂપ જે અતિવિગાઢ ભાવ યાય છે તે ભાવે કરીને સર્વત્ર આસક્તિના
વિચયરૂપ ભગવત્સ્વરૂપ જ સ્ફુરે છે તેથી તેનું કથન 'તેજ નીચે' ઇત્યાદિ શ્રુતિથી
કરવામાં આવ્યું છે. આ વિરહભાવકૃત તે તે સ્ફૂર્તિરૂપ જ્ઞાન વ્યભિચારિભાવ હોવાથી
અનિયત છે એમ દર્શાવવાને અહહ્કારાદેશની પૂર્વે 'તેજ નીચે' ઇત્યાદિ શ્રુતિએ
નિરૂપિત ભૂમસ્ફૂર્તિની પુનરાવૃત્તિએ કરીને 'તદનન્તર' હવે આત્માદેશ' એમ સર્વત્ર
સ્ફૂર્તિ શ્રુતિ કથે છે. સારે હવે આત્મસ્થાદિ પદે કરીને રસરૂપ ભગવાનના ભક્તના જ
સ્તીકાશમિથુનાનન્દરૂપ ધર્મોનું નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી 'ભગવાનનું' જેને દર્શન શ્રવણ
અને વિજ્ઞાન થયું છે એવો જે ભક્ત-અને સંયોગ અને વિરોગના ભેદે કરીને ભક્તિરસ
દ્વિવિધ છે તેથી વિરહભાવમાં અધિકગાઢભાવે સર્વત્ર ભગવત્સ્ફૂર્તિમાન એવો જે ભક્ત-
તે જ ભૂમાના આધારરૂપ મહિમા એમ સિદ્ધ થયું. તે ભક્તને સ્ફૂર્તિ થાય છે તે પૂર્વોક્ત-
પ્રકારક સર્વાત્મભાવમાં વ્યભિચારિભાવરૂપ જ છે અન્યપ્રકારક નથી તેથી સર્વાત્મભાવવાન
ભક્તનું જ અત્ર કથન છે.

સર્વોપમર્દેક વિરહભાવમાં સંયોગના અભાવથી પ્રાણાદિ સર્વનું તિરોધાન થવાથી
આ સર્વ કથન બ્યર્થ છે એમ આશંકાના નિવારણાર્થ શ્રુતિ કથે છે ૩. એજ પ્રકારે

૧ - તત્ કેન કં પश्यેત્ । ૨ અહં મનુરભવં સૂર્યથ । ૩ સ યદિ પિતૃલોકકામો ભવતિ ।

૪ યજ્ઞ નાન્યત્ પश्यતિ । ૫ સ દ્વાપરતાદિતિ । ૬ અધ્યાત્માદેશઃ ।

૭ તસ્યહ વા દૃશ્યં પश्यતઃ એવં મન્વાનસ્યૈવં વિજાનતઃ આત્મતઃ પ્રાણ આત્મત આશાત્મત
સ્મર આત્મત આકાશ આત્મતસ્તેજ આત્મત આપ આત્મત આધિભાવતિરોમાવૌ આત્મતો
ચક્ષુઃઆત્મતો વિજ્ઞાનમાત્મતો ધ્યાનમાત્મતચિત્તમાત્મતઃ સદ્કલ્પ આત્મતો મન આત્મતો વાક્
આત્મતો નામ આત્મતો મન્ત્રા આત્મતઃ કર્મોપિ આત્મત દદં સર્વેવિતિ ।

તેનું સર્વ જ દર્શનકર્તા એ પ્રકારે મનનકર્તા એ પ્રકારે વિજ્ઞાનકર્તા તે ભક્તના પ્રાણ મગવાનથી. આત્માથી, આશા આત્માથી, આકાશ આત્માથી, તેજ આત્માથી, જલ આત્માથી, આવિર્ભાવતિરોભાવ આત્માથી, બલ આત્માથી,

વિજ્ઞાન આત્માથી, ધ્યાન આત્માથી, ચિત્ત આત્માથી, સદ્ગુણ આત્માથી, વાક આત્માથી નામ આત્માથી, મન્ત્રો આત્માથી, કર્મ આત્માથી, અને આ સર્વ આત્માથી હોય છે. આ પ્રકારે ભગવાનથી જ આ ભક્તની પ્રાણાદિચિત્તિ યાય છે તેથી વિરહમાં પણ સર્વોપમર્દ-સર્વનાશ-યતો નથી, પરંતુ લીલામાં ઉપયોગી દેહાદિની સિદ્ધિ થાય છે, તે સિદ્ધિ પણ ભક્તની અને તેના ભાવની સાધિકા છે, અને પ્રથમ ઇતર સર્વની વિરહિતિ અને ભગવત્સ્પર્શથી અનેક સામર્થ્ય વળસીમન્તિની પ્રભૃતિમાં સ્પષ્ટ દેખાય પણ છે, અપરંત્ય શ્રીમદ્ભાગવતમાં શ્રીગોપીજન કહે છે કે 'સુખ-આનન્દરૂપ-એવા આપે અમારું ચિત્ત હરી લીધું છે તેથી વનદર્શનેન્દ્રા તો થતી નથી એટલું જ નહિ પરંતુ અમારા હૃદય પણ ગૃહકૃત્યમાં લાગતા નથી અને અમારા પાદ આપના ચરણકમલને ત્યજીને એક પદ પણ ચાલતા નથી' ઇત્યાદિમાં ચિત્તહરણથી જ્ઞાનચક્રિતું અને ગૃહકૃત્યમાં હરતા-દિના અપ્રવેશથી ક્રિયાચક્રિતું તિરોધાન કહ્યું. ભગવાનનો આવિર્ભાવદિક તો અગ્રે સ્પષ્ટ જ છે, આ જ આશયને દૃઢ કરવાને શ્લોકોથી શ્રુતિ સદ્ગ્રહાર્થ કહે છે 'ભૂમરે દર્શનવાન મૃત્યુને રોગને કે દુઃખભાવને જોતો નથી, ભૂમદ્રષ્ટા સર્વ ભૂમાત્મક ભુવે છે, સર્વત્ર સર્વ પ્રકારે સર્વ પ્રાપ્ત કરે છે, તે એક પ્રકારે થાય છે, ત્રણ પ્રકારે થાય છે, પચ્ચ પ્રકારે થાય છે, સાત પ્રકારે નવ પ્રકારે એકદશ પ્રકારે અને શત દશ સહસ્ર તેમ જ વિંશતિ પ્રકારે થાય છે, આહારશુદ્ધિથી સત્ત્વશુદ્ધિ અને સત્ત્વશુદ્ધિથી ધ્રુવા સ્થિતિ થાય છે, ધ્રુવા સ્થિતિ થતાં સર્વ શ્રન્ધિ ભેદાય છે.' પૂર્વોક્ત પ્રકારે ભૂમદર્શનવાન મૃત્યુને રોગને અને દુઃખ-ભાવને જોતો નથી, 'દુઃખતાનો અર્થાત્ દુઃખત્વને જોતો નથી' એમ વિશ્વેશ્વર માને છે. શ્રુતિમાં "ઉત" પાદપૂર્ત્ય છે, અથવા દુઃખસત્તાને જ જોતો નથી તો મૃત્યુની અને રોગની તો શી ગણના ? ત્યાં શ્રુતિ 'સર્વ' ઇત્યાદિથી હેતુ કહે છે કે ભૂમદ્રષ્ટા સર્વ ભૂમાત્મક, ભુવે છે તેથી દુઃખાદિક જોતો નથી, 'સર્વને પ્રાપ્ત કરે છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિ તેનું ફલ કહે છે, સર્વશઃ સર્વત્ર સર્વ રીતિએ સર્વ પ્રાપ્ત કરે છે, તેને પુનઃ શોક છે જ નહિ. હવે 'તે એક પ્રકારે' ઇત્યાદિથી પ્રાપ્તિનો પ્રકાર શ્રુતિ કહે છે, આથી પૂર્વ 'આવિર્ભાવતિરોભાવ આત્માથી' એમ જે કહ્યું હતું તેમાં આવિર્ભાવના પ્રકારનું વિવરણ કર્યું, તે ભૂમા જ ઉપર્યુક્ત પ્રકારે પ્રકટ થઈને ભૂમદ્રષ્ટાને સર્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે, અથવા ભૂમદ્રષ્ટા જ ભગવાનની પાસેથી તે તે અનુભવાર્થ તે તે પ્રકારે પ્રકટ થાય છે એવો પણ અર્થ જાણવો, શ્રુતિમાં એકલા ત્રિધા પચ્ચધાનું કથન કરતાં મધ્યમાં દ્વિધાત્રયધાદિના ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે તે મધ્યમાં

૧ ચિત્તં મુલેન મવતાપહતં યદેવ યતિર્વિચલ્યુત કરાવપિ યજ્ઞકૃત્યે । પાદૌ પદં ન ચલતસ્તવ પાદમૂલાદિતિ । મીમંસ. સુવૌ. ૧૦, ૨૬, ૩૪.

૨ ન પર્યો મૃત્યું પર્યતિ નો રોગં નોત દુઃસ્વતામ્ । સર્વે પરયઃ પર્યતિ સર્વમાપ્રોતિ સર્વશઃ ॥
સ એકધા મવતિ ત્રિધા મવતિ પચ્ચધા । સત્ત્વધા નવધા ચૈવ સહસ્રાણિ ચ વિન્શતિઃ ॥ આહાર-શુદ્ધૌ સત્ત્વશુદ્ધિઃ સત્ત્વશુદ્ધૌ ધ્રુવા સ્થિતિઃ । સ્થિતિભક્તે સર્વપ્રમીનાં વિપ્રમોહં ઇતિ ॥

નાનામાવાદતિરેકાચ ઇત્યાદિ સૂત્રત્રયે કરીને તૃતીય સંસ્કૃત્યોપસંહ્યાધિકરણ, “જેમાં પગ્ગ્ય પગ્ગ્યજન અને આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે તે આત્માને બ્રહ્મ-અમૃત-મહાનાર અન્ય-શૂન્ય-અમૃત

૧. આ સમન્વયાધ્યાયના પ્રથમ ચરણત્રયમાં જે શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદ ફલિત થયો તે જ દૃઢ કરવાને આ ચતુર્થ ચરણનો પ્રારંભ છે. ઈશ્વર તો સિદ્ધ જ યર્થ શકતો નથી એમ કૃત્પનાર નિરીશ્વરવાદી કપિલ પૂર્વેકિત બ્રહ્મવાદથી વિરુદ્ધ આનુમાનિક પ્રકૃતિપરિણામને અવગમ્યીને આ પ્રકારે પ્રત્યવસ્થાન કરે છે, સ્મૃત સાવયવ પગ્ગ્ય મહાબૂત કાર્ય છે, આ સાવયવ કાર્ય પગ્ગ્ય મહાબૂતનું કારણ પગ્ગ્ય તન્માત્ર છે, આ પગ્ગ્ય તન્માત્રનું અને જ્ઞાન-કર્મભેદે દિવિધ ઇન્દ્રિયનું પણ કારણ અહરુકાર છે, અહરુકારનું કારણ સુદ્યાત્મક મહત્તત્વ છે, અને મહત્તત્વનું કારણ ત્રિગુણાત્મિક પ્રકૃતિ છે એમ કાર્યથી કારણનું અનુમાન કરે છે, અને પ્રકૃતિજન્ય આ સદ્ધાત પરાર્થ છે એમ કહીને ભોગ્ય સદ્ધાતથી ભોક્તા પુરુષનું પણ અનુમાન કરે છે, અને ઉપનિષદનું પણ તાત્પર્ય આ પ્રકારના આનુમાનિક પ્રકૃતિપુરુષ-વાદમાં જ છે એમ આગ્રહ પણ કરે છે. આ સાદૃશ્ય મતનું પ્રાથમિક પ્રતિપાદન દિવિધ કપિલસૂત્રમાં છે, આ બે સૂત્રમાં તત્ત્વસમાસનાં ૨૮ સૂત્ર છે, અને પ્રવચનસૂત્રના પડધ્યાય છે, આસુરિશિષ્ય પગ્ગ્યશિષે તત્ત્વસમાસની વૃત્તિ કરી છે, અને અવિભાગાદૈતી વિજ્ઞાનેન્દ્રભિક્ષુએ પ્રવચનસૂત્રનું ભાષ્ય કર્યું છે. પ્રવચનસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયમાં સ્વચ્છાલ પદાર્થનો ઉદ્દેશ-માત્ર કરીને દ્વિતીયાધ્યાયમાં સરવજ્જ્ઞસ્તમસ્સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિ; પ્રકૃતિથી મહાન, મહાનથી અહરુકાર, અહરુકારથી પગ્ગ્ય તન્માત્ર અને કર્મજ્ઞાનેન્દ્રિય, પગ્ગ્ય તન્માત્રથી સ્મૃત પગ્ગ્ય મહાબૂત અને આ ચતુર્વિંશતિ તત્ત્વથી પણ વ્યતિક્રિત પુરુષ એમ પગ્ગ્યવિંશતિ તત્ત્વમણુનું સંસ્ક્રમણ કરીને કાર્યદ્વારા પ્રકૃતિરૂપ કારણનું અને ચતુર્વિંશતિતત્ત્વસદ્ધાત-પરાર્થ-ભોગ્ય-હોવાથી ભોક્તા પુરુષનું પણ આનુમાનિકત્વ આદર્યું છે. પ્રધાનાઝગજ્ઞાયતે શ્રુતિનો સૂત્ર-માં જ ઉપન્યાસ કરીને પ્રત્યક્ષ અનુમાન અને શાબ્દ એમ પ્રમાણત્રૈવિધ્ય કપિલે સ્વીકાર્યું છે તે પણ બ્રહ્મવાદેવત્ શાબ્દના પ્રાધાન્યાર્થે નહિ જ પરન્તુ નિજ આનુમાનિક મતના જ કેવલ ઉપાદ્રવ્યાર્થ જ. ચિકિત્સાશાસ્ત્રનું અનુકરણ કરીને સાદૃશ્ય પણ નિજે બોધશાસ્ત્રમાં ‘બુદ્ધ-ચતુષ્ટય’ કહે છે, તે આ પ્રકારે, ૧. હેય, ૨. હાન, ૩. હેયહેતુ, અને ૪. હાનોપાય. આધ્યાત્મિક આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એમ ત્રિવિધ દુઃખને ‘હેય’ કહે છે, આ ત્રિવિધ દુઃખની અત્યન્ત નિવૃત્તિને ‘હાન’ કહે છે, પ્રકૃતિપુરુષના સંયોગદ્વારા તે ઉભયના અવિ-વેકને ‘હેયહેતુ’ કહે છે, અને વિવેકધ્યાયિતે ‘હાનોપાય’ કહે છે. આ સાદૃશ્ય બુદ્ધનો રમ્ય સંસ્કૃત ઈશ્વરકૃત્સકૃત સાદૃશ્યચરિકામાં છે, અને આ સુવાચ્ય આર્થસમતુલ્યપરિ માહરની વૃત્તિ જોડાપાદનું ભાષ્ય અને વાયરવતિમિશ્રાદિની ટીક પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. યદ્યપિ આ પ્રકારના આનુમાનિક મતનું અપરંપર તો અનુમાનથી જ કરવું સુકત છે, તથાપિ ઉપનિષદમાં બ્રહ્મપરિણામવાદ નથી પરન્તુ પ્રકૃતિપરિણામવાદ જ છે એમ નિજ મતનું શાબ્દત્વ પણ પ્રતિપાદિત કરવાની લાલસાથી કપાદિ શ્રુતિનો પણ પુરસ્કાર કરવામાં સાદૃશ્યને સંસ્કૃત્ય થતો નથી, તેથી શ્રીવેદવ્યાસજી ઇક્ષ્વાકુધિકરણમાં તે મતનું અશબ્દત્વ સ્વચીને, અદશ્યવાદ્યધિકરણમાં ચિકિત્સિયત્વ અશ્રીતત્વ સિદ્ધ કરીને આ આનુમાનિક પાદમાં પ્રથમ સર્વથા અશ્રીતત્વ-સિદ્ધ કરે છે, અને તત્ત્વનંતર દ્વિતીયાધ્યાયના સ્મૃતિપાદમાં કપિલ મત વેદાનુસારિમન્વાદિસ્મૃતિથી પણ વિપરીત છે તેથી શ્રુતિસ્મૃતિવિરુદ્ધ ‘સાદૃશ્ય’ મત

—સુક્ત—યાય છે” ઇત્યાદિ શ્રુતિ બૃહદારણ્યકના પઠ પ્રપાઠકમાં છે, અત્ર પઞ્ચગુણિત પઞ્ચ એમ વ્યાખ્યાન કરીને સાદૃષ્યોક્ત પઞ્ચવિંશતિ તત્ત્વનું ગ્રહણ કરવું કે પઞ્ચગ્નશબ્દે

અત્યન્ત જ અશબ્દ છે એમ સિદ્ધ કરી લઇને તર્કપાદમાં કેવલ તર્કથી સ્વતન્ત્રતાએ પણ તે મતનું અણગમ કરે છે. કહોપનિષદના પ્રથમાધ્યાયની તૃતીય વક્ષીમાં इन्द्रियेभ्यः परा ह्ययोः શ્રુતિમાં બુદ્ધિ, આત્મા (અહરુક્તર), મહાન, અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ), અને પુરુષ ઇત્યાદિ શબ્દ સાદૃષ્ય પરિભાષાના છે અને તેથી માયાવાદ પ્રકૃતિવાદ અવિદ્યાવાદ પણ શ્રીત છે એમ કહેનારને બ્રહ્મવાદી શ્રીવેદવ્યાસજી ઉત્તર સમર્પે છે કે શબ્દસામ્યમાત્રથી જ સાદૃષ્ય મત સિદ્ધ થઈ જતું નથી, સન્દિગ્ધ વાક્યનો નિર્ણય પૂર્વાપરસન્દર્ભના પર્યાલોચનથી થઈ શકે છે, સન્દિગ્ધપદ્યુક્ત અવાન્તર વાક્યનો અનર્થ કરીને મહાવાક્યની જ વ્યાકુલતા કરવી ઉચિત નથી. જેમ રૂપી યોગ્ય રથાદિ સામગ્રીથી ઇષ્ટ દેશને પ્રાપ્ત કરે છે તેમ આત્મા પણ યુક્ત દેહાદિ સામગ્રીથી વિષ્ણુના પરમ પદને પ્રાપ્ત કરે છે એમ રૂપકથી આ પ્રકરણમાં જીવની સુક્તિનો ઉપદેશ કરેલો છે, તેથી ભગવદીપત્વે સંગ્રહાવિત અર્થને—વિષયને—ઇન્દ્રિયથી પર કહ્યા, પ્રગ્ધરૂપ મનને અર્થથી પર કહ્યું, સારથિરૂપ બુદ્ધિને મનથી પર કહી, મહાન આત્માને—બ્રહ્મવિષયક વિજ્ઞાનને—બુદ્ધિથી પર કહ્યો, અવ્યક્તને—અપ્રકટ ભગવદ્દૃષ્ટાને અથવા અક્ષરને બ્રહ્મવિજ્ઞાનથી પર કહ્યું, અને અવ્યક્ત ભગવદ્દૃષ્ટા કેવલ ભગવદ્ધીન છે સર્વથા સાધનાન્તરાધીન નથી જ તેથી, અથવા અવ્યક્ત અક્ષર ધામ ભગવદ્ધીન છે તેથી, પુરુષને—પુરુષોત્તમને—અવ્યક્તથી પણ પર કહ્યા. “મહાન્તં વિશુમાત્માનં” “વેદાદમેતં પુરુષં મહાન્તં” ઇત્યાદિમાં ‘મહાન’નો અર્થ મહત્તરવ યત્નો નથી પરન્તુ પરમાત્મા થાય છે તેમ અવ્યક્તનો અર્થ પણ પ્રકૃતિ ન થતાં ભગવદ્દૃષ્ટા અથવા અક્ષર બ્રહ્મ થાય છે, તેથી કહોપનિષદમાં સાદૃષ્ય પ્રસંગ જ નથી. “इन्द्रियेभ्यः परा ह्ययोः” ઇત્યાદિ કહ્યું શ્રુતિમાં પૂર્વાપરસન્દર્ભની અપેક્ષા હોવાથી તેનો અર્થ અન્યથા કયો પરન્તુ જેમાં પૂર્વાપરસન્દર્ભની પણ અપેક્ષા નથી એવી અજામેકાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણાં ઇત્યાદિ શ્વેતાશ્વરશ્રુતિમાં તો સાદૃષ્ય મતનો સ્પષ્ટ જ ઉપદેશ છે એમ આશયથી સાદૃષ્ય પુનઃ પ્રત્યવસ્થાન કરે તો શ્રીવેદવ્યાસજી ઉત્તર અર્પે છે કે ત્યાં પણ વ્રહ્મવિદો વદન્તિ અને તદેનામેસ્તદાદિલસ્તદ્વાયુસ્તદુ ચન્દ્રમાઃ તદેવ શુકં તદ્ વ્રહ્મ એમ ઉપક્રમ કરીને બ્રહ્મવિદ્યાનું જ નિરૂપણ કરેલું છે, તેથી અજાનો અર્થ સાદૃષ્ય પ્રકૃતિ નથી, પરન્તુ પ્રથમેતપન જ્યોતિર્દેવતા છે, અને યદમે રોહિતં રૂપં તેજસસ્તદૂર્પં યચ્ચુક્લં તદપાં યત્ કૃષ્ણં તદબ્રહ્મ શ્રુતિમાં તેની નિરૂપતા પણ સ્પષ્ટ છે. કદપનાનો પણ આશ્રય કરીને જ્યાં બ્રહ્મવાદ ન જ સિદ્ધ થઈ શકે એવી યરિમન્ પન્ચ પન્ચજના આકાશશ્ચ પ્રતિષ્ઠિતઃ તમેવમન્ય આત્માન્ વિદ્વાન્, વ્રહ્માયતોયુતમ્ ઇત્યાદિ બૃહદારણ્યકશ્રુતિમાં પન્ચ પન્ચજનાઃ સાદૃષ્ય સ્વ તત્ત્વ નિરસન્દિગ્ધ જ ઉપદેશે છે એમ આશયથી સાદૃષ્ય પુનઃ પ્રત્યવસ્થાન કરે તો શ્રીવેદવ્યાસજી ઉત્તર અર્પે છે કે આ શ્રુતિમાં પણ સાદૃષ્ય મત નથી. સાદૃષ્ય મતમાં સ્વ તત્ત્વનો સમાવેશ પઞ્ચ યુગમાં નથી, પરન્તુ (૧) પ્રકૃતિ (૨) પ્રકૃતિવિકૃતિ (૩) વિકૃતિ અને (૪) નપ્રકૃતિ નવિકૃતિ એ પ્રકારે ચાર યુગમાં છે, કારણ કે “મૂલ પ્રકૃતિ તો અવિકૃતિ છે, મહદાદિ સપ્ત પ્રકૃતિવિકૃતિ છે, ઇન્દ્રિયજાતાદિ ષોડશ વિકૃતિ છે, અને પુરુષ તો નથી પ્રકૃતિ વા નથી વિકૃતિ” એમ તેમનો અબ્રુપગમ છે. અત્ર પઞ્ચ પઞ્ચગ્નનમાં સાદૃષ્ય સ્વ તત્ત્વ સ્વીકારી લઈ એ તોએ (૧) આકાશ અને (૨) આકાશની જેમાં પ્રતિજ છે એવો આત્મા

કરીને પ્રાણ ચક્ષુઃ શ્રોત્ર ગ્રાન અને મનનું મહણ કરવું આ પ્રકારે સંશય, સાદુષ્યોક્ત તત્ત્વનું મહણ કરવું એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને પ્રાણાદિનું મહણ કરવું આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત, ત્યારે હવે 'પચ્ચસાદુષ્યોક્ત પચ્ચગ્નન' આ પ્રકારે વ્યાખ્યાન કરવું, શુદ્ધિની પચ્ચ વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરે તે 'પચ્ચગ્નન' અર્થાત્ પ્રાણાદિ એમ વ્યુત્પત્તિસિદ્ધિ 'પચ્ચગ્નન' શબ્દ છે ॥ ૩ ॥ હવે કારણત્વેન ચાકાશારિપુ યથાવ્યપારિદોક્તોઃ ધત્વાદિ એક મત્રે કરીને ચતુર્થે યથાવ્યપદિદાધિકરણ, અન્ન બ્રહ્મની જગત્કારણતાપ્રતિપાદક શ્રુતિઓનો પરસ્પર વિરોધ છે તેથી કપિલોક્ત પ્રકારે પ્રકૃતિકારણતાબોધિકા સાદુષ્ય સ્મૃતિનું જ મહણ કરવું કે વિપ્રતિષેધના પરિહારે કરીને બ્રહ્મકારણતાબોધિકા શ્રુતિનો જ આદર કરવો આ પ્રકારે સંશય, શ્રુતિઓનો પરસ્પર વિરોધ છે તેથી અર્થવાદત્વ સ્વીકારીને સાદુષ્ય સ્મૃતિનું જ મહણ કરવું એમ પૂર્વપક્ષ, તૈત્તિરીયો-પનિષદ્માં " આ આત્માથી આકાશ સમ્ભવ્યું " એમ આકાશાદિ સૃષ્ટિનું કથન છે, કવચિત્ છાન્દોગ્યમાં " તેણે તેજ સત્યું " એમ તેજઆદિ સૃષ્ટિનું કથન છે, કવચિત્ " આથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે " શ્રુતિમાં અન્યથા-પ્રાણાદિ સૃષ્ટિનું-કથન છે, આ પ્રકારે શ્રુતિમાં પરસ્પર વિરોધ છે તેથી અર્થવાદનો સ્વીકાર કરીને જ્ઞાનાંશાવતાર કપિલગ્નન છે તેથી તે કપિલોક્ત પ્રકારે જગત્ની વ્યવસ્થા યોગ્ય છે, આ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને ભગવાન અમિન્ત્યાન-તદાક્રિતમાન છે તેથી સૃષ્ટિના પ્રકારનું નાનાત્વ સ્વીકારીને વિરોધપરિહાર

એમ બે તરવ અધિક યર્થ જતા રૂપને સ્થાને ૨૭ તરવ સ્વીકારવાનો વિષમ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઈ જશે. પ્રાણસ્વ પ્રાણમુક્ત ચક્ષુષ્યકુઃ શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રમદ્રવ્યાન્નં મનસો મનઃ એ વાક્યશેષથી પચ્ચ પચ્ચગ્નનનો તો અર્થ પચ્ચ પ્રાણાદિ જ થાય છે, અને ન્યાં અવસ્થાન્ નથી ત્યાં જ્યોતિષાં જ્યોતિઃ પાક છે, તેથી અજને સ્થાને શાખાબેદથી જ્યોતિનું મહણ પણ યર્થ શકે છે, તેથી કક્કની મ્વેતાશ્વતરની અને બૃહદારણ્યકની પણ શ્રુતિથી સાદુષ્ય મત સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, અને તેથી અમુક શ્રુતિમાં નિરસન્સિન્દિગ્ધ જ સાદુષ્ય મતનો ઉપદેશ છે એમ કદી લઈને સર્વ જ શ્રુતિનું પર્યાયસાન નિરીક્ષર પ્રતિપુરુષવાદમાં થાય છે એમ કથનનો અવકાશ જ રહી શકતો નથી એમ આ અધિકરણત્રયે કરીને સૂત્રકારે સાદુષ્યનું સર્વથા અશ્રીતત્વ સિદ્ધ કર્યું.

૨. અમુક શ્રુતિમાં નિરસન્દિગ્ધ સાદુષ્ય મતનો ઉપદેશ છે અને તેને અનુસરીને અન્ય સન્દિગ્ધ શ્રુતિમાં પણ સાદુષ્ય મત કદી લેવું એમ અમારો આશય હવે નથી પરંતુ સૃષ્ટિપ્રતિપાદિકા શ્રુતિમાં પરસ્પર વિરોધ છે તેથી ભગવદ્જ્ઞાનાવતાર કપિલની સ્મૃતિનું શરણ સ્વીકારીને શ્રુતિવિરોધ પરિહારો એમ કહીને મત્યવસ્થાન કરનાર સાદુષ્યને શ્રીવેદવ્યાસજી સૃષ્ટિપ્રતિપાદિકા શ્રુતિમાં અવિરોધ સિદ્ધ કરી આપે છે. શ્રુતિમાં સૃષ્ટિપ્રકાર વિવિધ છે તથાપિ તત્સર્વસૃષ્ટિપ્રકારકર્તૃ તો એક જ અદિતીય વ્રજ છે. ન તત્ત્વ કાર્ય કરણ ચં વિચતે ધત્વાદિ શ્રુતિમાં જે નિષેધ છે તે પણ લૌકિકકર્તૃત્વમાત્રનો જ નિષેધ છે, કારણ કે ઉક્તનિષેધક વાક્યના ઉત્તરાર્ધમાં જ સ્વાભાવિકી જ્ઞાનવલક્રિયા ચથી બ્રહ્મમાં સ્વાભાવિક ક્રિયાશક્તિનું નિમ્પ્રત્યુહ પ્રતિપાદન છે. એક જ અદિતીય બ્રહ્મનો વિવિધસૃષ્ટિપ્રકાર માહા-ત્મ્યપ્રતિપાદનપૂર્વક બ્રહ્મનું સર્વવિલક્ષણ કર્તૃત્વ સિદ્ધ કરે છે. કાષ્ઠ પણ શ્રુતિમાં વિપ્રતિષેધ જ નથી, તેથી કપિલસ્મૃતિની અપેક્ષાનો અવકાશ રહેતો નથી.

કરીને શ્રુતિ અલક્ષણતાબોધિકા જ છે એમ આદરવું. આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત, કાર્યપ્રકારબેદ તો માહાત્મ્યગ્રાપક છે, બાધક નથી. ॥ ૪ ॥ હવે સમાકર્ષાત્ ઇત્યાદિ એક સૂત્રે કરીને પદ્યમય - સમાકર્ષાધિકરણ, અત્ર પૂર્વાધિકરણની અપેક્ષાએ ટિંગિયત વિવક્ષણતા છે, તે આ પ્રકારે, “પ્રથમ આ અસત્ હતું” અને કવચિત્ “સૌમ્ય, પ્રથમ આ સત્ હતું” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પરસ્પર વિરોધ છે તેથી અલક્ષણકારણ થાય છે કે નહિ આ પ્રકારે સંશય, ઉભયે વિરુદ્ધ શ્રુતિમાં શબ્દત્વ તો સમાન જ છે તેથી અલક્ષણકારણ નથી એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને સર્વશબ્દવાચ્ય અલક્ષણ છે તેથી અસદ્દાદિશબ્દવાચ્ય પણ અલક્ષણ એમ શ્રુતિમાં વિપ્રતિષેધનો જ અભાવ છે તેથી અલક્ષણ જ કારણ છે આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત, જેમ મારકત્વભાવનાથી કંસાદિના મારક પણ થાય છે તેમ અસદ્ભાવનાથી તાદશ પ્રતિ તાદશ અસદ્ભાવ પણ પ્રકટ કરે છે તેથી ભગવાન્ અસદ્શબ્દવાચ્ય પણ છે, આ જ પ્રકારે અલક્ષણ અવ્યાકૃત હોવાથી અસત્ત્વ છે તેથી પણ ભગવાન્ અસદ્દાદિશબ્દવાચ્ય છે એમ બાણવું, એમ પ્રકારબેદે કરીને અલક્ષણ સવશબ્દવાચ્ય છે તેથી શ્રુતિમાં પરસ્પર વિરોધ નથી. ॥ ૫ ॥ હવે જગદ્વાચિત્વાત્ ઇત્યાદિ સૂત્રત્રયે કરીને પદ્ય જગદ્વાચિત્વાધિકરણ, બાંધકિ-

૩. વિવિધ સૃષ્ટિપ્રકારનું પણ કર્ત્વ એક જ અદ્વિતીય અલક્ષણ છે આ પ્રકારનું અલક્ષણવાદીનું કથન જ ઉપપન્ન નથી, કારણમાં પણ કાર્યવત્ જ વિપ્રતિષેધ છે, શ્રુતિમાં કવચિત્ અસત્ત્વે અને તમસ્ત્વે પણ કારણ કહ્યું છે, અસત્ત્વે અને તમસ્ત્વે અર્થ અલક્ષણ યદિ શકે નહિ, આ પ્રકારે કારણશ્રુતિમાં વિપ્રતિષેધ માનીને પ્રત્યવસ્થાન કરનાર સાક્ષ્યને શ્રીવેદ-બ્યાસજી ‘સમાકર્ષ’ ઉપદેશ છે. એક શ્રુતિમાં અલક્ષણને સ્વરૂપ કહ્યું તેથી વિવક્ષણ અલક્ષણસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવાને શ્રુતિમાં અલક્ષણાયક જ ‘અસત્’ ઇત્યાદિ શબ્દનો પ્રયોગ છે, અલક્ષણ સર્વશબ્દવાચ્ય છે એમ તો પૂર્વ તલ્લિશ્ગાઘધિકરણમાં જ સિદ્ધ ગયું છે.

૪. કાર્યપ્રતિપાદક વા કારણપ્રતિપાદક શબ્દમાત્રમાં જ વિપ્રતિષેધ હોય તો તેનો પરિહાર પૂર્વેકત સમાકર્ષન્યાયે પરિહારાય, પરન્તુ અર્થમાં પણ વિપ્રતિષેધ છે, કૌપીતકિ-આલ્લભમાં ચાલકિત્જાતત્રયે વ્રહ્મોપદેષ્ટમાગતઃ એમ ઉપક્રમ અલક્ષણી છે, કૈવ એતદ્વાલોકે પુરુષોક્તિમિદ્ ઇત્યાદિમાં જીવનો પ્રક્રમ કરીને તેમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ કહી છે, અલક્ષણો તો અનુપ્રવેશ જ કહેા છે, અને સર્વ પ્રકરણનો ઉપસંહાર જીવમાં કર્યો છે, તેથી અત્ર તો પ્રકરણના અર્થમાં પણ વિપ્રતિષેધ છે, અને આવા આર્થિક વિપ્રતિષેધનો પરિહાર કરવાને સાક્ષ્ય સ્મૃતિની અપેક્ષા રહે છે. અત્ર અલક્ષણો તો માત્ર સહભાવ હોવાથી કેવલ અલક્ષણ કર્ત્વ તો ઘટવું જ નથી, તેથી અલક્ષણસહિત જીવનું કર્ત્વ સ્વીકાર્યા વિના ગત્યન્તર જ નથી, પુરુષ તો સર્વ સમાન જ છે તથાપિ જે દેહમાં અન્યનિયોજક ઉપાધિ પ્રાપ્ત થાય તે દેહમાં રાજત્વ કહેવાય તેમ પ્રકૃત્યભિન્નત્વ ઉપાધિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પુરુષ જગદ્કર્ત્વ પણ કહેવાય, જડના અલિપ્તમાત્રવિના કેવલ ચેતનમાં તો કર્ત્વ સમ્ભવવું જ નથી તેથી વસ્તુતઃ પ્રકૃતિ જ જગદ્કર્ત્રી છે, આ પ્રકારના આશયથી પ્રત્યવસ્થાન કરનાર સાક્ષ્યને શ્રીવેદબ્યાસજી સ્મરણ કરાવે છે કે ઉપક્રમમાં જ એવો પુરુષાણાં કર્તા યસ્ય ચૈતત્વ કર્મ શ્રુતિથી આ જગદ્ભવાત્મક જગત્ત્વ કર્ત્વ અલક્ષણ છે એમ પ્રસિદ્ધ યદિ ગયું છે, તદ્વુરોધે અત્ર પણ કર્ત્વ અલક્ષણ જ ઉપપન્ન છે, તેથી પુરુષનો અર્થ દેહ કલ્પીને સર્વવિપ્લવ અને અશ્રુત-કલ્પના ન કરવી એમ શુદ્ધાદિત્વ અલક્ષણવાદી દ્વણ્યપરિહાર કરીને નિર્ગળિય નિયતધર્મવાદી જેમિનિદ્વારા પણ અલક્ષણકાર દ્વણ્યપરિહાર કરાવે છે.

નામના બ્રહ્મણે આદિત્યાદિ પુરુષનું બ્રહ્મત્વે કરીને કથન કર્યું ત્યારે અગતશત્રુએ તેનું નિરાકરણ કરીને સ્વયં કહ્યું 'હે બ્રાહ્મકે જે આ પુરુષોનો કર્તા છે અને જેનું આ કર્મ છે તે વેદિતવ્ય છે " ઇત્યાદિ શ્રુતિ કૌપીતકિબ્રાહ્મણના પદાધ્યાયમાં બ્રાહ્મકવ્યગતશત્રુસંવાદમાં છે, અત્ર જ્ઞવાધિષ્ઠિતા પ્રકૃતિ કારણ કે બ્રહ્મ કારણ આ પ્રકારે સંશય, પ્રકૃતિ કારણ છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને બ્રહ્મ જ કારણ છે આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૬ ॥ હવે વાક્યાનન્વાત્ ઇત્યાદિ સૂત્રયતુષ્ટ્યે કરીને સમમ્ વાક્યાનન્વાધિકરણ, "પતિના કામાર્થ પતિ પ્રિય યતો નથી પરન્તુ આત્માના કામાર્થ પતિ પ્રિય યામ છે " ઇત્યાદિ શ્રુતિ ખૂદદારરૂપકના પદાધ્યાયમાં યાતવસ્કયમૈત્રેયીસંવાદમાં છે, અત્ર પ્રકરણી જીવ છે કે બ્રહ્મ આ પ્રકારે સંશય, પ્રકરણી જીવ છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને પ્રકરણી બ્રહ્મ છે આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૭ ॥ હવે પ્રકૃતિષ્ઠ પ્રતિજ્ઞાદષ્ટાન્તાનુરોધાત્ ઇત્યાદિ પદ સૂત્રે કરીને અષ્ટમ પ્રકૃતિચેત્યાધિકરણ,

૫. અવિકૃત બ્રહ્મ જગત્કર્તૃ યર્થ શકે નહિ, આત્મારિકત બ્રહ્મ જ નથી, સૃષ્ટિવાસ્ય તો જીવસ્તુત્યર્થ છે, તેથી જ્ઞવાતિરિકત બ્રહ્મ જગત્કારણ નથી, અર્થાત્ જ્ઞવાધિષ્ઠિતા પ્રકૃતિ જ જગત્કારણ છે એમ જીવબ્રહ્મવાદનો આશ્રય કરીને પ્રત્યવસ્થાન કરનાર સાહુખ્યને શ્રીવેદબ્રાહ્મણ યાતવસ્કયમૈત્રેયીસંવાદસ્થ વાક્યનો પણ અન્વય બ્રહ્મમાં જ થાય છે એમ ઉપદેશ કરે છે. કોઇ પણ ઉપનિષદમાં જીવના પ્રાધાન્યનો મન્દ પણ નથી, જીવનું પણ પ્રિયત્વ આંશી સુખસ્વરૂપ ભગવાનના સમન્વધથી જ ધટે છે અને 'તમેવ વિદિત્વાતિષ્ટ્યુમેતિ' 'આનન્દાદ્યેવ રતિવિમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે' 'સર્વે એવ આત્માનો વ્યુચરન્તિ' 'એવ દેવવાનન્દયાતિ' ઇત્યાદિ નિસ્સન્દિગ્ધ શ્રુતિસહસ્ર બ્રહ્મસ્વરૂપનું બ્રહ્માંશ જીવનું અને બ્રહ્મકાર્ય જગત્નું પ્રતિપાદન કરે છે એ પ્રકારના બ્રહ્મવાદથી જીવબ્રહ્મવાદનો પરિહાર કરીને નિયતધર્મવાદી આશ્રમરથ્ય ઐશુલોમિ અને કાશ્યપત્તનદ્વારા પણ શ્રીવેદબ્રાહ્મણ તે નારિકવાદનો પરિહાર કરાવે છે.

૬. ગત સમ અધિકરણમાં પ્રકૃતિકારણત્વાદનિરાકરણપૂર્વક બ્રહ્મકારણવાદ સિદ્ધ થયો, તથાપિ શ્રુતિનો અને સ્મૃતિનો સર્વત્ર જ સમન્વય હોય છે તેથી અત્ર પણ શ્રીત બ્રહ્મ જગત્નું નિમિત્તકારણ અને રમાર્ત પ્રકૃતિ જગત્નું ઉપાદાનકારણ એમ અર્ધજરતીય-નાયને અવલમ્બીને સાહુખ્ય પુનઃ પ્રત્યવસ્થાન કરે તો શ્રીવેદબ્રાહ્મણ ઉત્તર આપે છે કે પ્રકૃતિ અર્થાત્ ઉપાદાનકારણ પણ બ્રહ્મ જ છે, કારણ કે બ્રહ્મવ્યતિરિકતને ઉપાદાનકારણ માનવામાં આવે તો "આપિ વા તમાદેશમપ્રાકો યેનાયુતં કુતં મન્વલ્યમન્તં મન્તં મન્વલ્યવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતં ભવતિ" શ્રુત્યુક્ત પ્રતિજ્ઞામાં અને "યથેકેન મૃત્પિન્ડેન સર્વં મૃત્મયં વિજ્ઞાતં સ્યાત્ "દૃશાન્તમાં બાધ પ્રાપ્ત થાય. 'સોક્તમયત વહુ સ્પાં પ્રજાયેચ' શ્રુત્યુક્ત અભિધ્યાને કરીને સૃષ્ટ જગત્ બ્રહ્મરૂપ અને બ્રહ્મ-પ્રકૃતિક જ છે. 'દ્વં સર્વં વદયમાત્મા' શ્રુતિમાં કાર્યની બ્રહ્મતા ઉપદેશી છે તે બ્રહ્મત્રા બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ હોય તો જ સમ્ભવે. 'સર્વં સ્વલિપદં બ્રહ્મ તજ્જલાનિતિ શાન્ત ઉપાસીત' શ્રુતિમાં અને એકત્વેન દૃષ્યત્વેન વદુષા વિશ્વતોમુખં સ્મૃતિમાં બ્રહ્મનું જગદૂપે અભિધ્યાન ઉપદેશ્યું છે તે અભિધ્યાન પણ બ્રહ્મ સમવાયિ કારણ હોય તો જ ધટે. સર્વોગિ હ વા હમાનિ ભૂતાન્યાકાશાદેવ સમુત્પયન્તા આકાશં પ્રલયન્તં યન્તિ' શ્રુતિમાં અને અહં સર્વસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા સ્મૃતિમાં બ્રહ્મમાંથી જગત્ની ઉત્પત્તિ અને બ્રહ્મમાં જગત્નો ભવ કહ્યો છે, આ ઉમથે-ઉત્પત્તિભવ-

અત્ર સમવાયિકારણ પ્રકૃતિ અને નિમિત્ત જ કારણુ-અહા કે દ્વિવિધ પણ કારણુ અહા જ આ પ્રકારે સંશય, સમવાયિકારણ પ્રકૃતિ અને નિમિત્ત જ કારણુ અહા એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અને સર્વવિધ કારણુ અહા જ આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૮ ॥

॥ इति श्रीमदधिकरणसङ्ग्रहे प्रथमः समन्वयाध्यायः ॥

અહા માત્ર નિમિત્ત જ કારણુ હોય તો ન સમભવે. ઉપનિષદમાં અહાપરિણામવાદ સ્પષ્ટ ન જણાતો હોય એવા અન્યને પણ અહાપરિણામવાદનો નિષ્પ્રત્યક્ષ ઉપદેશકર્તા અહાસૂત્રકાર આત્મકૃતે: પરિણામાત્ સૂત્ર યોજીને ઔપચારિક કર્તૃત્વનો પરિહાર કરીને અહાની અલૌકિક આત્મકૃતિ જગત્ છે એમ ઉદ્દેશ્ય કરીને જ્ઞાનાર્થ ઉપપત્તિ પણ પરિણામાત્ સૂત્રાંશથી કથે છે. અવિકૃત જ અહા જગદાકારે પરિણમે છે. જંડનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત ઉભયે કારણુ અહા છે જ, પરન્તુ ચેતનમાં યોનિબીજનો સમવાય છે તેથી ચેતન સૃષ્ટિ બીજ ભગવાન અને ઉપાદાનકારણ યોનિરૂપ પ્રકૃતિ એમ શરૂકા કરવામાં આવે તો સૂત્રકાર આત્મા કરે છે કે યોનિ પણ અહા જ, જગત્નું નિમિત્તકારણ શક્તિ અને ઉપાદાનકારણુ અહા એ પ્રકારના સાક્ષતવાદનું પણ અણગમ આપી જ થઈ ગયું. અત્ર 'સદેવ સૌમ્ય' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં એવ અન્યનો નિપેધ કરે છે એ ઉપપત્તિ છે, અને 'કર્તારમીદો પુરુષં વ્રહ્મયોનિમ્' 'યદ્ગૂતયોર્નિ પરિપશ્યન્તિ ધોરાઃ' 'મમ યોનિર્નહદ્ વ્રહ્મ' 'તાસાં વ્રહ્મ મહયોનિઃ' ઇત્યાદિ શ્રુતિગીતા પ્રમાણુ છે, એક જ અદ્વિતીય અહામાં અક્ષરપુરુષોત્તમભાવે યોનિબી જત્ય ઉપપન્ન છે. આ સકલ અધિકરણનું લાઘ્ય સપ્રકાશ મનનીય છે. અધિકરણમાલાકાર અન્તિમ સૂત્રને નવમ અધિકરણુ ગણે છે, તેમાં અહાવાદઅતિરિક્ત સર્વ જ વાદ અલૌકિક અને વેદવિરુદ્ધ છે એમ સ્પષ્ટ આત્મા સૂત્રકાર કરે છે. આ પ્રકારે અત્ર વિવાદાસ્પદ સન્દિગ્ધ ઉપનિષદ્વાક્યનો અહાપરત્વે સમન્વય સિદ્ધ થઈ રહેતા શુદ્ધાદૈત અહાવાદ નિષ્કણ્ટક ક્લી રહે છે.

પ્રથમ સમન્વયાધ્યાય સમાપ્ત.

mention of Kapila, they would actually demand from Samkara reasons to show that Kapila who enjoyed Vedic reputation was entirely different from the Author of the Sāmkhya Smṛiti.

We may now watch how the Sūtrakāra would meet the Sāmkhyas. He has really disproved their claim on the Vedas, and it is natural that he may therefore represent them as making their stand on the Sāmkhya Smṛiti, and as begging his favour to recognise the claims of *that* Smṛiti at least. Smṛityanavakāsadoshaprasaṅgāt becomes a legitimate request to the victorious Sūtrakāra, but such a request from the Sāmkhyas to Samkara, as he represents the case, is *absurd*. They would on the other hand challenge Samkara to prove his own claim on the Vedas in the first place. Similarly, Anyasmṛityanavakāsadoshaprasaṅgāt is quite natural and legitimate in the mouth of the Sūtrakāra, but not at all of Samkara, his doctrine of Māyā being quite the *reverse* of the teachings of the Manusmṛiti¹, the Bhagavadgītā, and similar works. Other Smṛitis sanctioned by the Sūtrakāra on the other hand teach the doctrine of Brahman and not of Māyā. It may here be added that the passages cited by Samkara himself in his B. S. S. B. II, 1, 1 obviously teach the doctrine of Brahman and *not* at all of Māyā.

We may now come to a more important question about the mention of Kapila. Let us see what answer the Sūtrakāra would give to the Sāmkhyas. Sve. V, 2 has troubled almost all the commentators. In the Bhāṣya on B. S. II, 1, 1 Madhva and Vallabha² are practically silent on the point. Samkara asserts that the Vedic Kapila is different from the Author of the Sāmkhya Smṛiti. Nimbārka himself is silent, but his commentator, the Kaustubhakāra, observes that Kapila in the Vedas is Hiranyagarbha, remarks that Kapila, the Author of a heterodox Smṛiti of the same order as Kanāda etc., is quite different from Divine Vasudeva Kapila, and adds a few verses from the Padma Purāṇa in support. The

1. Cf. Manu. XII, 91, B. G. X, 8, etc.

2. Vallabha's remarks on this question in I, 4, 8 may not be very valuable from the standpoint of 'Historical Method.'

Vedānta Kaustubha Prabhākāra adds to these a verse from the Mārkaṇḍeya Purāṇa. Bhāskara manages to translate 'Kapila' by 'tawny like gold' or 'kanakakapisa' and refers it to Hiranyagarbha on the evidence of a Śruti and a Paurāṇic passage¹. Rāmānuja recognises Kāpila to be an Āpta 'but not Āptatama.' His commentator observes that Kapila may 'be called a great sage, because he may be a seer of Mantras or because he may be perceiving things beyond the senses, but that does not mean that whatever he perceived was *always absolutely correct*. Rāmānuja however does not, at any rate, appear to believe that Kapila enjoying Vedic reputation was distinct from the Smṛitikāra. This collection of opinions of the various schools of the Vedānta Philosophy shows that there is an amount of diversity among the Vedāntins themselves for the solution of that question. It is clear again from these that Saṃkara's statement about another Kapila cannot be supported from any ancient Smṛiti or Purāṇa. To admit two Kapilas on the questionable evidence of the Padma and Mārkaṇḍeya Purāṇas is to give too much weight to Purāṇa literature. The Bhāgavata Purāṇa 1, 3, 10 on the other hand says nothing about two Kapilas but suggests that the Sāṃkhya Philosophy is a very old Philosophy, but that it had been neglected in course of time and that Kapila taught it to Āsuri and saved it from further destruction. From the standpoint of the Sūtrakāra, it may fairly be said that he would not construe the Śruti in question as Saṃkara does, but he would, on the other hand, emphatically assert like Rāmānuja that Kapila is an Āpta in some places only and hence of a lower rank than Manu. He cannot be called Āptatama. It need not be added that the sectarian character of the Śvetāswatara Upaniṣad suggests that it is not one of the older Upaniṣads² and there should consequently be a limit to its importance.

Saṃkara's last argument was that Mahat etc. taught by the Sāṃkhyas are not to be observed in the Universe. The following³ Śrutis will show that Saṃkara is wrong. Smṛitis

1. हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वमादित्यसंस्थः कपिलोऽप्रेजाग्निः etc.

2. Cf. Max Müller, Telang and Jacob.

3. तन्मात्राणि भूतादौ विलीयन्ते, भूतादिर्गदति लीयते, महानव्यक्ते लीयते, अव्यक्तमक्षरे लीयते, अव्यक्तं तमासि विलीयते ॥ बुद्धिर्गोचरं बोद्धव्यम्, etc.

like 'Yat tat kâranamavyaktam' 'Trividhoyāmahankârah' show the falsity of Samkara's statement. If Samkara were to say here that Mahat etc. may have been taught in the Vedas, but that that Mahat is nothing, but Brahmâtmanaka Mahat, and therefore the Sâmkhya A-Brahmâtmanaka Mahat etc. cannot be said to be taught there, he may in that case be answered that even A-Brahmâtmanikâ sadasati Prakriti or Mâyâ too is nowhere taught in the Vedas. Samkara's statement that 'Pradhânât Itareshâm Loke Vede Cha Anupalabdheh' is therefore objectionable.

We saw in the foregoing pages that (1) the Sâmkhyas brought forth a number of Scriptural passages (2) that Samkara's interpretations of these passages were in no way less objectionable than those from his adversaries, and (3) that finally the interpretations of the Theist Sûtrakâra and a few of his faithful followers were decidedly better than Samkara's or his opponents'.

Let us now see whether Samkara has been able to refute the Sâmkhyas even on purely speculative grounds.

He represents the Sâmkhyas argue as follows:—

Jars, dishes etc. consist of clay and therefore their material cause is clay in general, similarly effects consist of pleasure, pain and dulness, and therefore their material cause is pleasure, pain, and dulness in general. These pleasure, pain, and dulness constitute Prakriti. This *inanimate* and *independent* Prakriti evolves itself like clay into multiform modifications for the sake of Purusha. The existence of Pradhâna¹ is to be inferred from (1) homogeneity (2) evolution due to energy, (3) finiteness, and (4) separation and reunion of cause and effect¹.

Samkara then begins refuting the Sâmkhyas with the well-known argument of *design*. Nothing that is unconscious is ever found to independently design effects for the use of an intelligent being. The Universe so artistically devised cannot be the outcome of Prakriti. Clay etc. are worked upon by potters. Homogeneity etc. he adds, are not proved. External and internal effects are

1. Vide Sâmkhya Kûrikâ No. 15 and Sâmkhya Pravachana S âtras I. 129 etc.

Vedānta Kaustubha Prahākāra adds to these a verse from the Mārkaṇḍeya Purāṇa. Bhāskara manages to translate 'Kapila' by 'tawny like gold' or 'kanakakapisa' and refers it to Hiranyagarbha on the evidence of n Sruti and a Paurāṇic passage¹. Rāmānuja recognises Kapila to be an Āpta but not Āptatama. His commentator observes that Kapila may 'be called a great sage, because he may be a seer of Mantras or because he may be perceiving things beyond the senses, but that does not mean that whatever he perceived was *always absolutely correct*. Rāmānuja however does not, at any rate, appear to believe that Kapila enjoying Vedic reputation was distinct from the Smṛitikāra. This collection of opinions of the various schools of the Vedānta Philosophy shows that there is an amount of 'diversity' among the Vedāntins themselves for the solution of that question. It is clear again from these that Saṃkara's statement about another Kapila cannot be supported from any ancient Smṛiti or Purāṇa. To admit two Kapilas on the questionable evidence of the Padma and Mārkaṇḍeya Purāṇas is to give too much weight to Purāṇa literature. The Bhāgavata Purāṇa 1, 3, 10 on the other hand says nothing about two Kapilas but suggests that the Sāṃkhya Philosophy is a very old Philosophy, but that it had been neglected in course of time and that Kapila taught it to Āsuri and saved it from further destruction. From the standpoint of the Sūtrakāra, it may fairly be said that he would not construe the Sruti in question as Saṃkara does, but he would, on the other hand, emphatically assert like Rāmānuja that Kapila is an Āpta in some places only and hence of a lower rank than Manu. He cannot be called Āptatama. It need not be added that the sectarian character of the Svetāswatara Upanishad suggests that it is not one of the older Upanishads² and there should consequently be a limit to its importance.

Saṃkara's last argument was that Mahat etc. taught by the Sāṃkhyas, are not to be observed in the Universe. The following³ Srutis will show that Saṃkara is wrong. Smṛitis

1. हिरण्यगर्भे जनयामास पूर्वमादित्यसंस्त्यः कपिलोमजोऽग्निः etc.

2. Cf. Max Muller, Telang and Jacob.

3. तन्मात्राणि भूतादी विलीयन्ते, भूतादिर्न हति लीयते, महानव्यक्ते लीयते, अव्यक्तमक्षरे शीयेत, अव्यक्तं तमसि विलीयते ॥ बुद्धिरप्यहम बोद्धव्यम्, etc.

like 'Yat tat kâranamavyaktam' 'Trividhoyāmahanākāraḥ' show the falsity of Sankara's statement. If Sankara were to say, here that Mahat etc. may have been taught in the Vedas but that that Mahat is nothing but Brahmâtma Mahat, and therefore the Sâmkhya A-Brahmâtma Mahat etc. cannot be said to be taught there, he may in that case be answered that even A-Brahmâtma sadasatî Prakriti or Mâyâ too is nowhere taught in the Vedas. Sankara's statement that 'Pradhânât Itareshâm Loke Vede Cha Anupalabdhîh' is therefore objectionable.

We saw in the foregoing pages that (1) the Sâmkhyas brought forth a number of Scriptural passages (2) that Sankara's interpretations of these passages were in no way less objectionable than those from his adversaries, and (3) that finally the interpretations of the Theist Sûtrakâra and a few of his faithful followers were decidedly better than Sankara's or his opponents'.

Let us now see whether Sankara has been able to refute the Sâmkhyas even on purely speculative grounds.

He represents the Sâmkhyas argue as follows:—

Jars, dishes etc. consist of clay and therefore their material cause is clay in general, similarly effects consist of pleasure, pain and dulness, and therefore their material cause is pleasure, pain, and dulness in general. These pleasure, pain, and dulness constitute Prakriti. This *inanimate* and *independent* Prakriti evolves itself like clay into multiform modifications for the sake of Purusha. The existence of Pradhânâ is to be inferred from (1) homogeneity (2) evolution due to energy, (3) finiteness, and (4) separation and reunion of cause and effect¹.

Sankara then begins refuting the Sâmkhyas with the well-known argument of *design*. Nothing that is unconscious is ever found to independently design effects for the use of an intelligent being. The Universe so artistically devised cannot be the outcome of Prakriti. Clay etc. are worked upon by potters. Homogeneity etc. he adds, are not proved. External and internal effects are

1. Vide Sâmkhya Kârikâ No. 15 and Sâmkhya Pravachana Sûtras I. 129 etc.

not endowed with happiness etc. Happiness is inward, but their causes are not so. The argument of limitation too is not proved, because if everything depending on a conjunction of several things is limited, the three constituents of Prakṛiti will also be finite. Further, causality is not proved, for that is possible only if some intelligent Principle presides. Sāṃkara then attempts to show that activity cannot be explained in inanimate Prakṛiti, and after an unnecessary long inquiry, he opines that activity results from an intelligent Principle.

The Sāṃkhyas use the celebrated argument of *design* to show the existence of Prakṛiti for the Souls. The Sūtrakāra, on the other hand, argues that *design* proves the *Designer*. This argument goes against Sāṃkara too, for Sāṃkara's own Nirguṇa Brahman is exactly like the Sāṃkhya Puruṣa. If he accepts a real Designer, he will have to give up his own doctrine of Brahman being *without any attributes whatsoever*. If however design is *unreal*, he fails to get any ascendancy over the Sāṃkhyas. The Sūtrakāra undoubtedly gave this argument to support the *real* glory of Brahman. Sāṃkara ought to have shown that unconscious emanation and design are two *distinct* things. The very fact that the Universe is a design shows that it is *not an unconscious emanation*. Nay, design and unconscious emanation are even *contrary* to each other. The Sāṃkhyas therefore ought to have thus been compelled to give up *either* the idea of *design* or of *unconscious emanation*. In the argument of *activity*, Sāṃkara ought to have rather shown that activity and its cessation cannot be demonstrated to an adversary by illustrations of a cow¹ and a dancing girl, for they are both *looked upon as animate* in Vyāvahāra. Further, Sāṃkara ought to have well refrained from making unnecessary statements beginning from 'Pravṛttil Kasya Dharmah' etc down to the end of B. S. S. B. II. 2, 2, since the body is *looked upon in ordinary life as animate*, and that illustration was quite sufficient to serve his purpose. Sāṃkara's habit of entering into unnecessary details has many a time spoiled his own case. The doctrine of an intelligent Creator *does* gain a clear advantage against

1. Vide Sāṃkhya-Kārikā No. 59.

the Sāṃkhyas, but as soon as Samkara brings in his Nirguna Brahman, Brahman without attributes and Brahman without real activity, and takes the analogy of a magnet moving iron, to show that a thing though *itself* devoid of motion may nevertheless cause motion, the argument turns against himself. The Sāṃkhyas may take their stand on the same analogy and say that for the activity in inanimate Prakriti the mere vicinity of the Purusha which is admitted by them is quite enough, and that no motive power in the Purusha is therefore necessary. Ramanuja here observes that both the arguments are not really distinct and that they had better been included in one Sūtra.

Samkara then represents the Sāṃkhyas as illustrating from milk¹ and water their theory that Prakriti may by its very nature evolve itself for the sake of Purusha. He then proceeds to rebut the Sāṃkhyas. These illustrations are not admissible, because they do not conclusively bear out their theory. Scripture² teaches that the Deity presides over water. Every one observes that in the case of milk activity is due to the *animate* cow. Even water requires a low level. Here is no contradiction of statements with those in B. S. S. B. II, 1, 24, for there is stated ordinary human experience only.

Samkara has not *at all* understood the Sūtra. It was shown in the last two Sūtras that design and activity are both impossible in dull Prakriti. It is therefore natural that the Sāṃkhyas would maintain their design and activity by illustrations of milk and water respectively. They would point out that design is possible in inanimate Prakriti as various designs of foam in inanimate milk. Independent activity is similarly possible in inanimate Prakriti as in inanimate water of rivers etc., and hence the third Sūtra begins with 'Payombhavat.' If mere activity was to be maintained, the Sāṃkhyas would have quoted S. P. S. III. 59, but they wanted to maintain activity and design *both*, and therefore selected milk and water as their illustrations. Again, if the motive of Prakriti

1. Vide Sāṃkhya-Kārikā No. 57.

2. Brih. III 7, 4 and III 8, 9 etc.

was to be refuted here, the Sūtrakāra ought to have said Annāmbuvat. The argument in this Sūtra therefore is quite different from what Saṃkara uses. Saṃkara refutes activity and motive whereas the Sūtrakāra simply supports his last two Sūtras, refuting the illustrations again brought forth by the Sāṃkhyas. Saṃkara should not in the least be afraid that since their argument in S. P. S. III. 59 is not refuted, they will again take their stand on it and urge another objection, for they cannot use that illustration after they learn that the flow of milk is due to an *animate* cause. Again, the argument of a "low level" was not at all wanted. Saṃkara gains nothing out of it, since he wants to show that the flow of water is due to an intelligent cause. Saṃkara had better avoided his confusion of ordinary experience (Lokadrishti) and Scriptural experience (Sāstradrishti). He ought to have only said that in B. S. I, 4, 24 was meant nothing further than the simple negation of any sort of help from visible means.

Saṃkara now urges that no external thing can impel or restrain the activity of Prakṛiti. Prakṛiti stands related to none and occasional motion (Kādāचित्ki Pravṛtiti) is not possible in inanimate Prakṛiti. The instrumentality of an intelligent being is thus a necessary inference and without it the evolution of the Universe is an impossibility.

So far Saṃkara is indeed correct. But when he observes that the activity and nonactivity of īśvara are not contrary to Sruti on account of his omnipotence and omniscience, and his (īśvara's) being connected with the power of illusion, he spoils the whole case. His īśvara being a victim of Māyā is no better than a hen-pecked husband. The Sāṃkhyas may amply attack him on this exceedingly weak point of Māyā. If the system of Saṃkara be introduced, no superiority over the adversaries can be claimed and the advantage gained on account of the theory of an intelligent designer would cease to be a *real* advantage. The Sūtrakāra would only say that Brahman is *really* all-powerful and has full control over all powers *subordinate* to and *dependent* on it.

Saṃkara then represents the Sāṃkhyas as urging that grass

etc emanate by their very nature without any external operative instrumentality, and answers that natural emanation (Svabhāvika Parināma) is objectionable. There is an instrumentality actually existing, because milk does not exist elsewhere than in the female animal.

Samkara is here right. His interpretation would have however been a little more humorous and forcible had he translated Anyatrābhāvāt as 'Sringadāu' and observed that if milk is a natural emanation from grass etc, it can even be had in horns etc. The 'Cha' in the Sūtra suggests that even in the emanation from grass etc. the *animate* cow etc are at work.

Samkara now proceeds to refute the argument of purpose in Prakriti. When no extra operative instrumentality is needed, why accept 'purpose'? Prakriti is nonintelligent and certainly there cannot be any *motive*¹ in its development. It cannot work for the enjoyment of Purusha, because (1) in him no quality of pleasure or pain can be added, and (2) there will be no occasion for emancipation (Anirmokshaprasaṅgaḥ) in that case. If the operation of Prakriti has for its aim the emancipation of Purusha, the operation is out of place, because (1) before it is even commenced he is already free and (2) there will be no enjoyment (Bhogābhāvah) in that case. Desire cannot be the purpose of development, because neither Prakriti nor Purusha can have desire. The operation cannot be explained on the ground that otherwise the perception (Dṛikṣakti) of Purusha and the power of creation (Sargasakti) in Prakriti would go for nothing. Purusha cannot be said to move Prakriti as a lame man moves a blind man² or as a magnet moves iron. A lame man directs a blind man by words etc, but the Soul, to which belong neither qualities nor activity, cannot manifest a moving power in any way. Nor can Purusha be said to move Prakriti by its vicinity, because vicinity always remaining unaltered in the case of Purusha, operation would always be the consequence. Again in the case

1. Madhva takes this Adhikarana as a refutation of the Chārvākas.

2. Vide Sāmkhya Kārikās 20-21.

of a magnet, vicinity is a function (Vyâpâra) of the magnet and is not permanent. There is also a necessity of placing it in a straight line. In this Sûtra Prakriti as dependent on Purusha is considered, while Prakriti as independent was considered in the preceding Sûtra, and in both there is a want of motive. Sankara then proceeds to show that Prakriti cannot be active, since the relation of principal and subordinate is impossible in the three Gunas. The Gunas themselves may perhaps lose their own characteristics. There is again no external principle to stir up Prakriti. The Sâmkhyas are now represented as saying that the Gunas are capable of being unsteady. Prakriti is however not intelligent and the Sâmkhyas cannot free themselves from the aforementioned faults. If intelligence is accepted in Prakriti, the Sâmkhyas will have to give up their own theory and endorse Mâyâvâda. Again without extra agency, the Gunas cannot evolve, or else emanation will continue for ever.

Now the case put by the Sâmkhyas is similar and it is remarkable that Sankara has availed himself of this analogy. The Sûtrakâra simply says that the analogy is not appropriate and does not allow his opponents to make use of it. Though Sankara uses it to support his position—that a thing may itself be without motion and it may nevertheless cause motion—he does not however allow his opponents to have recourse to it. The argument of motive also goes against Sankara. How is 'jada' set in motion? Sankara answers that Paramâtman causes it to move. For what purpose does He do so? When the Supreme Soul is Âptakâma and has no desire, with what object does he evolve this world? Sankara's answer is 'Because, He is associated with the power of illusion.' According to him, Mâyâ-environed Îswara manifests this world of phenomena. Nescience naturally tends towards creation, and is in need of no purpose. The Sâmkhyas might as well say the same thing, putting Prakriti for Nescience or Mâyâ. Sankara is thus not free from the charges brought against the Sâmkhyas, and his answer does not therefore seem to be the answer intended by the Sûtrakâra, when the Sâmkhyas have wellnigh said the same thing. The Sûtrakâra, would

rather say 'Lokavat tu lilāksivālyam.' This is a commonsense reply and is not at all open to the objection brought against the Sāmkhyas, viz. the absence of a satisfactory motive in the cause. Sāmkara is decidedly weak here. He observes that Māyā is possessed of Gunas (Guṇamāyī) and yet maintains against the Sāmkhyas that the relation of subordinate and principal Angāṅgibhāva is not possible in Gunas. Sāmkara's indifferent īśvara then cannot be active, since the Gunas possessed by Māyā having no relation of subordinate and principal will always remain in equilibrium. If Māyā be called Sattvapradhānā, it may be urged against Sāmkara that Māyā at best would give rise to knowledge but never to activity, because activity is not a property of Sattva, and in spite of Māyā possessing the three Gunas, activity becomes yet impossible for the simple reason that Angāṅgibhāva is not admitted.

Rāmānuja here observes that Brahman consisting of mere thought without any attribute whatsoever cannot be the motive power in Māyāvāda too, and Sāmkara's statement that 'inactivity is due to Brahman's own very nature and at the same time motive power is due to Māyā etc.' (स्वरूपव्यपथयमौदासीन्यं मायाव्यपथयं प्रवर्तकत्वम्) is absurd. If in spite of Brahman's inherent inactivity Māyā is able enough to be thoroughly and independently active, Prakṛiti can as well be active similarly. If Māyā has to depend on īśvara, there is the fallacy of mutual dependence (Anyonyāśraya), because the activity of Māyā is the cause of superimposition on īśvara and the superimposition on Brahman is the cause of activity in Māyā. Again, if Māyā can be a creator, Prakṛiti can as well be so, for the superimposition of its properties on Puruṣa is equally beginningless. Again, just as the continuity of creation was shown by him against the Sāmkhyas because of proximity of Prakṛiti and Puruṣa, the same proximity of īśvara and Nescience being present in Māyāvāda, Sāmkara's doctrine is equally open to the same fault (Nityasargāpattiḥ). Again, if he were anxious to rebut that fault by arguing that the Will of the environed īśvara will control everything, Sāmkara cannot succeed even there, for just as the Will of the Individual Soul cannot control Karman, that of īśvara cannot control Māyā. It

is therefore clear that the advantage claimed against the Sāmkhyas on account of the theory of an intelligent creator, is not a *real* advantage if Sāmkara's view is at all adopted.

Sāmkara finally takes up the last Sūtra¹ and points out contradictions in the Sāmkhya tenents, as if his doctrine is entirely free from them. This Sūtra is excellently interpreted by Rāmānuja and Nimbārka. Rāmānuja after pointing out contradictions in the Sāmkhya tenents observes that Māyāvāda is open to similar objections for the unchangeable Brahman cannot preside over Nescience and superimposition etc are an utter absurdity. The Sāmkhyas are a whit better than their adversary, since they accept a multiplicity of real Souls, but Sāmkara does not even admit that, and the settled order of laws of birth, death etc. is set at naught by him. If Sāmkara were to draw a difference of reality and unreality of Prakṛiti and establish his superiority over the Sāmkhyas, he should observe that neither his Nirguna Brahman nor Sāmkhya Puruṣa can ever preside over something different from itself. So far the Sāmkhyas and Sāmkara are equally wrong, but Sāmkara is indeed more so, because he calls Prakṛiti *unreal*. The contradiction in his case is *greater*, for Brahman essentially and inherently of an opposite character has to preside over Māyā or Nescience.

We may now see how Sāmkara refutes the Prakṛitiparināma-vāda of the Sāmkhyas and establishes his own Brahmanvivarta-vāda and Māyāparināma-vāda; and weigh how far he is correct in doing so.

It is well known that the Sāmkhyas infer the causality² of real Prakṛiti from the compatibility of threefold existence and support their inference by a Sṛuti³ 'Pradhānāt jagat jāyate.' Further they say that the effects are not unreal (Asat), but real (Sat) and observe (1) that there must be some material cause for every

1. Bhikṣu directs the whole Adhikaraṇa against the Svabhāvnādin-Bauddhas.

2. Vide Sāmkhya Pravachana Sūtra I, 113.

3. Vide Sāmkhya Pravachana Sūtra I, 17.

product, (2) that all is not produced at all times and at all places, (3) that only the competent produces the possible, and (4) that the product¹ is identical with the cause. They add that the Universe is real, because it is not the result of a faulty cause² and because there is no confutation (Bādha). The product existed in Prakṛiti from time immemorial, its production and destruction therefore mean its manifestation from and solution into the original identical³ cause.

The Māyāvādin accepts the Sāṃkhya doctrine essentially with the only difference that Prakṛiti is real, but that Māyā is unreal. The product may be real so far as the phenomenal state is concerned, but really speaking the product is a figment. The product only appears to exist on account of the beginningless Nescience, which every one experiences in the form of "I am ignorant". The Māyāvādin supports his view from Śrutie like 'Indro māyābhil Puruṣa iyate.'

The Sāṃkhyas rebut this view saying that the Universe does not proceed from nothing and that it is not unreal, because there is no confutation⁴ and because it is not the result of a faulty cause. If the cause be an entity, the product ought to be an entity, on account of its union or identity therewith, but if the cause be a nonentity the product must be much more so. Something unreal⁵ as a hare's horn has no existence whatsoever.

Samkara is certainly going against the Sūtrakāra, for the latter emphatically asserts the reality of Cause and Effect. Products cannot proceed from nonentity, for otherwise they will come out of a hare's horn etc. If Samkara's doctrine be accepted, there would follow an accomplishment of ends in the case of nonactive people as well. The Sūtrakāra declares that the nonexistence of things can not be maintained, since we are *actually* conscious of

---

1. Vide Sāṃkhya Pravachana Sūtras I, 115-118 and Sāṃkhya Kārikā No. 9.

2. Vide Sāṃkhya Pravachana Sūtra VI, 52.

3. Vide Sāṃkhya Pravachana Sūtras I, 120-121

4. Vide Sāṃkhya Pravachana Sūtras I, 78-80.

5. Vide Sāṃkhya Pravachana Sūtra I, 114.

them. The Universe is not a dream etc., because there is a difference in the two. The things of which we are conscious in a dream are negated by our waking consciousness, not so the Universe. Again, if the Universe be unreal, efforts for deliverance are impossible. If Sankara were to hold that the Universe is cognised simply because of mental impressions, he is entirely wrong, for mental impressions are themselves impossible without a real Universe.¹ If he were to observe that cognition of the Universe and mental impressions are going on from time immemorial and that they are therefore beginningless, he is simply evading a momentous question seeking shelter in an Andhaparamparā. Mental impressions are an impossibility without a real external entity, and external entities are cognised even without mental impressions. The Universe therefore is not an unreality but a *positive reality*. So far the Sāmkhyas are entirely correct. Sankara utilises these very Brahmasūtras² to refute the Kṣhanikavādin and Vijñānavādin Bauddhas, though they go equally against him.

We may now consider whether the Śrutis that he frequently quotes can assist him in any way against the Sāmkhyas. The passage of vital importance in this connection is 'Vāchārambhaṇam vikāro Nāmadheyam' etc. (Chh. VI, 1, 1). The Sūtrakāra himself teaches that the word 'Arambhaṇam' does not mean 'unreality' (Mithyātva) but 'reality and nonduality' (Ananyatva). If unreality of products were the meaning, the passage would have been 'Vāchārambhaṇam Vikāro × × × × × Mrīṭṭikā Satyā, but the Mantra reads 'Vāchārambhaṇam vikāro × × × × × Mrīṭṭikā iti eva satyam.' The meaning therefore is that nameable effects are various names and forms of the Cause and they are nondifferent from it, just as nameable effects like pots etc. are real and nondifferent, because they are nothing but clay (the word 'Iti' meaning 'because'). Effects are real and nondifferent, because they are nothing but Brahman. If however the effects are unreal, there comes a summary end to the Causality of Brahman, for *real* Brahman cannot be the material cause of *unreal* products. If 'Vāchārambhaṇam' means

1. Vide the उपनिषद् of the Nimbārka School.

2. Vide B. S. II. 2, 26 etc.

'unreality,' the knowledge of all by means of that of One becomes an impossibility likewise. The Sūtrakāra teaches that the Universe is real, for a thing is perceived only if it really and actually exists. A nonentity is never perceived. The word 'Cha' in the Sūtra shows the connection of this Sūtra with 'Mr̥itrikā iti eva satyam' and signifies that the effect is real, because it is a form of the Cause. Again, if Samkara were to say that an effect may be an unreal name and yet perceived, he is certainly wrong, for in that case a pot must be actually perceived (even if it be not really existing) on the nominal assertion of some one that "there is a pot". As a matter of fact, he has utterly failed to understand this Sūtra and has therefore contrived to read it 'Bhāvāt cha upalabdheh' a reading not to be found in any of the hitherto published Bhāṣyas. The Sūtrakāra emphatically declares in the next Sūtra on the evidence of Chhān, VI, 2, 1 and 'Yadidam Kincha tat satyam' etc., that the Universe really exists. And if anybody were to doubt the existence of the Effect before its manifestation, (Chhān. III, 19, 1 Tait. II, 7, 1), the Sūtrakāra answers that from the supplementary passage (Vākyaṣeṣa) it is certain that the Effect existed in a subtle form even before its manifestation. The word 'Āsit' in the Sruti corroborates this very view. The arguments advanced by the Sāṃkhya in S. K. No. 9 show conclusively that the Universe is real and the Sūtrakāra adds one more argument of his own that the effect is inherently (Samavāyena) connected with the cause and that it is brought out by the skill of the Artist of artists. This Inherence is possible only, if both the forms of Cause and Effect are real and eternal. If this Inherence is not accepted, there would be no Niyāmaka, and the Effect would then be an unreality. The word 'Ātmānam' in 'Ātmānam sṛjyam ākūrūta' clearly proves that the Universe is a real form of Brahman. The Sūtrakāra in the next two Sūtras proceeds to show by illustrations how an existing effect is sometimes manifest and at other times not so. Just as a folded piece of cloth is not distinctly manifest, but when it is unfolded it is clearly perceived, the Universe when involved in Brahman is not manifest, but when it is evolved it is distinctly manifest. Just as the various positions of the vital Prāṇa do not at all imply that the Prāṇas are different.

or that they are nonexistent, the Universe too is neither different nor nonexistent. The whole of this Adhikarana goes strongly against Samkara, for it distinctly teaches that the Universe is not only *real* but *nondifferent* from Brahman. 'Vāchārambhanam vikāro Nāmadheyam', etc. is to be interpreted in the light of this Adhikarana, and it is manifest from this Adhikarana that 'Vāchārambhanam' etc. does not teach unreality but on the other hand emphasises the *reality* and *nondifference* of the Universe from Brahman.

The second passage which Samkara resorts to is 'Indrō Māyābhīḥ pururūpa iyate' (Brih. II, 5, 18). The passage reads 'īyate' and not 'Bhavati.' Brahman's becoming multiform is not therefore unreal (Māyika) but real and volitional. The cognition of products as something different from Brahman is certainly due to Māyā, that is to say, *a defect in the function of Buddhi.* Brahman *did* become many and everything is therefore a form of Brahman and as such quite real. But the cognition that this is a distinct jar and not a form of Brahman is certainly due to the Nescience, affecting the Individual Soul. If Samkara were correct, the word Māyā would have been present in 'Rūpam Rūpam Prātirūpo Bhabhūva', and the passage would have then been Rūpam Rūpam Māyayā Prātirūpo Bhabhūva and not merely Rūpam Rūpam as we have it actually. The very absence of 'Māyayā' in 'Rūpam.' etc is enough to show that Brahman's being multiform is not unreal, but *real*.

The passage 'Māyān to Prakritim Vidyāt' (Sve. IV, 10) teaches that Māyā is Prakriti or real causal form of Brahman. The Sruti 'Purusham Brahmaṇyam' etc. goes contrary to the view that Prakriti is unreal Māyā, and Maheswara unreal Iswara. The passages like 'Atonyadārtam' etc. do not teach that the Universe is unreal but teach that Brahman is really Ānanda infinite and manifest, whereas the effects are Duhkhius since the Ānanda portion is not manifest but concealed in Jada and Jiva.

The passages 'Nedām yad upāṣate' etc (Tal. 4 etc.) and 'Ta eta satyāḥ kamā Anritāpīdhanāḥ (Chhīn. VII, 3, 1 etc.) can similarly be demonstrated¹ as failing to support the doctrine of Māyā.

And if Samikara were yet to persist in his Māyāvāda, on the evidence of a passage² from Gaudapādavārtikā, he should be answered that the illustrations in the Srutis are quite distinct from those resorted to by Gaudapāda. Nay those that consider the Universe as unreal are looked upon as Asuras by Krishna in Bhagavadgītā XVI, 8. There are numerous passages like 'Puruṣa eva idam sarvam' in support of the Doctrine of Brahman.

People perceive Māyāvāda in the Srutis for want of necessary concentration. When Kapila cannot be recognised as Āptatama, Gaudapāda will hardly be looked upon even as an āpta. Brahman is rightly understood and realized only through Bhaktiyoga by Bīdarāyana, Suka etc, on whom God has passed His special Grace. It cannot be known by the haphazard³ yoga as of Gaudapāda. It is therefore unfair to twist the various Srutis to fit in the doctrine of Māyā.

Again, if Gaudapāda's view be for a time admitted, it would follow from the analogy of magicians that just as they possess a *real* power of exhibition, Brahman will have to be admitted as one having a *real* power, and it will then be 'savisesha.' Moreover, even if we accept अज्ञानं नष्टवद् मय्य कारणं दृष्टकरोऽब्रवीत् । जीवाज्ञानं जगद्गीतं जगौ वाचस्पतिस्तथा⁴ from the analogy of a dream, it would follow that Brahman, the *looker-on* of the Universe and of the Individual Souls, gets the final release and not the Individual Soul, for the *person* perceiving objects, and *not* the *objects* perceived in the dream, later on finds out his own mistake after waking. The efforts of the Soul for deliverance would thus be entirely out of place. As for Vāchaspati's view, it is decidedly against

1. Vide Puruṣottamaji's Upanishad Dipikā; especially Nrisinha-tāpini Dipikā.

2. स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा । तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥

3. विद्वत्काण्डाय मुहुः ज्योतिनाम् । भीमद्वारावतम्

4. Vide कल्पतरु.

common sense. Nobody would create anything, if he himself is to be unpleasantly fettered by that creation of his own. The Śrutis like 'सृष्टावन्मयी धाता यथापूर्वमल्पयत्' 'ते प्यानयोगावुगता' etc are undoubtedly against this doctrine of Avidyā. Again, when the whole Universe is simply an imagination of the Soul, Scripture, the teacher and the taught are all a figment, and efforts for deliverance quite imaginary. Even if we take Panchadasi's view, the Śrutis like कथमगतः सृज्यते and Sūtras like ईदृतेन सृज्यम् etc. run counter against this doctrine. Moreover, if Nescience has no beginning, it should have no end, for whatever has no beginning has no end. If ignorance is thus eternal, knowledge cannot put a stop to it. The analogy of a rope and a snake implies that there is a real rope having a form, that there has been a real snake of a similar shape, and that there is a real person who is deluded in real darkness. Because of a similarity of form in a rope and a snake. It would follow from this analogy that Brahman has a form; that at this is real and has a similar form, that the Individual certainly due to mere reflection but a real witnessing entity. Samkara were correct, that real Soul is deluded by real Nescience. 'Rūpam Rūpam Pratīti' etc. goes against Samkara, who accepts Brahman then been Rūpam Rūp. Universe to be unreal and is on merely Rūpam Rūpam as we see, etc. (B. S. III, 2, 3) of 'Māyā' in 'Rūpam' etc is enough. The Sūtrakāra there teaches being multiform is not unreal, but real.

The passage 'Māyā to Prakṛitir Vidyāt' (Sve. 1, 1) Author of the teaches that Māyā is Prakṛiti or real causal form of Brahman Soul. The Śruti 'Purusham Brahmāyonim' etc. goes contrary to view that Prakṛiti is unreal Māyā, and Maheswara unreal Iswara. The passages like 'Atonyadārtam' etc. do not teach that the U is unreal but teach that Brahman is really Ānanda infinite manifest, whereas the effects are Duhkhins since the Ānanda portion is not manifest but concealed in Jada and Jiva.

સામ્પ્રદાયિક પ્રવાહ.

દુઃખ દુઃખાનુવન્ધિ ગત વર્ષે જ્યેષ્ઠ માસમાં શ્રીમદ્ગોસ્વામિતિલક શ્રી ગાલદ્ધ્યુજ્જ્વાલજીની આસુરબામોદલીલાને વર્ષ પચ્ચ-થયું ન થયું એટલામાં તેમના જ્યેષ્ઠ કુમાર શ્રી-દારિદ્રચંદ્રાલજીએ આસુરબામોદ લીલા કરીને સંકલ વૈષ્ણવ સૃષ્ટિને દુઃખનિમગ્ન કરી છે. મુખ્યાધવાલા શ્રીવાગીશજીલજીને ત્યાં ચિરંજીવી શ્રીલાલજીનું પ્રાકટ્ય થયું છે. શ્રીવિદ્વલે-શરાયજીનાં પંચ વિઘ્નમાન પૌત્રમાં અઘાપિ શ્રીવાગીશજીલજીને જ ત્યાં પ્રાકટ્ય થયું છે એમ જણાય છે.

શ્રીગોકુલનાથજીએ સલા ભરીને આણ્ણાખને પ્રચાર યુનિવર્સિટિમાં થાંધે એવો સુત્ત. પ્રયત્ન આદર્યો છે. ગન વર્ગે પ્રો. મેદવલકર અને પ્રો. ગુણેએ યુનિવર્સિટિને આ વિષયમાં સ્વતંત્ર પત્ર લખ્યું હતું તેથી સ્વદેષ જ કાલમાં યુનિવર્સિટિના એમ. એ. ના અભ્યાસમાં આણ્ણાખને સ્થાન મળશે એમ આશા મકારણ છે, તથાપિ અમારી તો સર્વ ગોસ્વામીને અંદુ કાલથી નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ છે કે લગવત્સેવાદિમાં મુખ્ય પરિચારકાદિ સર્વ જ આશ્રિત દ્વિજે આણ્ણાખ નિમગ્ન વિદ્વાન્મણ્ડલ હતાદિ સા-મ્પ્રદાયિક ગ્રન્થનું અધ્યયન અવશ્ય કરે જ એવો કાષ્ઠ પ્રકાર આદરવો વિશેષ યુક્ત છે, જેથી સમ્પ્રદાયનો ઉત્તરોત્તર ઉત્તમોત્તમ ઉત્કર્ષ સુદૃઢ થતો જાય.

જણાવતાં આનન્દ થાય છે કે સુરતિસ્થ ચિ. શ્રીવજરત્નલાલજીએ શ્રીપુરુષોત્તમ-માસમાં વિવિધ મતોરચથી વૈષ્ણવતી રસનેન્દ્રિયને અને દર્શનેન્દ્રિયને આનન્દનું દાન કરીને સન્તોષ ન માત્રી લેતાં દિનત્રય વ્યાખ્યાનની યોજના કરી હતી, જેમાં એક દિન તો શ્રીમુખે મંપાદાથી પુષ્ટિમાર્ગનું વૈદ્યક્ષણ્ય સ્પષ્ટ કરીને શ્રાવજીની શ્રવણેન્દ્રિયમાં અધગમ્યતત્ત્વ સિદ્ધ્યન ક્યું હતું.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું અને શ્રીમદ્ભાગવતનું સામ્પ્રદાયિક સુવાચ્ય લાપાત્તર કરાવવાને ખણ ઉકત શ્રીવજરત્નલાલજીએ લદામાં લીધું જણાય છે.

અતુર્થ અને પમ્-અમ પીકનાં અધીશ્વર મોદિવજીનન્દનલાલજીનાં શ્રીવંદ્યલાલજી પ્રણ આનંતક સનાતનધર્મગદ્યાસમેલનાદિ ઉદ્યોગમાં રિધર છે, તેથી યથાર્થ સનાતન ધર્મનું પરિચાન સન્નિભલિત વૃન્દને વૈદ્યાસલ-ક્રાવશે જ એમ સ્વમાર્ગોચીને આશા રહે છે.

શ્રીપુરુષોત્તમમાસમાં વ્રજમાં પરિક્રમામાં પ્રણ વૈષ્ણવોને સરસ આનન્દ પ્રાપ્ત થયો હતો. અતુર્થ, પમ્-અમ અને પક્ર અટક સ્વદેષ કાલમાં પ્રસિદ્ધ થશે. જે વૈષ્ણવ-ધુગોએ અધમ વર્ષનું નોંધાવર મોકલ્યું નહિ હશે તેમને તે અકા વી. પી. થી મળશે.

पुष्टभाक्तसुधा.

नायमात्मा मयचनेन लभ्या न मेधया न बहुना श्रूयते ।
यमेवैष हृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा हृणुते तत्र सोऽयम् ॥ १ ॥
नाहं वेदेन तपसा न दानेन न चेज्यया ।
श्रवणं एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यया ॥ २ ॥
भक्त्या त्वनन्यया शक्यः अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ ३ ॥

८.] श्रीमद्भाग्य ५१४२. आपाद, आवश्य, लादयद अत आभिन. [अंक ४, प, ६, १९.
शृणु १२. श्रीमद्भाग्य ४४०.

तन्मी तथा प्रकाशक,
ला. ल. नगीनहास शास्त्र. जी. ल. लोकोत्त. श्री. वडिल, डायटोर्ट, सुभाष्ट.

अनुकम्पिका.

विषय.

लभ्यकादि.

श्रीगोबिलेसाष्टकम् ।

वे. शा. सं. गणपतिराम काळीदास शास्त्री.

श्रीप्रभुयान्प्रविनारः ।

वे. शा. सं. श्रीमन्माल हरिशङ्कर शास्त्री.

वदनुवाद ।

”

श्रीसर्वोत्तमगीता श्रीगोविन्दरामिकृत पद.

श. प्रकाशक.

श्रीसर्वोत्तमस्तोत्र ।

”

भक्तिमार्गः ।

वे. शा. सं. श्रीमन्माल हरिशङ्कर शास्त्री.

श्रीगोविन्दीजी ।

वे. शा. सं. ममलाल गणपतिराम शास्त्री.

मस्तुकाणि ।

”

अधिकरणसङ्ग्रहः ।

वे. शा. सं. श्रीमन्माल महादजी पण्डित.

३८ मुद्रामां साम्प्रदायिक पुस्तकालयः ।

श. प्रकाशक.

आपगा सम्प्रदायसु क्षन्तोरन ।

”

उद्दि ।

”

निर्माणम् ।

”

साम्प्रदायिक प्रज्ञा ।

”

An Examination of Sankara's
Refutation of the Sāṃkhya Theory. M. G. Shastri M. A.

वार्षिक लघुग्रन्थ ३. २-३-४

સામ્પ્રદાયિક પ્રવૃત્તિ.

૧. ગત વર્ષના અહંક ૧૦-૧૨ માં શ્રીગોપિકાગીતનાં શ્રીસુભોધિનીજીનો અનુવાદ આપેલામાં આવશે.
૨. મુખ્યામ યુનિવર્સિટિમાં ઓમ એ. ના અધ્યયનક્રમમાં શ્રીમદ્ભક્તોપની સાથે માધ્વ નેમ્બાઈ અને શ્રેષ્ઠ ભાષ્યને પણ ઔચિત્ક સ્થાન વિસ્તરે પ્રાપ્ત થયું છે. કહે છે ? ભાવ્યારકર ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઇસ્ટિયન સ્કાલરશિપ આપેલાં અને તે જ સંસ્થાન મન્ત્રી જો. જોર્જેના ઇન્ક અનિદેશ્ય મદકારિયથી સર. હોકર ભાવ્યારકર સ્વન પણ અવિરુદ્ધ થયા હતા.
૩. ડાહીરથ શ્રીજીવનલાલજીના યંધીયાન લાલજી ચિ. ત્રેલોક્યભૂપણજીના વિવાદ-ખેલનું શુભ મુદ્દર્ન કામ્યવનમાં માંધશુક્રનેયમીનું હતું. શ્રીદેવકીનન્દનલાલજીનાં દોહિત્ર સાથેના આ સમ્યન્ધથી તૃતીય ચતુર્થ પંચમ પછ અને સપ્તમ આ ગૃહપચયકનાં તિલકાયિતાનો મૂલ સમ્યન્ધ દંતર થયો છે તેથી આમને આનન્દ થાય છે.
૪. મુખ્યામમાં શ્રીવિદ્યેશેરાયજીનાં લાલજી શ્રીમજનોયલાલજીનો યજોપવીતસંસ્કાર પુનઃ સાપ્તકજી દિતીયાન વિનંત થયો હતો.
૫. નડપુરમાં જુનર ચૈત્રકૃષ્ણ ત્રંગોદરીને અને ચતુર્દશીને દિવસે નન્દમહોત્સવનો અને અગ્રદુતનો મેતારથ કરીને શ્રીઅનિરુદ્ધલાલજીએ વૈષ્ણવ સ્થિતિ આનન્દદાન કર્યું હતું.
૬. રશ્મિઅન્ય સુરેતમાં સમગ્ર વિરાજમાન છે. એમ વે. શા. સં. જગન્નાથ શાસ્ત્રીએ આજથી ૨૫ વર્ષપર અમને જણાવ્યું હતું. અને શ્રીમદ્વૈષ્ણવપરિપદમાં પણ આ અન્યનો અમુક ભાગની પ્રતિ પણ વિરાજમાન છે.
૭. ડા. તેલીવાલા અને ડા. સ્કેકીઆ આ ઉભય વૈષ્ણવોએ નિરોધસહજાન્ય પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. શ્રીટિપ્પણી સન્મામનિર્ણય મધુરાટક ગણદીક્ષ અને શુક્રગારસમગ્રદન પણ અત્યંત પ્રસિદ્ધ થશે.
૮. ડા. તેલીવાલા ગદ્યલાલની સંસ્થાના એક દસ્તિ પણ થયા છે.
૯. ભટ્ટ બલભદ્રશર્માએ સેવાકૌમુદી અને સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિની એક દીક્ષા પ્રસિદ્ધ કરી છે. ઉક્ત ભટ્ટ મુખ્યામમાં અગ્રમંદિરમાં શ્રીસુભોધિજીનાથે છે. શ્રીગોકુલનાથજી સ્વતઃ આ કથામાં વિરાજમાની કૃપા કરે તો પ્રતિરાત્ર વૈષ્ણવોને તેમના સુખેદાનાં શ્રીમદ્ભક્તોપનીશ્વરનાં ચર્ચનામૃતનું પાન કરવાનો અલભ્ય લાભ સદલાયે પ્રાપ્ત થાય.
૧૦. શ્રીગોપેશ્વરલાલજીના દ્રવ્યસંહારથી શ્રીમદ્ભક્તોપનાં ચર્ચિત્રાન્ય સાવરજીલગ મુદિત થાય છે, આ અન્યનાં દિતીવરુદ્ધવર્ષન્તનું મુદ્દલ્ય થઈ ગયું છે. સમગ્ર અન્યની શોધ પ્રસિદ્ધિ આવશ્યક છે.
૧૧. ડોહંક લાડીઆ વૈષ્ણવના દ્રવ્યસંહારથી પ્રદસ્તાદિ વાંદમન્ય પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના એ વર્ષથી ચલે છે. નાદઅન્યોની શોધ પ્રસિદ્ધિ દિનકારક છે.
૧૨. શ્રીમદ્વૈષ્ણવપરિપદરસથી પ્રતિપસંદિન શ્રીમદ્ભક્તોપના ૧૧૧ અંખ્યાયનું મુદ્દલ્ય થઈ ગયું છે. અધ્યાપદ્યનો પ્રથમ ભાગ અને અધિકરણમાં સ્વરૂપકાંતમાં પ્રસિદ્ધ થઈ.
૧૩. ડા. રણજીરામ તરફથી પંચમંજરીના પુનર્મુદ્દલ્ય અને કમોદપાસા નારજીદાસ તરફથી દયાચમભાર્ગના કાવ્યસંક્રાન્તિ-દિતીય અભિષેકની પ્રસિદ્ધિથી વાયકાને આનન્દ થશે.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

॥ श्रीहरिदासविरचितं श्रीगोकुलेशाष्टकम् ॥

उद्धर्तुं धरणीतले निजबलेनैव स्वकीयान् जना-
नाविर्भूय तथा कृपापरवशः श्रीविट्कुलेशालये ।

यः श्रीभागवतार्थतत्त्वविष्टतेश्चक्रे प्रचारं वचः -
पीयूषं रतिपोषणाय सततं श्रीगोकुलेशोवतु ॥१॥

यः पुष्टिमार्गगतभावविभावनैक-
दक्षः समक्षमपि सन्निधिसेवकानाम् ।
यो ज्ञानगूढहृदयः सद्यः सदैव
सेवासुरं मम तनोतु स गोकुलेशः ॥२॥

यः सेव्यः सततं सतां निजफलमेप्सावतां वर्तिना
माचार्योदितशुद्धपुष्टिसुपथे नित्यानुकम्पापरः ।
यद्वद्वैव हृदन्यकारनिचयं यायात् क्षणात् क्षीणता-
मानन्दं मुहुरातनोतु मधुराकारः प्रभुर्बल्लभः ॥३॥

यो मायामतवर्तिदुष्टवदनध्वंसं वचोभिर्निजेः
कुर्वन् सेवकसर्वलोकहृदयानन्दं सदा पोषयन् ।
तद्भावं सुदृढं करोति कृपया दासैकहृदयातया
यातानां शरणं हृदा स मनसो मोदं सदा यच्छतु ॥४॥

हसद्वदनपङ्कजस्फुरदमन्दभावाद्द्रव्य-
कपोलविलसद्गुणविमिश्रताम्बुलदः ।
समुन्नतमुनासिकः सरसचारुविम्बाधरो

हरत्खिलसेविनुरुत्तिष्ठति जलपात्रे मादुर्भावात्
न्यायकृतिर्दोष एव, ननु एवं नक्षत्रमपि रोहिणीसङ्घं स्थितं तदा तत्रेति, कृत्तिका-
वेधस्तास्मिन्नपि दोषायेति चेन्न, “यहोवाजनि जन्मर्क्ष”मिति वाक्याद्रोहिणीनक्षत्रमष्ट-
म्यामाग्निमनवम्याञ्च कृत्तिकाविद्धमेव तुर्यं, तादृश एव प्रादुर्भावात्तस्मिन्स्थायिविधे

व्रतोत्सवादिकरणस्यादोषत्वात्, तस्मात् शुद्धाष्टमीतिथिरेव जन्मादिनत्वादौष्णवै-
पोष्या, ननु तिथिक्षये शुद्धाष्टम्यभावे कोपोष्येति चेदाविर्भावोत्सवाधारत्वेन तदनु-
कूलत्वान्नवम्येवोपोष्या न सप्तमीगन्धयुताष्टम्यपि, अत एव “विहाय नवमी”त्यादि-
वाक्यानि, अनुकूलत्वान्नवम्येव “केवला” तथा वृद्धिं याता द्वितीयदिने दशमी-
युतापि, अत एव विवृतिग्रन्थे प्रभुभिः “केवले”त्युक्तं, शुद्धाष्टमीत्यागे प्रादुर्भाव-
दिनातिक्रमादोष एव, न हि उत्सवोत्र व्रतादिहेतुः किन्तु तिथिरेव, अन्यथा “नवम्यां
प्रातरुत्सवः” इति मध्याह्नपर्यन्तमेवोपोषणं सदैव स्यात् जन्माष्टम्यान्तु भोजनमेव,
तथा च सकलस्मृतिवचनविरोधः, निवन्धेपि “अन्यान्यपि तथा कुर्या”दिति
व्याख्याय “उत्सवो यत्र वै हरेः” इति नृसिंहवामनजयन्त्येरेवोत्सवानिमेत्तक-
व्रतादिकमुक्तं, श्रीकृष्णभक्तस्य तत्सम्बन्धित्वेनोत्साहात् भक्तवत्सलावतारत्वेना-
नुकूलत्वात्तदुत्सवकृतौ तदङ्गत्वेन भगवदावेशहेतुतयोत्सवपर्यन्तमेवोपोषणादिकं,
न त्वहोरात्रव्यापि, अत एव निवन्धे वामनजयन्त्युत्सवकरणे “नृसिंहजयन्तीव्रत-
मुत्सवंधेदि”त्यनेनोत्सवस्य कृताकृतत्वेन तद्व्रतस्य कृताकृतत्वमुक्तं, जयन्तीव्रतस्य
पुष्टिमार्गीयैः सर्वथा कर्तव्यत्वात् ।

ननु जन्माष्टमीव्रतमपि मर्यादाभ्यागीयमेवेति चेन्न, स्वमधुप्रादुर्भाव-
दिनत्वेन तस्मिन् स्वहृदये स्वरूपादौ प्रादुर्भावाशया पुष्टिमार्गीयैरपि लौकिकसर्व-
भोगविवर्जनात्, लौकिकभागेस्तु बाधकः प्रादुर्भावे, अशुद्धे हृदि तदनाविर्भावात्,
एतावान् विशेषः यत्तदेव व्रतं कर्तुमेदेन द्विधं श्रवणादिवत्, न तु व्रतभेदो
निर्णयभेदश्च, अन्यथा पुष्टिमार्गीणामवर्मत्वं स्यात्, न हि पुष्टिमार्गे प्रथम एव
त्यागः नन्दादिभिरुद्धवादिभिश्च सर्वधर्मकरणात्, किन्तु धर्मिणि केवले प्राप्ते, अत
एव स्वामिनीनामपि फलदशायामेव “सन्त्यज्य” “का ह्यङ्ग त” इतिवाक्याभ्यां
लोकवेदत्याग उक्तः, किञ्च, पुष्टिमार्गे धर्मविरुद्धधर्मत्यागो ननु तदनुकूलत्यागः,
अन्यथा सप्तदशाध्याये वर्षर्तुवर्णने लीलोपयोगित्वेन व्रजे सर्वधर्मनिरूपणमाचार्यैर्न
कृतं स्यात्, अन्यच्च शुद्धपुष्टिमार्गो हि प्राकट्यदशायामेव सम्भवति, साक्षात्प्रमे-
यानुभवार्थं प्रमाणपरित्यागात्, नहि अप्राप्ते प्रमेये प्रमाणपरित्याग उचितः, भगव-
त्तोषहेतुत्वात्, अन्यथा “केमाः स्त्रिय” इति पञ्चव्याकृतौ “स्वप्राप्तिपर्यन्तमधर्मा-
भावाय गोपसम्बन्धेन पूर्वोक्तधर्मनियमस्याः कृतवानि”त्याचार्योक्तिर्विरुध्येत,
तस्मात् पुष्टिमार्गीयैरपि स्वरूपाप्राकट्यदशायां वेदोदितमर्यादापि न त्याज्येति क
भगवद्व्रताचरणादिरूपवैष्णवमर्यादात्यागसम्भावनेति पूर्वमेवं तत्त्यागं वदन्तः

ર્વન્તઃ કારયન્તશ્ચ વિહતફલાશા મૂર્ખતમા ઇતિ, કિંચ્ચ પુષ્ટિમાર્ગીયાચાર્યકૃતિઃ
 ણિમાર્ગનિરૂપિકૈવ ભવતિ, લોકસહ્યાહિકા તુ લોકવેદસંભવન્ધિની સાં ન તુ
 િક્તિમાર્ગીયાપિ, “વૈષ્ણવત્વં હિ સહજમિ”તિવાક્યાત્, ન ચ નિવન્ધ એવ “પૂજામાર્ગો
 ંત્સવયાત્રાસહિતા પૂજા કર્તવ્યા”ઇત્યુપસંહારાન્ન પુષ્ટિમાર્ગીયત્વં વ્રતાદેરિતિ વાચ્યં,
 મહ્યતયા પૂજાયુક્તે માર્ગે ભક્તિમાર્ગે ઇતિ તદર્થાત્, અન્યથા આદિતો ભક્તિમાર્ગમું-
 પક્રમ્યાન્ન સર્વથા નિરૂપણાદુપક્રમોપસંહારવિરોધઃ સ્પાત્, કિંચ્ચ ન હ્યત્ર પૂજામાર્ગો નિ-
 રૂપ્યતે તત્ફલસ્ય સાર્વભૌમાદેરનિરૂપણાદિભૂતિરૂપાણામુપાસ્યત્વેનાનિરૂપણાચ, કિન્તુ
 પૂજામાત્રમદ્ભત્ત્વેન નિરૂપ્યત ઇતિ ‘પૂજામાર્ગે’તિપદસ્યં મદુક્તં વ્યાખ્યાનમેવેતિદિક્ ॥

શ્રાન્તા દોષશતાક્રાન્તા વૃથા શ્રાન્તા વિચારણે ।

ત્યક્તવ્યા નૈવ વક્તવ્યા વેદવાહ્યાઃ સદુક્તિભિઃ ॥ ૧ ॥

॥ ઇતિ શ્રીહરિરાયપ્રભુવિરચિતઃ પ્રભુપ્રાકટ્યવિચારઃ સમાપ્તઃ ॥

॥ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥

॥ શ્રીહરિરાયપ્રભુવિરચિતશ્રીપુરુષોત્તમપ્રાકટ્યવિચારસ્ય ગુર્જરાનુવાદઃ ॥

“શ્રીપુરુષોત્તમ તો શ્રી નંદરાયજીના ગૃહમાં જ માયાની સાથે પ્રકટ થયા”
 આ વાક્ય વિચારાય છે. “આત્મજનું પ્રાકટ્ય થયું ત્યારે શ્રીનંદરાયજી”
 પ્રાકટ્યવિચાર. અને “શ્રીવસુદેવજીના ગૃહમાં સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ પ્રકટ થયા” આ
 ઉભય વચ્ચેથી ઉભયત્ર પુરુષોત્તમનો જ પ્રાદુર્ભાવ વહેવો; અને તે
 પ્રાદુર્ભાવ એક જ કાલે થયો છે, પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ એક જ છે તેથી, અને તે
 આવિર્ભાવસમયે “શ્રીવસુજીયુક્ત પરમશોભન કાલનો પણ પ્રાદુર્ભાવ થયો” “એમ વાક્ય” છે
 તેથી, આથી જ સુદૂર્તાનંતર નાપાનું જન્મ થયું, આશિર્દેવિક્ સ્તીકાકાકા ગાંધી માયાના
 આવિર્ભાવનો આધાર નથી તેથી. જો આમ છે તો શ્રીવસુદેવજીના ગૃહમાં શ્રીપુરુષોત્તમના
 પ્રાદુર્ભાવાનંતર દર્શન થયું તથૈવ શ્રીનંદગૃહમાં શ્રીપુરુષોત્તમનું દર્શન કેમ ન થયું ? આ
 શંકાના સમાધાનાર્થે શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીસુભોધિનીજીમાં આગા કરે છે “શ્રીપુરુષોત્તમ તો શ્રી-
 નંદરાયજીના ગૃહમાં માયાની સાથે પ્રકટ થયો,” એવમનથી આવૃત મહામણિષિત માયાથી
 આવૃત જ પુરુષોત્તમ પ્રકટ થયા, તત્ર તે સમયે નિજ અદર્શનરૂપ માયાકાર્ય છે તેથી. જો

૧. આ અન્ય પેટલાદના પુરાણી મટનલગભાઈથી પ્રાપ્ત થયો છે, આવા સાંપ્રદાયિક અન્યો તેમની
 પાસે છે તે કમશા આપીને સંગ્રહાયસેવા કરશે એવી અમતી વિનંતિ છે.

૨. બધ સર્વગુણોપેતઃ કાલઃ પરમશોભનઃ ૧, શ્રી. મા. દ. પૂ. ૩, ૧.

૩. વચ્ચે વેશિત.

તે જ સમયે માયાથી નિરાવૃત્ત સાક્ષાત્ દર્શનનું જ્ઞાન કરે તો શ્રીનન્દાદિને જ્ઞાનોદય થતાં તે સર્વનો હયજ્ઞ થઈ જાય અને તેમ થાય તો અગ્નિમ સર્વ લીલા જ ધરે નહિ. આથી જ શ્રીવસુદેવદેવકીવત્ શ્રીનન્દયશોદાહજીએ ભગવત્સ્તુતિ પણ કરી નથી. શ્રીનન્દયશોદાહજીને માયાવશ્યુક્ત દર્શન થવાથી માયાકૃત નિદ્રાએ કરીને તેમને જ્ઞાન પણ થયું નથી. શ્રીવસુદેવજીના ગૃહમાં તો શ્રીવસુદેવજીએ કરેલા તેપના ફલરૂપ ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ છે એમ જણાવવું છે, જ્ઞાનસમ્પાદનરૂપ કાર્ય ત્યાં કર્યાં છે, તેથી માયાની સાથે પ્રકટ ન થતાં વ્યૂહની સાથે પ્રકટ થયા, માહાત્મ્યજ્ઞાનસમ્પાદનરૂપ કાર્ય વ્યૂહનું છે તેથી. શ્રીવસુદેવજીસમક્ષે વ્યૂહસહિત પ્રકટ થવામાં શું પ્રમાણ? “તે” અદ્ભુત” ઇત્યાદિ શ્લોકમાં વ્યૂહસહિત જ ભગવદર્શનનું નિરૂપણ કરેલું છે. “શ્રીવસુદેવજીના ગૃહમાં પ્રભુમૂર્તિએ પ્રાદુર્ભાવ થયો છે” એમ પણ શંકા ન કરવી, “અંશભાગે રે પ્રવેશ કર્યો” આ વાક્યમાં શ્રીપુરુષોત્તમનો જ પ્રાદુર્ભાવ કહ્યો છે તેમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, અનેક અંશના ભાગે કરીને સ્વયં શ્રીપુરુષોત્તમે જ પ્રવેશ કર્યો એમ અર્થ છે તેથી, અન્યથા શ્રીવસુદેવજીના ગૃહમાં પ્રાદુર્ભૂત “આપ” એમને વિદિત થયાં હો” ઇત્યાદિ વાક્યનો પણ સ્પષ્ટ જ વિરોધ પ્રાપ્ત થાય. પ્રભુમૂર્તિથી શ્રીવસુદેવજીના વંશની સાથે નિજ સમ્યન્ધિત્વ સૂચવે છે, તેથી કાંઈ આવિર્ભાવ જ પ્રભુમૂર્તિથી નથી, આથી જ શ્રીવસુદેવદેવકીજીને અસાધારણધર્મવિશિષ્ટ ભગવદર્શન થયું તથાપિ પ્રભુમાં પુત્રત્વસુદ્ધિ રહી. માયાસહિત ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ ધરે નહિ, કારણ કે માયાનું અપસારણ ભગવદાદિર્ભાવ છે એમ પણ શંકા ન કરવી, “તમદ્ભુત” શ્લોકમાં જેમ ધર્મના આવિર્ભાવનું કથન છે તેમ જ માયાનો પણ પ્રાદુર્ભાવ કરીને તે માયાની સાથે જ નિજ પ્રાદુર્ભાવ કર્યો છે, ધર્મનું કાર્ય જેમ માહાત્મ્યજ્ઞાન છે તેમ ભગવદર્શન માયાનું કાર્ય છે, તેથી તે સમયે માયાસમ્પત્ત ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. અપ્રાદુર્ભૂત માયા નિજકાર્યસમ્પાદન કરી શકે નહિ, આથી જ “તુ” તો શ્રીનન્દપત્ની શ્રીયશોદાહજીમાં પ્રકટ થઈશ” એમ ભગવદ્વાક્યની સંકળિતિ થાય છે, અન્યથા ભગવદ્વહિત કેવલ માયાનું તત્ર પ્રાકટય જ ધટતું નથી, કારણ કે જ્યાં ભગવદાદિર્ભાવ હોય ત્યાં કેવલ માયા પ્રકટ થઈ શકે જ નહિ. માયા “વિલક્ષ્ણમાન્દ” છે ઇત્યાદિ વાક્ય અત્ર પ્રમાણ છે. ભગવાન અજીતને દિવસે પ્રકટ થયા અને “માયા નવમીને દિવસે પ્રકટ થઈ” એમ અગ્નિમ્, શ્રીસુભોધિનીગ્રંથમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થશે એમ શંકા પણ ન કરવી, પૂર્વ ભગવત્પ્રાદુર્ભાવકાલમાં માયા ઉપસ્થિત જ હતી પરંતુ તેનો માત્ર સહભાવ હતો, ભગવાનથી ભિન્ન માયા ન હતી, તદનન્તર ભગવદાગમનસમયે તત્રત્યના વ્યામોહાર્ય માયા ભગવાનથી ભિન્ન થઈ, આ જ માયાનું જન્મ, અર્થાત્ શકિતરૂપ માયા ધર્મરૂપે બહાર પ્રકટ થઈને સ્વકાર્યકરણ, આથી જ “તે માયાએ હૂત” વાક્યમાં માયાકાપનું નિરૂપણ કર્યું છે, તત્ર માયાથી સર્વને નિદ્રા પ્રાપ્ત થઈ અને તેથી ભગવદાગમન નિષ્પ્રવૃદ્ધ-નિર્વિઘ્ન-સિદ્ધ થયું. પશ્ચાત્ કંસના વ્યામોહનાર્થ

૧. તમદ્ભુતં ચાલકમમ્બુજેક્ષણમ્ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૩. ૧.

૨. આવિવેશાંશમાગેન । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨. ૧૬.

૩. વિદિતોસિ મવાન્ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૩. ૧૩.

૪. ચરોદાયાં નન્દપત્ન્યાં મવિવ્યસિ । શ્રી. મા. દ. પ. ૨.

ભવજનનાર્થ ત્વરાથી માયાનંતર યયું. આ પ્રકારે પુરુષોત્તમાવિર્ભાવ ઉભય અર્ધરાત્રિ-
સમયે અષ્ટમીદિને થયો, શ્રીનંદાલયમાં નંદમહોત્સવ તો માયાના મયુરાગમનાનંતર જ
એમ “જાતપરમ” વાક્યથી જણાય છે. કાંઈક જન્મ્યું એમ સામાન્ય જ્ઞાન હવું
તથાપિ વિશેષ દર્શનનો અભાવ હતો, તેથી માયાના ગમનાનંતર જ શ્રીનંદાલયમાં નંદ-
મહોત્સવ તો થયો. ત્યાંથી આગમનાદિક તો મુદૂર્તમાનમાં જ સિદ્ધ થયું, તેથી આગમનાનંતર
જ માયાનું જન્મ અર્થાત્ પૃથક્ અવિર્ભાવ, અને તેથી માયા શ્રીવસુદેવજીમહાયુગ્ય પશુ
યર્ષ, કારણ કે ભગવત્સદ્ભૂત માયાનું તો ગ્રહણ જ અશક્ય છે.

પુરુષોત્તમાવિર્ભાવદિવસ તો અષ્ટમી જ અને તે પશુ શુદ્ધ અર્થાત્ સમગ્રીસંયોગે-
રહિત, કારણ કે અર્ધરાત્રસમયોત્તર મુદૂર્તપર્વન્ત અષ્ટમી શુદ્ધ છે.
પ્રાદુર્ભાવિવતોત્સવદિન- આ શુદ્ધ અષ્ટમીમાં જ ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ છે, સમગ્રીયુક્ત અષ્ટમીમાં
વિચાર, પ્રાદુર્ભાવ નથી. સમગ્રીવેધયુક્ત અષ્ટમીમાં જે પ્રાદુર્ભાવોત્સવવ્રતાદિ
કરે છે, તેમને અન્યથાકૃતિનો દોષ લાગે છે, કારણ કે તે સમયે
પ્રાદુર્ભાવતિથિ જ નથી. ત્યારે તો તે સમયે રોહિણીનક્ષત્ર હવું તેથી કૃત્તિકાવેધ પશુ દોષ-
રૂપ ગણાશે એમ શક્ય ન કરવી, “યર્ષવાજનિ જન્મર્ષય” વાક્યથી અષ્ટમીમાં અને
અગ્રિમ નવમીમાં ઉભય તિથિમાં રોહિણીનક્ષત્ર તુલ્ય છે, અર્થાત્ કૃત્તિકાવેદ જ
છે, ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ તાદૃશ કૃત્તિકાવેદ રોહિણીમાં હોવાથી કૃત્તિકાવેધમાં વ્રતોત્સવાદિ
કરવામાં દોષ નથી, અતઃ એવ શુદ્ધાષ્ટમીતિથિ જ જન્મદિવસ હોવાથી નક્ષત્રવિચાર
ન કરતાં કેવલ શુદ્ધાષ્ટમી જ વૈષ્ણવોએ ઉપોપવી. તિથિક્ષપમાં શુદ્ધાષ્ટમીનો અભાવ દોષ
ત્યારે કષ્ટ તિથિ ઉપોપવી ? પ્રાદુર્ભાવોત્સવનો આધાર હોવાથી તદ્દનુકૂલ છે, તેથી નવમીમાં
જ ઉપવાસ કરવો, સમગ્રીના ગન્ધયુક્ત પશુ અષ્ટમીમાં સર્વથા નહિ જ, આથી જ “વિદાય
નવમી” ઇત્યાદિ શાસ્ત્રાક્ય પશુ છે. પૂર્વોક્ત પ્રકારે અનુકૂલ નવમી કેવલ હોય વા
નવમીની વૃદ્ધિ હોય તો દ્વિતીય દિને દશમીયુતો પશુ નવમી લેવી, આથી જ વિવ્રતિમાં
શ્રીમણ્યરણે “કવલા” પદ ધર્યું છે. શુદ્ધાષ્ટમીનો ત્યાગ કરવાથી પ્રાદુર્ભાવદિનાતિક્રમથી
દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. અતઃ વ્રતાદિકનો હેતુ ઉત્સવ નથી પરન્તુ તિથિ છે, અન્યથા નવમીએ
પ્રાતઃકાલમાં ઉત્સવ થયો તેથી નવમીના મધ્યાહનસમયપર્વન્ત જ ઉપોપશુ સદૈવ પ્રાપ્ત થાય
અને જન્માષ્ટમીને દિને તો જોજન જ પ્રાપ્ત થાય, અને તેમ થાય તો સકલ સ્મૃતિવચનનો
વિરોધ પ્રાપ્ત થાય. નિજન્ધમાં “મન્યાન્યપિ તયા કુર્વાત્” નું વ્યાખ્યાન કરીને “ઉત્તરો યત્ર વૈ
હરેઃ” ઇત્યાદિથી ઉત્સવનિમિત્તક વ્રતાદિક તો કેવલ નૃસિંહજન્મન્તીમાં જ અને વામનજન્મન્તીમાં
જ કહેલું છે, નરસિંહ અને વામન ભગવત્સંગ્રમથી હોવાથી શ્રીકૃષ્ણભક્તને ઉત્સાહ
થાય છે તેથી, તે ઉભય અવતાર ભક્તવત્સલ હોવાથી અનુકૂલ છે તેથી, ઉત્સવમાં ઉપોપશુ
અકગ છે તેથી, ભગવદાવેશહેતુવે કરીને તે એ જન્મન્તીમાં ઉત્સવપર્વન્ત જ ઉપોપશુ-
દિક કરવું, અહોરાત્ર નહિ. આ જ હેતુથી નિજન્ધમાં વામનજન્મન્તીના ઉત્સવકરણપ્રસંગમાં
“નૃસિંહજન્મન્તીવ્રત ઉત્સવ હોય તો” ઇત્યાદિ શ્લોકથી ઉત્સવની કૃતાકૃતતાથી જ તદ્દન
વ્રતનું પશુ કૃતાકૃતવ રપટ કર્યું છે.

જન્મન્તીવ્રત તો પુષ્ટિમાર્ગોએ સવર્થા કર્તવ્ય જ છે. જન્માષ્ટમીવ્રત પશુ મર્યાદા-

માર્ગીય જ ગણુશે આ શરૂકનો પણ અવસર નથી. નિજ પ્રભુનો પ્રાદુ-
 જયન્તીવત્ ભાવદિવસ છે તેથી તે દિવસે નિજ હૃદયમાં વા સ્વરૂપાદિમાં ભગવત્સ્વ-
 પુષ્ટિમર્યાદા. રૂપનો પ્રાદુર્ભાવ થશે એમ આશાએ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત પણ લૌકિક સર્વ
 ભોગનું વિસર્જન કરે છે, લૌકિક ભોગ તો ભગવત્પ્રાદુર્ભાવમાં સદૈવ
 આધક છે, અશુદ્ધ હૃદયમાં ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ જ થતો નથી. એટલો જ વિશેષ છે કે અવશ્યવત્
 તે વ્રત કર્ત્વભેદે દ્વિવિધ-છે, તેથી વ્રતભેદ કે નિર્ણયભેદ નથી, અન્યથા પુષ્ટિમાર્ગીયો અધર્મો
 થાય. પુષ્ટિમાર્ગમાં પણ પ્રથમથી જ ત્યાગ નથી, કારણ કે શ્રીનન્દરાયજી અને ઉદ્ધવજી
 પ્રભૂતિએ સર્વધર્માચરણ કર્યું છે, પરન્તુ કેવલ ધર્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ ત્યાગ
 આથી જ શ્રીસ્વામિનીજીનો-ગોપીજીનોનો-પણ ફલદંશમાં જ “સન્ન્યસ્ય” “કાં સ્ત્યક્ત્તે”
 ઇત્યાદિ વાક્યથી લોકવેદત્યાગ કહ્યો છે. કિન્તુ, પુષ્ટિમાર્ગમાં પણ ધર્મવિરુદ્ધ જે ધર્મ હોય
 તેવા ધર્મનો ત્યાગ છે પરન્તુ ધર્મનુકૂલ ધર્મનો ત્યાગ નથી, જે અનુકૂલ ધર્મનો પણ ત્યાગ
 હોય તો સંપ્રદશાખ્યાંયમાં વર્ધાન્તનું વર્ણન કરતાં લીલોપયોગિત્વે કરીને વ્રજમાં સર્વધર્મનું
 નિરૂપણ કર્યું છે તે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ ન કરત. કિન્તુ, શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગે પ્રાકટ્યદશામાં જ સમ્ભવે
 છે, કારણ કે તેમાં સાક્ષાત્ પ્રમેયનો અનુભવ કરવાને પ્રમાણનો પરિત્યાગ છે, અપ્રાપ્ત-
 પ્રમેયમાં પ્રમાણપરિત્યાગ ભવિત નથી, પ્રમાણ ભગવત્પ્રાપ્ત છે, અન્યથા “ક્ષેત્માઃ ક્ષિયઃ”
 શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં “સ્વપ્રાપ્તિપર્યન્તે અધર્મ ન થાય” એ હેતુથી ગોપનો સમ્બન્ધ કરા-
 વીને શ્રીગોપીજીને પૂર્વોક્ત ધર્મનિયમમાં સ્થિત કર્યાં.” આ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણના વાક્યમાં
 વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોએ પણ સ્વરૂપની અપ્રાકટ્યદશામાં વેદોદિત
 મર્યાદા પણ ન ત્યજવી તો ક્યાં ભગવદ્વ્રતચરણાદિરૂપ વૈષ્ણવમર્યાદાના ત્યાગની સમ્ભાવના
 પણ! તેથી પૂર્વ-અપ્રાકટ્યદશામાં-જ વ્રતત્યાગ વદતા કરતા અને કરાવતા મૂર્ખતમ છે,
 તેમની ફલાશાનો જ વિધાત થયલો છે. કિન્તુ, પુષ્ટિમાર્ગીય શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની કૃતિ પુષ્ટિમાર્ગ-
 નિરૂપિકા જ હોય છે. તેમની લોકવેદસમ્બન્ધિની કૃતિ લોકસહ્યાદિકા હોય પરન્તુ ભક્તિ-
 માર્ગીય કૃતિ લોકસહ્યાદિકા નથી. “વૈષ્ણવત્ત્વં હિ સહજમ્”-“વૈષ્ણવત્ત્વ સહજ છે-એ વાક્ય અત્ર
 પ્રમાણ છે. નિબંધમાં ‘પૂજામાર્ગમાં ઉત્સવવાત્રાસહિત પૂજા કરવી’ એમ ઉપસંહારથી વ્રતોદિ
 પુષ્ટિમાર્ગીય નથી એમ પણ શરૂક ન કરવી, “અસ્તુ, હોવાથી પૂજાયુક્ત ભક્તિમાર્ગમાં”
 એમ અર્થ છે, અન્યથા આરંભમાં ભક્તિમાર્ગનો ઉપક્રમ કરોને અત્ર સર્વથા નિરૂપણ કરીને
 પુનઃ પૂજામાર્ગથી ઉપસંહાર કરે તો ઉપક્રમોપસંહારવિરોધ પ્રાપ્ત થાય. કિન્તુ, અત્ર
 પૂજામાર્ગનું નિરૂપણ જ નથી, કારણ કે પૂજાફલ સાર્વભૌમાદિતું અને ઉપાસ્યત્વે વિભૂતિરૂપ
 દેવતાઓનું નિરૂપણ નથી, પરન્તુ ભક્તિમાર્ગના અહંત્વથી જ પૂજામાત્રનું નિરૂપણ છે, તેથી
 આ “પૂજામાર્ગ” શબ્દનો અર્થ મદુક્ત “પૂજાયુક્તભક્તિમાર્ગ” જ થાય છે, આ દિશા.

આન્ત દોષશતાક્રાન્ત યથા આન્ત વિચારમાં ॥

ત્યક્તવ્ય નૈવ વક્તવ્ય વેદ્યાસ સદુક્તિએ ॥ ૧ ॥

॥ इति श्रीहरिरायप्रभुविरचितश्रीपुरुषोत्तमप्राकट्यानुवादः

समाप्तः ॥

श्रीगोविन्दस्वामिकृत श्रीसर्वोत्तमजीना पद.

राग गोडी.

बल्लभाख्य बल्लभ मोकों अति ।

रसना रटन करों हों रेन दिन लगन लागि रहे सुनहो प्राणपति ॥१॥

तिहारे दरस^१ विन दुःख पावत हों करहो कृपा रङ्गपर द्विजपति ।

महालक्ष्मीपति सुनहो विनति सदा रहो एसी मेरी मति ॥ २ ॥

दुर्लभाद्भि^३ सदा सेवों हों सुनों हों सुबोधिनीवचनामृत नित ।

ओर सब तजि शरण भयो हों तुम^४ विन गोविन्द किन ओर गति ॥१॥२॥

राग देवगन्धार.

सदृष श्रीवल्लभ नाम तिहारो ।

करि करुणा करुणानिधान प्रभु अपनी प्रतिज्ञा आप प्रतिपारो ॥१॥

तिहारे चरणरुपल आश्रय विन भय उपजत हे भारो ।

सेवा किये^१ मोहि लागत विष^२ सम सब संसारो ॥ २ ॥

चितमें चिन्तन करत अहर्निश कटत कोटि जंजारो ।

श्रीवल्लभ बल्लभ करि गोविन्द मनवचकर्म निर्धारो ॥ ३ ॥ २३ ॥

राग हसन.

हितकृत् सतां विनति सुनो हमारी ।

काल व्यालकी^१ सत्वर गति देख भय उपजत भारी ॥ १ ॥

विन साधन उधरे अनेक जन मनवचकर्म निर्धारो ॥

ताजि निज घाम अवनीतल प्रकटे अपनी प्रतिज्ञा भारी ॥ २ ॥

तिहारो नाम उचार कियेतें कटत कोटि जंजारो ।

गोविन्द जन मागत हे अंगिरज^३ न हि^४ चाहत संसारो ॥ ३ ॥

१. लल, ललना. २. दर्शन. ३. दुर्लभ अरुणभक्त. ४. तमारा विना गोविन्दनी अन्य शी गति छे ? गोविन्दनु भीजुं आशु शरणु छे ? अथवा हे गोविन्द तमारा विना अन्य आशु गति-शरणु-छे ? ५. अर. ६. सर्प. ७. यरगुरज. ८. संसारनी आहना नथी, अथवा संसारो के प्रवाही छव तेने न आपना अरुणभक्तनी रजनी आहना होती नथी.

શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર.

(અનુસન્ધાન ગતાદ્ક પત્ર ૧૦ થી.)

વલ્લભાખ્ય:—વૈશ્વાનરત્વે પુરુષોત્તમમુખારવિન્દસમ્મિધિ અગ્નિરૂપત્વે અમલ તેજો-
રૂપત્વથી ભક્તોને સેવામાં બાધક હોવાથી સેવા સિદ્ધ ન થાય, એમ આશંકી તેજોરૂપત્વ
છે તથાપિ સેવાસિદ્ધિમાં બાધકતાભાવ છે. એમ દર્શાવવાને શ્રીમતપ્રભુચરણ આ. “વલ્લ-
ભાખ્ય:” નામની આજ્ઞા કરે છે. વલ્લભ છે આખ્યા-નામ-છે જેમનું તે વલ્લભાખ્યઃ
પૂર્વ નામમાં વૈશ્વાનરત્વની આજ્ઞા કરીને અગ્નિ નામમાં વલ્લભાખ્યત્વની આજ્ઞા કરી તેનો
આશય આ છે. જેમ શીત કાલમાં સ્વભાવથી જ શીતનિવારકત્વે અગ્નિ સર્વને પણ પ્રિય
થાય છે, ન તો તદતિરિક્ત કાલમાં પણ તદ્દ્વ શ્રીમદાચાર્યચરણમેવકોને પણ શ્રીમદા-
ચાર્યચરણમાં સદા અલૌકિક તેજના પ્રાકટ્યે લૌકિકામિસેવનવત્ કદાચિત્ સુખદત્વં અને
કદાચિત્ સુખદત્વં નહિ એમ આશંકા થાય તે આશંકાના પણ નિરાકરણાર્થે વલ્લભાખ્ય
નામની આજ્ઞા કરી છે. અત્ર આ આશય છે. લૌકિકામિ પ્રાકૃત છે, તેથી તેના તેજમાં
તારતમ્યથી અસ્પત્વે બહુવે કદાચિત્ પ્રિયત્વ અને કદાચિત્ પ્રિયત્વ નહિ એમ અર્થવસ્થા
જ સાર્વદિકી છે, શ્રીમદાચાર્યચરણ તો પુરુષોત્તમસ્ય હોવાથી તેમનું તેજ પણ આનન્દરૂપ
હોવાથી સર્વદા અતિપ્રિય જ છે, કદાચિત્ પણ પ્રિયત્વમાં તારતમ્ય થતું નથી, એ
જણાવવાને પણ વલ્લભાખ્ય નામની આજ્ઞા કરી છે.

વલ્લભ છે આખ્યા-માતાપિતૃકૃત નામ-જેમનું તે વલ્લભાખ્યઃ, ભક્તપ્રિયત્વથી પણ
અર્થસંગી જાણી.

વૈશ્વાનરનામથી સાક્ષાત્પુરુષોત્તમમુખારવિન્દના અધિષ્ઠાતા શ્રીમદાચાર્યચરણનું અલૌ-
કિકામિરૂપત્વ નિરૂપિત કર્યું, તેથી અન્ધકારનિવૃત્તિપૂર્વક જ્ઞાનપ્રકાશકત્વ કેમ થતે? પ્રકટિત
અગ્નિ તો એકના પ્રકાશ અર્થે છે, અન્યના નહિ, એમ શંકા થાય તો તેના નિરાસાર્થ
શ્રીમતપ્રભુચરણ વલ્લભાખ્ય નામની આજ્ઞા કરે છે. આપ વલ્લભાખ્ય છે તેથી સર્વ ભક્તો-
ના પ્રિયરૂપ હોવાથી ભક્તોના પ્રિયરૂપત્વમાં સ્વજ્ઞાનપ્રકાશન જ હેતુ છે. એમ ન હોય તો
તદભાવે-સ્વજ્ઞાનપ્રકાશનના અભાવે-પ્રિયત્વ યાયે તો આસુરોને પણ પ્રિયરૂપ પ્રકાશે, પરન્તુ
તેમ થતું નથી, તેથી તે સ્વજ્ઞાનપ્રકાશન જ પ્રિયરૂપત્વમાં હેતુ છે. તજ્ઞાનપ્રકાશ તો
ભક્તોદારક પ્રિયત્વમાં હેતુ છે. લોકમાં જેને પ્રિય પ્રિયરૂપ છે તે તેના પ્રિયતાધિક્યે કરીને
થાય છે, તેથી સ્વચ્છિદ્ર પ્રિયતાધિક્યે જ શ્રીમદાચાર્યચરણનું પ્રિયરૂપત્વ સમ્પન્ન થયું.
જેમ જેમ સુખ તેમ તેમ જ શ્રીમદાચાર્યચરણ પણ પ્રિયરૂપત્વનો અહ્ગીકાર કરે છે,
તેથી ભક્તો શ્રીમદાચાર્યચરણનું પ્રકાશકત્વ છે. આસુરોમાં તો સ્નેહ જ નથી,
તેથી તેમને શ્રીમદાચાર્યચરણનું તેનું પ્રકાશકત્વ પણ નથી. આ પ્રકારે આસુરોમાં
અન્ધકારસ્થાપન કરીને ભક્તોમાં પ્રકાશ કરવાથી શ્રીમદાચાર્યચરણનું આચ્છાદિત અગ્નિ-
રૂપત્વ સિદ્ધ થયું, તેથી ભસ્મથી આચ્છન્ન અગ્નિ છે એમ જાણીને જે ઇન્ધનથી
સન્ધુક્ષણ કરીને તે અગ્નિને પ્રકટ કરે ત્યારે પ્રકાશ થાય, તદજ્ઞાનમાં-આચ્છન્ન અગ્નિના
અજ્ઞાનમાં-તો અપ્રકાશ જ છે, લૌકિકામિનું સર્વ તરત્વે જ્ઞાન થયું હોય તો જ લૌકિક
સ્નેહરૂપ ઇન્ધને લૌકિક પ્રકાશરૂપ થાય છે, અત્ર તો બાહ્યબ્યન્તર પ્રકાશરૂપ છે અને તેમાં

પણ અન્યથી અદૃશ્ય જ, આ પ્રકારે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણામિતી અઘૌકિકત્વ સિદ્ધ કરી, તેથી સમીપ સ્થિત હોય તથાપિ આસુરોને પ્રથમ તો જ્ઞાન જ થતું નથી પરંતુ મોહ જ આવે છે, અર્થાત્ સર્વ અર્થ અવદાત છે.

વૈશ્વાનર અવિચારે જ સર્વનો દાહ કરે છે તેમ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ પણ વૈશ્વાનર હોવાથી સ્ત્રીચારવીયના અવિચારે સર્વને જ સુક્રત કરશે એમ આશક્ષીને તત્સમાધાનાર્થે શ્રીમત્પ્રભુચરણ વલ્લભાખ્યઃ નામની આગા કરે છે. વલ્લભ છે આખ્યા-નામ-જેમનું તે વલ્લભાખ્યઃ, તેથી વૈશ્વાનરત્વમાં પણ વલ્લભવોક્તિએ નિજ જનના જ વલ્લભ એમ અર્થ છે. વલ્લભત્વકથનથી વલ્લભ જેવી રીતિએ સ્વમિયાને વિષે જ એવા પ્રકારની રતિ કરે છે કે જેથી અપ્રિયત્વ ન થાય તેવી રીતિએ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ પણ નિજ જનને વિષે રતિ કરે છે એમ અર્થ છે. અથવા ભગવાનની વલ્લભા-પ્રિયા-છે આખ્યા જેમની તે વલ્લભાખ્ય શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ, આથી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ સ્વામિનીસ્વરૂપત્વે વલ્લભા-ભગવત્પ્રિયા-છે.

અવતારમાં લોકપ્રસિદ્ધ અન્ય છે તેથી શ્રીમત્પ્રભુચરણ વલ્લભાખ્ય નામથી લોક-પ્રસિદ્ધિ જાણીએ છે. વલ્લભ છે આખ્યા-પ્રસિદ્ધ નામ-જેમનું તે શ્રીવલ્લભાખ્ય. આ નામને સાકારસ્તૃત્વ હોવાથી 'હરિના' એમ શેષ લેવું, અર્થાત્ હરિના વલ્લભ. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે સ્વયં જ આ આગા શ્રીયમુનાદૃકના અન્તિમ વદતિ વલ્લભઃ શ્રીહરેઃ પદમાં કરી છે, તદ્ભીષિતકરણથી તદ્વલ્લભત્વ સદાતન-સંનાતન-છે એમ જણાવ્યું.

વલ્લભાખ્યઃ એ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કન્ધના પૂર્વાર્ધના દ્વાવિંશત્યાયાર્થનું ભોધક છે. મુખ્ય નામનો તો પર્વાય જ પ્રથમ કહેવો સુક્રત છે તેને સ્થલે હવે તદુપન્યાસ કેમ કરવામાં આવે છે એ પ્રકારની શરૂઆત સમાધાન કરવામાં આવે છે કે લીલાઓમાં પણ આ લીલા અર્થાત્ ઇન્દ્રકોપથી ગોકુલરક્ષા મુખ્ય છે તેમ નામમાં પણ આ મુખ્ય છે, તેથી તે લીલાના અભિધાનથી દાખ નથી. વલ્લભ છે આખ્યા-નામ-જેમનું તે વલ્લભાખ્યઃ, વદને-અબ્યક્ત વાચ્ય-એ વદે છે તે વદ, તેમને લાતિ-સ્વીકારે છે-તે વલ્લભ, પ્રકારે છે તે ભઃ, વલ્લભઃ એવા ભઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસંગની આગા 'કૃષ્ણ, કૃષ્ણ, મહાભાગ' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા ભવન્તે-પ્રાપ્ત કરાય છે-તે ભઃ, વદા-વાચ્ય-કરીને-ભઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસંગની આગા 'પાદમૂલનીર નિકટ આવ્યા' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વલ્લ ધાતુ સંવરણના અર્થમાં. પ્રયોગ્ય છે, તેથી ભવન્તે-સંવરણ કરીને સ્થિતિ કરે છે-તે વલ્લઃ અર્થાત્ ભક્તો, તેમનો સ્વીકાર કરે તે વલ્લઃ, અને વલ્લઃ એવા મઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસંગની આગા 'તેથી ચન્દ્રમાનભક્ષકરણ આવશ્યક હોવાથી-હું જ જેનું શંરણ-રક્ષક-હું, હું જ જેનો નાથ-સ્વામી-હું, મેં સ્વકીયત્વે જેનો પરિગ્રહ કર્યો છે એવા ગોઠવું-મજનું-હું સ્વાત્મયોગે-સ્વસામર્થ્યે-રક્ષણ કરીશ એમ મેં મત-સંકલ્પ-કર્યું છે' શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વલ્લભતિ અર્થાત્ સંવારયતિ-સંવારે છે-તે વલ્લઃ, વલ્લઃ એવા મઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસંગની

૧ કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાભાગ શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૧૩.

૨. પાદમૂલમુપવયુઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૧૨.

૩. તસ્માન્મચ્છરણે ગોઠે મન્નાયં મત્પરિગ્રહમ્ । ગોપાયે સ્વાત્મયોગેનઃ સોયં મે મત આહિતઃ ॥

શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૧૮.

શ્રીસર્વોત્તમસ્તોત્ર.

(અનુસન્ધાન ગતાદ્ક પત્ર ૧૦ થી.)

વલ્લભાખ્ય:—વૈશ્વાનરવે પુરુષોત્તમમુખારવિન્દના અગ્નિરૂપવે અમલ તેજો-
રૂપત્વથી ભક્તોને સેવામાં ખાધક હોવાથી સેવા સિદ્ધ ન થાય એમ આશંક્યા તેજોરૂપત્વ
છે તથાપિ સેવાસિદ્ધિમાં ખાધકત્વાભાવ છે એમ દર્શાવવાને શ્રીમતપ્રભુચરણુ આ. “વલ્લ-
ભાખ્ય:” નામની આજ્ઞા કરે છે. વલ્લભ છે આખ્યા-નામ-છે જેમનું તે વલ્લભાખ્ય:
પૂર્વ નામમાં વૈશ્વાનરત્વની આજ્ઞા કરીને અગ્નિ નામમાં વલ્લભાખ્યત્વની આજ્ઞા કરી તેના
આશય આ છે. જેમ શીત કાલમાં સ્વભાવથી જ શીતનિવારકત્વે અગ્નિ સર્વને પણ પ્રિય
થાય છે, ન તો તદતિરિક્ત કાલમાં પણ તદ્દ્દ શ્રીમદ્દ્યાર્થચરણુસેવકોને પણ શ્રીમદ્દ-
્યાર્થચરણુમાં સદા અલૌકિક તેજના પ્રાકટ્યે લૌકિકાગ્નિસેવનવત્ કદાચિત્ સુખદત્વ અને
કદાચિત્ સુખદત્વ નહિ એમ આશંક્યા થાય તે આશંક્યાના પણ નિરાકરણુએ વલ્લભાખ્ય
નામની આજ્ઞા કરી છે. અત્ર આ આશય છે. લૌકિકાગ્નિ પ્રાકૃત છે, તેથી તેના તેજમાં
તારતમ્યથી અલ્પત્વે ખલત્વે કદાચિત્ પ્રિયત્વ અને કદાચિત્ પ્રિયત્વ નહિ એમ અવ્યવસ્થા
જ સાર્વદિકી છે, શ્રીમદ્દ્યાર્થચરણુ તો પુરુષોત્તમાસ્ય હોવાથી તેમનું તેજ પણ આનન્દરૂપ
હોવાથી સર્વદા અતિપ્રિય જ છે. કદાચિત્ પણ પ્રિયત્વમાં તારતમ્ય થતું નથી, એ
જણાવવાને પણ વલ્લભાખ્ય નામની આજ્ઞા કરી છે.

વલ્લભ છે આખ્યા-માતાપિતૃક નામ-જેમનું તે વલ્લભાખ્ય: ભક્તપ્રિયત્વથી પણ
અર્થસંગા જાણી.

વૈશ્વાનરનામથી સાક્ષાતપુરુષોત્તમમુખારવિન્દના અધિકાતા શ્રીમદ્દ્યાર્થચરણુનું અલૌ-
કિકાગ્નિરૂપત્વ નિરૂપિત કર્યું, તેથી અન્વહારનિવૃત્તિપૂર્વક જ્ઞાનપ્રકાશકત્વ કેમ થતે? પ્રકટિત
અગ્નિ તો એકના પ્રકાશ અર્થે છે, અન્યના નહિ, એમ શંક્યા થાય તો તેના નિરાસાર્ય
શ્રીમતપ્રભુચરણુ વલ્લભાખ્ય નામની આજ્ઞા કરે છે. આપ વલ્લભાખ્ય છે તેથી સર્વ ભક્તો-
ના પ્રિયરૂપ હોવાથી ભક્તોના પ્રિયરૂપત્વમાં સ્વજ્ઞાનપ્રકાશન જ હેતુ છે. એમ ન હોય તો
તદભાવે-સ્વજ્ઞાનપ્રકાશનના અભાવે-પ્રિયત્વ થાય તો આસુરોને પણ પ્રિયરૂપ પ્રકાશે, પરન્તુ
તેમ થતું નથી, તેથી તે સ્વજ્ઞાનપ્રકાશન જ પ્રિયરૂપત્વમાં હેતુ છે. તજ્ઞાનપ્રકાશ તો
ભક્તોદ્ધારક પ્રિયત્વમાં હેતુ છે. લોકમાં જેને પ્રિય પ્રિયરૂપ છે તે તેના પ્રિયત્વાધિક્ષે કરીને
થાય છે, તેથી જો સ્વમિત્ત પ્રિયતાધિક્ષે જ શ્રીમદ્દ્યાર્થચરણુ પ્રિયરૂપત્વ સમ્પન્ન થયું.
જેમ જેમ તેમ તેમ જ શ્રીમદ્દ્યાર્થચરણુ પણ પ્રિયરૂપત્વનો અહ્ગીકાર કરે છે,
તેથી ભક્તો જ શ્રીમદ્દ્યાર્થચરણુનું પ્રકાશકત્વ છે. આસુરોમાં તો સ્નેહ જ નથી,
તેથી તેમને જ શ્રીમદ્દ્યાર્થચરણુનું તેવું પ્રકાશકત્વ પણ નથી, આ પ્રકારે આસુરોમાં
અન્વહારસ્થાપન કરીને ભક્તોમાં પ્રકાશ કરવાથી શ્રીમદ્દ્યાર્થચરણુ આચ્છાદિત અગ્નિ-
રૂપત્વ સિદ્ધ થયું, તેથી ભસ્મથી આચ્છન્ન અગ્નિ છે એમ જાણીને જે ઇન્ધનથી
સન્ધુક્ષણ કરીને તે અગ્નિને પ્રકટ કરે ત્યારે પ્રકાશ થાય, તદજ્ઞાનમાં-આચ્છન્ન અગ્નિના
અજ્ઞાનમાં-તો અપ્રકાશ જ છે, લૌકિકાગ્નિનું સર્વ તરવે જ્ઞાન થયું હોય તો જ લૌકિક
સ્નેહરૂપ ઇન્ધને લૌકિક પ્રકાશરૂપ થાય છે, અત્ર તો આભાવ્યનંતર પ્રકાશરૂપ છે અને તેમાં

।શુ અન્યથી અદશ્ય જ, આ પ્રકારે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણામિતી અત્રીકિકત્વ સિદ્ધ કરી, તેથી સમીપ રિયત હોય તથાપિ આસુરોને પ્રથમ તો જ્ઞાન જ થતું નથી પરંતુ મોહ જ થાય છે, અર્થાત્ સર્વ અર્થ અવદાત છે.

વૈશ્વાનર અવિચારે જ સર્જનો દાહ કરે છે તેમ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ પશું વૈશ્વાનર હોવાથી સ્વીચારસીયના અવિચારે સર્વને જ મુક્ત કરશે એમ આદર્શકૃતિને તત્સમાધાનાર્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણ વલ્લભાખ્યઃ નામની આગા કરે છે. વલ્લભ છે આખ્યા-નામ-જેમનું તે વલ્લભાખ્યઃ, તેથી વૈશ્વાનરત્વમાં પણ વલ્લભત્વોક્તિએ નિજ જનના જ વલ્લભ એમ અર્થ છે. વલ્લભત્વકથનથી વલ્લભ જેવી રીતિએ સ્વપ્રિયાને વિષે જ એવા પ્રકારની રતિ કરે છે કે જેથી અપ્રિયત્વ ન થાય તેવી રીતિએ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ પશું નિજ જનને વિષે રતિ કરે છે એમ અર્થ છે. અથવા ભગવાનની વલ્લભા-પ્રિયા-છે આખ્યા જેમની તે વલ્લભાખ્ય શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ, આથી શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ સ્વામિનીસ્વરૂપત્વે વલ્લભા-ભગવત્પ્રિયા-છે.

અવતારમાં લોકપ્રસિદ્ધ અન્ય છે તેથી શ્રીમત્પ્રભુચરણ વલ્લભાખ્ય નામથી લોકપ્રસિદ્ધિ જણાવે છે. વલ્લભ છે આખ્યા-પ્રસિદ્ધ નામ-જેમનું તે શ્રીવલ્લભાખ્ય. આ નામને સાકારક્ષેત્ર હોવાથી 'હરિના' એમ શેષ લેવું, અર્થાત્ હરિના વલ્લભ. શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે સ્વયં જ આ આગા શ્રીપ્રમુનાદિકના અન્તિમ વદતિ વલ્લભઃ શ્રીહરેઃ પદમાં કરી છે. તદભીષિતકરણથી તદ્વલ્લભત્વ સદાતન-સનાતન-છે એમ જણાવ્યું.

વલ્લભાખ્યઃ એ નામ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કન્ધના પૂર્વાર્ધના દ્વાવિંશત્યાચાર્યનું બોધક છે. મુખ્ય નામનો તો પર્વાય જ પ્રથમ કહેવો મુક્ત છે તેને સ્થલે હવે તદુપન્યાસ કેમ કરવામાં આવે છે એ પ્રકારની શરૂઆત સમાધાન કરવામાં આવે છે કે લીલાઓમાં પણ આ લીલા અર્થાત્ ઇન્દ્રકોપથી ગોકુલરક્ષા મુખ્ય છે તેમ નામમાં પણ આ મુખ્ય છે, તેથી તે લીલાના અભિધાનથી હોય નથી. વલ્લભ છે આખ્યા-નામ-જેનું તે વલ્લભાખ્યઃ, વદને-અભ્યક્ત વાચાએ-જે વદે છે તે વદ, તેમને ક્ષતિ-સ્વીકારે છે-તે વલ્લભ, પ્રકાશે છે તે ભઃ, વલ્લભઃ એવા ભઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસંગની આગા 'કૃષ્ણ, કૃષ્ણ, મહાભાગ' એ શ્લોકમાં કરીછે, અથવા લખ્યતે-પ્રાપ્ત કરાય છે-તે ભઃ, વદા-વાચાએ કરીને-લભઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસંગની આગા 'પાદમૂલની' નિકટ આવ્યા' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વલ્લ ધાતુ સંવરણના અર્થમાં. પ્રયોગ્ય છે, તેથી વલ્લભ-સંવરણ કરીને રિયતિ કરે છે-તે વલ્લઃ અર્થાત્ ભકતો, તેમનો સ્વીકાર કરે તે વલ્લઃ, અને વલ્લઃ એવા મઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસંગની આગા 'તેથી-ઇન્દ્રમાનસલગ્નકરણ આવશ્યક હોવાથી-હું જ જેનું શરણ-રક્ષક-હું, હું જ જેનો નાથ-સ્વામી-હું, મેં સ્વકૃપાત્વે જેનો પરિગ્રહ કર્યો છે એવા ગોઘનું-મનનું-હું સ્વાત્મયોગે-સ્વસામર્થ્યે-રક્ષણ કરીશ એમ મેં વ્રત-સંકલ્પ-કર્યું છે' શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વલ્લભતિ અર્થાત્ સંવારયતિ-સંવારે છે-તે વલ્લઃ, વલ્લઃ એવા મઃ તે વલ્લભઃ, આ પ્રસંગની

૧ કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાભાગ શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૧૨.

૨. પાદમૂલમુપવયુઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૧૨.

૩. તસ્માન્મચ્છરણે ગોષ્ઠે મન્નાર્થ મત્પરિમહમ્ । ગોપાયે સ્વાત્મયોગેન સોયં મે વ્રત આદિતઃ ॥ શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨. ૧૮.

આમાં 'એમ' કહીને એક શ્રીહસ્તે શ્રીગોવર્ધનાચરને ઊર્ધ્વ કરીને' શ્લોકમાં કરી છે, અથવા જે વેદિત યદને સ્થિતિ કરે છે તે વલ્લઃ નામ શ્રીગોવર્ધન, તેનાથી પ્રકાશે છે તે વલ્લમઃ, આ પ્રસહ્ગની આમાં 'તદ્દર્શનાનન્દે ક્ષુત્તણ્યાવ્યયા તથા નિદ્રાદિસુખાપેક્ષા ત્યજનેર' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા મેધોતું સંવરણ કરે છે તે વલ્લઃ નામ ઇન્દ્ર તેને બાધદાન કરે છે તે વલ્લભઃ, આ પ્રસહ્ગની આમાં 'જેનો મદ નાશ પામ્યો છે, જેનો વ્રજવિનાશસદ્કરેષ્વર્જિત થયો છે એવા ઇન્દ્રે સ્વમેધોને વાર્યા' શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વલ્લનો અર્થ સમન્વરતા ગોપો, તેનાથી પ્રકાશે છે તે વલ્લમઃ, આ પ્રસહ્ગની આમાં 'ભગવદ્વક્તિથી' અનન્તર તે સર્વે ગોપો બહાર નિસ્સર્ગા' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વલ્લભ શબ્દ પ્રિયતમમાં જ રૂઢ છે, આ પ્રસહ્ગની આમાં 'રક્ષણ' કર્યું છે જેમણે એવા તે શ્રીકૃષ્ણને પ્રેમવેગે પૂર્યું' ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કરી છે, વલ્લ-સમન્વરનાર-અને ભ-પ્રકાશમાન-એવા વલ્લમાઃ-દેવો-જેની આખ્યા-સ્તુતિ-કરે છે તે વલ્લભાખ્યઃ, આ પ્રસહ્ગની આમાં 'સ્વર્ગમાં દેવગણસાંખ્ય' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા વલ્લભાઃ નામ વ્રજસીમન્તિનીઓ છે જેમનાં તે વલ્લમઃ, આ પ્રસહ્ગની આમાં 'એજ શ્રીકૃષ્ણના શ્રીગોવર્ધનોદરણુત્પદ્ય અન્ય પણ કર્મો ગાતાં સુદિત થતાં પ્રેમે શ્રીકૃષ્ણના હૃદયનો સ્પર્શ કરતાં શ્રીગોપીજને ગોષ્ઠમાં ગમન કર્યું' એ શ્લોકમાં કરી છે.

સ પઃ—શ્લોકમાં સદાપ્રિય પદાર્થમાં પણ કોઇ નિમિત્તે કદાચિત્ અપ્રિયતા પણ ભાસે છે તેમ પ્રકૃત વિષયમાં પણ કદાચિત્ નિમિત્તવશાત્ થતું ધરે-અપ્રિયતા ભાસતી-હશે-એ આશંકાના નિરાસાર્થે શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણનું સદ્ગુપ્તઃ નામ ધરે છે. એ નામનો આ અર્થ છે, વસ્તુવિચાર કરવામાં આવે તો સ્વતઃ સુખ છે એ જ પ્રિય છે, અન્ય કોઇ પણ પ્રિય નથી, અન્યનું જે પ્રિયત્વ છે તે તો માત્ર સુખના હેતુત્વે કરીને છે, સુખરૂપત્વે જ નથી. લૌકિક પદાર્થો પ્રકૃતિસમ્બંધથી સ્વતઃ સુખરૂપ ન હોવાથી સમયવિશેષમાં જ સુખહેતુ છે, ન તો સુખાત્મકત્વે જ કરીને સર્વદા તે પદાર્થો પ્રિય છે, શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ તો પુરુષોત્તમાસ્થત્વે આનન્દરૂપ હોવાથી સ્વતઃ સ્વભાવતઃ જ પ્રિય છે, અને તેથી શ્રીમદ્વાપ્રભુજીમાં લૌકિકપદાર્થવત્ પ્રિયહેતુત્વેની સમ્ભાવના જ નથી-એમ જણાવવાને આ સદ્ગુપ્ત નામની આમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણે કરી છે. સદ્ગુપ્તતાએ કરીને કેવલ સત્તામાત્રની જ આમાં કરી નથી કિન્તુ ઉપલક્ષણત્વે આમાં કરી છે, તેથી અત્ર લૌકિક-પૂર્વપક્ષાવસર સમ્ભવતો નથી. આ સર્વ હૃદયમાં રાખીને આ સદ્ગુપ્ત નામનું કથન કર્યું છે, અથવા સદ્ગુપ્તે કરીને કેવલ રસસત્તામાત્રની આમાં કરી છે, ન તો ચિદાનન્દરૂપત્વે,

૧. 'ઇત્યુત્તર્વૈકેન હસ્તેન કૃત્વા ગોવર્ધનાચલમ્' । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૧૯.

૨. ક્ષુત્તૃદ્વ્યયાં મુક્ષાપેક્ષાં હિત્વા । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૨૩.

૩. નિસ્તમ્બો ંટસદ્કલ્પઃ સ્વાન મેધાન્ સ ન્યવારયત્ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૨૪.

૪. તત્તસ્તે નિર્યયુર્ગોપાઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૨૭.

૫. તં પ્રેમવેગાગ્નિચ્છતા વ્રજોક્તસઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૨૯.

૬. દિવિ દેવગણાઃ સાખ્યાઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૩૧.

૭. તથાવિધાન્યસ્ય કૃતાનિ ગોપિકા ગાયન્ય ઇન્દુમુદિતા હૃદિસ્તૃષઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૩૩.

કારણ કે પુરુષોત્તમશબ્દનો અર્થ રસગત સત્તામાત્ર-સાક્ષી રસાત્મકતા-છે, સમિચદાનન્દન-
માં ઇતરાદ્યે અને અત્ર તો શ્યાયિ વિપ્રયોગરસતાતિમાત્રકત્વથી સર્વપતા છે.

સત્-સુન્દર-રૂપ જેમનું છે તે સર્વપદ્મ, સદ્-અવિનાશિ-રૂપ જેમનું છે તે
સર્વપદ્મ, સર્વ પ્રપચ્ચગત જે સત્ત્વે પ્રકટ થાય છે અથવા સર્વ પ્રપચ્ચગતને જે સત્ત્વે
પ્રકટ કરે તે સદ્ગુણ, અથવા સ્વરૂપાભિરા ભકતજનરૂપ જેમનું રૂપ તે સર્વપદ્મ, અથવા
સત્તામાં-પદ્માદિમાં-સ્થિત રૂપ છે જેમનું તે સદ્ગુણ, 'યત્તમાં, તપમાં તથા દાનમાં સ્થિતિ'
સત્ કહેવાય છે' એમ ભગવદ્વચન હોવાથી આ કહ્યું.

ભગવદ્દક્ષત્વમાં શું પ્રમાણુ એમ કોઈ શંકા કરે તો તેના નિરાસાર્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણુ
સદ્ગુણ નામની આગા કરે છે. જેવા ભગવાન સત્તાત્મક છે તેવા જ સત્તાત્મક શ્રીમદાચાર્યચરણુ
પણ છે, ત્યાં તદ્દક્ષભાવમાં તો કહેવું જ શું એમ ભાવ છે, અથવા સત્તાત્મકત્વે ભગવાદાસા-
પૂર્વક ભગવદ્વિચારિતમાર્ગપ્રાકટ્યપૂર્વક સ્વપ્રાકટ્યનું જ્ઞાન કરાવે છે તેથી સર્વપદ્મ છે
એમ ભાવ છે.

એમ પૂર્વોક્ત પ્રકારે શ્રીમદાચાર્યચરણુ ભકતોના પ્રકાશક ભલે થાઓ પરન્તુ જેમ
ઇન્ધન ન્યૂન થયે અગ્નિપ્રકાશ ન્યૂન થઈ જાય છે તેમ ભકતોની સ્નેહ-મુનદશામાં તત્તેજ-
શ્રીમદાચાર્યચરણુનું તેજ-પણુ ન્યૂન જ થતું હશે એમ શંકા થાય તેના નિરાસાર્થ શ્રીમત્-
પ્રભુચરણુ સદ્ગુણ નામની આગા કરે છે. સદ્ગુણ એટલે સદાનન્દસ્વરૂપ, તેથી સ્વયં તાદ્દશ
સ્નેહરૂપે સર્વદા સ્વતઃ પ્રકાશાત્મક છે, કોઈ ઇન્ધનથી-સાધનથી-પ્રકાશક નથી, તથાપિ
તેના-ભકતના-પ્રકાશક થાય છે એમ ભાવ છે.

અત્ર પણ તદ્દક્ષભાવે જ પ્રકટ થયા છે એમ સદ્ગુણ નામથી શ્રીમત્પ્રભુચરણુ
આગા કરે છે. સન્તા નામ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ભકતો તેમના સ્વભાવશુદ્ધિઓથી રૂપવત્
રૂપ છે જેમનું તે સદ્ગુણ, પરમભગવદ્દીપત્વે સ્વયં જે પ્રકટ ન થાય તો અન્ય પણ તેના
ભગવદ્દીપ ન થાય તેથી સર્વપદ્મ પ્રકટ થયા છે.

સર્વપદ્મ એ શ્રીમદ્ભગવતના દશમસ્કન્ધપૂર્વાર્ધના ત્રયોવિંશત્યાચાર્યનું બોધક નામ
છે. સન્તોથી-સાધુઓથી-જેમનું નિરૂપણ થાય છે તે સર્વપદ્મ, આ પ્રસન્નગની આગા 'હું
ઓપો, મારા વચનનું શ્રવણ કરો' એ શ્લોકમાં કરી છે, સત્-વિષ્ણુમાન-રૂપો છે જેમનો
તે સદ્ગુણ, આ પ્રસન્નગની આગા 'પદ્મ' નામ અને રૂપ છે' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા
સત્-સમીચીન-રૂપ છે જેમનું તે સદ્ગુણ, આ પ્રસન્નગની આગા 'એમજ હોવાથી, હું નન્દ,
'આ કુમાર શુભાદિએ નારાયણસમ છે' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા સન્તોમાં-નન્દ-
દિમાં-રૂપ છે જેમનું તે સદ્ગુણ, આ પ્રસન્નગની આગા 'સુદિત' થઈને નન્દની અર્ચા કરી'
એ શ્લોકમાં કરી છે.

૧. યદે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ સદિતિ । શ્રી. મ. ગી. ૧૭, ૭.

૨. ધૂયતાં મે વચો ગોપાઃ । શ્રી. મી. દ. પૂ. ૨૨, ૧૫.

૩. વદ્મનિ સન્તિ નામાનિ રૂપાણિ ચ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૧૮.

૪. તસ્માન્નન્દ કુમારેયં નારાયણસમો ગુણેઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૨૨.

૫. સુદિતા નન્દમાનર્જુઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૨, ૨૪.

હિતકૃત્ સતામ્—પૂર્વ નામમાં સંરૂપત્વોક્તિએ સ્થાયિવિપ્રયોગોત્તરશૂઙ્ગારસ-
સરૂપતામાત્રકેવ કહીને સંદાનન્દત્વે તથા પરમાનન્દત્વે સર્વદા ભક્તપ્રિયત્વપ્રતિપાદન કર્યું,
અર્થાત્ સંવિધાનન્દરૂપત્વે નિરૂપધ્યાનન્દરૂપત્વે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ ભક્તોના સદા પ્રિય છે
એમ પ્રતિપાદન કર્યું તથાપિ સ્વસ્વભાવનાનુસારે મનોરથની ઉત્પત્તિ આવશ્યક હોવાથી
તત્પૂર્તિના અભાવે થતા 'એદે તદ્દશમાં પ્રિયત્વાંશનો તિરોભાવ સમગ્રે એમ આશંકા
થાય તેના નિરાસાર્થે શ્રીમત્પ્રભુચરણ હિતકૃત્ સતામ્ એ નામની આજ્ઞા કરે છે. સતામ્—
તદ્વિપ્રયોગસ્થાયિરમ્સત્તામાત્રૈકાનુભવી ભક્તોના-હિતકૃત્—તત્તદ્ભાવભેદતારતંત્ર્યેતત્ત-મનોરથ-
પૂર્તિએ અબીટનું જ સમ્પાદન કરે છે, તત્સમ્પાદનમાં વિઘ્ન પશુ સહન કરતા નથી,
એમ જણાવવાને હિતકૃત્ સતામ્ નામની આજ્ઞા કરી છે. આથી સર્વદા પ્રિયતાનુપપત્તિપૂર્વ-
પક્ષનો નિરાસ કર્યો. જેમ વૈશ્વાનર અને વલ્લભાખ્ય એ નામદ્વયે કરીને પૂર્વોક્ત પ્રશ્ન
પરમ સૌન્દર્યસાધારાદિમાત્રત્વે સૌન્દર્યાદિના નિત્યત્વે કરીને પ્રિયત્વનું પશુ અનવિચ્છન્નત્વ
સમર્થાયું તેમ આ નામે સર્વદા પ્રિયતાનુપપત્તિરૂપ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ થયો એમ ભાવ છે.
સતામ્-ભક્તોનાં-હિતકૃત્-સદા હિતજ કરે છે, અહિત કરતા જ નથી, તે હિતકૃત્ સતામ્ એમ
અર્થ છે. સવિશેષણ એક નામ જણાવું.

જો શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ સ્વયં-સ્વતઃપ્રકાશાત્મક સંવિધાનન્દરૂપ છે તો પછી હુષ્ટ લૌકિક
વિષે શા માટે પ્રકટ થયા છે 'એમ શંકા થાય તો તેના નિરાસાર્થે શ્રીમત્પ્રભુચરણ આ
હિતકૃત્ સતામ્ નામની આજ્ઞા કરે છે. સ્વીય સાધુઓના-ભક્તોના-અર્થે પ્રકટ થયા-છે,
નહિ તો તેઓ પશુ આસુરસંજો હુષ્ટ જ થાય.

ભક્તોના હિતકરણ્યર્થે જ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણનું પ્રાકટ્ય છે.

સ્વભાવશુભિક્રિયાના ઉપદેશે ભક્તના હિતકર્તા શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ છે.

હિતકૃત્ સતામ્ એ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કન્ધપૂર્વાર્ધના ચતુર્વિંશાધ્યાયાર્થશોધક
નામ છે. સતામ્-ત્રજયાસીઓના-હિત-ધન્દ્વકોષમાંથી રક્ષણ-કૃત્-કરે છે તે હિતકૃત્ સતામ્,
આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા 'આસારથી-ધારાપાતથી-ત્રજનું રક્ષણ થયું ભારે' એ શ્લોકમાં
કરી છે. અથવા સતામ્-સ્વસૃષ્ટ જગતોનાં-હિતકૃત્, આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા 'સ્વેચ્છાતનુચરે
-લીલાવતારે-દિનાર્થે ચેષ્ટા કરો છો' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા સતામ્-ધન્દ્વાદિઓના
-હિતકૃત્, આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા 'સ્તગ્ધથી-જર્વથી' રહિત થઈને સ્વકર્તૃવ્યમાં સાવધાન
થઈને સ્વાધિકારમાં તમે રહો' એ શ્લોકમાં કરી છે, અથવા સતામ્-વિદ્યમાનના-હિતકૃત્,
આ પ્રસહ્ગની આજ્ઞા 'તત્રજ-ભગવાનના અભિષેકસ્થાનમાં-તુમ્હેશ્વરનારદાદિ આઘ્યા' એ
શ્લોકથી આરંભી અધ્યાયસમાપ્તિ પર્યન્ત કરી છે.

૧. આસારાંશક્ષિતે ત્રજે । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૪, ૧.
૨. હિતાય સ્વેચ્છાતનુભિઃ સમીહસે । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૪, ૬.
૩. સ્વીયતાં સ્વાધિકારેષુ યુક્તૈઃ સ્તમ્ભવિવર્જિતૈઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૪, ૧૭.
૪. તત્રાગતાસુસ્વરુનારદાદયઃ । શ્રી. મા. દ. પૂ. ૨૪, ૨૫.

તરોભાવનું પણ સૂચન કરે છે, આ પ્રકારે વિરહસમયની દશા જ આ સર્વ સંદર્ભનો અર્થ છે એમ સિદ્ધ થયું. હવે શ્રુતિ આ સર્વનું મૂળ કારણ કહે છે “આહારશુદ્ધિ સર્વશુદ્ધિ” થાય છે, શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે “આપના પ્રસાદી માલાગન્ધવસ્ત્રાલ-કુશરથી ચર્ચિત અને આપના ઉચ્છિષ્ટના ભોક્તા એવા અમે દાસ આપની માયાનો પરા-જય કરીએ છીએ,” આ પ્રકારે ભગવદ્દત પ્રસાદથી સર્વશુદ્ધિ થાય છે અને તે શુદ્ધિથી મુવા-અયસ-પૂર્વાવસ્થાસ્મૃતિ થાય છે. પ્રસ્થાનરત્નાકરમાં તે અવસ્થાનું કથન છે, ત્યાં જ્ઞાનને દશવિધ છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને ચતુર્વિધ નિત્યજ્ઞાનની ગણના કરતાં ‘જીવસમ્યગ્ધી ચૈતન્યશુશ્રુ પશુ જીવ વિના રહી શકે નહિ તેથી જીવમાં ચૈતન્યનો અન્તર્ભાવ’ કરીને “પૂર્વપરાનુસન્ધાન-રૂપ જે સ્મૃતિ તે જ આ” એમ અનુસ્મૃતિનું વર્ણન છે, ઉત્તરાર્ધમાં “જીવની અનુસ્મૃતિ સતી” ઇત્યત્ર તેમ જ વિવરણ કર્યું છે તેથી. ત્યાં પૂર્વનુસન્ધાન શું? આ પ્રકારની આ-કાંક્ષા યતાં વ્યુચરણથી મૂર્ત જીવ બ્રહ્માંશ હોવાથી બ્રહ્માભિન્ન હતો અને વ્યુચરણોત્તર તદુત્તરવર્તી જીવને અવિદ્યાસમ્યગ્ધ થાય છે તેથી વ્યુચરણપ્રાદ્કાલવર્તી જીવને “તે હું” એમ જે જ્ઞાન થાય છે તે એમ પૂર્વપરાનુસન્ધાનનું સ્વરૂપ કહ્યું. “તરવમસ્થાદિ” વાક્યના ઉપદેશથી અનન્તર પણ પૂર્વોક્ત જ અનુસન્ધાન થાય છે. અજ્ઞપારૂપ અભેદોપાસનામાં પણ વિદ્યાએ કરીને સ્વરૂપજ્ઞાન થાય છે તે જ આ એમ કહ્યું છે. કણ્ઠમણિના વિરમરણાનન્તર પુનઃ સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ વિસ્મૃતિપૂર્વાવસ્થાનું પુનઃ અનુસન્ધાન સ્મૃતિથી થાય છે, તેથી આ દ્વિતીય જ્ઞાન અનુભવજન્ય છે, તથાપિ “સર્વશુદ્ધિથી મુવા સ્મૃતિ છે” એમ સ્થિરતાનું શ્રવણ છે તેથી નિત્ય છે. ક્રુવા સ્મૃતિનો અર્થ લકિત એમ શ્રીવલ્લભગોસ્વામી કહે છે તે પણ કાર્યકારણના અભેદોપચારથી યોગ્ય જ છે, અન્યથા “તદનન્તર શ્લેષાદ્યે સર્વાત્મભાવનું સ્વરૂપ કથીને તેનું મૂળ કારણ આહારશુદ્ધિ છે એમ શ્રુતિ જણાવે છે” ઇત્યાદિ ભાષ્યમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, રામાનુજમતમાં પ્રવેશ થાય. આવી સ્મૃતિનો લાભ યત્નાથી અવિદ્યા-ક્રમકૃત સર્વ અનિયતો વિપ્રભોક્ષ-પ્રકર્યે જ્ઞાનીનો પણ વિમોક્ષ-થાય છે એમ શ્લોકાર્થ છે.

વિશ્વેશ્વર તો “આહાર”નો અર્થ શબ્દાદિવિષયવિજ્ઞાન કરે છે, અને તે શુદ્ધ યતાં

રાગદ્વેષાદિ દોષનો સ્પર્શ યતાં નથી, આ પ્રકારે આત્મશુદ્ધિ યતાં જ

વિશ્વેશ્વર. સર્વની-અન્તઃકરણની-શુદ્ધિ થાય છે, સર્વશુદ્ધિથી ભૂમાનું યથાર્થ જ્ઞાન

થાય છે, ભૂમાનું યથાર્થ જ્ઞાન યતાં મુવા-અવિચ્છિન્ન-સ્મૃતિ થાય છે,

અને સ્મૃતિલાભ યતાં હૃદયઅનિયતો આશ્રયભૂત અવિદ્યાએ જનિત રાગાદિ અનિયતો

વિપ્રભોક્ષ-વિશેષે પ્રભોક્ષ-અર્થાત્ વિપ્રજ્ઞાય થાય છે એમ અર્થ કરે છે. તે યોગ્ય નથી,

આહારશબ્દની શકિત શબ્દાદિવિષયવિજ્ઞાનમાં નથી, ત્યાં ગત્યન્તર-સમ્ભવે ત્યાં ‘ધાતુનાં

અનેક અર્થ થાય છે’ એમ કહીને અગ્નિકર્મત્તરૂપ-નિરૂપાયતા-અવલમ્બીને-અન્યાર્થ

કદંબો-અયુકત છે, તેથી વિશ્વેશ્વરનું આ મન્તવ્ય અસંકલ્પત છે. ભૂમા સર્વાત્મભાવરૂપ

પ્રાપ્તિ છે તે ભૂમાની પ્રાપ્તિ અત્ર ચર્ચ શકતી નથી તેથી અને માત્ર સર્વશુદ્ધિથી પણ તે

ભાવ અપ્રાપ્ય છે તે ‘નાસ્મૃતિનું’ વ્યાખ્યાન ‘નિશ્ચિત સ્મૃતિ’ કરતાં પણ ભૂમાનું

વિશ્વેશ્વરીય વ્યાખ્યાન તો કુદ જ રહે છે.

૧ આહારશુદ્ધી સર્વશુદ્ધિઃ ।

૨ ત્વયોપમુક્તગમ્યવાસોલ્કારવર્ચિતાઃ । ઇચ્છિષ્ટમોજિનો દાસાસ્તંવ માયાજ્ઞયેમહિ ॥

૩ આ જ્ઞાન પ્રસ્થાનરત્નાકરના મુદ્રિત પ્રથમ પત્રમાં જ જણાવ્યાં છે.

અતઃ પર શ્રુતિ આગાન યઃકથનને અદેય છે એમ કહે છે. “ભગવાન સનતકુમાર
તે મૃદિતકપાયને-શુદ્ધાન્તઃકરણવાન નારદને-તમસ્થી પારતું-પરમા-
દાન. ત્માતું-દર્શન કરાવે છે.” સનતકુમાર પણ પરસ્વરૂપતું દર્શનમાત્ર કરાવે છે
દાન કરી શક્તા નથી, કારણ કે ભગવદ્કૃપાથી જ દાન તો પ્રાપ્ત થાય છે.
“સારે તેતું-સ્વરૂપતું-કથન પણ કેવી રીતિએ થાય ?” આ પ્રકારની આકાંક્ષા થતાં શ્રુતિ
સનતકુમારતું કૃપાલુત્વ કહે છે “તેને-સનતકુમારને-સ્કન્દ કહે છે,” જે સનતકુમાર વરદાનથી
શિવના પુત્ર પણ થયા, તેથી સનતકુમારની ‘સ્કન્દ’ સંજ્ઞા કંઈ. દિરુક્તિ સમાસિદોતક છે.
આત્માદેશના પ્રસક્તમાં “આ એ સર્વ આત્મા જ છે”, એમ સર્વતું આત્મત્વે જાન
થવાથી સ્વાત્મામાં પણ તે અભેદજાન થશે અને સ્વાત્મામાં અભેદ-
જ્ઞાનાપ્રતિવક્ષ જાન થતાં જ વિરહભાવનો પણ પ્રતિજન્ય થવાથી જ્ઞાનમાર્ગીય-
સર્વાત્મમાવ. જ્ઞાનપ્રતિજ્ઞ પૂર્વોક્તસર્વાત્મભાવ પ્રકટ થશે નહિ એમ પણ શંકા ન
કરવી. સ્વીયત્વે અહુગીકૃત ભક્તને સર્વત્ર સ્વાત્મચત્વ “ભૂતપ્રામવત્
બાધક છે” એ અધિકરણમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે કે “ભગવાન ભગવાનન્દતું જ્ઞાન કરવાની
ધૃષ્ટાથી એવા સર્વાત્મભાવતું સમ્પ્રાદન કરે છે, જેથી પ્રભુ જ્ઞાનમાર્ગીય જાનથી સર્વાત્મ-
ભાવનો પ્રતિજન્ય કરાવતા નથી. આ પ્રસક્ત-પ્રમેયપ્રકરણમાં સ્પષ્ટ થશે.

અત્ર સર્વાત્મભાવતું નિરૂપણ જ નથી. પરન્તુ જ્ઞાનપ્રકારનો જ વિશેષ છે, તે આ
પ્રકારે, પૂર્વ પ્રપાઠકમાં સ્વેતકિતના ઉપાખ્યાનમાં “આ એ સર્વ જ્યૈત્વદા-
જ્ઞાનાગ્રહ. ત્મ્ય છે તે સત્ય છે તે આત્મા છે. તે તું છે”, ઇત્યાદિ શ્રુતિ સર્વનો
આત્માની સાથે તો અભેદ દર્શાવે છે, અને આ પ્રપાઠકમાં પણ
“હું ભગવન હું મન્ત્રવિદ્ જ છું આત્મવિદ્ નથી”, ઇત્યાદિથી નારદની આત્મજ્ઞતામાં જ
કહી છે, આમ આત્મપ્રશ્ન હોવાથી ઉત્તર પણ આત્મવિપયક જ હોય એ યુક્ત છે, ઉભયે
પ્રપાઠકમાં આત્મપ્રકરણ હોવાથી પૂર્વ પ્રપાઠકમાં જે અભેદ કહ્યો તેતું જ સ્વરૂપ “આત્મા-
થી જ આ સર્વ” અત્રપર્યન્ત કથ્યું, અર્થાત્ પૂર્વોક્ત પ્રકારથી અન્ય પ્રકારે પણ સર્વનો
આત્માભેદમાત્ર જ અત્ર પણ કહ્યો છે. જેમ પૂજનપ્રકરણમાં ક્રિયાત્મક બાહ્યપૂજન અને
માનસબ્યાપારરૂપ આન્તરપૂજન કહેવાય છે તેથી કરીને બાહ્યને કે આન્તરને કર્મેથી જ
ભિન્ન કહી શકાતું નથી, કારણ કે પ્રકરણ એક જ છે, તથા અત્ર પણ પ્રપાઠકમાત્રના
ભેદથી-વિપયભેદ કહી શકાશે નહિ, ઉભયે પ્રપાઠકમાં પ્રસ્તુત આત્માભેદતું જ પ્રતિપાદન છે.
કિન્તુ, “આ એ સર્વ જ્યૈત્વદાત્મ્ય-એતદાત્મસમ્બન્ધિ-છે” શ્રુતિમાં “સર્વ” શબ્દથી નામરૂપા-
ત્મક નિખિલ જગતનો અનુવાદ કરીને નામરૂપાત્મક જગતમાં બહાભેદ નિરૂપિત કર્યો અને

૧ તસ્મૈ મૃદિતકપાયાય તમસઃ પારં દર્શયતિ ભગવાન સનતકુમારઃ ।

૨ તં સ્કન્દ ઇતિ આચક્ષતે ।

૩ આત્મેવ હૃદં સર્વમ્ ।

૪ અન્તરા ભૂતપ્રામવત્ સ્વાત્મનઃ ।

૫ એતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્ સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ।

૬ સોઽં ભગવો મન્ત્રવિદેવાસ્મિ નાત્મવિદિતિ ।

૭ એતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્ ।

આ પ્રપાકકર્તા પશુ “ઋગાદિવિદ્યા જે કંઈ તે અધીત હોય” ઇત્યાદિથી અનુવાદ કરીને “નામ જે આ છે તેથી નામ ઉપાસ” એમ નામાત્મક બ્રહ્મનો તત્ત્વ અતિદેશ કરેલો છે, તેથી અત્ર ભૂમવિદ્યામાં પશુ જ્ઞાનનો જ પ્રકારભેદ ઉપદેશ્યો છે.

આ પક્ષ સુંદર નથી, કારણ કે સર્વાત્મભાવરૂપ સુખ્ય વિદ્યાનું જ અત્ર નિરૂપણ છે. “સુખરે જ તો જાણવું” એમ કહીને “જે ભૂમા તે જ નિશ્ચિત સમીક્ષા. સુખ અદ્યમાં સુખ નથી ભૂમા જ સુખ છે તેથી ભૂમા જ રોય છે” એમ સુખસ્વરૂપનું કથન કરતાં અક્ષરપર્વન્ત ગણિતાનન્દ હોવાથી તે સર્વ અદ્ય છે તેથી “જેને^૩ નહિ પ્રાપ્ત કરીને મનની સાથે વાણી નિવૃત્ત થાય છે” આ પ્રકારે નિરવધાનન્દમય પુરુષોત્તમ જ જીજ્ઞાસ્ય છે એમ અત્ર નિરૂપણ કરેલું છે. “જ્ઞાનસામાન્યમાં પ્રસિદ્ધ “વિદ્યા” શબ્દની શક્તિ જ્ઞાનકાર્યાવિનાશન આસકિતરૂપ સર્વાત્મભાવમાં ફેરી રીતે ? એમ પશુ શંકા ન કરવી. “આ^૪ આત્મા નથી પ્રાપ્ય પ્રવચનથી નથી મેધાથી નથી બહુ શ્રવણથી જેને આ વરે છે તેને જ આ પ્રાપ્ય છે તેના આ આત્મા ધર્મને નિજ તનુને વરે છે” અતિ ઇતરસાધનનિમેષપૂર્વક વરણુને જ સાધન કહીને વૃત્ત ભક્તો જ તે પ્રાપ્ત કરે છે એમાં હેતુ દર્શાવતાં વરણુનો વિષય પશુ કથે છે, “તેના-વૃત્તના-આ ભગવાન આત્મા છે તેથી તેના તનુરૂપ તેને-તે વૃત્ત ભક્તને-તનુત્વે કરીને વરે છે.” વૃત્ત ભક્તના આત્મા ભગવાન છે, તેથી વૃત્ત-ભક્ત-ભગવાનનું તનુ છે, આત્મા નિજ તનુનું વરણુ અવશ્ય કરે છે, તેથી અતિ “સ્વામ્” શબ્દ ઉચ્ચરે છે, આથી “આત્મા જેનું શરીર છે” શ્રુતિમાં આત્મત્વે કરીને સર્વજ આત્મા ભગવાનનું તનુ છે ત્યારે વૃત્ત ભક્તને જ કેમ તનુ કહેવામાં આવે છે આ શંકા પશુ નિરસ્ત થઈ જાણવી, કારણ કે “જે^૫ અન્તર-અન્તર્યામી-આત્માને નિયમે છે” શ્રુત્યુક્ત નિયમનાર્થ જ આત્મમાત્રનું તો શરીરત્વ કહ્યું છે, સ્વકીયત્વથી સર્વ આત્માનું તનુત્વ કહ્યું નથી, તેથી સર્વ આત્મામાં ભગવાનનું શરીરત્વ સાધારણ છે તથાપિ જેને સ્વીયત્વે અવગોચ તેને જ વરે છે, અત્ર વરણુશ્રુતિમાં “પ્રવચન” પદ વેદાર્થનું અને તદુક્ત સાધનનું ઉપસંસક છે, “મેધા” પદ તપસ્યાદિનું ઉપસંસક છે, “શ્રુત” પદ શાસ્ત્રનું અને અવગોચનું અભિધાન કરતાં આશુન્તક સાધનોને પશુ સૂચવે છે. “વિશ્ણુતે” પાઠમાં પશુ અર્થ તો આ જ છે. અત્ર “વિવરણુ” શબ્દનો અર્થ “પ્રકાશન” થાય છે તેથી “વિશ્ણુતે” પાઠમાં પૂર્વોક્ત અર્થ જ સમ્ભવતો નથી, પરન્તુ એ પ્રકારે જેને વરે છે તત્પ્રતિ સ્વકીય તનુનો પ્રકાશ કરે છે એમ અર્થ થશે એમ શંકા પશુ યોગ્ય નથી, કારણ કે “વિશ્ણુતે” પાઠમાં પશુ તનુવિવરણુરૂપ સિદ્ધ છે તેથી પૂર્વ અસ્મદુક્ત અર્થનો જ લાભ થાય

૧ નામૈવૈતદ્વામોપાસ્ત્વ ॥

૨ મુલં ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્ । યો વૈ મૂમા તત્ત્વલ્લં નાલ્લે સુલ્લમસ્તિ મૂમૈવ મુલં ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્ ॥

૩ યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્ ॥

૪ નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યઃ ન મેધયા ન શ્રદ્ધા ધૃતેન યમેવૈય શ્ણુતે તેન લભ્યઃ તત્ત્વૈવ આત્મા શ્ણુતે તનું સ્વામ્ ॥

૫ ય આત્માનમન્તરો યમયતિ ॥

છે. તે આ પ્રકારે. સર્વે જીવો સમાન છે તથાપિ “જેને વર છે” તેણે લભ્ય થાય છે” એમ કથન હોવાથી વરણીયમાં કાંઈક વિશેષ વિવક્ષિત છે. વરણીય જીવમાં તે વિશેષ સાધારણશાસ્ત્રગ્રન્થ છે એમ વિવક્ષા નથી, કારણ કે તેમ થાય તો પૂર્વાર્ધની અસહ્યગતિ થઈ જાય તેમ જ પામસદિમાં પણ વરણપ્રસહ્ગ પ્રાપ્ત થાય અને સાધનશાસ્ત્ર જ વ્યર્થ થઈ જાય, તેથી સાધનાભાવગ્રન્થ^૧ આ વિશેષ છે એમ પણ મનાય નહિ, આ પ્રકારે વિશેષ અન્યથા ઉપપન્ન નથી તેથી ભગવદ્વિચારિત જ વિશેષ કહેવો, તે ભગવદ્વિચારિત વિશેષ પણ, જ્ઞાનીના અને ભક્તના ભાવમાં ભેદ છે તેથી અને “સ્વં વિશ્વંતે” પદમાં પ્રાત્યર્થ ચરિતાર્થ થઈ જાય તથાપિ “તત્તુ” પદ ધર્મ છે તે વ્યર્થ થઈ જાય તેથી, જ્ઞાનીમાં અને ભક્તમાં આધારણ-સમાન-જ કહી શકાતો નથી, તેથી “તત્તુ” પદના અનુવેષથી સાધાર પુરુષોત્તમનો જ પ્રકાશ કહેવો, તે પ્રકાશ ભક્તોને જ થાય છે, તેથી વરણનો વિષય ભક્ત જ છે એમ સુખે અર્થલાભ થશે.

આત્મા તો સ્વભાવતઃ જ નિત્યોપપન્ન છે તેથી આ વિદ્વાન્ જે પરમાત્માને વરે—
પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છે—છે તે વરણ-પ્રાપ્તિજાએ-જ આ પરમાત્મા લભ્ય
‘આત્મલાભ’. થાય છે, અન્ય સાધનથી નહિ, આ આત્મલાભ કેવો છે? કહીએ છીએ.
તે વિદ્વાન્તે અવિદ્યાસંજ્ઞાન આત્મા સ્વકીય પદ તત્તુને અર્થાત્ આત્મ-
તત્ત્વસ્વરૂપને પ્રકાશે છે, ઘટાદિવત્ સાધક થાય છે, એમ આ ‘મુદ્ગલકશ્રુતિનું’ વ્યાખ્યાન
કેટલાક કરે છે, અને જે આત્માને આ સાધક-વિદ્વાન્-વરે છે તે વરનાર આત્માને સ્વયમ્
આત્મલાભ થાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાની નિષ્કામ થઈને આત્માની જ પ્રાર્થના કરે છે, આત્મા-
થી જ આત્મલાભ થાય છે એમ એ શ્રુતિનો ભાવાર્થ કહે છે. આત્મલાભ કેવી રીતે
થાય છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેઓ કહે છે કે તે આત્મકામ પ્રતિ આ આત્મા સ્વકીય
પારમાર્થિકી તત્તુનો પ્રકાશ કરે છે.^૨ કાકકશ્રુતિનું પણ વ્યાખ્યાન તેઓ એમ જ કરે છે.

તે અસહ્યગત છે, કારણ કે એવા વ્યાખ્યાનમાં તત્તુપદ વ્યર્થ જાય છે તેમ જ વર-
ણીયના અને વરિતાના અભેદનો અહીંકાર છે તેથી વ્યાખ્યેય શ્રુતિનો
સર્માક્ષા. વિરોધ તો સ્પષ્ટ જ રહે છે, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ “પૂર્વાકીન”
પ્રકારે સદૈવ મારે વિષે જ જેમણે આત્મા અર્પિત કરેલો છે એવા
જે ભક્તો સૌમ્યરૂપ ભક્તાનુપદ્યવિપ્રદવાન્ સર્વવિશ્રુતિમૂલ નિરવધિકાતિશયસૌન્દર્યસૌશીલ્ય-
સવન્તવસત્યસહકર્યાદ્યનન્તગુણિધિ સદાનન્દકરપાદમ્બોદરાઘકૃતવાન્ પરિપૂર્ણ આધિદૈવિક
શ્રીભૂદીલાદિશકિતસહિતં ભૂતવ્ર વિષે પ્રકટ થયેલા મંતુપ્રાકાર પુરુષોત્તમ એવા આપને જ સેવે
છે—અન્યની ઉપાસનાને લગતે આપના જ સમીપ આસન કરે છે—એવા ભક્તો અને અવ્યક્ત
અક્ષર ધ્વજની ઉપાસનાવાન્ જ્ઞાનીઓ આ ઉભયમાં કોણ યુક્તતમ છે? આ પ્રકારના અર્થુ-
નના પ્રશ્નમાં “સ્માત્મક પૂર્ણ પુરુષોત્તમ જે હું” તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના સમ્યન્ધથી મન
પ્રવેશી મારી ઉપાસના કરે અને જેઓ અનન્ય શ્રદ્ધાવાન્ હોય તેઓ જ યુક્તતમ છે”

૧ પુષ્ટિમાર્ગીય નિરસાધનતામાં પ્રમાદાદિનો આરોપ તો સ્વાર્થવિવચન શક જ કરે.

૨ एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥

। मय्यावेदय मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ॥

એમ ભગવાને ઉત્તર આપેલું છે તેથી, અને “મને^૧ આરંભકારનાં ભજે છે” આ પ્રકારે ભજનનો ઉપક્રમ કરીને “જ્ઞાનિભક્તરે તો મારો આત્મા છે” એમ જ્ઞાનિભક્તનું જ આત્મત્વે કરીને કથન છે તેથી, અને “તપસ્વીથી^૨ યોગી અધિક છે” આ સંદર્ભમાં શુદ્ધજ્ઞાનીથી યોગીની અધિકતા કહીને “જે શ્રદ્ધાવાન^૪ મને ભજે છે તેને જ હું યુક્તતમ માનું છું” આ પ્રકારે ભક્તોત્કર્ષના કથનથી અમારા કહેલા અર્થની દૃઢતા થાય છે તેથી, સુરક અને કાક શ્રુતિનું જે વ્યાખ્યાન પૂર્વપક્ષીએ કર્યું તે અસહ્યુત છે, આ જ કારણથી “વિવરણ” પદનો અર્થ “પ્રકાશન” કરવાના પદમાં પણ-તનુપ્રકાશરૂપ ત્રિહુગથી ભક્તનું જ વરણવિષયત્વ નિશ્ચિત થાય છે અને ભક્તમાં જ સ્વીયત્વ સિદ્ધ થાય છે, તેથી પૂર્વોક્ત પ્રકારમાં કાક પણ દોષ નથી.

“અન્યત્ર^૫ ધર્મથી અન્યત્ર અધર્મથી અન્યત્ર આ કૃતાકૃતથી અન્યત્ર ભૂતથી અને ભવ્યથી જે જે તું દેખે છે તે વદ” આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “સર્વે^૬ કઠમુણ્ડકમૃત્યર્થ. વેદો જેના પદનું આશ્વાન કરે છે” ઇત્યાદિથી “એ જ^૭ અક્ષર બ્રહ્મ” આ પ્રકારે વિવેચીને વરણશ્રુતિનું કાઠકોપનિપદમાં પડન કર્યું છે, અને સુરકોપનિપદમાં પણ “અથ^૮ પરા વિદ્યા જેણે તે અક્ષર લભ્ય થાય છે” આ પ્રકારે અક્ષરને ઉદ્દેશીને જ આ શ્રુતિનું પડન છે તેથી પુરુષોત્તમપ્રકરણનું કાક પણ સ્થાનમાં દર્શન જ નથી ત્યારે આ શ્રુતિ ભગવત્પર કયે પ્રકારે ? એમ નથી. પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમને જ સર્વ વેદથી વેદ કહેવા છે. તે આ પ્રકારે. “અન્યત્ર ધર્મથી” ઇત્યાદિ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “સર્વે વેદો જેના પદનું આશ્વાન કરે છે” એમ કહેવામાં આવ્યું ત્યારે “આ આત્મા પ્રવચનાદિથી પ્રાપ્ય નથી” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પુરુષોત્તમપ્રાપ્તિનું સાધન તપસ્વાદિ નથી એમ નિર્ણય કેમ કરવામાં આવ્યો એમ આશંકા થાય તો તેના નિવારણાર્થ “એ જ અક્ષર બ્રહ્મ” ઇત્યાદિ મન્ત્રદ્વયે અક્ષરનો અને પુરુષોત્તમનો અભેદ કહેા, અર્થાત્ અક્ષરની અને પુરુષોત્તમની અભિજ્ઞતા છે જ, તેથી સર્વે વેદા યત્પદમામન્તિ શ્રુતિમાં અને નાયમાત્મા શ્રુતિમાં વિરોધ નથી જ. હવે “એ જ નિત્ય” ઇત્યાદિ મન્ત્રદ્વયથી ઉપાસકનું સ્વરૂપ કહીને અગ્રે “અણથી અણ” ઇત્યાદિ શ્રુતિથી વિરુદ્ધધર્માત્રયયુક્ત ઉપાસકપ્રાપ્ય પુરુષોત્તમસ્વરૂપનું કથન કરે છે તેથી આ વરણશ્રુતિમાં પુરુષોત્તમનો પ્રસક્ત છે, “બ્રહ્મવિદ્ પરને પ્રાપ્ત કરે છે” શ્રુતિની એકપાક્યતાથી આ જ અર્થ છે એમ નિશ્ચય થાય છે, અક્ષરથી બ્રહ્મ અભિજ્ઞ છે એ પદમાં પણ “બ્રહ્મવિદ્” પદથી અક્ષર બ્રહ્મના

૧ ચતુર્વિધા ભજન્તે મામ્ । ગીતા.

૨ જ્ઞાની સ્વાત્મેવ મે મતઃ । ગીતા.

૩ તપસિભ્યોપિકો યોગી । ગીતા.

૪ શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ । ગીતા.

૫ અન્યત્ર ભૂતાન્ ભવ્યાન્ યત્તદ પરયતિ તદ્ વદ ।

૬ સર્વે વેદા યત્પદમામન્તિ ।

૭ એતદ્વેવાક્ષરં બ્રહ્મ ।

૮ અથ પરા યયા તદસત્તમભિગમ્યતે ।

જ્ઞાનનો પણ સંક્રમણ થાય છે જ. અથવા, વાચ્ય અને વાચક અભિન્ન છે એ વિષયથી વાચક પ્રભુવ વેદવેદ છે એમ કહેવાને “ઓમિત્યેતત્” એમ પ્રભુવનો પરામર્થ અક્ષરપદે કયો અને ઉપાસનાસાધનાર્થે તે પ્રભુવમાં ભક્તવત્તુ પણ વિધાન કર્યું, તદનન્તર “અજ્ઞ નિત્ય” ઇત્યાદિ મન્ત્રરૂપથી ઉપાસકસ્વરૂપ કહ્યું, તદનન્તર “અણુથી અણુ મહત્થી મહાન.” ઇત્યાદિ મન્ત્રથી વિરુદ્ધધર્માત્મવાદિક ધર્મનું કથન કરીને તેના જ્ઞાનાર્થે “જેને જ આ વર છે” “નથી આ આત્મા પ્રવચને લભ્ય” ઇત્યાદિ પઠન છે, તેથી પુરુષોત્તમનો જ પ્રસહ્ગ કાઠકશ્રુતિમાં છે, અને મુણ્ડકોપનિષદમાં પણ પ્રથમ મુણ્ડકમાં “જે તે અદૃશ્ય અગ્રાણ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં સર્વના કારણભૂત અક્ષરનો પ્રસહ્ગ છે, દ્વિતીય મુણ્ડકમાં “જેમ સુદીપ્ત પાવકમાંથી વિસ્ફુલિહ્ગ” ઇત્યાદિમાં સગ્ગતીયવિગ્ગતીય સૃષ્ટિ કથીને અગ્રે “દિવ્યો અમૂર્ત પુરુષ છે તે બ્રહ્માભ્યન્તરે અજ્ઞ અગ્રાણુ અમના શુભ્ર અક્ષરથી પરતઃ પર” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પૂર્વોક્ત અક્ષરથી પર પુરુષોત્તમનું જ કથન છે, તૃતીય મુણ્ડકમાં પણ “જે સુપર્યુ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પુરુષોત્તમનો જ અન્તર્યામિત્વે વિચાર કરીને “બ્રુહ અન્યન્તુ-સેવિત ઇશન્-જ્યારે દર્શન કરે છે” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં તે અન્તર્યામીના દર્શનનું ફલ કથીને “આ અણુ આત્મા” ઇત્યાદિમાં ધ્યાતાનું સ્વરૂપ કથીને મનોરૂપ કરણ કથીને તદનન્તર “યમ્ ઇત્યાદિમાં તે સ્વરૂપ ફલતઃ નિદર્શીવીને અક્ષરાત્મક વિશ્રુતિની કામનાવાન્તે તેનું દર્શન કથીને “તે જાણે છે” ઇત્યાદિમાં ભક્તચોક્ષ-ક્ષરપ્રાપ્તિ કથીને “જેને પ કામની કામના છે” ઇત્યાદિમાં સકામની નિન્દા કરીને પર્યાપ્તકામયાન અક્ષરજ્ઞાનીને ભક્તિની ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ થતાં જ ભગવાનમાં સર્વકાયનો લય થાય છે એમ કથીને જ્ઞાનપ્રસાદ પ્રાપ્ત થયો છે તથાપિ સ્વસામર્થ્યથી તાદૃશ પરમાત્માનું દર્શન થતું નથી પરન્તુ તે પરમાત્માના જ સામર્થ્યથી તે પરમાત્માનું દર્શન થાય છે એમ દર્શાવવાને “નથી આ આત્મા પ્રવચનાદિએ લભ્ય” ઇત્યાદિ અતિપાક છે, તેથી મુણ્ડકોપનિષદની વરણાદિ શ્રુતિમાં પણ પુરુષોત્તમનો જ પ્રસહ્ગ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. “લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર એમ આ બે પુરુષ પ્રસિદ્ધ છે” ઇત્યાદિ “હુ પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ છું”. ઇત્યન્ત બ્લોક પૂર્વોક્ત જ કથનનું ઉપશૃંઙ્ખણ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં છે. અક્ષરપદનો અર્થ પ્રકૃતિ નથી અને અક્ષરનો અને પુરુષોત્તમનો ભેદભેદ છે એમ પ્રમેયપ્રકરણમાં અતિપાદન કરવામાં આવશે. મુણ્ડકોપનિષદમાં અગ્રે “નથી આ આત્મા જલહીને લભ્ય નથી લભ્ય પ્રમાદથી” અને નથી લભ્ય અલિહ્ગ તપથી” શ્રુતિનું જે પઠન છે તે ભક્તિમાર્ગીય વરણુ સ્વીકારે કરીને અશ્વીકારરૂપ જ છે, અન્યાદૃશ નથી, એમ દર્શાવવાને જ. :

૧ અગોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્ ।

૨ યત્તદદૃશ્યમમાણ્યમ્ ।

૩ યથા સુદૌષાત્ પાવકાત્ વિસ્ફુલિહ્ગાઃ ।

૪ દિવ્યો હમૂર્તઃ પુરુષઃ સ બ્રહ્માભ્યન્તરો હ્યજઃ । અગ્રાણો હ્યમનાઃ શુભ્રો હ્યક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ ।

૫ કામાન્ યઃ કામયતે ।

૬ દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ।

૭ અતોસ્મિ લોક વેદે ચ પ્રચિતઃ પુરુષોત્તમઃ ।

૮ નાયમાત્મા બલહીનેન લભ્યો ન ચ પ્રમાદાત્તપસો બાપ્યલિહ્ગાત્

સારે દ્રવે આ અર્થ સિદ્ધ થયો. બલનો અર્થ ભક્તિ યાચ છે. બલદીને-ભક્તિદીને-
આ આત્મા-પરમાત્મા-લભ્ય નથી “હે ઉદ્ધવ! મારી ભીજત ભક્તિ મને
બલ. જેમ સાથે છે તેમ યોગ સાદૃશ્ય ધર્મ સ્વાધ્યાય તપ અને સાગ મને સાધી
શકતા નથી” “હું? ભક્તપરાધીન” “ભક્ત” મને ભક્તિથી વશ કરે છે”
ધર્મ્યાદિ વાક્યોથી ભક્તિથી ભગવાનનો વશીકાર જણાય છે, તેથી ભગવદ્દશીકાર બલકાર્ય-
ભક્તિકાર્ય-જ છે, અન્યથા વરણશ્રુતિના ઉત્તરાર્થમાં ‘જ’ થી જ વરણાતિરિક્ત યાવત્સાધન-
થી અસાધ્ય છે એમ નિશ્ચિત થાય છે તથાપિ પુનઃ બલાભાવને નિષેધત નહિ, અને બલનું
તથા વરણમાત્રનું જ હેતુત્વ કથીને “નહિ પ્રમાદથી” ધર્મ્યાદિ વદત નહિ, અતઃ એવ બલનો
અર્થ ભક્તિ છે. બલશબ્દ શરીરસામર્થ્યમાં પ્રયોજ્ય છે તેથી શક્યાર્થમાં અત્ર તેનો પ્રયોગ
ન હોવાથી લક્ષણથી બલનો અર્થ આત્મનિદાનનિત વીર્યાદિક્ષેપ જ બલ થાય છે એમ
પશુ ન કહેવું, કારણ કે “સ્ત્રીમયી” માયાનું બલ જો, જે માયા કેવલ બ્રૂવિનૃમલણ-
માત્રથી જ દિશાના જેતાઓને પદાકાન્ત કરે છે” ધર્મ્યાદિ વાક્યમાં બ્રૂવિનૃમલણસામર્થ્ય-
માં પશુ ‘બલ’ શબ્દનો પ્રયોગ દેખાય છે, તેથી કાર્યોદિશાબદ્ધ આ બલશબ્દ પશુ
સાષેક્ષવૃત્તિમાન સ્વીકારીને સામર્થ્યરૂપ અર્થ લઈને અત્ર ‘બલ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો છે,
તેથી લાક્ષણિક ‘આત્મનિદાનનિત વીર્યાદિક્ષેપ બલ’ અર્થનો અત્ર ગન્ધ પશુ નથી.
અર્થાપિ “હું? ભક્તને અધીન હું” “ભક્તિએ મને વશ કરે છે” ધર્મ્યાદિ વાક્યમાં ગુણા-
વતાર વિષ્ણુનું-ભગવાનનું નહિ-વશીકરણ દર્શાવેલું છે એમ આશંકા થાય, તથાપિ “નથી
સાધતો” મને. યોગ, નથી સાધતું સાદૃશ્ય” ધર્મ્યાદિ વાક્યની સાથે એકવાક્યતા કરીને
પૂર્વોક્ત વાક્યદ્વયનો પશુ અત્ર ઉપન્યાસ કરેલો છે, મૂલપુરુષોત્તમના ધર્મસમાન ધર્મ ગુણા-
વતારમાં છે એમ દર્શાવવાને ગુણાવતારના પ્રસંગમાં પૂર્વોક્ત વાક્યદ્વય છે એમ જણવું, અને
એ પ્રકારે અગ્રે “ન પ્રમાદથી ન વા અલિંગ્ય તપથી” વાક્યમાં પ્રમાદ અને અલિંગ્ય તપનો
નિષેધ કરીને અંપ્રમાદ અને સલિંગ્ય તપનું સાદુકારિત્વ દર્શાવ્યું, તત્ર અંપ્રમાદનો અર્થ
ભગવદ્દેખાનુકૂલ સેવાકરણાદિ અને સલિંગ્ય તપનો અર્થ સર્વોત્તમલાવસઠિત વિરહભાવ જણવો.
પૂર્વોક્ત સેવારૂપ અંપ્રમાદથી અને વિરહરૂપ તપથી રહિતને તો “તપથી” વા વેદથી લભ્ય
નથી” એ વાક્યથી જ ભગવત્પ્રાપ્તિનો નિષેધ છે, ઉત્તરાર્થમાં “આ ઉપાયોએ જે વિદ્વાન
યતે છે તેનો આ આત્મા ભલ્લ ધામમાં પ્રવેશે છે” એમ પાઠ છે, તે ઉત્તરાર્થનો અર્થ આ

- १ न साधयति मां योगो न सादृश्यं धर्म उद्वह । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोजिता ।
 २ अहं भक्तपराधीनः ।
 ३ वशोऽकुर्वन्ति मां भक्त्या ।
 ४ वलं मे पश्य मायायाः स्त्रीमप्या जयिनो दिशाम् । या करोति पदाक्रान्तान् भुविजृम्भेण
 केवलम् ॥
 ५ अहं भक्तपराधीनः । वशोऽकुर्वन्ति मां भक्त्या ॥
 ६ न साधयति मां योगः ।
 ७ नाहं वेदेनं तपसा ।
 ८ एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वोस्तस्यैव आत्मा विशते मया धाम ।

પ્રકારે છે. તેનો—પત્તારનો—આ—પૂર્વોક્ત—આત્માના. પણ આત્મા—પુરુષોત્તમ—અક્ષરનાત્મક
બ્રહ્મ આ આધિદૈવિક ધામમાં પ્રવેશે છે, સર્વાત્મભાવવાનું ભકતના હૃદયમાં અક્ષરનો પ્રકાશ
કરીને તત્ત્વ પ્રવિષ્ટ રેવયં પુરુષોત્તમ પ્રકાશે છે. અને તૈત્તિરીયમાં “બ્રહ્મવિદ્ ૧ પરને પ્રાપ્ત
છે” શ્રુતિના વિવરણની ઝગ્યામાં વિવરણ છે કે હૃદયપ્રકાશમાં સ્થાપિત પરમ બોમ અક્ષ-
રનાત્મક છે તેમાં બ્રહ્મની સાથે સર્વકામભોગરૂપ ફલ પરપ્રાપ્તિપદનો અર્થ છે. આ પ્રકારે આ
શ્રુતિની એકવાક્યતાએ કરીને વરણબુદ્ધ, જ્ઞાન વિના ન થાય એવી, વ્યસનાત્મિકા સર્વાત્મ-
ભાવરૂપા જે ભક્તિ તે જ મુખ્ય બ્રહ્મવિદ્યા છે એમ અત્ર ભૂમાત્મક પુરુષોત્તમ જીવાસ્થ છે એમ
અવધારણથી નિશ્ચિત થાય છે. ત્યારે હવે “પરોક્ષવાદે આ વેદ છે” ઇલાદિ પરોક્ષવાદ
કરીને શ્વેતકેતુપાખ્યાનમાં સર્વ જગતનો અને જીવનો બ્રહ્મની સાથે જે અભેદનો ઉપદેશ છે તે
અભેદ પુરુષોત્તમાધિજ્ઞાનતત્ત્વથી યોગ્યતા જણાવવાને છે, અને અગ્રે અભેદજ્ઞાનમાત્રથી જ પુરુષો-
ત્તમાધિજ્ઞાનાત્મક અક્ષરનો વા પુરુષોત્તમનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી, યદિ અભેદજ્ઞાનમાત્રથી જ પુરુ-
ષોત્તમાધિજ્ઞાનાત્મક અક્ષરનો પ્રાદુર્ભાવ યર્થ જતો હોય તો જ્ઞાનીએ પણ પર પ્રાપ્ત યર્થ શકે,
પરંતુ જ્ઞાનીએ પર પ્રાપ્ત થતા નથી, “જેને જ આ પર” ઇલાદિ શ્રુતિ વિદ્યમાન છે તેથી,
પરંતુ ભગવાનના અનુગ્રહે વા ભક્તના સહજે કરીને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પરપ્રાપ્તિ
થાય છે, અને ભક્ત જ અધિકારી છે એમ જણાવવાને અગ્રે ભક્ત તારહનો અને ભગવદા-
વેશયુક્ત સંતત્પ્રમારનો સંવાદ કહ્યો. તત્ત્વ આત્મશબ્દે કરીને ભક્તિમાર્ગીયનિરુપધિસ્તરવિષય
પુરુષોત્તમનું જ કથન છે, અક્ષરનું વા જીવનું કથન નથી, અને પુરુષોત્તમ તો કેવલ સર્વા-
ત્મભાવે જ પ્રાપ્ય છે, તેથી વિદ્યાપદનો અર્થ સર્વાત્મભાવરૂપા ભક્તિ જ છે, અને આ
યોગ્ય પણ છે. પરમકાષાપત્ર જે વસ્તુ તે જ વેદાન્તમાં મુખ્યતાએ પ્રતિપાદિત છે, અક્ષર-
બ્રહ્માદિક તો પરમકાષાપત્ર વસ્તુનું વિભૂતિરૂપ છે તેથી પરમકાષાપત્ર વસ્તુમાં ઉપયોગિ
હોવાથી અને મધ્યમ અધિકારીનું ફલરૂપ હોવાથી વિભૂતિરૂપ અક્ષરનું પણ વેદમાં પ્રતિ-
પાદન છે, તેથી “અથ પરા ૪ વિદ્યા જેણે કરીને અક્ષર પ્રાપ્ત થાય છે” શ્રુતિમાં અક્ષર-
વિદ્યામાં “પરા વિદ્યા” પ્રયોગ મુખ્ય નથી પરંતુ ભાક્ત-ઓપચારિક-છે, “પરા વિદ્યા”
પદનો મુખ્ય પ્રયોગ તો સર્વાત્મભાવમાં જ થાય છે. આ પ્રકારે પૂર્વ પ્રપાઠકમાં અક્ષર-
પ્રકરણ છે અને ઉત્તર પ્રપાઠકમાં પુરુષોત્તમપ્રકરણ છે, તેથી વાદિકથિત પ્રકરણીકરૂપ પૂર્વ-
પદ્યલિખતાત્મવિદ્યાપ્રકાર વિશેષતાસાધક હેતુ જ અસિદ્ધ છે, તેથી જ્ઞાનપ્રકારભેદ તો દૂર જ
નિરસ્ત થયો. શાખાન્તરસ્થ વાક્ય આ વાક્યનું શેષ કેમ થાય? એમ પણ ભમણા ન કરવી.
હાનો ત્ત્વાયનશબ્દશેષત્વાત્ કુશાચ્છન્દઃસ્તુત્યુપગાનવત્ તદુક્તમ સૂત્રમાં “કુશાચ્છન્દઃસ્તુત્યુપગાનવત્”
દશાન્તમાં “કુશ વનસ્પતિસ્તગ્નિષ્ઠિ છે” એ કલાપિવાક્યમાં “કુશ ઓદુમ્બર છે” એમ
શાટ્યાયનિવાક્યનું વાક્યશેષત્વ સર્વ ભાષ્યકારોએ સ્વીકાર્યું છે, અને જૈમિનિએ પણ આપલક્ષણમાં
“નાનુયાજેયુ” વાક્યનું ઓ શ્રાવણાસ્તુ શ્રીપદ્ યે યજામહે વપદ દૂરસ્થ વાક્યશેષત્વ સ્વીકાર્યું છે.

૧ બ્રહ્મવિદામ્નોતિ પરમ્ ।

૨ પરોક્ષવાદો વેદોચમ્ ।

૩ અન્યાર્પમન્યંકયનજ્ઞો યઃ સ પરોક્ષવાદઃ ।

૪ અથ પરા યયા તદક્ષરમધિગમ્યતે ।

આ પ્રકારે શાખાન્તરસ્થ વાક્ય પણ વાક્યરોપ થાય છે, તેથી “શાખાન્તરીય વાક્યરોપ ક્રમ થાય” શંકા દૂર થઈ. સૂત્રાર્થે તો ફલપ્રકરણમાં કથારો. આ પ્રકારે પ્રકરણબેદ સિદ્ધ થવાથી અતિદેશ પણ અકિંચિત્કર જ થયો. આવાન્તરબેદ ક્રોધ પણ રથલે અતિદેશમાત્રથી જ સિદ્ધ થઈ જતો નથી, કિન્તુ, સર્વોત્તમાવતરમજ્જીમન્તિનીપ્રભૃતિમાં પ્રથમ ઇતરરાગ-વિસ્મૃતિ અને તદનન્તર ભગવત્સ્પર્શથી સર્વમામર્થ્ય દેખાય પણ છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે “સુખ-આનન્દસ્વરૂપ-આપે ચિત્તનું હરણ કર્યું તેથી ગૃહમાં ચિત્ત નિર્વેશનું નથી, હસ્ત પણ ગૃહકૃત્સમાં પ્રવેશના નથી અને પાદ પદ પણ ચાલતા નથી,” આથી જ્ઞાનશકિતનું અને ક્રિયાશકિતનું તિરોધાન કહ્યું. અગ્રે ભગવત્તત્ત્વમાદિક તો સ્પષ્ટ જ છે. આ પ્રકારે દ્વિતીય પ્રપાઠકમાં પણ ભકતોનું જ ઉત્તરરથ છે તેથી જ્ઞાનપ્રકારબેદ કદી શકાય નહિ.

આ પ્રપાઠક પૂર્વ પ્રકરણનું વાક્યરોપ મા થાયો, તેટલામાત્રથી પણ વિષયબેદનો અભાવ છે તેથી અન્તર્પર્વન્ત આ પ્રપાઠકનું એકવાક્યત્વ નિઃસન્દિગ્ધ છે, વાક્યાનુરોધ. તેમ ઉપક્રમમાં “હું મન્ત્રવિદ્ જ છું આત્મવિદ્ નથી અને ભગવદ્-દશાથી મેં થયણું કર્યું છે કે આત્મવિદ્ શોકને તરે છે એમો હું હે ભગવન શોનું છું” ઇલાદિ શ્રુતિએ સ્વાત્મજ્ઞાનનો જ ઉપક્રમ છે તેથી ઉપસદ્ધાર પણ સ્વાત્મજ્ઞાનને લઈને જ થયો હોય છે, અને અગ્રે બે “અથ આત્માદેશ” ઇલાદિમાં આત્મશબ્દ ઈશ્વરપરત્વે હોય તો વાક્યબેદ અને ઉપક્રમપિરોધ થાય, આ પ્રકારે વાક્યાનુરોધથી આ પ્રપાઠક પૂર્વજ્ઞાનપ્રકારવિરોધ જ છે.

“શ્રુતિ, શિક્ષા, વાક્ય પ્રકરણ, સ્થાન અને સમાખ્યાના સમવાયમાં શ્રુતિલિદ્ગવાચ્ય-પ્રકરણસ્વાનુસારાનાં ગમવાયે વાર્ત્તવીર્યમયવિપ્રકરવાન્ નૈમિનિમૂલ્યથી શ્રુતિલિદ્ગવાનુરોધ. શિક્ષ થાય છે કે વાક્યથી શ્રુતિનું અને શિક્ષનું અસિદ્ધત્વ છે. તે આ પ્રકારે. આત્મબોધક વાક્યની એકવાક્યતા છે તથાપિ અને ઉપક્રમ અસિદ્ધ છે તથાપિ આત્મશબ્દ નિઃસન્દિગ્ધ નથી, આત્મશબ્દનો પ્રયોગ જીવમાં અક્ષરમાં અને પુરુષોત્તમમાં સાધારણ છે. આ સ્થિતિમાં તત્ર કયો આત્મા સ્વીકારવો આ વિષયમાં-પ્રિયાર-માં-જે આત્મા શોકતારક હોય તે જ આત્મા સ્વીકારવો, શોકતારક આત્માનું જ્ઞાન સંપ્રાદિત કરવાને શ્રીનારદજી ઉપસન્ન થયા છે, તેમ શોકતારક આત્મા તો પૂર્ણાનન્દયુક્ત પુરુષોત્તમ જ છે, નહિ જીવ તો નહિ અક્ષર, જીવ હુંખી અને અક્ષર ગણિતાનન્દ છે, તેથી જીવ અને અક્ષર ઉભય શોકનરણમાં અસમર્થ છે, તેથી નિરવધિસુખરૂપ આત્મા શોકતારક છે એમ ભૂમશ્રુતિ કહે છે, ઇતરનિરોક્ષ સતમાત્ર શુભપદ નિરવધિસુખની પ્રમિતિ કરાવે છે. “જેને જ જ આ વર છે” શ્રુતિ વરણમાત્રથી જ લખ્યત્વ કહે છે અને “નથી આપ આત્મા ખલહીનથી

૧ ચિત્તં સુષેન મજ્જતાપહતં ગૃહેષુ યન્નિર્વિશયુત કરાવપિ ગૃહકૃત્યે । પાદો પદં ન ચલતઃ ॥

૨ મન્ત્રવિદેવાસ્મિ નાત્માવિચ્છુતઃ હૈવ મે મગવદ્દેશોમ્યસ્તરતિ શોકમાત્મવિદિતિ સૌંદ્ર મગવઃ શોવામિ ॥

૩ જૈ. સૂ. ૩. ૨. ૧૪.

૪ યમેવૈપ શૃણુતે તેન લખ્યઃ ।

૫ નાપમાતમા ચલહીનેન લખ્યઃ ।

લભ્ય” શ્રુતિ ભક્તિથી લભ્યત્વ કહે છે, ભક્ત્યાદિ વરણુનો વ્યાપાર છે, ભક્તિપ્રતિપાદક શ્રુતિમાં અને વરણુપ્રતિપાદક શ્રુતિમાં વિરોધરૂપ હોય નથી, તેમ જ “હું આત્મવિદ્ નથી” “આત્મવિત્ શોકને તરે છે” નારદવાક્યમાં અને “અથ આત્માદેશ” ઉત્તરમાં જે આત્મપદ છે તે આત્મપદનું પણ પુનઃ પુનઃ ઉત્તરોત્તર-ઉત્કૃષ્ટ જિજ્ઞાસાપ્રશ્નથી અને તદુત્તરથી અન્તે સર્વોત્કૃષ્ટ પુરુષોત્તમમાં જ પર્યવસાન થાય છે તે પુરુષોત્તમનું જ સિદ્ધાન્ત-ગમક-થાય છે. “પુરુષયોઃ કિંચિત્ પર નથી તે જ કાશ અને તે પરા ગતિ છે.” આથી જ ભૂમશ્રવણાનન્તર “તેથી પશુ ઉત્કૃષ્ટ છે ?” એમ પ્રશ્ન ન કર્યો પરન્તુ તેની પ્રાપ્ત્યર્થ અભ્યાસિની “હે ભગવન તે શેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે ?” એમ જ પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે સર્વાત્મભાવવાનું ભક્તમાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે એ આશયથી સર્વાત્મભાવના ગમક ભાવનું “તે જ નીચે” છત્યાદિ શ્રુતિથી કથન કર્યું. આ પ્રકારે તે મુખ્ય વરણુલભ્ય છે ભક્ત્યાદિગતલભ્ય છે સર્વાત્મભાવલભ્ય છે એમ પ્રમિતિ કરાવતી આ શ્રુતિઓ પુરુષોત્તમગમક છે. આ શ્રુતિથી સર્વાત્મભાવ-લિદ્યાત્મક ભાવ, કથવામાં આવ્યો નથી પરન્તુ વ્યાપક સર્વરૂપ સ્વાભિન્ન અન્યત્રાપ્રતિષ્ઠિત છે એમ કહ્યું, અન્યથા સ્વપ્રતિષ્ઠિતત્વનો ભંગ થાય આ શરૂકાનો પણ અવસર નથી. ભૂમસ્વરૂપના શ્રવણાનન્તર જ ભૂમાધારનો પ્રશ્ન કર્યો અને તેના ઉત્તરમાં “સ્વ મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત છે” એમ કહ્યું છે, આનો અર્થ તો આ પ્રકારે સ્વપદ આત્મીયવાચક છે તેથી સ્વીકારે વૃત્ત ભક્તમાં જે મહિમા-સર્વાત્મભાવરૂપ ઉત્કર્ષ-તેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, પદિ સ્વપદ આત્મવાચક હોય તો સ્વરૂપાત્મક મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત છે એમ અર્થ થાય, આ સ્વપદના આત્મવાચક અર્થમાં પણ સર્વાત્મભાવ ભગવદાત્મક છે તેથી સર્વાત્મભાવ જ મહિમા, સ્વરૂપાત્મક ભૂમામાં મહિમરૂપત્વ વિરુદ્ધ છે એ પણ શરૂકા ન કરવી, “પ્રકાશાશ્રયવદ્ભા તેજસ્વાત્” સ્વના ભાષ્યમાં ધર્મત્વ ધર્મિરૂપ છે એમ પ્રતિપાદિત છે, અને અગ્રે પ્રમેયપ્રકરણમાં પણ આ પ્રસક્ત કથારો. પુરુષોત્તમપ્રાપક પરમપ્રકાશપત્ર મહિમરૂપ સર્વાત્મભાવ વિપ્રયોગભાવના ઉદયમાં બલિયારી ભાવોયો સમ્યગ્ જ્ઞાત થાય છે, તે બલિયારી ભાવો અનિયતસ્વભાવવાન છે એમ જણાવવાને તદ્દદેશ અહંકારાદેશ અને આત્માદેશ એમ પ્રકારવર્ણન નિરૂપણ કરીને ભૂમપ્રતિજ્ઞાના આધારવિષયક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “સ્વ મહિમામાં” કહ્યું તે મહિમપદોક્ત ભાવને જ અનુગ્રન્ધે છે, કારણ કે “તે નિશ્ચય એ” શ્રુતિમાં “તે” શબ્દ પૂર્વપ્રત્યક્ષી છે, આ પ્રકારે ત્વદુક્ત-વાદિકથિત-અન્યત્ર અપ્રતિષ્ઠિતત્વ અત્ર પ્રતિપ્રાદિત હોય તો ઉક્ત રીતિએ અનુગ્રન્ધ ન કરત, અને અહંકારાદેશાદક ન કરત, ઉક્ત પ્રશ્નના ઉત્તરથી અનન્તર સ્વથી અન્ય વસ્તુનો જ અભાવ હોવાથી “સ્વમહિમામાં” એમ ઉત્તર ન અપેક્ષા “ક્યાં” પણ નહિ” એમ ઉત્તર અપેક્ષા.

૧ પુરુષાત્તર પરં કિંચિત્ સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ ।

૨ અસ્તિ તત્તોપિ મૂયઃ ।

૩ સઃ ભાવઃ કસિન્ પ્રતિષ્ઠિતઃ ।

૪ સ એવ અચક્ષાત્ ।

૫ પૂર્વ સ્વપદેન અર્થવલ્લેન વા ઉક્ત ભાવમનુલક્ષીકૃત્ય વક્ષાતિ-નિયમયતિ-इति . અનુગ્રન્ધઃ । સ્વપદથી વા અર્થબલથી પૂર્વોક્ત ભાવને ઉદ્દેશીને નિયમ કરે તેનું નામ અનુગ્રન્ધ.

૬ સ વા અપઃ ।

૭ ન ક્ષાપિ ।

અથવા અત્ર વૈજયન્તી નવરત્નખચિત નથી પરન્તુ પુષ્પમયી છે તેથી જ તેને માલા અ-
ર્થાત વનમાલા કહી છે. વૈજયન્તી માલા પ્રજુના ચરણારવિન્દપર્વન્ત આલેખે છે તેથી
વૈજયન્તી માલા જ વનમાલા છે. આપદલલિની માલા વનમાલા પ્રકોતિતા એમ જ વનમા-
લાનું લક્ષણ પ્રસિદ્ધ છે. વૈજયન્તી માલા નવરત્નમયી નથી પરન્તુ પુષ્પમયી વનમાલા છે.
એમ શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ સ્કન્ધના ઉત્તરાર્ધના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં બલદેવતીયયાત્રા-
પ્રસંગમાં અષ્ટમ વૈજયન્તીં દુર્માલે ધીધામામ્લાનવદ્ગજામ્ શ્લોકથી અને તે શ્લોકના
શ્રીસુભોધિનીજીથી પણ નિશ્ચિત થાય છે. “વૈજયન્તી ચરણપર્વન્ત આલેખે છે, તે શ્રીધામ
છે તેથી તેમાં લક્ષ્મી સ્થિર છે, તેની શ્લાગિ થતી નથી તેથી તે નિર્દોષ છે, અને તે
પશ્ચિમની છે એ શુણ્ણ છે” આ પ્રકારે શ્રીસુભોધિનીજીમાં આતાં છે, તેથી ‘અને કાર્તિ-
મયી સર્વજયપ્રકાશિકા વૈજયન્તી માલાને અર્થાત પુષ્પમયી વનમાલાને ધારણ કરતું નટવર-
સ્વરૂપ અથવા ભગવાન જ’ એમ અર્થ થાય છે, આ પ્રકારે શ્લોકાર્થ કરીને ભગવત્સ્વરૂ-
પને વિશે રસદ્રવ્યનું તદુદ્ભોધનું આચ્છાદકનું અને વિલેપકનું નિરૂપણ થયું. નટપદથી
કેવલવિપ્રયોગશુદ્ધગારરસનું વરપદથી ધર્મસંહિત સંયોગશુદ્ધગારરસનું કર્મયોગક્રિયારૂપદથી
રસોદ્ભોધનું કનકકવિશં વાસપદથી આચ્છાદકનું, અને વૈજયન્તી માલાંપદથી વિલેપકનું
નિરૂપણ થયું. ભગવત્સ્વરૂપ જ રસદ્રવ્ય છે, ભગવત્સ્વરૂપ જ તદુદ્ભોધક છે, ભગવત્સ્વરૂપ જ
આચ્છાદક છે, અને ભગવત્સ્વરૂપ જ વિલેપક પણ છે, વૈજયન્તી માલા તે વસ્તુવાધાર્મ્ય-
જ્ઞાનની આચ્છાદિતમાત્ર જ છે, ઉદ્ભોધ આપણે વિલેપ આ સર્વ અત્ર જ્ઞાન્તમતયત્
માયાકાર્ય નથી પરન્તુ ભગવત્સ્વરૂપકાર્ય છે.

દેવેનામલોકીકારૂપ વેણુનાદનું નિરૂપણ કરે છે. વેણુના-મુરલિકાના-રન્ધ્ર વાં છિદ્ર,
સમ છે, તેથી વેણુના રન્ધ્રની સફળ્યાના તાત્પર્ય કરીને પણ વેણુ-
રન્ધ્રાન્નુવેણોરધર- નાદમાં પદશુણ્યસંહિત સ્વરૂપનું સ્થાપન જણાય છે, અથવા વેણુનાં
સુધયા પૂરવ્યન, સમં છિદ્ર પદશુણ્યસંહિત ધર્મની અનુભાવક છે એમ ભાવ છે. સુધા
(૧) દેવભોગ્યા (૨) ભગવદ્ભોગ્યા અને (૩) સર્વભોગ્યા એમ
ત્રિવિધ છે. શ્રીમદ્ભાગવતમુદ્ગમાં તે સુધા પદ એકવચનમાં છે, તેથી પ્રસંગે અન્ય સુધાદ્રવ્યના
પણ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાના ઉદ્દેશથી અથવા પ્રસ્તુત સુધા સર્વોત્કૃષ્ટ છે એ સંપદ્ધ કરવાના
ઉદ્દેશથી ‘સુધા ત્રિવિધ છે’ એમ આતા કરી. લીલ્યન્તીતિ દેવાઃ ક્રીડાં કરે છે તેથી દેવ ‘દેવ’
કહેવાય છે, ક્રીડાશીલ દેવોએ ભોગ્યા જે સુધા તે દેવભોગ્યા સુધા, અર્થાત્ સન્નિવહાદિને
વિશે સ્થાપિત જે મુખ્યાંશભૂત ધર્મભૂત સુધા તે દેવભોગ્યા સુધા, અથવા દિગ્બાહ્મનાંનિષ્ઠ
સુધા જ દેવભોગ્યાસુધા, મુખ્ય સસાદિ લીલામાં ભગવાને ભોગ્યા જે સુધા તે ભગવદ્ભો-
ગ્યા સુધા અર્થાત પૂર્વદલાત્મક સ્વરૂપભૂત આનન્દ, અને સર્વેએ પણ મુખ્યદ્વારા ભોગ્યા
જે સુધા તે સર્વભોગ્યા સુધા અર્થાત ઉત્તરદલાત્મક સ્વરૂપભૂત અસાધારણ આનન્દ. સુધા
લોભાત્મક અધરમાં સ્થાપિત છે તેથી સુધાનું ત્રિવિધ છે, અર્થાત અધર લોભાત્મક છે,
અધર યથાથોગ્ય વિવેકપૂર્વક સર્વને સુધાનું દાન કરે છે, પ્રુષ્ટીભક્તિસુધાપરિવેશનકર્તા અધર
લોભાત્મક છે, તેથી યથાથોગ્ય વિવેકપૂર્વક તાદશ ભક્તને તાદશી જ સુધાનું દાન કરે છે,
લોભાત્મક અધર સર્વને સુધાનું સમ્માન પરિવેશન કરતો નથી, તેથી સુધા દેવભોગ્યા ભગ-
વદ્ભોગ્યા અને સર્વભોગ્યા એમ ત્રિવિધ છે. સુધાનો સાક્ષાદ અનુભવ નોચિંજીમાં-અનુ-

અનિષ્ટભાગ-સમ્ભવતો નથી, અર્થાત્ ભગવાન ભોગ કરે તે વિના સુધાનો સાક્ષાદ્ અનુભવ સમ્ભવતો નથી; આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે ફલપ્રકરણમાં ભગવાન ભંકતરિષ્ઠ સુધાનો ભોગ કરશે તદનન્તર રસાધિક્ય થતાં આસક્ત શ્રીગોપીજન સાક્ષાદ્ ઉચ્છિન્ન-ભગવદુપલુકે -પ્રસાદી-સુધાનો ભોગ કરશે. અથવા સુખદ્વારા સુધાનો ભોગ નથી તેનું કારણ આ છે, સુધાનો સાક્ષાદ્ અનુભવ ઉચ્છિન્ન સુખે સમ્ભવતો નથી, ઉત્તરદલાત્મક સ્વરૂપ શ્રીપ્રજ્ઞાસિંહકૃપા પ્રવેશે સારે-તેનો અનુભવ થાય છે, તદનન્તર વર્ણનમાં સુખદ્વારા તે સ્વરૂપનું નિર્ગમન થાય છે, આ પ્રકારની રસમર્પણ છે; આ રસમર્પણથી કરીને નિર્ગમનવશાત્ ઉચ્છિન્ન સુખે સુધાનો સાક્ષાદ્ અનુભવ સમ્ભવતો નથી. અન્યના સુખથી નિર્ગત સુધાના અવશ્યમાં પણ અન્યસુખ માત્ર પરમ્પરાએ જ હેતુ છે તત્ર પણ સાક્ષાત્ કરણ તો નિજ શ્રવણેન્દ્રિય જ છે, અર્થાત્ સુધાનો સાક્ષાદ્ ભોગ તો નિજ શ્રવણેન્દ્રિય જ કરી શકે છે, અન્યસુખ તો તત્ર પણ સુધાનો ભોગ માત્ર પરમ્પરાએ જ કરે છે, તેથી શ્રાત્રપેય જ તે સુધા છે, ઉત્તરદલાત્મિકા સર્વાભોગ્યા અસાધારણ સુધા શ્રાત્રપેય જ છે, સુખદ્વારા પાન થાય-તો તે સુધા પૂર્વદલાત્મિકા જ થઈ જાય, તેથી જ આત્ર શ્રીસુખેધિનીશ્રીમાં 'ન સમ્ભવતિ' 'સમ્ભવતો નથી' અને 'एव' 'જ' એમ પદ્ધત્ય છે, અથવા આ પ્રકૃત પ્રકરણ ફલપ્રકરણ નથી પરંતુ પ્રમેયપ્રકરણ છે, તેથી શ્રીપ્રજ્ઞજનની ભગવન્નિકટ સ્થિતિ નથી, અને તેથી શ્રીપ્રજ્ઞજનને અધરસુધાની પ્રાપ્તિ વેણુદ્વારા જ થઈ, સુધા વેણુનાદસમ્બદ્ધ છે, વેણુનાદ શ્રોતમાત્રમાલ છે, તેથી તત્સમ્બદ્ધ-વેણુનાદસમ્બદ્ધ-સુધા પણ શ્રાત્રમાત્રપેય છે આ પ્રકારનો ભાવ છે, ત્યારે હવે સિદ્ધ થયું કે અધરસુધા સંયોગાવસ્થામાં સાક્ષાત્ પેય છે, પરંતુ વિપ્રયોગાવસ્થામાં, તો શ્રોતમાત્ર જ પેય છે આ પ્રકારનો વિવેક છે. હકચ, આ સુધાનો સાક્ષાદ્ ભોગ પણ ભગવદ્ભોગ્ય આધિદૈવિક શ્રીવિમ્લ પ્રાપ્ત થયો હોય તેમને જ છે, અન્યને-સરિસરેલતાવૃક્ષમૃગીગોપમેધાદિને-તાદૃશ ભગવદ્ભોગ્ય આધિદૈવિક શ્રીવિમ્લની જ પ્રાપ્તિ નથી, તેથી તેમને તો અધરસુધાનું પાન વેણુનાદદ્વારા શ્રવણેન્દ્રિયે કરીને જ છે, તેથી અધરસુધા સર્વેએ શ્રાત્રપેય જ છે, અને તેથી-સર્વને સાક્ષાત્પાન નથી તેથી-સુધાના ત્રિવિધનિરૂપણમાં સુધાની સર્વાભોગ્યતાનું નિરૂપણ કર્યું છે તેનું જ આ સર્વ સમર્થન થયું. તે સર્વાભોગ્યા અને દેવભોગ્યા સુધા સર્વેનું-ભોગ્ય દેહેન્દ્રિયાદિનું અને દેવતાંઓનું-ભગવદીયત્વ સમ્પાદિત કરે છે, તેથી પ્રભુએ-વેણુમાં તે સુધાનું સ્થાપન કર્યું આનન્દમાં જ તે સુધા પ્રકટ દ્રશ્યમૂળ છે. અત્ર આ સ્થાવરરૂપ છે, આનન્દો-મદ્ય વ્યજાનાત્ 'તસ્માદ્વા एतस्माद्विज्ञानमयादम्योन्નર आनन्दमयः' ઇત્યાદિ અનેક શ્રુતિમાં પુરુષોત્તમની આનન્દરૂપતાનું અને આનન્દમયતાનું અવશ્ય છે, તત્ર પણ આ વિવેક છે, સંયોગાવસ્થામાં સર્વસામગ્રીસાહિત્ય છે અને તે ભગવત્સામગ્રી પણ આનન્દરૂપ અને આનન્દમય છે, પરંતુ વિપ્રયોગાવસ્થામાં સર્વસામગ્રીની ભગવદ્ભેદ કરીને સ્થિતિ હોવાથી ભગવદ્ભક્તિ સામગ્રી આનન્દરૂપ અને આનન્દમય છે, સમ્પ્રતિ યજ્ઞરથ. શ્રીગોપીજન ભગવદ્વિકૃત છે તેથી આત્ર આનન્દ પદનો વાચ્ય અર્થ 'વિપ્રયોગાત્મરસાત્મક ભગવાન' થાય છે, આનન્દમાં જ સુધા તો પ્રકટ છે, તેથી દરરથ શ્રીપ્રજ્ઞભંકતોએ સમ્પ્રતિ વિપ્રયોગાવસ્થામાં તો

૧ આથી મને શ્રીકૃષ્ણવતારથી શ્રીમદ્ભક્ષાધીશ્વરની, શ્રીગોપીજનથી શ્રીદામોદરદાસાદિની, શિવ-
સુદિથી નાદસુદિની, વંશોથી શ્રીનાની ઇત્યાદિ વિવિધ અધિકૃતા રહુરે છે.

તે સુધા સાક્ષાત્ આપ્ય નથી પરંતુ વેણુનાદદ્વારા જ આપ્ય છે. અથવા આનન્દ જ તે સુધા પ્રકટ દ્રવીભૂત છે. ભગવદીયોનો સર્વોચ્ચ સમ્યક્ ધ્યાય એ ઉદ્દેશથી સુધા દ્રવીભૂત છે, સુધાનાં અવયવ વિરલ છે, આ દ્રવીભૂત સુધા સર્વોચ્ચ પ્રકટ આનન્દસ્વરૂપ જ છે, પ્રભુ આનન્દધન છે, તથાપિ ભગવદીયોને સુધાનો સર્વોચ્ચ સમ્યક્ ધ્યાય એ ઉદ્દેશથી સ્વરૂપાત્મક પણ સુધા વિરલાવયવ દ્રવીભૂત દામલ છે, અને તે સુધાનિષ્ઠ આનન્દ પણ પરિપૂર્ણ અને પ્રકટ છે. આ સુધા બ્રહ્માનન્દથી પણ અધિક છે, આનન્દસારભૂત છે, આનન્દસ્વરૂપ ભગવદવયવસમ્યક્ બોધ્ય પદાર્થોમાં પણ સુધા જ સારભૂત છે, અથવા આનન્દ જે ભગવાન તે ભગવાનના પણ સારસ્વરૂપ આ સુધા છે. ભગવત્પદાર્થ તો સર્વ જ સાર છે, તત્ત્વ સારાસારવિવેક કથન જ સુકત નથી તથાપિ સુધાને સાર કેમ કહી આ શબ્દોનું સંબોધન કરતાં શ્રીમદ્ધ્યાય અરણ્ય સ્વયં જ સારત્વ સ્પષ્ટ કરે છે કે તે સુધા કોઈ પણ પ્રકારે સ્વતંત્ર સોધનનાને પ્રાપ્ત થતી નથી, સુધાની સ્થિતિ લોભાત્મક અધરને વિશે છે તેથી સ્વતંત્ર તે કોઈ પણ સ્થલે નિર્ગમન કરતો નથી, અને તેથી વેણુમાં પણ સુધાને ભગવાને જ યોછ: 'વેણુ' નાદ કરતા 'દેહ્યાદિથી અર્થ અરિત ધર્ષ જાત તથાપિ શ્રીમદ્ભાગવતમાં 'અધરસુધાએ વેણુના રન્ધ્રોને પૂરતા' કહ્યું તેનું આ સર્વ સ્વારસ્ય છે એમ જાણવું. સુધાબ્યતિરિક્ત ભગવત્સમ્યક્ બોધ્ય પદાર્થોમાં સાધનત્વ અને ફલત્વ છે, જેમ કે પ્રભુનો શ્રીહરત્ ભક્તો જ્ઞાનમાં આનન્દનું સાધન છે પરંતુ સ્પર્શમાં ફલરૂપ છે, તેમ કોઈ અધરસુધામાં સાધનત્વ નથી કિન્તુ સદાસર્વદા ફલરૂપત્વ જ છે, અધરસુધા સ્વાતિરિક્ત કોઈ પણ ફલનું સાધન નથી, યદાપિ 'સુખને પણ સ્વભોગયોગ્ય કરે છે' એમ અગ્રિમ ઉક્તિએ સુધા પણ સાક્ષાદ્ ભોગયોગ્યતામાં સાધન છે, તથાપિ શ્રોત્રપેય જ સુધા સાધન છે, અને તત્ત્વ પણ સુધા સ્વે આશિનું જ-ઇતરનું નહિ-સાધન છે, સાક્ષાદ્ ઉચ્છિન્ન રીતિએ ભોગ્ય સુધા તો કેવલ ફલ જ છે, અને એ સદાસર્વદા ફલરૂપત્વ જ સુધાનું સારત્વ છે, કારણ કે નિજે ભોક્ત્રીને જ તત્કાલ આશં ધ્યાય છે. તેથી નાદબ્રહ્મને વિશે સુધાને યોજવાને નાદોત્પત્તિસ્થાન વેણુમાં તત્ત્વ પણ રન્ધ્રમાં સુધા પૂરી, કારણ કે સુધા અમૂર્ત છે, સુધાના અવયવ વિરલ છે. સુધા વેણુનો પણ સાક્ષાત્ સ્પર્શ કરતી નથી, કારણ કે શ્રીમદ્ભાગવતમાં વેણો અને રગ્ગાન પદોનો સમાસ કથો નથી, સમાસ હોય તો એકપદ કહેવાય પરંતુ નેમ ન હોવાથી વેણો અને રગ્ગાન પદની અને તેથી જ તદર્થની પણ ભિન્નતા સિદ્ધ થાય છે. વેણુને પણ સુધાનો અસ્પર્શ જ રહે છે, સુધાની સ્થિતિ જ વેણુથી સાક્ષાત્ પૃથક્ છે, યદાપિ વેણુના રન્ધ્રને અર્થાત્ વેણુના અન્તર્વર્તી અવકાશને પૂરવત્તુ ઈરિસિતતમ કર્મ કહ્યું છે તેથી રન્ધ્રની પરમ્પરાએ તો વેણુને પણ સુધાસ્પર્શનો સમ્ભવ છે તથાપિ વેણુને-રન્ધ્રને-સાક્ષાત્ સુધાસમ્યક્ નથી, તેથી વેણુના મધ્યમાં પણ સુધા નથી. આથી જ્યારે નાદ વેણુદ્વારા નિર્ગમન કરે છે ત્યારે નાદનો સમ્યક્ દંડીને સુધા નિર્ગમન કરે છે, તદન્તર કર્ણદ્વારા હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ સુધા વર્ણનસમયે સુખનો સમાગમ કરે છે, ત્યારે સુખને પણ નિર્ભોગયોગ્ય કરે છે. સુધા નાદસમ્યક્ છે, નાદ શ્રોત્રમાત્રાજ છે, તેથી કર્ણદ્વારા સુધાનો પ્રવેશ થાય છે, અને તે જ પ્રકારે વર્ણનસમયે શબ્દસમ્યક્ જ સુધા સુખનો સમાગમ કરે છે, અને સુખને પણ ભગવદ્ સુધાસ્વરૂપ નિર્જ સ્વરૂપના ભોગને યોગ્ય કરે છે, શબ્દસમ્યક્ સુધાનો સમાગમ

થવાથી ભગવદ્ભોગ્યા સુધાનો ભોગની યોગ્યતા મુખને પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જ્યાંપર્યન્ત રસના પૂરથી તે સુધાંશ અન્તઃપ્રવેશ કરતો નથી ત્યાંપર્યન્ત તદ્ભોગયોગ્યતા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, આ સર્વ પણ એક હેતુન્ટરનું જ ગૂઢ અભિસન્ધિએ કથન છે. સુવાસંવલિન નાદ રસાત્મક છે, તે નાદનો ધારાવત્ કર્ણુદ્વારા હૃદયમાં પ્રવેશ થાય છે, કર્ણુદ્વારા હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ તે જ રસાત્મક નાદ પ્રણુના સર્વાવયવમગ્નમ્ની વિવિધ રસભાવે-નિર્ઝરે જલપ્રવાહ-વત્ પ્રુષ્ટ થતાં રસપૂરરૂપ થાય છે, ત્યારે સમાનશીલગ્ન્યસન ભક્તવૃન્દમાં પરસ્પર તદ્-ર્ણનરૂપ થઈને તે રસ બહિઃ પ્રકટ થાય છે. સર્વ જ ભક્તમાં આ પ્રકારે આન્તર રસનો બહિઃ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, તેથી તત્તદ્ભક્તના હૃદયમાં સ્થિત અધરસ મુખ્ય અધરરસનો અંશ જ છે, પચાંચે કરીને તે અંશ સર્વ શ્રીગોપીમિત્રના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે કાષ્ઠકં અનિર્વચનીય ઉત્કટ ભાવનો ઉદય થાય છે, અને તેવા ઉત્કટ ભાવનો ઉદય થાય છે ત્યારે તે રસના સાક્ષાદ્ અનુભવની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકાર હોવાથી જ્યાં પર્યન્ત ભક્ત રીતિએ તે અંશનો અન્તઃપ્રવેશ થતો નથી ત્યાંપર્યન્ત સાક્ષાત્ તદ્ભોગયોગ્યતા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. આને જ અર્થ-રસપૂરે કરીને તે અંશના અન્તઃપ્રવેશને જ અર્થ-શ્રીગોપીમન વર્ણન કરે છે, અને તે વર્ણને કરીને રસનો અન્તઃપ્રવેશ થયો ત્યારે તેમને નિરોધ સિદ્ધ થયો, નિમગ્નમાં પ્રમેયપ્રકરણનું ફલ આસક્તિ છે એમ આજ્ઞા કરી છે, તેથી અત્ર પ્રમેયપ્રકરણના અન્નમાં આસક્તિરૂપ નિરોધ સિદ્ધ થયો એમ સ્મરણ કરાવ્યું. આથી-યત્કિમ્ચિત્ પણ રસપ્રવેશ વિના નિરોધ સિદ્ધ થતો નથી તેથી-સ્વદયતર નિરોધ ગોપને ભોગ્યગોપીબ્યવતિરિક્તને અને સર્વને અર્થાત્ ગવાદિને પણ સિદ્ધ થયો, ગોપ ભોગ્યગોપી-બ્યવતિરિક્ત અને ગવાદિ સર્વ દેવ જ છે, તેથી જ-વિહિતભક્તિમાનને પણ આ રસ ફલત્વે કરીને કેવલ પ્રાર્થનીય જ રહે છે. વિહિતભક્તિની પ્રાપ્તિથી જ આ રસ કાંઈ પ્રાપ્ત થઈ જતો નથી તેથી જ-ભક્તિનિરૂપણાન્તર-વંશદ્રવ્યસમ્બન્ધિભક્તની ભક્તિના નિરૂપણાન્તર-નિરોધનું નિરૂપણ અત્ર દશમી રકન્ધમાં જ કર્યું. સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્નના ભોગનું પર્યવસાન આ છે, સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન ભક્તના ભક્તિરસભોગનું પર્યવસાન શ્રીકૃષ્ણાધરામૃતાસ્વાદ છે, શ્રીકૃષ્ણાધરામૃતાસ્વાદની પ્રાપ્તિ ન થાય તો ભક્તની પણ સૃષ્ટિમાં ઉત્પત્તિ વ્યર્થ છે, શ્રીકૃષ્ણાધરામૃતસ્વાદસિદ્ધિરૂપ ફલ પ્રાપ્ત કરવાને જ અત્ર સૃષ્ટિમાં ભક્તનું ઓગમન છે, અને તે ઉત્કૃષ્ટોત્કૃષ્ટ નિરોધાત્મક ફલની પ્રાપ્તિ ભક્તને ન થાય તો જ્યારે ભક્તનું પણ સૃષ્ટિમાં ઓગમન વૃથા-નિષ્ફલ-થઈ જાય છે તો કૌટુંક ભોગમાં અને મોક્ષમાં જ જેમના ફલનું પર્યવસાન થાય છે તેવા પ્રાચાદિક માયાદિક જીવનું સૃષ્ટિમાં જન્મ વ્યર્થ-વિફલ-છે એમાં તો કહેવું જ શું ? અમ્યુતભાવ-ભગવદ્ભાવ-વિના નૈષ્કર્મ્ય પણ વ્યર્થ છે ? ઇત્યાદિ વાક્યયુગ્મ અત્ર પ્રમાણ છે. મહાફલ નિરોધ પ્રકટ થાય અને તે દશમરકન્ધપ્રતિપાદિત નિરોધે કરીને જ ભગવદ્દારિત સુધાનુભવ ફલ પણ સિદ્ધ થઈ જાય ત્યારે પછી એકાદ-શન્કન્ધપ્રતિપાદિત સુકિતલીલા અને દ્વાદશરકન્ધપ્રતિપાદિત આશ્રયલીલા આ ઉભયે લીલા વ્યર્થ થઈ જાય એમ પણ શક્ય ન કરવી, કારણ કે તદનન્તર વિમોચન અને સ્વાશ્રયપ્રાપ્ત્ય પ્રત્યાપતિ છે, નિરોધાનન્તર વિમોચન અને સ્વાશ્રયપ્રાપ્ત્ય એ ઉભયે લીલા નિરોધ ની જ પ્રત્યા-

૧. ભક્તિનો અને નિરોધનો વિષ્ણવ કરવાની ધૃષ્ટતા ન કરવી.

૨. અત્ર શ્રીહરિપાદ્યુક્ત જન્મવૈકલ્યાદિકના અનુસન્ધાનથી અવશ્ય આર્તિ પ્રકટ થયો.

પ્રતિ છે, અથવા નિરોધાનન્તર વિમોચન છે અને તદનન્તર સ્વાશ્રયપ્રાપ્ત્યુપ્પત્તિ પ્રત્યાપત્તિ છે, જે મુક્ત જીવની સ્થિતિ પ્રમુખા ગાન્તઃકરણને વિષે છે, તે મુક્ત જીવને લીલાધર્મે વાદેઃ પ્રકટ કરીને તેના મુક્ત જીવ પ્રતિ અરગ અનુમદયી નિત્યલીલામધ્યપાતી ભક્તની સાથે આ નિરોધાત્મક શ્રીકૃષ્ણાધરાધનરસનો અનુભવ કરાવીને પ્રભુ પુનઃ પૂર્વ ભાવનું સંપ્રાદન કરી આપે છે, તેથી એકાદશ સ્કન્ધમાં મુક્તિલીલાનું અને દ્વાદશ સ્કન્ધમાં સ્વાશ્રયપ્રાપ્ત્યુપ્પત્તિ પ્રત્યાપત્તિલીલાનું નિરૂપણ કર્યું છે. 'પુનઃ પૂર્વ ભાવની સંપ્રત્તિ' જ 'પ્રત્યાપત્તિ'નો અર્થ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે મુક્તિના મુક્તિદિલ્લાન્યવાચક સ્વરૂપે જ્યવસ્થિતિઃ લક્ષણે કરીને 'અન્યથારૂપત્યાગપૂર્વક સ્વરૂપવચનરથાપન' જ મુક્તિરાજ્યનો અર્થ છે, તેથી લીલાધર્મ સદૃશ જીવની 'મુક્તિ'નો અર્થ તે જીવની 'લીલોપયોગિત્વરૂપે જ વ્યવસ્થિતિ' છે, અને તેથી પ્રમુખા ગાન્તઃકરણમાં સ્થિતિરૂપ મુક્તિભાવમાંથી તાદશ લીલાધર્મ સદૃશ જીવનું મોચન એકાદશ સ્કન્ધનો અર્થ છે, અને આગામ્ય વાક્યથી જેમાંથી સૃષ્ટિ પ્રલય થાય છે અને જન્માય છે તે આશ્રય છે, આભિધૈતિકાદિ રૂપત્રયના વેત્તા આશ્રય છે, અર્થાત્ ભગવાન જ આશ્રય છે, તેથી લીલાના અનુભાવની અનન્તર પુનઃ જે ભગવદૂપતા તે સ્વાશ્રયપ્રાપ્ત્યુપ્પત્તિ પ્રત્યાપત્તિ દ્વાદશ સ્કન્ધનો અર્થ છે, તેથી નથી એકાદશ અને દ્વાદશ સ્કન્ધની વ્યર્થતા, નથી પ્રસ્તુત નિરોધની પરમક્ષતાની પણ દાનિ, અને નથી લક્ષણવાક્યમાં વિરૂપતા યા લક્ષણપ્રતિ. નવમ સ્કન્ધમાં ચિદિન ભક્તિના નિરૂપણથી અનન્તર દશમ સ્કન્ધમાં નિરોધનું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી ભક્તિની પણ નિરોધ મહાક્ષ છે એમ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે નિરોધાનન્તર એકાદશ સ્કન્ધમાં પ્રતિપાદિત મુક્તિ અને દ્વાદશ સ્કન્ધમાં પ્રતિપાદિત આશ્રય નિરોધથી પણ ઉત્તમ દ્વય છે એમ અદ્વૈતીકાર કરવું પડશે, અથવા પરમક્ષ નિરોધથી અનન્તર મુક્તિનું અને આશ્રયનું નિરૂપણ જ વ્યર્થ છે એમ અદ્વૈતીકાર કરવું પડશે, અથવા મુક્તિના અને આશ્રયના દ્વિતીયસ્કન્ધોત્કલ લક્ષણની વિરૂપતા કરીને તત્ત્વ લક્ષણા આદરવી પડશે, આ પ્રકારની શરૂકાને પણ અપહાસ નથી, કારણ કે નિરોધલીલાનન્તર જે મુક્તિ છે તે મુક્તિનું સ્વરૂપ પ્રથમ વિચારણીય છે, 'અન્યથા રૂપનો ત્યાગ કરીને સ્વરૂપે કરીને વ્યવસ્થિતિ' એમ મુક્તિનું લક્ષણ દ્વિતીય સ્કન્ધના દશમ અધ્યાયના પદ સ્લોકમાં સુપ્રસિદ્ધ છે, લીલાધર્મ સદૃશ જીવની પ્રમુખા ગાન્તઃકરણમાં સ્થિતિ જ અન્યથા રૂપ છે, તેથી લીલાધર્મ સદૃશ જીવની ગાન્તઃકરણમાં સ્થિતિરૂપિ અન્યથા રૂપનો પરમાનુમદથી ત્યાગ કરાવીને તે લીલાધર્મ સદૃશ જીવની સ્વરૂપે કરીને લીલોપયોગિત્વે કરીને-વ્યવસ્થિતિ જ મુક્તિ, અર્થાત્ નિગાન્તઃકરણરૂપ જીવ પ્રતિ પરમાનુમદયી પ્રભુ નિત્યલીલામધ્યપાતી ભક્તની સાથે અધરસંગારસનો યથાધિકાર અનુભવ કરાવવાના ઉદ્દેશથી લીલોપયોગિત્વરૂપથી ધતર-અન્તઃકરણને વિષે સ્થિતિરૂપિ-રૂપનો સાગ કરાવીને તાદશ લીલાધર્મ સદૃશ જીવની લીલોપયોગિત્વરૂપે કરીને વ્યવસ્થિતિ કરે છે એ પ્રભુની નવમ મુક્તિલીલા,

૧. અત્ર શ્રીવલ્લભ મુક્તિને અને આશ્રયને ઉત્તમને નિરોધની પ્રત્યાપત્તિ માને છે, અને શ્રીપુરુષોત્તમ મહા સ્વાશ્રયપ્રાપ્ત્યુપ્પત્તિ જ પ્રત્યાપત્તિ માને છે. પુષ્ટિમાર્ગીય કમ પણ મર્ધાભાગીય કમથી વિપરીત અને ભક્તવંતર છે તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને પ્રથમ આશ્રયનું-શરણનું-દાન થાય છે, તદનન્તર અદ્વૈતામભના-નિવૃત્તિરૂપ મુક્તિનું દાન થાય છે અને તદનન્તર ઉત્કૃષ્ટાકૃષ્ટ મહાક્ષ નિરોધનું દાન થાય છે, તેથી મુક્તિ અને આશ્રય ઉત્તમે લીલા પ્રતિ-વિપરીત કમે-પૂર્વ નિવૃત્તિસિદ્ધ નિરોધપ્રાપ્તિની જ સમ્પાદિત છે એમ પણ કાંઈક શ્રીમુખોધિનીનિપુણ ગોસ્વામીનું રમ્ય મત અને વિદિત છે.

અને લીલાર્થ સૃષ્ટિ જીવની પૂર્વોક્ત અન્યથા રૂપની હાનિપૂર્વક તે લીલોપયોગિત્વે વ્યવ-
સ્થિતિરૂપા મુક્તિલીલાનું નિરૂપણ એકાદશ સ્કન્ધમાં છે. હવે આશ્રયનું સ્વરૂપ વિચારણીય
છે. દ્વિતીય સ્કન્ધના દ્વશમ અધ્યાયના સપ્તમ શ્લોકમાં આમામથ નિરોધથ ચતુશ્ચાષ્વસીયતે
સ લાશ્રયઃ પરં વ્રજા પરમામેતિ વચ્યતે એમ આશ્રયનું લક્ષણ સુપ્રસિદ્ધ છે. જેમાંથી સૃષ્ટિ-
પ્રલય થાય છે અને જેથી સૃષ્ટિપ્રલયનું જ્ઞાન થાય છે તે આશ્રય, આધિભૌતિક આધ્યાત્મિક
અને આધિદૈવિક એ ત્રણયના પેતા આશ્રય, એમ પણ તત્ત્વ નવમ શ્લોકમાં સુવ્યક્ત છે,
આ આશ્રય લંગવાન જ છે, તેથી લીલાર્થ સૃષ્ટિ જીવને પૂર્વોક્ત પ્રકારે લીલાનુભાવન થાય
તદનન્તર પુનઃ લંગવદ્રુપની પૂર્વવત પ્રાપ્તિ થાય એ જ સ્વાશ્રયપ્રાપ્ત્યરૂપ પ્રત્યાપત્તિ,
તેથી પૂર્વોક્ત દ્રોષ પણ શક્યનો અવશર નથી, અને નિરોધ જ મહાફલ છે
એમ નિષ્પ્રત્યુદ્ધ સિદ્ધ થઈ રહે છે. પરન્તુ લોકમાં આ રસ પ્રકટ કરવાનો
શો હેતુ ? લોકમાં આ રસનું પ્રાકટ્ય આવશ્યક છે, અન્યથા સૃષ્ટિ અર્થાત્ લીલાસૃષ્ટિ
વ્યર્થ થઈ જાય, ધર્મ અર્થ કામ અને શોશ પરમપુરુષાર્થ નથી પરન્તુ નિરોધ જ પરમ
પુરુષાર્થ છે તેથી સૃષ્ટિના મધ્યમાં યત્કુત્રાપિ આ રસનું પ્રાકટ્ય થાય તો જ લીલાર્થ
સૃષ્ટિનું સાર્થકય થાય, અન્યથા પ્રાણુસમન્વિતરહિત દેહસૃષ્ટિવત નિરોધરમમન્વિતરહિત
લીલાસૃષ્ટિ વ્યર્થ થઈ જાય. ને આ રસ વિના સૃષ્ટિ જ વ્યર્થ થાય તો સર્વને જ આ ભોગ
પ્રાપ્ત થતો કેમ જણાતો નથી ? પરન્તુ જ્ઞાનનન્દભાવ પ્રકટ થાય તત્ત્વ પણ આધિદૈવિક
રૂપ સમ્પન્ન થાય સારે જ લક્ષ્મીવત્ આ મુખ્ય રસભોગ સમ્ભવે છે, આ રસ અતિદુર્લભ
છે, તેથી સર્વને જ આ ભોગ પ્રાપ્ત થતો જણાતો નથી. ૧૬મા અધ્યાયમાં પ્રોક્ત વસ્તુદાને
કરીને પ્રથમ તો જ્ઞાનનન્દભાવ થાય છે, તથાપિ પુનઃ ૨૫મા અધ્યાયમાં પ્રોક્ત જ્ઞાન-
નન્દનું જ્ઞાન પ્રભુ સ્વયં કરે છે, તદનન્તર શબ્દજલકૃત પૂર્વભાવના સંપ્રાદાને કરીને આધિ-
દૈવિક ક્રીડાચોગ્ય પૂર્વસિદ્ધપ્રસાદરૂપશક્તિપ્રવેશન સ્ત્રીયનું અર્થાત્ લક્ષ્મીસમાન, સ્ત્રીવિગ્રહનું
દાન કરે છે સારે જ જ્ઞાનનન્દરૂપા સતી નામિકા લક્ષ્મીવત્ આ મુખ્ય ઉચ્છિજપ્રકારક રસભોગ
સમ્ભવે છે. જ્ઞાનનન્દરૂપાત્મ અને નામિકાત્મ આ ઉભય ધર્મના સંપ્રાદાને કરીને લક્ષ્મી-
તુલ્યતાનું દાન કરે છે તેથી રસભોગમાં પણ લક્ષ્મીસમાનતા છે, અત્ર લક્ષ્મીપદ વગરન્ય-
મુખ્યસ્વામિનીવાચક નથી, પરન્તુ વ્યાપિવૈકુણ્ઠસ્થ પુરુષોત્તમના સ્વક્રીયારૂપ આલમ્બનનું
વાચક છે, ‘લક્ષ્મી’નો અર્થ વગરન્ય મુખ્ય શ્રીસ્વામિનીજી નથી પરન્તુ ‘વ્યાપિવૈકુણ્ઠસ્થ
પુરુષોત્તમના સ્વક્રીયા’ થાય છે. અને ક્રમે કરીને તદ્દશ મહિષ્યાદિના પણ રસભોગ સમ્ભવે
છે, મહિષ્યાદિને પણ દ્રોષક દ્વારે જ્ઞાનનન્દનું દાન થાય તદનન્તર જ રસભોગ સમ્ભવે છે,
આ મહિષ્યાદિ દ્રોષ પણ પ્રકારે વગરન્ય મુખ્ય શ્રીસ્વામિનીના અંશ નથી. પરન્તુ વ્યાપિ-
વૈકુણ્ઠસ્થ પુરુષોત્તમના સ્વક્રીયા લક્ષ્મીજીના અંશ છે, તેથી પણ ‘લક્ષ્મી’ શબ્દનો અર્થ
‘શ્રીસ્વામિનીજી’ નથી એમ નિશ્ચય થઈ રહે છે. ‘પ્રભુ અમારા પતિ થાઓ’ એ પ્રકારના
પતિભાવે જ તેમની લંગવત્પ્રતિ પ્રાર્થના છે, તેથી અત્ર મુખ્ય શ્રીસ્વામિનીજીતુલ્યતા નથી
પરન્તુ વ્યાપિવૈકુણ્ઠસ્થસ્વક્રીયાતુલ્યતા છે, અને તેથી જ ‘વિવાહિતાન્યાયે ઝમણ થશે’ એમ
અગ્રિમ અધ્યાયમાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે. આથી—મુક્તિ અને આશ્રય એ ઉભયે લીલા
મહાફલ નિરોધની જ વરતુતઃ પ્રત્યાપત્તિ અર્થાત્ પુનઃ પૂર્વ નિરોધભાવની જ સંપ્રાદિષ્ટ છે તેથી,
નિરોધ મહાફલ છે, મહત્ત્વસ્વરૂપાત્મક—છે ફલ જેનું એવો નિરોધ છે. આથી, નિરોધ મહાફલ

છે તેથી, અત્ર પ્રમેયપ્રકરણના અન્તમાં સ્ત્રીઓનું નિરૂપણ છે, પ્રમેયપ્રકરણના અન્તમાં સ્ત્રીઓનું નિરૂપણ મહાદેવ નિરોધનું ગમક છે, નિરોધ મહાદેવ છે; અને તે મહાદેવ નિરોધ સ્ત્રીઓમાં જ સિદ્ધ છે, તેથી સ્ત્રીઓનું જ નિરૂપણ તામસ પ્રકરણના અન્તમાં અને તામસપ્રકરણનાં ત-ગતપ્રમેયપ્રકરણના પશુ અન્તમાં કરેલું છે, અર્થાત્ મહાદેવ તો નિરોધ જ છે, અને નિરોધાનન્તર શુક્તિ અને આશ્રય એ ઉભયે લીલા પૂર્વ નિરોધભાવની જ કવલ સમ્પાદિત લીલા છે, પ્રત્યાપત્તિ છે. ભગવદ્ભોગથી અનન્તર જ ભગવાન ભોગ્ય થાય છે, ભગવત્કર્તૃક ભોગથી અનન્તર જ રસાધિક્યવશાત્ પ્રભુને સ્ત્રીભાવ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સુધાભોગથી શ્રીગોપીજન ભોક્ત્રી થાય છે અને પ્રભુ ભોગ્ય થાય છે, તેથી જ-શ્રીગોપીજન ભોક્ત્રી થાય અને પ્રભુ ભોગ્ય થાય આ પ્રકારનો શ્રીરસામિતીશુકર્તૃક ભગવત્કર્મક ભોગ શ્રીગોપીજનનું મંદિષ્ટ માહાત્મ્ય છે તેથી જ-અત્ર તામસ પ્રકરણમાં શ્રીશુક પશુ મુખ્યતાએ સ્ત્રીઓનું-શ્રીગોપીજનનું-વર્ણન કરે છે. આથી જ-પુરુષ ભોગ્ય થઈ શકતો નથી તેથી પુરુષના ભોક્તા પ્રભુ થાય એમ સમ્ભવ નથી અને ભગવત્કર્તૃક ભોગથી અનન્તર જ રસાધિક્યવશાત્ ભગવાન ભોગ્ય થાય છે એ પૂર્વોક્ત રસમર્પણ છે તેથી જ-પુરુષના ભોગ્ય પશુ પ્રભુ થાય એમ પણ સમ્ભવ નથી તેથી, અર્થાત્ પુરુષ ઉભયપ્રકરણ પશુ ભગવદ્ભોગમાં પરમઆધક છે તેથી, સ્ત્રીત્વ વિના ભગવદ્ભોગ જ અશક્ય છે તેથી, અમિકુમારેએ પશુ સ્ત્રીત્વ પ્રાર્થ્યું. પુરુષ નથી અવ્યોપભોગ પા નથી રવેપભોગ્ય, પુરુષનો ઉપભોગ નથી શક્ય અન્યે અર્થાત્ સ્ત્રીએ તેમ જ નથી શક્ય રવે અર્થાત્ પુરુષાન્તરે, સ્ત્રીથી વા પુરુષાન્તરથી પશુ પુરુષનો ભોગ થઈ શકતો નથી એટલું બધું ભોગઆધક પુરુષ છે, તેથી અમિકુમારેએ પશુ ભગવદ્ભોગાર્થ સ્ત્રીત્વ જ પ્રાર્થ્યું. આ પ્રકારે નિરોધ સિદ્ધ થવાથી મુખ્ય મહાદેવ રસભોગ સમ્પન્ન થયો ત્યારે અગ્રે વક્તૃમાણુ જાનોપદેશલીલા શા હેતુથી? આ શુદ્ધાનો પશુ અવસર નથી, જ્ઞાનપૂર્વક પાનમાં મહારસ છે, તેથી જાનોપદેશ લીલા પશુ સાર્થક છે, અથવા મુખ્ય જે પુરુષોત્તમ તેમના પ્રાપ્ત્યર્થે પ્રભુ-એ અગ્રે ભંમરગીતમાં જાનોપદેશનો સમવાસ નિર્ગ-ધ કર્યો, નિરોધ જ મહાદેવ છે એમ જ્ઞાન થાય ત્યારે તે મહાદેવ મુખ્ય ભોગમાં મહાન રસનો ઉદ્ભોધ થાય છે તેથી, અથવા શ્રીગોપીજનને મુખ્ય પુરુષોત્તમની જ અપેક્ષા છે અને તે પુરુષોત્તમ આત્મા છે એમ ભંમરગીતીય જાનોપદેશમાં પ્રભુ આત્મભાવે કથન કરે ત્યારે જ શ્રીગોપીજનને તે પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થાય તેથી, અને ભગદ્વિરદમાં દુઃખ થાય તે દુઃખ દૂર કરવું છે તેથી, ભંમરગીતમાં જાનોપદેશનો આમદઃ કર્યો. અગ્રે ભંમરગીતમાં જાનોપદેશ કર્યો છે તેથી મહાદેવ નિરોધનું-મુખ્ય-રસભોગનું-પશુ દેવ જ્ઞાન હશે, નિરોધથી પશુ જ્ઞાન અધિક હશે, આ શુદ્ધાનો હવે અવ-કાર જ ન રહેા. જ્ઞાનાધિક ભક્ત્યધિક મહાદેવ નિરોધમાં સ્ત્રી જ યોગ્ય છે તેથી જ અગ્રે ૧૬મા અધ્યાયમાં શ્રીગોપીજન આધિદેવિક સ્ત્રીની પ્રાર્થના કરશે, જ્ઞાનાધિક ભક્ત્યધિક સુકેત્યાશ્રયપ્રસાપતિ મહાદેવ નિરોધ છે, અને તે નિરોધમાં સ્ત્રી જ યોગ્ય છે, તેથી શ્રી-ગોપીજન પશુ અગ્રે ૧૬મા અધ્યાયમાં અધિદેવ પ્રભુની સમ્મન્ધિતી આધિદેવિકો પ્રસાદ-રૂપા કાત્યાયીની અથવા નિજ આધિદેવિકરૂપા જ સ્ત્રીની પ્રાર્થના કરશે.

તેથી-મુખ્યત્વે દિલ્લિસત છે તેથી-રૂપે વશ કરીને અંધરામૃતનું પાન કરાવતા પ્રભુ
 સ્વચ્છન્દતાસમ્પાદન કરે છે, જન્દારણ્યમાં પ્રવેશ કરીને શિષ્યનિ કામવિ
 ગોપવૃન્દૈઃ ઇત્યાદિ અષ્ટપદ્યુક્ત પ્રકારે નિજ સ્વચ્છન્દતાસમ્પાદન કરે છે,
 જન્દારણ્ય સ્વપદ- જન્દાના-સ્ત્રીના-અરણ્યમાં ગોપવૃન્દમહિત પ્રવેશ કરીને સર્વ કાર્ય
 રમણે પ્રાવિશત્. કરીને જ સ્વચ્છન્દતા સમ્પાદિત કરી, અન્યથા અન્ય આસક્તિ
 કરીને તત્કાર્યાધીનતા રહે તો સ્વચ્છન્દતા સમ્પત ન થાય, સર્વ
 કાર્ય કરીને જ અન્ય વ્યાસક્તિથી નિજ અવ્યાવૃત્તિ સિદ્ધ કરીને જ તત્કાર્યાધીનતા નિવૃત્ત
 કરીને જ સ્ત્રી જન્દાના અરણ્યમાં પ્રવેશ કરીને ભક્તજનનું ભોક્તૃત્વ સિદ્ધ કર્યું. જન્દારણ્યમાં
 પ્રવેશાવસરમાં ગોમવૃન્દનું પણ સાદિત્ય છે, તેથી નિર્ભયતાસમ્પાદનપૂર્વક સ્વચ્છન્દતા સિદ્ધ
 કરી. પ્રથમ પણ આજ ઉદ્દેશથી આજા કરી હતી કે 'શક્તિના નિર્મયત્વાર્થ આ દેવ સાક્ષીઓ
 છે.' " તથા પરમહંસાનાં મુનોનામમલાત્મનાં મજિયોગવિતાનાર્થ " "યદા યદા હિ ધર્મસ્ય"
 ઇત્યાદિ વાક્યોથી ભક્ત્યાદ્યર્થ જ જગતમાં ભગવત્પ્રકટ્ય છે અને પ્રભુએ અઘાપિ જગતમાં
 ભક્તિનું સ્થાપન તો કર્યું નથી ત્યારે પ્રભુની કૃતકૃત્યતા કયે પ્રકારે ? અથવા નાવિકાને વિષે
 ભક્તિભાવનો ઉદ્દેશોષ કયો નથા ત્યારે તાદશી સ્વચ્છન્દતા કયે પ્રકારે ? પ્રભુએ સ્વપ-
 દરમણુ જન્દારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો, અત્ર (૧) જન્દારણ્યમાં (૨) વનરિયત ભક્તજન્દમાં અને
 (૩) વ્રજસ્થિત વ્રજસુન્દરીના મનમાં એમ ત્રિવિધ પ્રવેશ કર્યો, સાન્દ્ર જ્ઞારણ્યશ્રુતિને ભગવ-
 ત્ચરણુનો સમ્બન્ધ થવાથી તે શ્રુતિ ભગવત્ચરણુરવિન્દાક્રિત છે તેથી જન્દારણ્ય સ્વપદરમણુ
 છે, રમણુસમયે વનરિયત ભક્તજન્દના હૃદયમાં ચરણુરવિન્દનું સ્થાપન કર્યું છે તેથી વનરિયત
 ભક્તજન્દ સ્વપદરમણુ છે, અને વ્રજસ્થિત વ્રજસુન્દરીના મનમાં ચરણુરવિન્દનો આવિર્ભાવ
 થયો છે તેથી વ્રજસુન્દરીનાં મન પણ સ્વપદરમણુ છે; અર્થાત જન્દારણ્યમાં વનરિય ભક્ત-
 જન્દમાં અને વ્રજસુન્દરીના મનમાં એ ત્રણેમાં ચરણુરવિન્દના સમ્બન્ધથી જ ભક્તિનું સ્થાપન
 છે. તેથી સર્વાંશે કૃતકૃત્યતા જ છે. નાવિકાના વિષે પણ સ્વપદ્યો જ ભક્તિભાવોદ્દેશોષ કર્યો છે,
 ચરણુરવિન્દસ્ય ચિન્તિનાં દર્શને કરીને પૂર્વ સમ્બોગનું તેમને સ્મરણુ થશે અને તેથી તેમના
 ભાવ ઉદ્દિગ્ધ થશે. આ તો પ્રત્યક્ષ અર્થ. પરાક્ષ વાદમાં તો આથી પણ અધિક સ્પષ્ટરૂપ છે,
 જન્દાના-સ્ત્રીના-અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો, સ્ત્રીના અરણ્યમાં-વનમાં-પ્રવેશ કર્યો, અર્થાત સ્ત્રીના
 ધૂયમાં પ્રવેશ કર્યો, અત્ર 'સ્ત્રી' પદ એકવચનમાં છે તેથી 'એક જ સ્ત્રી' એમ અર્થ
 ને, કરતાં 'સ્ત્રીગતિ' એમ અર્થ કરવો. પ્રભુએ સ્ત્રીગતિના ધૂયમાં પ્રવેશ કર્યો તેથી
 પ્રભુ ભોગ્ય થાય અને શ્રીગોપીજનને ભોક્તા થાય એ પ્રકારની સ્વચ્છન્દતા સિદ્ધ કરી.
 જન્દારણ્યમાં પણ પ્રથમ તો ગોપવૃન્દમહિત રિયતિ કરી, અને તદનન્તર પૂર્વોક્ત સ્વચ્છન્દતા
 સિદ્ધ કરી, આ સ્વચ્છન્દતાસમ્પાદન અર્થે પ્રાવિશત્ પદમાં જે પ્ર ઉપસર્ગ છે તેમાંથી પ્રાપ્ત
 થાય છે, આથી જગતમાં-સ્ત્રીધૂયમાં-ભક્તિભાવોદ્દેશોષ તો કર્યો નથી ત્યારે ભગવાન
 કૃતકૃત્ય-કયે પ્રકારે આ રમણરિત આશકહનું પણ સમ્પાદાન થઈ જાય છે. પ્રથમ પ્રભુએ
 શ્રીગોપીજનનો ભોગ કર્યો તે ભોગાવસરમાં શ્રીગોપીજનને વિશે ત્રિવિધ પ્રકારે ચરણુસ્થાપન
 કર્યું, અને ચરણુસ્થાપનથી શ્રીગોપીજનમાં ભાવોદ્દેશોષ કરાવીને સ્વાચ્છન્દ સમ્પાદિત કર્યું,
 અર્થાત પ્રભુ સ્વયં ભોગ્ય થયા અને શ્રીગોપીજન ભોક્તા થયાં. સ્વપદોનું-ચરણુનું-ભાવ
 રમણુ છે એવા જન્દારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો, અત્ર 'પદોનું' પદ બહુવચનમાં છે તેથી

૨૦. જીવમુલ્યમાણલિહ્યાત્રેતિ ચેન્નોપાસા-
ત્રૈવેધ્યાદાશ્રિતત્વાદિહ સચોગાત્ ॥

૩૦. જીવનું અને મુખ્ય પ્રાણુનું સિદ્ધ છે તેથી
(પ્રાણુ અક્ષર નહિ) એમ નો (કહે
તો તેમ) નહિ, (અક્ષરની જીવની અને
મુખ્ય પ્રાણુની એમ) ઉપાસનાના અર્થ-
ધ્યથી, અતઃ (જીવ અક્ષરનો) આશ્રિત છે
તેથી, અને તદોગથી (પ્રાણુનો સંબંધ
સમ્બન્ધ છે તેથી.)

॥ इति श्रीमद्वेद्यासविरचितग्रन्थसूत्रेषु समन्वयाख्यप्रथमाध्याये शान्दसन्देह-
निधारकः प्रथमः पादः ॥

પ્રકારનું છે એમ વિશેષ નિરૂપણ વાપ્યાદિથી થઈ શકતું નથી એટલું જ તે શ્રુતિનું મર્મ
છે. અધીત અક્ષરવાક્યનું આ મીમાંસાથી અક્ષરપરત્વ સિદ્ધ થાય ત્યારે જ અવશ્ય સિદ્ધ થઈ
શકે, કાંલાંતરે પણ અસમ્ભાવનાવિપરીતભાવનાનિષ્કર્ષ આવાપોદ્ધાપથી તે શ્રુતિ અર્થનું
નિર્ધારણ થાય ત્યારે મનન અને ધ્યાનાદિ સમાધ્યન્ત નિદિધ્યાસન પણ થાય, તદનન્તર
સર્વતોનિષ્ઠત્વપ્રાપ્તિ મનમાં સ્વયમુપવશધનિજ્ઞાનુભવ અક્ષરસાક્ષારકારૂપ અક્ષરદર્શન થાય
આ પ્રકારનો અક્ષરસાક્ષારકાર વરણાધીન અનુભવકર્તૃત્વ હોવાથી “યતો વાચો નિવર્તન્તે”
શ્રુતિ અક્ષરને વાગાણવિષય અર્થાત્ “ઈં સાધનસમ્પદામ્” કહે છે તે સત્ય અને શુદ્ધ પંથ છે.
આ પ્રકારની અવશ્યારૂપ મીમાંસાનું ક્ષ્વ અક્ષરમાહાત્મ્યજ્ઞાન છે, જે સિદ્ધ થયા પછી
મીમંસાભાગવતાદિયો સુદૃઢ સર્વતોષિક સ્નેહનો સમ્ભવ છે. ભગવત્પર વાક્ય અન્યપરત્વે
યોગ્ય વા અન્યપર વાક્ય અક્ષરપરત્વે યોગ્ય તો અક્ષરના દિવ્યધર્મત્યાદિનો વ્યત્યાસ થઈ જાય
તેથી દ્વિતીય અધિકરણમાં અક્ષરના દિવ્યધર્મનો વિચાર કરીને સિદ્ધ કર્યું કે વેદ જ અક્ષરમાં
પ્રભાણ છે અને અક્ષરનું આ જગદ્દેવતાદિ કર્મ અધૈરિક છે. તૃતીય ત્રિધિમુખ સમન્વયાધ-
કરણમાં અને ચતુર્થ ત્રિધિમુખ ઈશ્વરધિકરણમાં અક્ષર પરિપૂર્ણ અને અધૈરિક છે એમ
પ્રતિપાદન કર્યું. તદનન્તર પચમ અને પઠ અધિકરણમાં પ્રત્યગત સન્દેહનું નિરાકરણ કરીને
આનન્દમય અને હિરણ્યમયની અક્ષરતા સિદ્ધ કરી. સપ્તમ અષ્ટમ અને નવમ એ આધિક-
ણત્વમાં આકાશ પ્રાણુ અને જ્યોતિઃ એ ત્રણમાં પ્રકૃતિગત સન્દેહ નિષ્ઠ કરીને આકાશપ્રાણુજ્યોતિઃ-
પદવાચ્ય અક્ષર છે એમ સિદ્ધ કર્યું, અને આ અન્તિમ દશમ અધિકરણમાં ચિત્ત જીવ અને અચિત્ત
મુખ્ય પ્રાણુ એ ઉભયનો સંશ્લેષ નિર્ધારીને એક જ અદ્વિતીય શુદ્ધ અક્ષર જગત્કારણ
છે એમ સિદ્ધ કર્યું. આ પ્રકારે આ સકલ ચરણમાં કાર્યપ્રતિપાદનકારા ઉપનિષદાક્રોની
સ્વરૂપપરતા સિદ્ધ કરીને શબ્દતઃ સન્દેહની નિષ્ઠા કરી. આ સનાતન શ્રુતિરહસ્ય અન્યથા
કરીને જે વાદી સગુણનિર્ગુણમેદ કર્યું છે તે અક્ષરમીમાંસામાં નિજ અનધિકાર સ્વયં જ વ્યક્ત
કરે છે, કારણ કે ગુણાદ્વીકાર તો સાદૃશ્યમાં છે અત્યવાદમાં નથી, કાંલમાં ભૌતિક શુણ્યનો
અગમ્ય જ નથી એમ પ્રતિપાદનાર્થ જ આ પ્રથમ સમન્વયાધ્યાયનો સમારમ્ભ છે.

દ્વિતીયઃ પાદઃ

૧. ચતુઃસૂત્રં સર્વત્રપ્રસિદ્ધોપદેશાધિકરણમ્ ॥

૨. સર્વત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાત્ ॥

૨. વિવક્ષિતશુણોપપત્તેઃ ॥

દ્વિતીય પાદ*

પ્રથમાધિકરણ ૧.

૧. (મનોભય બ્રાહ્મણરીર પરમાત્મા જ છે,)
સર્વત્ર-સર્વ વેદાન્તમાં-પ્રસિદ્ધ (જે બ્રહ્મ
તેનો) વ્યપદેશ છે તેથી,
૨. (લોકાન્તરમાં સહકર્યાતુરૂપ દેહપ્રાપ્તિરૂપ)
વિવક્ષિત શુણી (બ્રહ્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં)
ઉપપત્તિથી, તથા (સત્સહકર્યાદિ વચન
પણ બ્રહ્મવાક્યપોષક છે તેથી),

*પ્રથમ પાદમાં શાબ્દ સન્દેહની નિવૃત્તિના જ પ્રસ્તાવમાં કાર્યપ્રતિપાદક વાક્યોની પણ પરમાત્મપરત્વે મીમાંસા થઈ. હવે આ દ્વિતીયાદિ પાદત્રયે અર્થગત સન્દેહની નિવૃત્તિ કરે છે. ૧ છવ ૨ જડ અને ૩ તત્સમુદાય એમ ત્રિવિધ અર્થ છે, તેથી આ દ્વિતીય પાદમાં છવગત તૃતીય પાદમાં જડગત અને ચતુર્થ પાદમાં જડછવર્ગત સન્દેહની નિવૃત્તિ કરીને મૂલકાર સ્વરૂપનિર્ણયાગ્ય સમન્વય મિદ્ધ કરે છે. આ દ્વિતીય પાદમાં અષ્ટ અધિકરણ અને દ્વાવિંશત સૂત્ર છે.

૧. પ્રથમ સર્વત્રપ્રસિદ્ધોપદેશાધિકરણમાં મૂલચતુષ્ટય છે. સામવેદીય જાનાંચોપનિયં-
દ્વિતા પગ્ન્યમ પ્રપાઠકમાં “અયં સહ ક્રતુમયઃ પુરુષઃ X X X X X સ ક્રતુઃ કૃષીત મનોમયઃ
પ્રાણશરીરો ભારુપઃ સત્સહકરૂપ બાકારાત્મા સર્વક્રમઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ” શ્રુતિ છે, અંત્ર મનોમયઃ
ઇત્યાદિ વાક્યનો અર્થ વિજ્ઞાનભય છવ નથી, પરંતુ આનન્દાત્મક બ્રાહ્મણરીરારૂપ અન્ત-
ર્યામી પરમાત્મા અર્થ છે, કારણ કે (૧) સર્વત્ર વેદાન્તમાં-ઉપનિષદમાં-પરમાત્મા જ પ્રસિદ્ધ
છે અને તે પરમાત્માનો જ અંત્ર પણ ઉપદેશ છે, (૨) વિવક્ષિત લોકાન્તરીયતાદશસ્વરૂપ-
પ્રાપ્તિ પણ બ્રહ્મજ્ઞાનપદ્ધતિમાં પણ ભગવત્સ્વરૂપલાભથી અથવા સામુદાયલાભથી ઉપપન્ન જ છે,
ભગવત્સેવોપયોગી ભગવદ્દીક્ષ્ય અપ્રાકૃત અત્રૌકિક નિર્દોષ બ્રહ્મ શુણ છે, પુરુષ જે
પ્રકારે ક્રતુ-ઉપાસના-કરે તે પ્રકારે આ લોકમાંથી પ્રવાણાનન્તર સહકર્યાતુરૂપ ફલ પ્રાપ્ત
કરે છે, ઉપાસના નાનાવિધ છે તેથી પ્રાકૃત ઉપાસનાનું પ્રાકૃત ફલ અને અપ્રાકૃત સેવાનું
અપ્રાકૃત ફલ પુરુષ પ્રાપ્ત કરે છે, તથા ઉપનિષદમાં સત્સહકરૂપઃ પદ છે તેથી પણ અંત્ર
પ્રાકૃત દેહનો સમ્બન્ધ નથી, (૩) તિરોદિતાનન્દ નિરાકાર શરીર છવના શરીરને-સ્વરૂપને
-આનન્દરૂપ બ્રાહ્મણરૂપ ઉપનિષદ કથે એ પણ ઉપપન્ન નથી, અધ્યાસ કરીને શરીર છવને
જ બ્રાહ્મણરીરૂપ કહો નથી, તેમ બ્રાહ્મણરીરૂપ લોકિક પણ નથી, અને (૪) અગ્રે “ઇતમિતઃ
પ્રેલામિસમ્ભવિતાસ્મિ” ઇત્યાદિ ફલવાક્યમાં બ્રાહ્મણરીરૂપને કર્મ-ધ્યેય અને પ્રાર્થ-કર્તૃ છે,
અને શરીર છવને કર્તા-ધ્યાતા અને પ્રાપ્તા-કર્તૃ છે, ભજનીય સ્વરૂપના કથેન વિના
તાદશ ફલ સિદ્ધ થાય નહિ, અર્થાત્ “મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ” ઇત્યાદિ વાક્યમાં ભજનીય
પરમાત્માનું જ પ્રતિપાદન છે. હવે વિષયવાક્યનો આ અર્થ સિદ્ધ થયો. “સર્વ
સત્ત્વિદમ્મદ્મ તદ્ભવિતિ” “ગ્રાન્ત ડવામીન” વાક્યમાં બ્રહ્મત્વે કરીને જગત્પત્તિ જે ઉપાસના કહી
તે ઉપાસના વિરાટ્સ્વરૂપ પરમાત્માની જ કહી, આ વિરાટ્સ્વરૂપ તદ્વાગમ અને તદ્વાગમક

૩. અનુપપત્તેસ્તુ ન શારીરઃ ॥

૪. કર્મકર્તૃત્વપદેશાચ ॥

૩. (જીવમાં આનન્દરૂપ પ્રાણુશરીરત્વની) અનુપપત્તિથી તો (પ્રાણુશરીરરૂપાચ્ચ) શારીર-જીવ-નહિ,
૪. અને (પ્રાણુશરીર) કર્મનો અને (જ્ઞાતા શારીર) કર્તાનો વ્યવેશ છે તેથી.

પણ કાષ્ઠપનિક નથી તેથી તજ્જાન પદે શબ્દમાંથી જ ઉત્પત્તિ રિથિતિ અને લયનું કયન કયું. આ જગદ્ગુપ્ત પરમાત્માની વિરાડ્ભાવે શાન્તિપૂર્વક ઉપાસનાનું ફલ અન્તઃકરણશુદ્ધિ છે. પૂર્વીકત વિરાટ પરમાત્માની શાન્ત ઉપાસનાનું ફલ-અન્તઃકરણશુદ્ધિ-પ્રાપ્ત થાય તદનન્તર શું કરવું ? 'પુરુષ ખરે કૃતુમય છે,' જે પ્રકારે પુરુષ ઉપાસના કરે તે પ્રકારનું ફલ પુરુષ પ્રાપ્ત કરે, વિરાડ્ભાવે પરમાત્માની ઉપાસનાનું ફલ-અન્તઃકરણશુદ્ધિ-પ્રાપ્ત અને તેથી નિરસકાળના પણ પ્રાપ્ત, થાય તથાપિ, "જન્મે યા મતિઃ સાં મતિઃ" "યં યં વ્યવિ" ગીતાવાક્યથી અને સર્વાત્મકતા જ ફલ પ્રાપ્તિ પરમાત્મા ફલ સિદ્ધ થાય નહિ, તેથી પરમાત્માથી તો ઉપાસનાન્તર આચરણો એમ "સ કર્તૃ ક્વલિત" પદ્યો કહ્યું, ઉક્ત વિરાટસ્વરૂપ પરમાત્માની શાન્ત ઉપાસનાથી અન્તઃકરણ શુદ્ધ થયું તથાપિ જેવો કદ તેનું ફલ તેથી મનોમયઃ ઇલાહિ પ્રકારે મનનાત્મક કૃતુ-અર્થ-કરવો, માનસી સેવા કરી, સર્વત્ર વેદાન્તમાં પ્રવેશ સર્વાન્તર પરમાત્માનું જ મનન કરવું એમ શ્રુતિએ ઉપદેશ કર્યો. "તત્ત્વેવ મયં" શ્રુત્યન્તરમાં પણ પરમાત્માનું મનન આવશ્યક કહ્યું છે, તેથી પરમાત્માનું જ મનન કરવું એ સુક્ત પણ છે મનોમયમાં મયદ્ પ્રલય વિહારાર્થક છે તેથી મનોવિહારભૂત વેદની હિરણ્યગર્ભની અથવા જીવાન્તરી ઉપાસના કરી એ પણ તો ઘટતો જ નથી, કારણ કે વેદમાં હિરણ્યગર્ભમાં અથવા જીવાન્તરમાં સત્યસદ્કલ્પસ્વાદિ ધર્મ જ નથી, અને અત્ર તો સત્યસદ્કલ્પસ્વાદિધર્મવિશિષ્ટ મનોમયનું મનન કરવું એમ ઉપદેશ છે. મનોમયમાં મયદ્ વેદહિરણ્યગર્ભાદિયધારાર્થક નથી પરંતુ "મનસેશ્વરેશ્વરઃ" "સ માનસી ન આત્મા જગ્જ્ઞાતામ્" "મનસા હુ વિચિત્રેન" ઇલાહિ શ્રુતિથી મયદ્ પ્રાચુર્યાર્થક છે એમ નિશ્ચય થાય છે, તેથી વિહારાર્થનો ઉદ્દાપ કરીને મયદ્માં પ્રાચુર્યાર્થનો આવાપ કરવો, અને તેથી અત્ર મનોમય પદ આનન્દમયસ્વાયક છે, આનન્દમયસ્વરૂપ પરમાત્માસ્વાયક છે એમ સિદ્ધ થઈ જાય છે. "કો ભવાન્મ્યાત્મ કઃ પ્રાણ્યાત્મ" શ્રુતિમાં આનન્દમયનું પ્રાણુશરીરત્વ સ્પષ્ટ છે, તેથી આનન્દમયસ્વરૂપ મનોમય, પ્રાણુસ્વરૂપવિમલ છે એ હેતુથી વા એ પ્રકારે તન્મનનનો અત્ર ઉપદેશ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે, અને તેથી અત્ર વિવિધવાક્યાર્થ આનન્દમયરૂપ પ્રાણુશરીરરૂપ અત્યંતી પરમાત્મા છે એમ સિદ્ધ થઈ જાય છે. હવે આ વિવિધવાક્યના પદના પણ અર્થનું શ્રવણ કરો. આ પરમાત્મા મનોમય છે, આનન્દમયસ્વરૂપ છે, પ્રાણુશરીર છે, પ્રાણુસ્વરૂપવિમલ છે, માત્સ્ય છે, પ્રપચરૂપ જ્ઞાનાત્મા છે, અને સત્યસદ્કલ્પ છે, અર્થાત્ આ આનન્દમયસ્વરૂપ પ્રાણુસ્વરૂપવિમલ પ્રકાશરૂપ પરમાત્માના સદ્કલ્પ-વિચાર-સત્ય છે, અવિતથ છે, વિગતને વ્યભિચરતા નથી. આ પરમાત્મા આકાશાત્મા છે, વ્યાપક હૃદય તીરૂપ-તીલ-સર્વાધાર અને નામનિર્વાદક છે. આ પરમાત્મા સર્વકામ છે, સર્વગ્ન્ય છે, સર્વભ્ય છે, પરમાત્માના સકલ કામ ગન્ધ રસ, નિર્દોષ સ્વારૂપાત્મક છે, આ પરમાત્મા જ આ સર્વ જગત્ છે તેથી અત્ર અન્તર જ્ઞાને બહિર ઉત્તમત્ર પરમાત્મા જ્ઞાત છે, અન્તર્બહિઃ ઉત્તમત્ર પરમાત્માનું પ્રકૃત-જ્ઞાન-પ્રાપ્ત છે. આ પરમાત્મા અવાકી છે, એકાદશ ઇન્દ્રિયનાં કાર્ય કરે

૨. ચતુઃસૂત્ર સંવદવિશેષાધિકરણમ્ ॥

૫. શાસ્ત્રવિશેષાત્ ॥

૬. સ્મૃતેષાં ॥

દ્વિતીયાધિકરણ ૨. ૨. ૨. ૨.

૫. (હિરણ્યમય પરમાત્મા છે.) શબ્દે-હિરણ્ય-મયશબ્દે-કરીને (જીવથી) વિશેષ (ઉક્ત) છે તેથી,

૬. સ્મૃતિથી તથા (તન્મુલ્યમૂલ નિઃશ્વાસ-વચનથી)

છે, તથાપિ તત્તદ્ ઇન્દ્રિયથી વિરહિત છે, પરમાત્માનું સ્વરૂપ જ તત્તદ્ ઇન્દ્રિયનું કાર્ય કરી લે છે. આ પરમાત્મા અનાદર છે, આસક્તમ હોવાથી સમ્પ્રભરહિત સર્વનિરપેક્ષ છે, અને હૃતઃ પ્રેમ આ અંતિમ જન્મમાં આ લોકમાંથી પ્રયાણાનંતર પતદ્ વ્રજા અગિસમ્મવિતાસિ હું આ પરમાત્માને માનસી સેવાથી પ્રાપ્ત કરીશ, આ અંતર્યામી પરમાત્મા માનસી સેવાએ કરીને પ્રાપ્ય છે તેથી આ અંતિમ જન્મમાં હું તેમની માનસી સેવા કરીશ અને આ લોકમાંથી પ્રયાણાનંતર તે માનસી સેવાનું ફલ મને પ્રાપ્ત થશે, લગ્નીય અંતર્યામી પરમાત્માની મને પ્રાપ્ત થશે.

૨. દ્વિતીય શબ્દવિશેષાધિકરણમાં પશુ સત્ચતુષ્ટય છે. વાજસનેયિ બૃહદારણ્યકમાં નહિ પરંતુ તે જ શાખાના ઉપનિષદાંતરમાં સમાન પ્રકરણમાં “યયા ક્રીદિર્હી યવો વા દયામાકો વા દયામાકઃપુણ્ડલો વૈવમયન્તરાતમન્ પુરુષો હિરણ્યમયઃ” શ્રુતિ છે, અંત્રે હિરણ્યમય જીવ નથી, પરંતુ પરમાત્મા છે, કારણ કે (૧) હિરણ્યમય શબ્દથી જ આનન્દરૂપ વિશેષનું સ્પષ્ટ કથન છે, (૨) ‘દૈવઃ સર્વભૂતાનાં હરેઘેઝુન તિષ્ઠતિ’ ઇત્યાદિ સ્મૃતિમાં તથા તન્મુલ્યમૂલ “વિષ્ણુપં હિરણ્યમય” ઇત્યાદિ નિઃશ્વાસમાં-શ્રુતિમાં-પણ હૃદયમાં પરમાત્માની સ્થિતિનું સ્પષ્ટ કથન છે, (૩) ગાપક પરમાત્માની હૃદયપ્રદેશમાં સ્થિતિ અને ત્રીદિયવાદિરૂપતા અમુક છે એમ પંથુ ન કહેવું, નિદિષ્યામાનનર માક્ષાત્કાર હૃદયમાં-અન્તઃકરણમાં-જ થાય છે, ભક્તિમાર્ગમાં તો અહિં પશુ સ્પર્શદિ થાય છે એ વિશેષ છે: “કિમન્ન મદ્રમ્” ઇત્યાદિ મન્ત્રથી અષ્વધુનાં અને યજ્ઞમાનના પરસ્પર હસ્તપ્રકથાર્થ “ચત્વાર ઉપરવાઃ પ્રોદેશમાત્રાઃ” ઇત્યાદિ કર્ત્વિકત પ્રકારે પ્રોદેશમાત્ર આકાશસ્વરૂપ અભિવ્યક્ત કરાય છે, તેથી કાંઈ આકાશની ગ્લાપકતાનો ભૂલો થેનો નથી, તેમ જરાપુનઢિ ચતુર્વિધ જૂના અન્તઃહૃદયમાં વિરાજમાન પરમાત્મા ત્રીહિસમાન ચરસમાન, સુખામકમમાન અને સુખામકતવુક્તસમાન પશુ છે તેટલા-માત્રથી કાંઈ “અતઃતરં નાન્યદગ્રવર્તેદિ પાત્તરં મહત્તે મહાન્તમ્” ઇત્યાદિ તૈત્તીરીય-શ્રુતિનું અનેકપરિમાણુક પરમાત્માની પશુ ગ્લાપકતાનો ભૂલો થઈ જતો નથી, અને (૪) પરમાત્મા હૃદયમાં સ્થિતિ કરે છે તેથી જીવવત્ સુખદુઃખસાક્ષાત્કારાદિ પ્રાપ્ત થશે એમ પશુ ન કહેવું, કારણ કે જીવને પ્લક્ષભાવ પ્રાપ્ત થયો નથી તેથી બન્ધ-દશામાં જીવ કામકર્માદિપરાધીન છે અને પરમાત્મા તો સદૈવ સર્વરૂપ આનન્દરૂપ સ્વપંક્તી છે, આ પ્રકારે પરમાત્મામાં જીવથી વૈશેષ્ય છે, તેથી પરમાત્મા તો સ્વાપેક્ષિત જ આનન્દભોગ કરે છે, કર્મોદિવશ જીવવત્ અનપેક્ષિત દુઃખાદિસાક્ષાત્કાર પશુ કરતા નથી. સર્વ વેદ જ પરમાત્માના નિઃશ્વાસ છે તે પરમાત્માના સુખપદ્મમાંથી વિનિઃસૃત શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતોપનિષદને સૂત્રકારે આ અધિકરણ ૧૧ દ્વિતીય સૂત્રમાં ‘સ્મૃતિ’ સંગ્રા ક્રમ અર્પી એ મીમાંસા તો રામાનુજદિ વૈષ્ણવ આચાર્યોએ પશુ કરી નથી, તેથી શ્રીમદ્વેદ્યાનરાચાર્ય

૭. અર્મકૌકસ્ત્વાત્ તદ્વ્યવદેશાચ નેતિ
ચેન્ન નિચાર્યત્વાદેવં જ્યોમવચ્ચ ॥

૭. અર્મકૌકસ્-સ્વરૂપ-હૃદયરૂપ સ્થાન-છે
તેથી, અને તેના-ત્રીદાદિતુલ્ય પરિમાણ-
ના-વ્યવદેશથી (આ અહવાક્ય) નહિ
એમ જો (કહો તો તેમ) નહિ, નિચાર્ય-
ત્વથી-પરમાત્મા હૃદયમાં દ્રશ્ય છે તેથી-
અને એમ-ત્રીદિતુલ્યતાપ્રતિપાદન-જ્યોમવત્
-આકાશવત્ અતુલિધમ્બતાન્તર પરમાત્મા
છે એમ જ્ઞાન કરાવતું છે તેથી,

૮. સમ્મોગપ્રાપ્તિરિતિ ચેન્ન વેદોચ્યાત્ ॥

૮. (હૃદયમાં પરમાત્માની સ્થિતિથી જીવવત્
પરમાત્માને પણ સુખદુઃખના) સમ્મોગ-
ની પ્રાપ્તિ (યશો) એમ જો (કહો તો તેમ)
નહિ, (જીવથી અહવાતું સર્વરૂપત્વાદિ)
વેદોચ્ય છે તેથી.

નિજ બાધમાં આ પ્રકારે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપ્રતિપદનું સ્મૃતિત્વ સ્પષ્ટ કરે છે. તન્મયોપનિષ-
દસ્તુરવમ્પ્રચ્છામિ શ્રુતિથી અહા કેવલોપનિષદકેવલ છે, પ્રમાણાન્તરે વેદ-જેય-નથી, સિધ્ધ-
રૂપે પ્રપન્ન અર્જુન પુષ્પિભક્ત ન હતો, તેથી ભગવદ્ભક્ત્યમાં અર્જુનનો નિર્વિ-
ચિકિત્સ વિદ્યાસ ન હતો, યુદ્ધસર્વકારણ્ય પરમાત્માએ જ અર્જુનને સ્થી સ્થાપ્યો હતો
અને સ્વયં તે સ્થીના સારથિ થઈ ગયા હતા તેવા સાદ્દક્ષર સ્થી અર્જુનને તેવા દારણ્ય
દેશભાષમાં ઉપનિષદનું કથન થાય એમ ન હતું, તેથી “યો વે વેદોચ પ્રશ્નોતિ તસ્યે”
છત્યાદિશ્રુત્યુક્ત - શુરૂપને-મયાદાપ્રતિપાદકવેદવક્તૃ આદ્યરાત્મક રૂપને-વેદાર્થને અને
તત્તાત્પર્યને પણ સ્મરનીને અક્ષરથીએ ઉત્તમ પરમાત્માએ સ્મૃતિરૂપ વાક્યનો ઉચ્ચાર કર્યો
તેથી સૂત્રકારે ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપ્રતિપદને ‘સ્મૃતિ’ કથી, અને પરમાત્મમુખપદ્મવિનિર્ગત
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ઉપનિષદના પણ અર્થની નિશ્ચયિકા છે, તેથી ઉપન્યાસપૂર્વક શ્રીમદ્-
ભગવદ્ગીતાની પણ મીમાંસા-નિચારણા-સૂત્રકારે કરી. પરમાત્માએ અર્જુનના અધિકારાનુ-
સાર અહાવિદ્યાનું નિરૂપણ કરીને નિજ કૃપાલુતાથી “સર્વયુગતત્ત્વ” છત્યાદિથી ભક્તિનો
અને પ્રપત્તિનો જ ઉપદેશ કર્યો, તેથી પરમાત્માએ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પૂર્વે જ ને
નિશ્ચયની આજ્ઞા કરી તે તે સર્વ નિર્ણય પણ ભક્તિના અને પ્રપત્તિના જ અર્થ છે એમ
નિશ્ચય કરવો. “કરિષ્યે વચ્ચનં તવ” છત્યાદિથી અર્જુનનું વિજ્ઞાન પણ તેનું ભક્તિપ્રત્યયપ્રકાશ
જ જણાય છે. વ્યાસજી શુદ્ધવત્ નથી પરન્તુ પરમાત્માના જ્ઞાનાશ છે, તેથી જ્ઞાનાશ સૂત્ર-
કારે અહાસૂત્રમાં પુરાણની પણ મીમાંસા કરી તેમાં દોષ નથી. ક્રિત્ય, આ અધિકરણના
તૃતીય સૂત્રથી એક નવ્ય અધિકરણ પણ આરંભાય છે, તે આ પ્રકારે. ઉક્ત તૃતીય સૂત્રમાં
પૂર્વે પક્ષમાં ચ છે અને ઉત્તરપક્ષમાં પણ ચ છે, તેથી એતાદશ વાક્યાન્તરમાં પૂર્વાધિ-
કરણથી વૈશ્વકવ્યની અને ઉપપત્તિની પણ સ્મૃતિ થાય છે, અત્ર તૈત્તિરીયશાખીય મહા-
નારાયણોપનિષદમાં “આદિત્યો વા એવં દૃત્તમ્બજલં સર્વતિ x x x x x y એવોન્તરાદિત્યે
દિરગ્મયઃ પુરુષઃ” શ્રુતિ ઉદાહરણ છે, તેથી અમરત્વ તૈત્તિરીય ઉદાહરણશ્રુતિમાં પણ દિરગ્મય
જીવ નથી પરન્તુ પરમાત્મા છે, જેમ પરમાત્મા હૃદયમાં નિશ્ચય-જેય-છે તેમ પરમાત્મા

૫. પદ્મસૂત્રમંતર ઉપપત્તિરિત્યાધિકરણમ્ ॥

૧૩. અન્તર ઉપપત્તેઃ ॥

૧૪. સ્થાનાદિવ્યપદેશાઃ ॥

પદ્યમાધિકરણમ્.

૧૩. અન્તર-અક્ષિના મધ્યમાં દશ્ય- (પરમાત્મા જ છે; તેના દર્શનાદિની) ઉપપત્તિથી,

૧૪. (પરમાત્માને જ ઉદેશીને) સ્થાનાદિનો વ્યપદેશ છે તેથી, તથા (તુલ્ય વાક્યમાં) પણ એવો જ અર્થ છે તેથી),

“યો વેદ નિર્હિતં ગુહ્યામ્” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં સ્વસ્વરૂપે અક્ષના જ પ્રવેશનું સ્પષ્ટ નિઘ્રત્યુહ શ્રવણ છે, એક જ હૃદયાકાશમાં બહુ અને સુક્ત એમ છાન્દ્યનો પ્રવેશ તો થતો નથી. પૂર્વ અધિકરણમાં પરમાત્માનો સ્વાભિલ્ષિત ભોગ એક પ્રકારે સિદ્ધ કર્યો, અને “દ્વાં સુવર્ણ” શ્રુતિ સર્વ જ ભોગનો પરમાત્મામાં નિર્પેધ કરતી નથી પરંતુ માત્ર જીવવત જ ભોગનો નિર્પેધ કરે છે, આ પ્રકારે પરમાત્મા ભોક્તા તો છે જ, તેથી આ અધિકરણમાં સત્ત્વર પ્રકારાન્તર-જીવમહિત-સ્વાભિલ્ષિત મહાભોગનું પ્રતિપાદન કરે છે. ત્યારે હવે નિયમવાક્યના પદનો અર્થ આ પ્રકારે પરમાત્માપરત્વે કરવો. “કૃતં સર્વં પરં બ્રહ્મ” શ્રુતિથી પ્રકૃત “કૃતમ્પિવન્તૌ” મન્ત્રમાં કૃતમ્નો અર્થ પરમાત્મા. વા સ્વરૂપામૃત યાય છે, અને તેથી કૃતમ્પિવન્તૌનો અર્થ ‘સ્વરૂપામૃત પાનકર્તા જીવ અને પરમાત્મા’ યાય છે. “તસ્માદ તદ્ સુકૃતમુચ્યતે” શ્રુતિથી સુકૃતમ્ પદ પણ અહવામક છે, અને તેથી સુકૃતસ્ય લોકે પદનો અર્થ ‘સુકૃત જ લોકમાં અર્થાત્ અહલોકમાં’ યાય છે. આ પ્રકારે અર્થ કરવાથી સુકૃતસ્ય પદમાં સ્વ ઉપચારમાત્ર યર્થ જાય છે, તે ન રહે તો ‘સુકૃતનો અક્ષરઅહ્વાત્મક લોકમાં’ એમ પણ અર્થ સૂચક છે. પરાધર્મ પદનો અર્થ પરાધર્મી-સત્યલોકની-સમીપ-ઉપરિ- યાય છે, અર્થાત્ પરમાત્માનો અક્ષરઅહ્વાત્મક લોક સંસલોકથી પણ ઉપરિ છે, આ લોક પરમ છે, પરમાત્માનું માન-પરિમાણ-આ અહલોકમાં-અક્ષરધામમાં-યાય છે, અથવા પરમાત્માનાં શ્રીલક્ષ્મીજી આ અહલોકમાં વા અક્ષરધામમાં પિરાનમાન છે, તાદૃશ અક્ષર ધામમાં ગુહ્યામાં સંત્યઅહલોકીય દ્વરપુણ્ડરીકવેશમાં અથવા ‘શ્રીગિરિરાજની’ કાંઈક નિકુળદરીમાં પરમાત્મા અને તત્સયુક્ત જીવ-લોકત-સ્વરૂપામૃતનું પાન કરે છે. પરમાત્મા પ્રકટાનન્દ છે તેથી કાતપ છે, અને સાયુજ્યપ્રાપ્ત સયુક્ત લોકત પ્રકટાનન્દ પરમાત્માની જાણ છે, તાદૃશ લોકતમાં પરમાત્માનું પ્રતિસંસ્પૃષ્ઠ છે, પ્રતિબિમ્બવદ્વિપરીત સંસ્પૃષ્ઠ છે, જેનું યથાર્થ અહણું નહિ યર્થ શકવાથી જ માયાવાદી જીવને પ્રતિબિમ્બ કહે છે. વેદના કાણ્ડ ત્રયમાં પણ આ જ પરમાત્માનો આ પ્રકારનો અહવાદ પ્રકાશમાન છે, તેથી જ્ઞાનનિષ્ઠ બ્રહ્મવિદ્ ઉપાસનાનિષ્ઠ પચાત્તિ અને જે કર્મનિષ્ઠ છે તે ત્રિજાતિકેતા પણ-એમ જાની ઉપાસક અને કર્મી ત્રણે-પરોક્ષપ્રિય પરમાત્માનાં સન્તોષાર્થ પરાક્ષ વેદે છે, જેથી જેમને આ સ્વરૂપામૃતપાનકર્તાનું પરિદર્શન નથી તેમને પરાક્ષ પણ કાંઈક બોધ યાય.

૫. પરમાત્મા મનોમયવાદિધર્મવાન છે, હિરણ્યગ્નમ્બુત્વાદિધર્મવાન છે, ભોક્તા છે, અને અલૌકિકભોગયોગમાં પણ સર્વથા દોષરહિત છે, એમ અત્તરપર્યન્ત સિદ્ધ થયું, પરમાત્માની નિર્દોષતાનું પણ બીજા નિજ પ્રકટ સમિચ્છાનન્દમયતા છે એ પ્રતિપાદન કરવાનાં-ઉદેશથી આ નંબ્ય લબ્ય અધિકરણ રચાય છે. આ પગથમ અન્તરઉપપત્તિરધિકરણનાં પગથ સૂત્ર છે.

દ્વિતીયાધ્યાય.

હવે. સ્મૃત્યનવકાસાદોષસદ્દ્વિતિચેદાન્યાસ્મૃત્યનવકાસાદોષસદ્દ્વાદિ સ્વરૂપકી પ્રથમ

* પ્રથમાધ્યાયમાં વિવાદાસ્પદ વેદાન્તવાક્યોનો સમન્વય જ્ઞાપરત્વે સિદ્ધ થયો, જ્ઞાનવાદ શ્રુતિસંમન્વિત છે એમ સિદ્ધ થયું. શ્રુતિસંમન્વિત જ્ઞાનવાદને દૃઢ કરવાને આ દ્વિતીય અવિરોધાધ્યાયનો માર્ગ છે. જ્ઞાન શ્રુતિમાં પરસ્પર વિરોધ પ્રતીત થતો હોય તેટલા માત્રનો જ પરિહાર આ અધ્યાયમાં કરવાનો છે એમ નથી, પરંતુ શ્રુતિનો અને સ્મૃતિનો પરસ્પર પ્રતીયમાન વિરોધ પણ અત્ર પરિહારીને અવિરોધ સિદ્ધ કરવાનો છે. શ્રુતિ સ્વતઃપ્રમાણ છે એમ પૂર્વમીમાંસામાં સસિદ્ધ છે, તેથી સ્વતઃપ્રમાણ શ્રુતિનો વિરોધ આચરતી કેટલીક સ્મૃતિને અને કેવલલોકમાનસિદ્ધ જ યુક્તિને પણ દ્વિપોત તત્કૃત વિરોધનો પરિહાર અત્ર કરવાનો છે. જેમાં સંક્રાંતિનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં પૂર્વોક્ત શ્રુતિવિરુદ્ધ સ્મૃતિનો અને લૌકિક યુક્તિનો જ સંક્રાંત્ય કરવો, પરંતુ તેથી શ્રુતિવિરુદ્ધ સ્મૃતિના અને લૌકિક યુક્તિના વિરોધમાત્રથી સ્વતઃપ્રમાણ શ્રુતિનો જ સંક્રાંત્ય ન કરી લેવો, તેમ જ શ્રુત્યર્થપ્રચારમાં તેથી શ્રુતિવિરુદ્ધ સ્મૃતિયુક્તિનું અનુસરણ પણ સર્વથા ન જ કરવું. શ્રુતિવિરુદ્ધ સ્મૃતિ આન્તિમૂલક છે, શ્રુતિવિરુદ્ધ આન્તિમૂલક સર્વ જ સમય-યુક્તિમિયમ-યુક્તિ નથી પરંતુ અયુક્તિ જ છે, તેથી તેવા શ્રુતિવિરુદ્ધ આન્તિમૂલક અયુક્તિરૂપ સર્વ સમયના-યુક્તિમિયમના-વિરોધમાત્રથી સ્વતઃપ્રમાણ વૈદિક વચનમાં શક્યનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ મનાવવું પણ જ્ઞાનવાદને જ સમ્મતિ અર્પે છે. શ્રુતિમાં પ્રતીયમાન વિરોધનું પ્રતિવિધાન સર્વથા કરવું, અન્યથા વિવશિત અર્થનું નિરમન્દિગ્ધ જ્ઞાન ન થાય. સાદૃશ્યોપન્યસ્ત સર્વ શ્રુતિનું પર્યવસાન પણ જ્ઞાનમાં જ થાય છે તેથી શ્રુતિમાં સાદૃશ્ય મતને સ્થાન નથી શ્રુતિસમન્વિત તો માત્ર જ્ઞાનવાદ જ છે એમ સમન્વયાધ્યાયના અતુર પાદમાં સિદ્ધ કરી આપ્યું, હવે શ્રુતિસમન્વિત પણ જ્ઞાનવાદમાં સાદૃશ્ય નિજ કોષિત સ્મૃતિનો વિરોધ દર્શાવીને શ્રુતિસમન્વિત જ્ઞાનવાદનું સૈધિય ધ્વજીને. સ્મૃતિથી નિજ મતનો હિપ્તજ્ઞ વિદ્યો છે, તેથી સ્વરૂપ સ્મૃતિનો વિરોધ સ્મૃતિથી જ પરિહારીને શ્રુતિ-સ્મૃતિસંસિદ્ધ જ્ઞાનવાદ શિથિલ થઈ શકતો, નથી પરંતુ શ્રુતિવિરુદ્ધ સાદૃશ્ય મત સ્મૃતિથી પણ વિરુદ્ધ છે અને તેથી શ્રુતિસ્મૃતિવિરુદ્ધ સાદૃશ્ય મત સર્વથા અશબ્દ જ છે એમ સિદ્ધ કરે છે. શ્રુતિથી અને સ્મૃતિથી પણ પ્રત્યાખ્યાત સાદૃશ્ય હવે યુક્તિનો પુરસ્કાર કરીને શ્રુતિસ્મૃતિસંસિદ્ધ જ્ઞાનવાદને પ્રતિષેધવાની ધૃષ્ટતા કરે છે, તેથી સ્વરૂપ જ્ઞાનવાદમાં યુક્તિ પ્રતિષેધ પરિહારીને શ્રુતિસ્મૃતિવિરુદ્ધ અશબ્દ સાદૃશ્ય મત યુક્તિથી પણ પ્રતિષિદ્ધ છે એમ સિદ્ધ કરી આપે છે. શ્રુતિથી સ્મૃતિથી અને યુક્તિથી જ્ઞાનવાદને પ્રતિષેધવાના સાદૃશ્યમૂલક સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફલ થાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ નિજ સાદૃશ્ય મત જ શ્રુતિથી વિરુદ્ધ સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ અને અન્તે યુક્તિથી પણ વિરુદ્ધ છે એમ વિપરીત દૃષ્ટ દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં સાદૃશ્ય અનુભવે છે ત્યારે શ્રુત્યાદિનિરપેક્ષ સાદૃશ્ય મત સ્વતન્ત્રતાથી જ દૃઢસાધક છે એમ યુક્તિવાતન્યવાદનો સમાચર સાદૃશ્ય કરે છે. યદ્યપિ સાદૃશ્ય મત શ્રુત્યાદિસમન્વિત નથી, તે શ્રુતિથી વિરુદ્ધ છે, સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ છે, અને યુક્તિથી પણ વિરુદ્ધ છે, તથાપિ શ્રુત્યાદિની અપેક્ષા વિના જ સ્વતન્ત્રતાથી સાદૃશ્ય મતનું અવધાન કરવાથી તદ્દન પ્રકૃતિપુરુષના

સ્મૃત્યધિકરણ. પ્રથમાધ્યાયમાં. વિવાદસ્પદ વેદાન્તવાદ્યોના બ્રહ્મ-
 દ્વિતીયાધ્યાયનો પરત્વે સમન્વય-પ્રતિપાદિત થયો, હવે શ્રુતિના અને સ્મૃતિના અવિ-
 પ્રથમ પાદ. રોધનું પ્રતિપાદન કરાય છે. આ અધ્યાયમાં પ્રથમ અને દ્વિતીય પાદની
 અધિકરણરચના સ્પષ્ટ નથી તેથી તેનો વ્યાકરણિયત્વ ઊઠા કરી લેવો,

પ્રકૃતિધારણપ્રતિપાદક કપિલસ્મૃતિએ કરીને શુદ્ધબ્રહ્મધારણપ્રતિપાદક શ્રુતિઓનો બ્રહ્મ-
 સમન્વયમાં બાધ થાય છે કે થતો નથી આ પ્રકારે સંશય, ધર્મમાં લેદનો અવકાશ છે
 કપિલસ્મૃતિનો મન્વાદિસ્મૃતિવત્ કર્મમાં ઉપયોગ નથી કેવલ મોક્ષમાં જ ઉપયોગ છે અને
 ને મોક્ષમાં પણ કપિલસ્મૃતિ અનવકાશ થાય તો તે સ્મૃતિ જ વ્યર્થ થઈ જાય તેથી
 સાંકૃપ્ય સ્મૃતિથી વૈદિક સમન્વયનો બાધ થાય છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, “હું સર્વ જગતનો
 પ્રભવ અને પ્રલય છું” ઇત્યાદિશ્રુતિમન્વાદિની શુદ્ધબ્રહ્મધારણપ્રતિપાદિકા સ્મૃતિ
 અનવકાશ થઈ જાય તેથી સાંકૃપ્ય સ્મૃતિએ કરીને વૈદિક સમન્વય બાધિત થતો નથી આ
 પ્રકારે સિદ્ધાન્ત, સાંકૃપ્યાદિ શાસ્ત્રિનિર્માણમાં કપિલાદિ મહર્ષિઓની પ્રશ્નિતો શુદ્ધબ્રહ્મવા-
 દાનધિકારી, શ્રીનાધિકારીઓને આત્માનાત્મવિવેકદ્વારા તે તે શાસ્ત્રોમાં કથિત ફલસંપાદનાર્થ
 છે, તેમાં પણ નિયત સાંકૃપ્ય અને ગોગનું, તેમ જ શાકતાદિ મતોનું પણ, ફલ તો
 નરક જ છે. આ પ્રકારે મન્દમધ્યમાધિકારીના બેદે કરીને કેટલાક શાસ્ત્રો તાદૃશફલ-
 સાધક છે, પરંતુ સર્વથા નિયત શાસ્ત્રો તો કેવલ વ્યર્થ જ છે એટલું જ નહિ પરંતુ

વિવેકથી મોક્ષ ફલ સિદ્ધ થઈ શકે છે તેથી શ્રુત્યાદિવિરુદ્ધ પણ સાંકૃપ્ય મત સ્વતન્ત્ર-
 તાથી આદરણીય છે એમ યુક્તિસ્વાતન્ત્ર્યવાદનું તજ્જ્ઞવલમ્બન સાંકૃપ્ય કરે છે, ત્યારે
 આ પ્રસંગે સૂત્રકાર વેદથી બાલ અને વેદથી અબાલ સર્વ જ મતનું સૂચ્છિયઃ ખપડન કરીને
 તે સર્વની કેવલ અયોગિતકતા સિદ્ધ કરીને તે સર્વ મતની બ્રાન્તતા સંસિદ્ધ કરીને સ્વત-
 ન્ત્રતાથી પણ તેમાંનું એક મત મોક્ષફલસાધક નથી એમ દ્વિતીય પાદમાં પ્રતિપાદન કરે
 છે. શ્રુતિવિરુદ્ધ સ્મૃતિ અને યુક્તિ ઉભયે નિષ્ફલ અને વિપરીતફલકં પણ છે એમ આ
 પ્રકારે પાદદ્વયપર્યન્ત સિદ્ધ કરીને યુતિચત્તસમન્વિત... બ્રહ્મવાદમાં શ્રુતિવિરુદ્ધ સ્મૃતિનો
 અને યુક્તિનો વિરોધ પરિહરીને નિજ બ્રહ્મવાદ નિષ્કષ્ટક કરીને શ્રુતિમાં પરસ્પર પ્રતીય-
 માન વિરોધની પણ પરિચ્છેદીયથી સૂત્રકાર તૃતીય અને ચતુર્થ પાદ પ્રકટ કરે છે. આકા-
 શાદિની ઉત્પત્તિ તેમનું સ્વરૂપ તેમનો ઉત્પત્તિક્રમ તેમ જ શુવંસ્વરૂપ અને તદ્ધર્મ તૃતીય
 પાદમાં વિચારીને તદનન્તર ઇન્દ્રિયના ઉત્પત્તિક્રમની અંતે તત્સ્વરૂપાદિની મીમાંસા ચતુર્થ
 પાદમાં કરીને શ્રુતિનો પણ પરસ્પર અવિરોધ સિદ્ધ કરે છે. બ્રહ્મવાદાતિરિક્ત મતમાત્રમાં
 શ્રુતિનો સ્મૃતિનો અને યુક્તિનો વિરોધ છે અને બ્રહ્મવાદમાં શ્રુતિનો સ્મૃતિનો અને યુક્તિનો
 કોઈ પણ પ્રકારે વિરોધ રહેતો નથી, તેથી સમન્વિત બ્રહ્મવાદ અવિરુદ્ધ પણ છે એમ
 સૂચવીને સૂત્રકાર આ સંપૂર્ણ દ્વિતીયાધ્યાયની અવિરોધ સમાપ્તિ સાર્થક કરે છે, કારણ કે
 સમન્વિત બ્રહ્મવાદમાં પરસ્પર શ્રુતિનો સ્મૃતિનો વા યુક્તિનો વિરોધ નથી સમન્વિત પણ
 બ્રહ્મવાદ અવિરુદ્ધ જ છે એમ સિદ્ધ થાય તદનન્તર જ તદ્દક્ષા સાધનથી તાદૃશ ફલ પ્રાપ્ત
 કરવાને પ્રેક્ષાવાન પ્રવૃત્ત થાય એમ આર્થ અનુશાસન છે.

૧. અત્ર પ્રથમ ત્રણ સૂત્રમાત્ર જ છે એમ કેટલાક કહે છે, કેટલાક ત્રણ સૂત્રમાં
 એક સૂત્રનું એક અધિકરણ છે, અને કેટલાક પ્રથમ સૂત્રયનું એક અધિકરણ

તેવાં નિષિદ્ધ સાક્ષોને અનુસરીને લગવડપરોધ આચરમાથી નરકપાત પશુ થાય છે. આ સર્વ નિષ્યન્ધના સર્વનિર્ણયપ્રકરણમાં વિવેચિત છે ॥ ૧. ॥ હવે એતેન યોગઃ પ્રત્યક્ષદ્વિ- આ એક જ-સૂત્રે કરીને દ્વિતીયર યોગપ્રત્યક્ષધિકરણું, વૈદિક સંમન્વય યોગસ્મૃતિથી સહક્રાચિન થાય છે કે સહક્રાચિત થતો નથી- આ પ્રકારે સંશય, સહક્રાચિન થાય છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, સહક્રાચિત થતો નથી આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥ ૨ ॥ હવે ન ચિલ્લગ્નત્વાદસ્ય

માનીને તૃતીય સૂત્રનું દ્વિતીય અધિકરણ રચે છે, ઉપનિષદુક્ત વિષય અપ્રત્યક્ષ છે તેથી તેવા અપ્રત્યક્ષ વિષયના નિર્ણયમાં કેવલ શ્રુતિવિચારથી જ જ્ઞાપાદ સ્વીકારી ન લેતાં સ્મૃતિને અનુસરીને નિર્ણય કરવો યોગ્ય છે, હવે મન્વાદિ સ્મૃતિનો નો ધર્મમાં પણ ઉપયોગિ માંય એમ છે, મન્વાદિ સ્મૃતિ તો ધર્મમાં પણ સાવકાશ છે, પરંતુ કપિલાદિમહર્ષિદ્વિતે સાંક્રાખ્ય સ્મૃતિ તો કેવલ મોક્ષોપયોગિની જ છે, અને મોક્ષમાં પણ કાપિલ સ્મૃતિનો ઉપયોગ ન થાય તો નિરંપકાશ સાંક્રાખ્ય સ્મૃતિની વ્યર્થતા પ્રાપ્ત થઈ જાય, એટલું જ નહિ પરંતુ તેનંભૂલભૂત નિત્યાનુમેય શ્રુતિનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, અને મહર્ષિ કપિલના પ્રત્યક્ષનો-સાક્ષા-ત્કારનો-પણ વિરોધ પ્રાપ્ત થાય, આ પ્રકારની શ્રદ્ધાનો પ્રસક્ત જ નથી, વેદાન્તજ્ઞેદવિ-દેવ ચાંદમ્ સ્મૃત્યનુસાર સર્વવેદવેત્તા વેદાન્તકર્તા ભગવાને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં " મહં સર્વસ્ય જપતઃ પ્રમથઃ પ્રલયસ્તથા અદં સર્વસ્ય પ્રમથો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તેતે દત્તિ મત્વા મજન્તે માં પુષા માવસમાન્વિતાઃ " કત્યાદિ આગા કરી છે, તેથી કાપલભૂતિરિક્ત શુદ્ધબ્રહ્માકારણ-માયક ગીતાદિ પુણ્ય સ્મૃતિઓ નિરંપકાશ ન થાય એ પ્રકારે જ વેદાન્તવાક્યનો નિર્ણય કરવો ઉચિત છે. ઉપનિષદુક્ત વિષય અપ્રત્યક્ષ છે, તેથી તેવા અપ્રત્યક્ષ વિષયનો નિર્ણય શુદ્ધબ્રહ્માકારણમાયક ગીતાદિ પુણ્ય સ્મૃતિને અનુસરીને જ કરવો. કપિલસ્મૃતિ પણ નિરંપકાશ નથી, જે મુચુષ્ઠ પુરુષોત્તમપ્રાપ્તિના અધિકારી નથી તેવા અધિકારીને પ્રકૃતિથી અને પ્રાકૃતથી વિચિત પુરુષનું જ્ઞાન કરાવીને અહન્તામમતાનાંશાનન્તર સર્વથા નિરદક્ષીતિ સિદ્ધ કરાવીને તદનન્તર સ્વરૂપાવરિયતિ કરાવવામાં કાપિલ સ્મૃતિ પણ સાવકાશ જ છે. કપિલસ્મૃતિમૂલભૂત નિત્યાનુમેય શ્રુતિનો અને મહર્ષિપ્રત્યક્ષનો પણ વિરોધ નથી, કપિલાદિ મહર્ષિનો આશય અને તત્ત્વસ્મૃતિમૂલભૂત નિત્યાનુમેય શ્રુતિનું પણ તાત્પર્ય પ્રત્યક્ષ શ્રુતિથી અવિરુદ્ધ જ પદાર્થમાં છે. લોકમાં અને વેદમાં પ્રકૃતિભૂતિરિક્ત મહત્તરવાદિ પદાર્થની કપિલોક્ત પ્રકારે ઉપલબ્ધિ પણ થતી નથી; તેથી અન્યત્ર સાવકાશ કાપિલ સ્મૃતિનો સહક્રાચ કરીને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનુસાર જ ઉપનિષદ્વાક્યનો નિર્ણય કરવો ઉચિત છે.

૨. આ અતિદેશસ્ત છે, યોગસ્મૃતિ પણ સાંક્રાખ્યસ્મૃતિસમાન છે, તેથી સાંક્રાખ્યસ્મૃતિના નિરાકરણથી યોગસ્મૃતિનું પણ નિરાકરણ થઈ ગયું એમ બજાવું. હિરણ્યગર્ભની યોગ-સ્મૃતિમાં અને પાતમ્જલ દર્શનમાં ઈશ્વરંતરવતો અબ્યુપગમ છે, તેમાં વેદાન્તવિદિત મોક્ષ-સાધન યોગનું અભિધાન છે, તેના વક્તા હિરણ્યગર્ભ વેદવેદાન્તપ્રવર્તનમાં અધિકૃત છે, હિરણ્યગર્ભવાક્ય સર્વપૂજ્ય છે, પતમ્જલિ પણ સર્વમાન્ય છે, પાતમ્જલ દર્શનનું લાખ્ય પણ વ્યાસે કર્યું છે, અને યોગસ્મૃતિનું તો મૂલ પૂણ્ય શ્વેતાશ્વતંત્રાત્મક પ્રત્યક્ષ શ્રુતિ છે, આ પ્રકારે યોગસ્મૃતિ સાંક્રાખ્યસમાન નથી એમ શુદ્ધ ન કરી, જેદ પ્રકૃતિસ્વાતન્ત્ર્ય અને સોપાધિક ઈશ્વર આ ત્રણ વિષયમાં તો યોગસ્મૃતિ સાંક્રાખ્યસમાન જ છે, એટલું જ નહિ પરંતુ યોગ-

તથાત્વજ્ઞ શક્તિદ્વિધાદિ ભૂતચયે કરીને તૃતીયે વિલક્ષણત્વાદધિકરણ, અત્ર વિલક્ષણત્વ તર્કે કરીને અલબ્ધગતર્કત્વબોધક શ્રુતિઓનો સમન્વય; આધિત થાય છે કે; આધિત થતો નથી આ પ્રકારે સંશય, વિલક્ષણ અચેતન જગત્ ચેતન અલભ્યાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, અચેતન ગોમયમાંથી ચેતન, શ્રુતિકની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ચેતન પુરુષમાંથી અચેતન કેશાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે તેથી પૂર્વપક્ષીએ ઉક્ત વ્યાખ્યાનો વ્યભિચાર થાય છે, શુદ્ધ તર્કે કરીને વૈદિ. સમન્વય આધિત થતો નથી આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત ॥૩॥ હવે

સ્મૃતિમાં અલ્પહાત્મક પ્રધાનકારણવાદ સ્વીકાર્યો છે, ધ્વિર નિમિત્તમાત્ર જ છે એમ અબ્યુપગમ છે, ધ્યેય ધ્વિર ઉપાદાનકારણ ન હોવાથી તેના સકષ્ત યજ્ઞનું જ્ઞાન ન થવાથી ધ્યાનનો વિષય પણ અપૂર્ણ જ છે, સૃષ્ટિવ્યય હિરણ્યગર્ભને સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન નથી, તેનું જ્ઞાન સમ્પૂર્ણ હોય તોએ હીનાધિકારીને અર્થે તેણે તેટલું જ કથન કર્યું એમ માનવું યુક્ત છે, મનોનિગ્રહરૂપ સાધનાશમાં યોગસ્મૃતિનો વિરોધ ન હોવાથી વ્યાપ્તે તે દર્શનનું લાભ્ય પણ થયું તથાપિ મનોનિગ્રહવ્યતિરિક્ત વિભાગમાં યોગસ્મૃતિનો અને વ્યાસસિદ્ધાન્તનો વિરોધ સ્પષ્ટ જ છે, યોગસ્મૃતિદ્વારા ઉપનિષદનું ઉપનૃદ્ય અયુક્ત જ છે, તેથી હીનાધિકાર્યુપયુક્ત યોગસ્મૃતિનો પણ સરૂક્ષ્ય કરીને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાથી શ્રુત્યર્થસમન્વય સુદૃઢ કરવો. શ્વેતાશ્વતરમાં યોગનો ઉપદેશ છે તેથી યોગ વૈદિક હશે એ શક્ય નિવૃત્ત કરવાને અત્ર પૃથક્ અતિદેશસૂત્રથી સારૂખ્યસમાન યોગનું પણ પ્રસાંખ્યાન કર્યું.

૩. પૂર્વસિદ્ધ સમન્વયમાં સારૂખ્યસ્મૃતિનો અને તત્સમાન યોગસ્મૃતિનો અલ્પવાદમાં આધ ન આવતો હોય તથાપિ તર્કનો આધ આવે છે, યદ્યપિ વ્યાસમતાનુસારી જૈમિનિએ ઔત્પત્તિક સૂત્રમાં વેદનું નિરપેક્ષ પ્રામાણ્ય સ્થાપ્યું છે તથાપિ તે નિર્ણય સાધ્યધર્મવિષયક જ છે એમ અવ્યતિરેકમાર્થેનુપલબ્ધે સૂત્રાશયી પ્રતીતિ થાય છે, ઉપનિષદ તો સિદ્ધાલ્પવિષયક છે, મન્ત્રવ્યય એમ વિધાન પણ છે, તેથી યુક્તિએ, અનુચિન્તનરૂપ મનનમાં અપેક્ષિત તર્કનો પણ અવકાશ છે, જગત્ વિલક્ષણ છે, જગત્ અચેતન જડ મોહાર્ત્મક તુચ્છ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે, તેથી ચેતન જ્ઞાનાત્મક શુદ્ધ શબ્દપ્રમિત અલ-જગત્કારણ યર્થ શકતું નથી, દુષ્ટી અસ જીવ પણ વિલક્ષણ છે, તેથી તે પણ નિત્યનિરવધ્યાનદાત્મક અંશિ અલભ્યો અંશ યર્થ શકતો નથી; ક્રિમ્ય આ જગત્જીવનું અંશવૈલક્ષણ્ય વિજ્ઞાતઘ્નાવિજ્ઞાતઘ્ન શ્રુતિમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો જ્ઞાન્તિમાત્ર છે, તેથી વિલક્ષણતાબોધક તર્કનો ઉપજ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષથી ન કરતાં શ્રુતિથી જ કરવામાં આવે છે, ચેતનાચેતનવિભાગ શ્રુતિસિદ્ધ છે, તેથી શ્રુતિતાત્પર્ય ગોચર વૈલક્ષણ્યબોધક તર્ક પ્રામાણિક છે, મૃદસંઘીત ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં જૂતની અને ઇન્દ્રિયની ચેતનતા નથી, પરંતુ તત્તદલિમાનિની દેવતાની ચેતનતા છે, કારણ કે વિજ્ઞાતઘ્નાવિજ્ઞાતઘ્ન શ્રુતિમાં પણ ચેતનાચેતન વિશેષ કહ્યો છે, અને અમિર્ગાન્ મૂલ્વા સુલ્ખપ્રાપ્તિત્વ શ્રુતિમાં તો તે દેવતાની અનુપ્રવેશરૂપ અનુગતિ પણ દહી છે, ઇન્દ્રોઅર્ચ્યાઃ હન્તાહમિમાસ્તિન્નો દેવતાઃ શ્રુતિમાં દેવતાપદ તેજ આદિનું વિશેષણ છે, અને કૌપીતકિ આલણમાં ઇત્તા હૃદ્યે દેવતા અંદ્રેયમે વિભુદમાનાઃ શ્રુતિમાં દેવતાપદ પ્રાણ્યું વિશેષણ છે, તેથી શ્રુતિસિદ્ધવૈલક્ષણ્યક જગત્જીવનું કારણ અંશિ અલભ્ય યર્થ શકતું નથી, આ પ્રકારનો સારૂખ્ય તર્ક પણ અલ્પવાદનો આધ કરી શકે શકે એમ નથી, કાર્યકારણના વૈલક્ષણ્યને દ્વિપનાર સારૂખ્યને કાર્યનું અને કારણનું સપ, ધર્મે કરીને સારૂખ્ય વિવક્ષિત હોય તો તે વિવક્ષા યુક્ત નથી, તેવી વિવક્ષા લોક—

અસદિતિચેમ પ્રતિષેષમાત્રત્વાત ઇત્યાદિ પચ્ચ-અને કરીને અતુર્યઃ અસદિતિચેદિત્યધિકરણ્ય, “આ પ્રથમ અસદ્-હતુ” ઇત્યાદિ શ્રુતિએ કરીને વૈદિક સમન્વય બાધિત યાગ છે કે બાધિત થતો નથી આ પ્રકારે સંસાર, કારણ અસત છે એમ શ્રુતિ કહે છે તેથી સદ્ બ્રહ્મની કારણતાનો અસમ્બંધ

વિરુદ્ધ છે, કાર્યતુ અને કારણતુ સર્વશક્તિ સામ્ય હોય તો કાર્યકારણભાતની જ હાનિ પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રતિગત શુભમામ્ય સર્વશક્તિ મદદાદિ વિઘ્નિમાં ન હોવાથી-ચાકુર્ય મતમાં પ્રતિતિની અને મદદાદિની વિવક્ષણતા હોવાથી-પ્રકૃતિની પણ કારણતાનો બદલ પ્રાપ્ત થઈ જશે, અને તેથી જ પ્રતિકારણવાદના રક્ષણાર્થે વૈલક્ષણ્ય પણ સ્વીકારશે. તો તે જ વૈલક્ષણ્યહેતુથી બ્રહ્મકારણવાદ પણ સિદ્ધ થતાં વૈલક્ષણ્યહેતુ સામ્યને અનગીટ બ્રહ્મવાદ-રૂપ અર્થાન્તર મિદ્ધ કરે છે. કારણતુ અને કાર્યતુ સર્વ ધર્મે નદિ પરન્તુ કોષ્ઠક અમુક ધર્મે જ સામ્ય વિવક્ષિત હોય તો અતિપ્રસક્ત પ્રાપ્ત થાય છે, સચ્ચિદાનન્દરૂપ બ્રહ્મના સર્વશક્તિની જ રૂપે ચિદશક્તિની જ રૂપે અને આનન્દશક્તિની અનન્દશક્તિની વ્યુત્પત્તિ બ્રહ્મવાદમાં સ્વીકાર્ય છે તેથી તત્ત્વધર્મ તે-તે સામ્ય બ્રહ્મવાદમાં વિઘ્નમાન જ છે, અને તેથી સામ્યોક્ત વૈલક્ષણ્યહેતુ જ ‘સ્વરૂપાસિદ્ધ’ છે, જે ધર્મે કરીને પદાર્થાન્તરથી કારણની બાધિત થાય છે તે ધર્મે કરીને કારણતુ અને કાર્યતુ સામ્ય વિવક્ષિત હોય તો જે દેહત્વગોમયત્વાદિ ધર્મે કરીને વસ્તુવન્તરથી દેહગોમયાદિરૂપ કારણની બાધિત થાય છે તે દેહત્વગોમયત્વાદિ ધર્મે કેશશક્તિમાં નથી તેથી કેશશક્તિમાં કારણ દેહગોમયાદિ નથી એમ માનવાનો પ્રસક્ત પ્રાપ્ત થશે. ચેતન દેહમાંથી અચેતન હેતુઅન્તાદિની અને અચેતન ગોમયમાંથી ચેતન શક્તિમાંથી ઉત્પત્તિ દેખાય છે, તેથી વૈલક્ષણ્યહેતુ ‘આધારણ’ છે, અચેતન-દેહમાંથી અચેતન કેશશક્તિની અને અચેતન ગોમયમાંથી અચેતન શક્તિમાંથી ઉત્પત્તિ સ્વીકારતાં-વૈલક્ષણ્ય-હેતુ પૂર્ણોક્ત પ્રકારે ‘સ્વરૂપાસિદ્ધ’ છે, તેથી વૈલક્ષણ્યહેતુથી બ્રહ્મકારણત્વમાં વા મદદાદિના ચક્ષુષ્યત્વમાં બાધ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. ચેતનમાંથી અચેતનની ઉત્પત્તિનો નિષેધ-વિવક્ષિત હોય તો બ્રહ્મવાદમાં અચેતન અંશને જ નિષેધ છે, સર્વ જ સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મ છે ત્યાં આ ચેતન અને આ અચેતન એ વૈલક્ષણ્ય જ માન્યપ્રતીતિ છે, વૈલક્ષણ્ય તો કેવલ દેખાય છે, પરન્તુ વૈલક્ષણ્ય જ નથી, તેથી વૈલક્ષણ્યરૂપ માન્યપ્રતીતિ આશ્રયન કરીને શ્રુતિસિદ્ધ બ્રહ્મવાદથી વિરુદ્ધ પ્રત્યવસ્થાન સુક્ત નથી. સદ્કારણથી સદ્કારણની જ ઉત્પત્તિ બહુશઃ દર્શ્યમાન છે તેથી સામ્યથી ‘તુલ્ય-સલક્ષણ-અંશની સમ્પત્તિ’ વિવક્ષિત હોય તો પ્રકૃત જગતમાં પણ સદ્સમ્પત્તિ છે જ, જેમ રાત પુરુષમાંથી સત-કેશભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ સદ્ અક્ષરથી સદ્ વિષ્ણુ-ઉત્પત્તિનું મુદ્ગક્રમિતમાં શ્રવણ છે તેથી, મદ્માંથી મદ્ની ઉત્પત્તિ છે તેથી, યથાદર્શન અનુમદમાં પણ બ્રહ્મવાદમાં હોય નથી, આ સર્વ નૃસિંહના પાત્રોપનિર્ણયથી સિદ્ધ થાય છે, અને શ્રીપુરુષોત્તમજીએ શ્રીનૃસિંહતાપનીહીપિકામાં આ મર્વનું નિઃપ્રત્યુદ્ધ પ્રતિપાદન પણ કર્યું છે.

૪. અસદ્દાદ્દમમ આસીત શ્રુતિમાં જગતકારણને અસત્ કહ્યું છે તેથી કારણ અભાવ વા અસીદ્ધ છે એમ પણ શક્ય ન કરી, અગ્રે અસદ્દાદ્દનો નિષેધ કરવાનો છે તે નિષેધના અવધારણ્યએ જ પ્રથમ અસદ્દાદ્દ ઇત્યાદિ વચન કર્યું છે, તદ્દેક આનુસદ્દેવેદમમ આસીત શ્રુતિમાં મતાન્તરીય અસદ્દાદ્દનો અનુવાદ કરીને તદ્દનન્તર કૃતસ્તુ સ્તુત્ત સૌમ્યેવ સ્થાત્ ઇત્યાદિ શ્રુતિ તે અસત્તનો નિષેધ કરે છે, તેથી ‘અસદ્’ શ્રુતિ અગ્રિમ તનિષેધના અવધારણ્યએ

છે અને તેથી અજઞ્ઞકારણતાબોધક શ્રુતિનો અજઞ્ઞમાં સમન્વય આધિત છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, “કેમ અસત્માંથી સત્ થાય” ઇત્યાદિ શ્રુતિએ કરીને પૂર્વોક્ત શ્રુતિનો નિષેધ કરેલો છે તેથી સમન્વય આધિત નથી આ પ્રકારે મિદ્ધાન્ત ૪ ૥ હવે એને શિષ્ટાવરિમ્હાં અપિ વ્યાખ્યાતાઃ

છે, નાનાવિધ જગત્ એક અભાવમાંથી ક્યાંથી થઈ શકે? એક જ અભાવમાંથી નાનાવિધ કાર્ય કાંઈ પણ સ્થલે દૃષ્ટ નથી કે જ્યાંથી તેની કલ્પના પણ થઈ શકે. અભાવ કારણ છે એમ જે સ્વીકારે છે તે પણ પ્રાગભાવ નાના જ માને છે, અસત્ઃ કથં સજ્ઞાયેત શ્રુતિ અલીક અપુષ્પમાંથી પણ જગત્ની ઉત્પત્તિનો પ્રતિષેધ કરે છે, સદ્ અસત્ કાદયિત્ક વિકલ્પે કારણ હોય તો શ્રુતિમાં યુક્તિપુરસ્કાર તેવા કારણને દૂષણ ન આપ્યું હોત, તેથી અસત્ શ્રુતિમાં અસત્કારણવાદ ન હોવાથી તે શ્રુતિથી અજઞ્ઞવાદનો પ્રતિષેધ નથી, આ સર્વેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જગત્કારણ યાસ્કોક્તભાવવિધારાત્મકમત્તારદિન છે એમ જણાવવાને જ શ્રુતિમાં અસત્ પદનો પ્રયોગ છે, અસ્તિ નામની યાસ્કોક્ત ભાવવિધારાત્મક સત્તા નથી હોય તે સત્ અને ન્યાતેવો ભાવવિધારાત્મક સત્તા ન હોય તે અસત્ કહેવાય; એમ જણાવવાને શ્રુતિમાં અસત્ પદનો પ્રયોગ છે. નાસવાસીત્ નો સવાસીત્ ઇત્યાદિ ભાવવિધારાત્મક સત્તામાં પણ અસત્ પદ ભાવવિધારાત્મકસત્તારદિત સાદૃશ્ય પ્રધાનના નિષેધાર્થ છે અને તે સત્કતમાં સત્ પદ ભાવવિધારાત્મકસત્તાયુક્ત કાર્યના નિષેધાર્થ છે. ન સત્તાસત્ત્વ સદસત્ સ્થાલા શ્રુતિમાં સદસત્ પદ અવ્યક્તાવ્યક્ત અજઞ્ઞના નિષેધાર્થ છે, આ પ્રકારે અસત્ શ્રુતિમાં અસત્કત કારણ જ કહ્યું નથી તેમ નાસવાસીત્ ઇત્યાદિ સત્કતમાં સત્ કારણનો નિષેધ પણ પશ્ય કરેલો નથી, તેથી અસત્ ઇત્યાદિ અતિ પણ અજઞ્ઞવાદનો પ્રતિષેધ કરી શકતી નથી. અસત્ત્વ દ્વદમ્પ આસીત્ શ્રુતિ કાર્યપરત્વે યોજીને ઉત્પત્તિપૂર્વ કાલમાં આ કાર્ય અસત્ હતું એમ કહીને અજઞ્ઞકારણત્વાર્થ કાર્ય જગત્નો પ્રતિષેધ માનતાં પણ સત્કાર્યવાદ ધૃતિવિપ્રતિષિદ્ધ થઈ જાય છે એમ પણ ન કહેવું, ઉત્પત્તિપૂર્વ કાલમાં પણ જે જગત્નો પ્રતિષેધ છે તે કાર્યવસ્થાના જ નિષેધના અવધારણ્ય છે, કાર્ય સદા કારણાત્મક જ છે, તેથી સત્કાર્યવાદ શ્રુતિવિપ્રતિષિદ્ધ નથી, અગ્નિમ અસદ્વપચ્ચેસ સ્વર્ગમાં આ અર્થનું વિશેષ પ્રતિપાદન થશે. કાર્યનો કારણમાં લય થાય ત્યારે કાર્યગત સ્પૃહાત્વ સાવ્યવર્તવ પરિચ્છિન્નત્વ અશુદ્ધત્વ ઇત્યાદિ ધર્મોના સમ્મન્વય કારણ અજઞ્ઞને યશે અને તેથી અજઞ્ઞકારણવાદ સમન્વયજન્ય નથી એમ પણ ન કહેવું, શરાવાદિનો શ્રુતિકાર્યમાં લય થાય છે ત્યારે શરાવાદિ પણ શ્રુતિકાર્યમાણ્ય ભાવ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેથી શરાવાદિના સ્પૃહાસાવયવેત્તાદિ ધર્મ શ્રુતિકાર્યમાં દૃશ્યમાન થતા નથી, અને શરાવાદિ મહાપૃથિવીરૂપે પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે પરિચ્છિન્નત્વાશુદ્ધત્વાદિ ધર્મ દૃશ્યમાન થતા નથી, રુચકકટકાદિનો સુવર્ણમાં લય થાય છે ત્યારે રુચકાદિના ધર્મ સુવર્ણમાં દૃશ્યમાન થતા નથી, એટલું જ નહિ પરન્તુ તૈજસ પાત્રાદિ મહાદિસમ્મન્વયે દુષ્ટ થાય છે ત્યારે અગ્નિના સમ્મન્વયથી તે દુષ્ટકારણો પણ નારા થતાં પૂર્વે ભારને પ્રાપ્ત કરીને પાત્ર નિર્દોષ થાય છે એમ સ્મૃતિ છે, તૈજસ પાત્રાદિનો ચાપડાલક્ષ્મિમહાકલાપતિતાદિએ રેતો વિવશ્વમાં સરધિરાદિથી પુષ્કલ ઉપધાત કર્યો હોત તથાપિ અગ્નિસમ્મન્વયથી પૂર્વે ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી અજઞ્ઞવાદસાધક પુષ્કલ લૌકિક દૃશ્યન્ટ હોવાથી અને સાદૃશ્યમતસાધક એક લૌકિક દૃશ્યન્ટ ન હોવાથી અજઞ્ઞને કાર્યના દોષનો સંસ્પર્શ લયમાં પણ થતો નથી. સાદૃશ્યે જે દોષ કલા તે સર્વ અજઞ્ઞવાદમાં નથી પરન્તુ સાદૃશ્ય મતમાં જ છે, નિવિશેષ

આ એક સૂત્રે કરીને પચન્મય એતેનેત્યધિકરણ, સાદ્ધ્ય મત વૈદિક માર્ગથી સમીપ છે તેથી કેટલાક શિષ્ટો તેનો સ્વીકાર પણ કરે છે. પરન્તુ અણુમાયાકારણુવાદનો સ્વીકાર તો શિષ્ટો કદાપિ કરતા નથી, આ પ્રકારે તેમના તર્કો પૂર્વોક્ત ન્યાયે પૂર્ણતાથી પચસ્ત યથા જાણના, અત્ર શ્રીપુરુષોત્તમગોસ્વામી જાણ્યપ્રકાશમાં આપ્યા કરે છે કે “વિષયાદિ અસ્કુટ છે તેથી અને વિચારનો અભાવ છે તેથી આ કેવલ સૂત્ર છે. અધિકરણ નથી,” અને અન્ય તો-કાણાદિ સ્મૃતિઓએ કરીને વૈદિક સમન્વય આધિત થાય છે કે આધિત થતો નથી આ પ્રકારે સંસાર, આધિત થાય છે એ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ, આધિત થતો નથી આ પ્રકારે સિદ્ધાન્ત-એમ અધિકરણ રચે છે. ૥૫ ॥ હવે મોક્ષમાર્ગસૌવિમાર્ગથેત્ દ્વાલોક્યત્ આ એક સૂત્રે કરીને ધર્મક્રમોપતે રિત્યધિકરણ, ધર્મ જ સમવાયે કારણ છે તેથી બોધ્ય સંક્રમાશાયન્દનાદિ બોધનુ યર્થ જશે અને

મકૃતિમાંથી સવિશેષ શબ્દાદિમત્ કાર્ય, કારણની ઉત્પત્તિ નહિ અને કાર્યની ઉત્પત્તિ, ક્ષયમાં કાર્યધર્મનો સમન્વય, અત્સકાર્યવાદપ્રસક્ત, કારણમાં કાર્યના ક્ષયનન્તર કાર્યની ઉત્પત્તિના ક્રમનું કોઇ પણ નિયામક કારણ ન હોવાથી ક્રમનિયમાભાવ, નિયામક કારણના વિના જ ઉત્પત્તિક્રમમાં નિયમ માનતા આકસ્મિકવાદ પ્રાપ્ત થાય, અને નિયામક કારણ છે એમ માનતા નિયામક કારણ ઉત્પત્તિ કાર્ય કરે જ તેથી યુક્ત પુરુષોને પુનાઃખન્નનો પ્રસક્ત પ્રાપ્ત થાય. વેદોક્ત અર્થમાં શુષ્ક તર્ક મત્યવરયાન જ અયુક્ત છે, કારણ કે તર્કની પ્રતિષ્ઠા જ નથી, તર્ક નામ સ્ત્રો પ્રેક્ષિત યુક્તિ, એક તે કહે અને અન્ય તેનો અકુળીકાર જ ન કરે, અપિ સ્વતન્ત્ર અને તે ની મતિએ, વિવાદવિષય તો એક જ તે કાંઇ યુક્તિથી દ્વિરૂપ યર્થ જતો નથી, લોકવૈયગ્યથી ઉભય વાદોના દષ્ટાન્ત સમ્રમ તેથી નિયામક હેતુનો અભાવ, આ પ્રકારે તર્કની પ્રતિષ્ઠા જ નથી, તથાપિ તર્કમાં અપ્રતિષ્ઠા દોષ ન રહે એમ અનુમાન કરીએ-કોઇ પણ તર્ક પ્રતિષ્ઠિત જ નથી એમ તો ન કહી શકાય, ભવદ્વારનો જ ઉચ્છેદ યર્થ જન્ય, “ધર્મસાસ્ત્રાવિરોધી તર્ક આર્થ ધર્મોપદેશનું જ અનુસન્ધાન કરે તે ધર્મ જાણે છતર નદિ” ઇત્યાદિ સ્મૃતિ પણ છે, તેથી સાવધ તર્ક પરિહારીને નિર્દોષ તર્ક પ્રતિપચ્ચ છે-એમ પણ પૂર્વપક્ષોએ તર્કપ્રતિષ્ઠાન દોષ ન પરિહરવો, કારણ કે અવિમોક્ષપ્રસક્ત તો તથાપિ તદ્વચ જ રહે છે, ધર્મવાદીને નિર્દુષ્ટ તર્ક મલી આવે છે તથાપિ પ્રકૃતિવાદીના તર્કને તો અપ્રતિષ્ઠા દોષથી અવિમોક્ષપ્રસક્ત જ છે.

૫. સાદ્ધ્ય મત તો વૈદિકમત્યાસન છે તેથી કોઇક શિષ્ટ તેનો આદર-પરિચ્છેદ પણ કરે છે, પરન્તુ અણુમાયાકારણુવાદનો પરિચ્છેદ તો સર્વથા શિષ્ટ કરતા નથી, તેથી તેમના તર્કનો તો પૂર્વોક્ત તર્કપ્રતિષ્ઠાન દોષથી અત્યન્ત નિરાસ થયો જાણ્યો, આ કેવલ અતિદેશમય છે, અધિકરણ નથી, કારણ કે વિષયાદિ સ્કુટ નથી અને અમુક વિષયની મીમાંસા પણ અત્ર કરી નથી.

૬. દ્વયંતે સૂત્રથી વૈલક્ષણ્ય દોષનો પ્રતિવેષમાત્રવાત્ સૂત્રાંશથી અસંત્રકારણુવાદનુપપત્તિનો, દ્વાન્તસદ્માવાત્ સૂત્રથી અસામન્જસ્યનો અને તર્કોપરિષ્ઠાન સૂત્રથી અન્ય ઉત્પ્રેક્ષિતમાણ્ય કારણુદોષનો પરિહાર કરીને કાર્યદોષપરિહારાર્થ આ સૂત્ર આરમ્ભે છે. સોકાનયત્ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં ચેતનશ્લોકવિષયક ઉપક્રમ કરીને ચેતન અભ્યાસી સૃષ્ટિ ક્રાંતે તન્નુન્યાયે તદનુપવેશથી વિજ્ઞાનશાધિજ્ઞાનય શ્રુતિમાં કાવવિમાન દર્શાવ્યો, પરન્તુ “અસ્પૃહ્યમનુ” શ્રુતિથી ધર્મ તો નિર્વિશેષ હોવાથી આ કાર્યવિભાજ ઉપપન્ન નથી, એમ ન કહેવું, અસ્પૃહ્યમનુ શ્રુતિથી

લોકતા જીવ ભોગ્ય યર્થ જશે આ પ્રકારે સંશય કરીને, જેમ લોકમાં કટકકુણ્ડલાદિનું કારણ સુવર્ણ જ છે અને તે કટકકુણ્ડલાદિ સુવર્ણથી અનન્ય પણ છે તથાપિ કટક કુણ્ડલ યર્થ જતું નથી તેમ જ ભોગ્ય ભોક્તૃ યર્થ જતું નથી આ પ્રકારે સમાધાન કર્યું છે; અર્થ ભાષ્ય-પ્રકાશમાં શ્રીપુરુષોત્તમજી લખે છે કે “અત્ર અધિકરણવિભાગ અભ્યવસ્થિત છે, કેટલાક કાષ્ઠ રચેલે અને અન્યોએ અન્યત્ર અધિકરણસમાપ્તિ કરી છે, શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે તે આ સૂત્રને અધિકરણ ન લેખતા કેવલ સૂત્રમાત્ર જ સ્વીકારે છે, કારણકે કવચિત્ પણ ‘અધિકરણ’ શબ્દ અત્ર ભાષ્યમાં નથી, “સૂત્રત્રયમાહ” એમ સૂત્રત્વે કરીને જ કથન છે, તથાપિ બોધસુગમતાર્થ વિધયની એકતા લઈને અસત્ સૂત્રથી આરંભીને આ મોક્ષપાપત્તે: સૂત્રપર્યન્ત એક અધિકરણ સ્વીકારવામાં દોષ નથી, “અધ્યમાં અધિકરણવિભાગ તો વિવક્ષાભેદે જણાય છે ॥૬॥

લૌકિકવિશેષરહિત બ્રહ્મ કારણ છે, લયદશામાં ભોક્તૃભોગ્યભાવકૃત પરસ્પર વિભાગ નિવૃત્ત યર્થને કાર્ય કારણાત્મક યર્થ ભવ્ય છે, કાર્ય સર્વથા કારણાત્મક યર્થ જતાં કારણમયી પુનઃ ઉત્પત્તિ થતાં જેમ લોકમાં કટકકુણ્ડલાવાનો ઉપમદ્દે યાં પછી સુવર્ણરૂપતા પ્રાપ્ત થયે પુનઃ કારણદશામાં કટકકુણ્ડલ થાય છે અને કુણ્ડલ કટક થાય છે તેમ સ્થિતિ-દશામાં ચેતન ભોક્તા સક્રિય-દનાદિરૂપ યર્થ જશે અને અચેતન ભોગ્ય ચેતન ભોક્તા યર્થ થવાથી આ ચેતનાચેતન કાર્યવિભાગ ઉપપન્ન નથી, એમ ન કહેવું. જેમ લોકમાં સુવર્ણકારણક કટકકુણ્ડલ સુવર્ણાનન્ય છે, તથાપિ લોકમાં કટક કુણ્ડલ કહેવાતું નથી અને કુણ્ડલ કટક કહેવાતું નથી, તેમ લયદશામાં કાર્ય કારણાત્મક જ યર્થ ભવ્ય છે તથાપિ સ્થિતિ-દશામાં ભોગ્ય ભોક્તા થતું નથી અને ભોક્તા ભોગ્ય થતા નથી. આ ખેડ પાદીના મતનો અભ્યુપગમ કરીને કહ્યું, ભસ્તુતઃ બ્રહ્મચાદમાં તેા મહુ દ્વામ પ્રજાયેય શ્રુત્યુક્ત ધરણથી જ બુદ્ધભવન અને પ્રકર્ષ સિદ્ધ છે તેથી પ્રથમથી જ ચેતનાચેતન વિભાગ કરીને તે તે રૂપે તે તે ભોક્તૃભોગ્યમાં પ્રવેશ કરે છે, તેથી બ્રહ્મચાદમાં તેા દોષનો લેશ નથી; આ પ્રકારે અત્ર યુક્તિથી વિજ્ઞાનચાવિજ્ઞાનજ્ઞ શ્રુતિમાં વિભાગભાવરૂપ કાર્યદોષનો પરિહાર કર્યો. પ્રજ્ઞાવચર્યામાં તેા વિભાગભાવ જ છે તથાપિ દોષ નથી, કારણકે આ વિજ્ઞાન અને આ અવિજ્ઞાન એમ બ્યવહાર જ તે અવસ્થામાં નથી, તેથી તે બ્યવહારના ભક્ષ્યની બીતિ જ નથી. અત્ર અધિકરણવિભાગ અતીવ અભ્યવસ્થિત છે, કેટલાક સમમ સૂત્રથી ત્રયોદશસૂત્ર-પર્યન્ત સમ સૂત્રનું એક જ અધિકરણ મુજે છે; અને કેટલાક સમથી એકદશપર્યન્ત સૂત્રનું એક અધિકરણ દ્વાદશ એક જ સૂત્રનું દ્વિતીય અધિકરણ અને ત્રયોદશ એક જ સૂત્રનું તૃતીય અધિકરણ મુજે છે, “શ્રીમદ્વાચાર્યચરણે તેા ‘અધિકરણ’ ન લેખતા કેવલ ‘સૂત્ર’ જ સ્વીકારે છે, કારણકે કવચિત્ પણ ‘અધિકરણ’ શબ્દ અત્ર ભાષ્યમાં નથી, “સૂત્રત્રયમાહ” એમ ‘સૂત્રત્વે’ કરીને જ કથન છે, તથાપિ બોધસુગમતાર્થ વિધયની એકતા લઈને ‘અસત્ સૂત્રથી આરંભીને ‘મોક્ષપાપત્તે: સૂત્રપર્યન્ત એક અધિકરણ સ્વીકારવામાં દોષ નથી” આ પ્રકારે શ્રીપુરુષોત્તમજીના શબ્દનો ઉપન્યાસ કરીને અધિકરણસંક્રમદકાર નિર્ભયરામ-ભટ્ટજી ‘અધ્યમાં અધિકરણવિભાગ તો વિવક્ષાભેદે જણાય છે’ એમ અનુમાન કરે છે, પરંતુ ચિત્રણકાર શ્રીગિરિધરજી અત્ર શ્રીપુરુષોત્તમજીના શબ્દનો ઉપન્યાસ કરીને આગા કરે છે કે “અત્ર અધિકરણવિભાગ ભાષ્યાનુરોધી નથી પરંતુ અસ્તિ છે, અને તેથી નિર્ભય-રામની ઉક્તિએ નિરામ થયો જાયવે.”

૩૮ મુદ્રામાં સામ્પ્રદાયિક પુસ્તકાલય !

શ્રીમદ્વૈષ્ણવપરિપત્ત અને પુષ્પિભક્તિમુદ્રા આ ઉભય પ્રયત્નનું એક સર્વદેશ્ય પરિણામ આ છે કે સામ્પ્રદાયિક વાચનમાં પણ વૈષ્ણવોની અભિરુચિ પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામી છે. પુણ્યપત્તનમાં પુષ્પિભાગીય બે મંદિરો છે ૧. શ્રીનાથદ્વારસ્થ શ્રીગોપેશ્વરલાલજીનું અને ૨. સુરતિસ્થ શ્રીમજ્જરતલાલજીનું, પ્રથમ મંદિરમાં શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીનું અને દ્વિતીયમાં શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીનું સ્વરૂપ વિરાજે છે, તેથી તે મંદિરો શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીના અને શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીના મંદિરમાં મુખ્યાલ પ્રદક્ષાદળભાઈ વેણીરામ એક અનુકરણીય આલણ વૈષ્ણવ છે. આ મંદિરમાં સેવા કીર્તન અને સમાધાન એમ ત્રિવિધ પરિચાર ઉક્ત પ્રદક્ષાદળભાઈ કરે છે, જોઈશું જ નહિ પરંતુ રાત્રિએ પણ ઉપસ્થિત વૈષ્ણવજનની સમક્ષ સામ્પ્રદાયિક ગ્રન્થો સુંદર લાવપ્રધાન રીતિએ વાંચે છે. પુણ્યપત્તનમાં યત્કિંચિત્ પણ જગૃતિ દેશ્યમાન થાય તો તે સુરતિસ્થ ગોસ્વામી શ્રીમગનલાલજીની અને તદ્દીન શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીના પ્રદક્ષાદળભાઈ પ્રતિ કૃપાવિશેષનું જ ફલ છે. સહસ્ત્રાવધિ વૈષ્ણવો આ લાવુક અને સમાધાનનિપુણ મુખ્યાલના સમાગમની આકાંક્ષા રાખે છે. વૈષ્ણવો અત્ર પ્રાયઃ મહાગાનાં દર્શન કર્યા પછી જ ભગવદ્દત્ત નિજ વ્યાવૃત્તિમાં કાલનિર્ગમન કરે છે, પ્રાતઃકાલે પોડરા ગ્રન્થાદિતું અને રાત્રિએ શ્રીગુણોધિનીજીનું યથાયાદ્ય શ્રવણ કરે છે. અત્યલ લાવુક વૈષ્ણવોની આ રમણીય અભિરુચિના પોષણાર્થ એક સામ્પ્રદાયિક પુસ્તકાલયની યોજના કરવાની વાર્તા થતાવાર જ પ્રદક્ષાદળભાઈ તે સેવા પ્રતિ પણ બદ્ધપરિકર થયા, અને વૈષ્ણવો પ્રતિ તેમની અપ્રતિમ પ્રતિભાથી જ દશેક દિવસમાં જ શતદ્વય મુદ્રાનો સંગ્રહ પણ ઘર્ષ ગયો.

સામ્પ્રદાયિક પુસ્તકાલયના ત્રણ વર્ગ છે. તૃતીય વર્ગનાં પુસ્તકાલયોમાં સામ્પ્રદાયિક સર્વ મુદ્રિત સુવાચ્ય લાપાગ્રન્થોનાં દર્શન થાય છે. દ્વિતીય વર્ગનાં પુસ્તકાલયોમાં તન્મૂલ-સંસ્કૃત ગ્રન્થોનાં પણ દર્શન થાય છે, અને પ્રથમ વર્ગનાં ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકાલયમાં તો ચાવતપ્રાપ્ય મુદ્રિત જ નહિ પરંતુ હસ્તલિખિત ગ્રન્થોથી પણ નેત્ર શીતલ થાય છે. શત મુદ્રામાં તૃતીય વર્ગનું પુસ્તકાલય મુખે સિદ્ધ થઈ જાય છે. દ્વિતીય વર્ગના પુસ્તકાલયમાં સદૃશ મુદ્રા પર્ણામ છે, અને પ્રથમ વર્ગના પુસ્તકાલયમાં તો જ્યેષ્ઠી મુદ્રા સંગ્રહિત થાય તે સર્વનો સંદિનિયોગ મુશકય જ છે. શ્રીમદ્વૈષ્ણવપરિપત્તભક્તિ સંસ્થાનું પુસ્તકાલય પ્રથમ વર્ગનું હોવું જોઈએ, અને સ્વદેશ્ય પણ ગ્રામમાં ન્યાં પુષ્પિભાગીય સૃષ્ટિ હોય ત્યાં તૃતીય વર્ગનું તો પુસ્તકાલય આવશ્યક જ છે. પુણ્યપત્તનમાં આ મંદિર મહારાજ લાવખેલ કેસના ચરવીર શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીયદુનાથજીએ નિજ લાલજી શ્રીધન-શ્યામલાલજીને સામ્પ્રદાયિક ગ્રન્થોમાં સુનિપુણતા ગ્રામ કરાવવાના ઉદ્દેશથી જ સ્થાપ્યું છે, અત્ર મુખ્યાલ જેવા સમર્થ નેતા છે, અને તેજ વૈષ્ણવો પણ આસમૃદ્ધ નથી, તેથી દ્વિતીય વર્ગનું પુસ્તકાલય સુચુક્ત છે.

આ પુસ્તકાલયનું અગ્રિમ જ્ઞાન્ત વાંચવાથી જાણી શકે સંગ્રહિત ૨૪૪) મુદ્રામાંથી અર્ધ ૧૨૨) તો અઘાપિ શેષ છે, અર્થાત્ અર્ધ ૧૨૨) મુદ્રાનો જ વ્યય થયો છે, તેમાં

પણ ૮૩૩૩ જા તો સંસ્થાસ્થાપનનો જ વ્યય છે. પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકોનો જ વ્યય વિશેષ થવો જોઈએ અને તે અન્ન માત્ર ૩૮ ૮૩૩૩ જ છે. કાશીથી અને મુંબાઈથી જે ગ્રંથો વિક્રીત લીધા તે વિનાના સર્વ જ ગ્રંથ ભેટ મળ્યા છે. શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીજીવનલાલજીએ એકાદશ ગ્રંથો પુસ્તકાલયને ભેટ આપ્યા છે, અને શ્રીમદ્ગોસ્વામી ચિ. શ્રીમજ્જરતનલાલજીએ નિજ મંદિરમાં આ પુસ્તકાલય સ્થાપવાની આજ્ઞા આપી છે એટલું જ નહિ પરંતુ આ મંદિરમાં ગ્રીધનશ્યામલાલજીને અર્થે જે ગ્રંથસંગ્રહ કરેલો તે પણ આ પુસ્તકાલયમાં અર્પવાની સદ્વિચ્છા જણાવી છે, તેથી આ ઉભયે ગોસ્વામી ખાલકોના આપણે સર્વ ઋણી છીએ.

આ પુસ્તકાલય પ્રતિ ઉક્ત ખાલકોની આવી કૃપા છે તેથી યજ્ઞદરાવાલા શેઠ ઝવેરચન્દ્ર લક્ષ્મીચન્દ્રવાલા ચીમનલાલભાઈએ ૧૦૧ મુદ્રાના મહ્યનાં અષ્ટાદશ પુરાણ આ પુસ્તકાલયને ભેટ કર્યાં છે, તેથી તેમનો ઉપકાર અવિસ્મરણીય છે. આ વૃત્તાન્ત હું લખું છું ત્યારે સુરતિસ્ય શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીગિરિધરલાલખાવાના પરમકૃપાપાત્ર અને મુખ્યાપુરીમાં કન્દવાટિકામાં નિવાસ કરતા લાટગાતીય એક વૈષ્ણુવાગ્ધોષી પેટલાદના શ્રીદેવ આ ગ્રંથોલયાર્થે ૧૮ ગ્રંથ અને શત મુદ્રા મારા હસ્તમાં અર્પીને આત્યન્તિક દાસ્યની જ સૃષ્ટિથી નિજ નામ પ્રકટ કરવાનો મને નિષેધ કરે છે, તેથી એમનો આપણા પ્રતિ નિષ્ક્રમ ઉપકાર અધિક પ્રકાશે છે. આ ઉભયે સદ્વૈષ્ણુઓ આ ગ્રંથાલય પ્રતિ સદાસર્વદા એવો જ ભાવ રાખો અને ઇતર પણ આવી સંસ્થાઓને સદાય કરવાનું પ્રભુ તેમને દીધાંયુષ્ય અર્પો.

જે જે વૈષ્ણુઓએ જે જે સામ્પ્રદાયિક ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે તેમને એક જ પત્ર લખવાથી તેઓએ કૃપા કરીને તે તે ગ્રંથો અન્ન ભેટ મોકલ્યા છે. આ સર્વ વૈષ્ણુઓની કૃપા વિના વાસ્તવિક ૩૮ જ મુદ્રાનાં વ્યયથી આપણે આનું પુસ્તકાલય સ્થાપવાને ભાગ્યવાન થયા ન હોત. રા. વાડીલાલભાઈએ પુષ્ટિલક્ષિતમુદ્રાના પ્રાપ્ય સંગ્રહની ભેટ કરીને, નડીઆદવાલા ત્રિભુવનદાસે ૨૧ ગ્રંથો ભેટ કરીને, રાજનગરસ્ય હરિદાસ ઝવેરદાસે ૧૮ ગ્રંથો ભેટ કરીને, રા. રા. લક્ષ્મીભાઈ પ્રાણવક્ત્રભદાસે ૮ ગ્રંથો ભેટ કરીને, દિવાન સાહેબ પટવારીએ ૬ ગ્રંથો ભેટ કરીને, રા. દામોદરદાસ રેવાદાસે ૪ ગ્રંથો ભેટ કરીને, મગનલાલશાસ્ત્રીએ ૬ કૃપાઓ અને ૩ ગ્રંથો ભેટ કરીને, રા. રા. નાનુભાઈ નાસાયણદાસે ૨ ગ્રંથો ભેટ કરીને, બોરસદવાલા ચીમનલાલ શાસ્ત્રીએ મુંબાઈની કેસરીઆ મંડલીએ અને મુંબાઈના રા. રા. મુલજીભાઈ નાયજીએ એકેક ગ્રંથ ભેટ કરીને આપણને સદાસર્વદા ઉપકૃત કર્યા છે. આ સર્વ સદ્વૈષ્ણુઓ પ્રતિ એ જ વિનંતિ છે કે જે સદ્ભાવ આપે આ પુસ્તકાલય પ્રતિ ફાર્જો છે તેનો નિર્વાહ કરશે; અને આપના સન્નિધિને પણ અમારા પ્રતિ એવો જ ભાવ દર્શાવવા પ્રેરશે.

હવે આપણું લઘ્ય કર્તવ્ય આ રહે છે કે (૧) આ ગ્રંથોનું રક્ષણ અને પરિશીલન કરવું, (૨) દ્વિતીય વર્ગનું અનુકરણીય આપણું પુસ્તકાલય યાય એમ પ્રયત્ન કરવો, અને (૩) આપણા ખાલકોને અવકાશે આ મંદિરના શિક્ષણચક્રમાં મોકલવા, જેથી બાલ્યપ્રસ્થમાં જ તેમના હૃદયપર આપણા ઉત્તમોત્તમ પ્રુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તોની મુદ્રા મુદ્દ રહે. શ્રીખાલકૃષ્ણલાલજી આપણા આ મનોરથ પરિપૂર્ણ કરે.

શ્રીવાલકૃષ્ણ પુસ્તકાલયમાં વિરાજમાન ગ્રન્થોની નામાંવાલિ.

૧૮. શ્રીમદ્ગોસ્વામી ૧૦૮ શ્રીજીવનલાલ-
જી મુદ્રામપુરીનિવાસી તંત્રધી લેટ.
૧ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.
૧ ઉપદેશમીમાંસા.
૧ શંકરજીવંતીવ્યાખ્યાનમાલાનું અવલોકન
૧ વૈષ્ણવદિગ્દશિકા, મજાબાપા.
૧ " " , ગુર્જર બાપા.
૧ " સંક્ષિપ્ત આદિક.
૧ મૂર્તિપૂજા.
૧ અવતારમીમાંસા.
૧ શારદામધુર્મપ્રકરણન્યાયનીહારભાસ્કર.
૧ શુદ્ધ વિચારની રક્ષા.
૧ વૈદિકાવૈદિકવિચાર.
૪. શ્રીખાલકૃષ્ણલાલજીના મંદિર તંત્રધી
લેટ.
૧ શ્રીકૃષ્ણજન્મખણ્ડ, બાપામાં.
૧ ભકિતગાનતરંગિણી.
૧ વિદ્યજનગોષ્ઠી.
૧ ભકિતસુબોધગદ્યપદમાલા.
૧૯. વગદરાવાલા શેઠ ઝવેરચંદ્ર લક્ષ્મી-
ચંદ્ર તંત્રધી લેટ આવેલાં અષ્ટાદશ
મહાપુરાણ.
૧ વિષ્ણુપુરાણ.
૧ વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ.
૧ વામનપુરાણ.
૧ વરાહપુરાણ.
૧ કૂર્મપુરાણ.
૧ મત્સ્યપુરાણ.
૧ વાયુપુરાણ.
૧ પદ્મપુરાણ.
૧ નારદપુરાણ.
૧ ગરુડપુરાણ.
૧ બ્રહ્માવડપુરાણ.
૧ બ્રહ્મપુરાણ.
૧ બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ.

- ૧ અગ્નિપુરાણ.
૧ ભવિષ્યપુરાણ.
૧ શિવપુરાણ.
૧ લિંગપુરાણ.
૧ માર્કંડેયપુરાણ.
૧ રુદ્રપુરાણ.

૧૯. શેઠ રણછોડદાસ વરજીવનદાસ પેટ-
લાદી તંત્રધી લેટ.
૨ શ્રીનાથજીની પ્રતિમાંસખંધી ચર્ચા.
૨ ભકિતપોષણ.
૨ શ્રીસર્વોત્તમજી.
૨ વિવેકધૈયાશ્રય તથા ભકિતવર્ધિનીની ટીકા,
ધંધુકાના દુલસીદાસ લલ્લુભાઈ કૃત.
૧ નવરત્ન.
૧ બ્રહ્મસંપ્રદાય,
૧ શ્રીવદ્ધભાચાર્યનું જીવનચરિત્ર તત્ત્વ-
બોધ ઇત્યાદિક વાર્તાિક.
૧ શ્રીમદ્વદ્ધભાચાર્યનું જીવનચરિત્ર, ઇંગ્રેજી.
૧ શ્રીવદ્ધભાચાર્યજીની દિલસુધિ અને દી-
ચિત્ર, ઇંગ્રેજી.
૩ નિત્યપાઠ તથા મુખ્યપાઠ ધોલ ઇત્યાદિ.
૧ શ્રીમદ્ભાચાર્યચરણનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર
તત્ત્વજ્ઞાન હિપેશ વીંગરે.
૧ નિરાધલક્ષણ.
૧. ૨ા. ૨ા. વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ
તંત્રધી લેટ.
૧ પુષ્ટિભકિતમુદ્રાના સર્વ પ્રાપ્ય અષ્ટો.
૨૧. શેઠ ત્રિભુવનદાસ પીતામ્બરદાસ નદી-
યાદવાલા તંત્રધી લેટ.
૧ મનુષ્યકર્તવ્ય.
૨ જોપીગીત, સમલોકિ.
૧ જોપીગીતટીકા.
૧ શ્રીગોવર્ધનનાથજીનું પ્રાકટ્ય.

૧ વલ્લભાખ્યાન અને મૂલપુરુષ.

૧ ભકિતહંસ.

૧ જલભેદ અને પંચ પદ્ધાનિ.

૧ પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા ભેદ.

૧ દુઃસંગવિદ્વાનનિરૂપણ.

૧ ભકિતવર્ધિની.

૧ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિ.

૧ શ્રીયમુનાજીક.

૧ બાલબોધ.

૧ અંતઃકરણપ્રબોધ.

૧ સિદ્ધાન્તરહસ્ય.

૧ ભવેકધૈર્યાશ્રય.

૧ નવરત્ન.

૧ માધવતીર્થને ઉત્તર.

૧ સંન્યાસનિર્ણય.

૧ ઉપદેશશંકાનિરાસવાદ.

૧૮. શેઠ હોરદાસ ઝવેરદાસ અમદાવાદવાસી
તરફથી ભેટ.

૧ શ્રીમુખોધિનીજી, ફલપ્રકરણ.

૧ રસિકધોલપદ્મસંગ્રહ.

૧ અષ્ટાક્ષરનિરૂપણ.

૧ શ્રીયમુનારતોતરત્નાકર.

૧ વલ્લભાખ્યાન.

૧ શ્રીસર્વોત્તમરતોત્ર.

૧ શ્રીગોકુલનાયજીકૃત વચનામૃત.

૧ સ્વધર્મબોધક.

૯ સ્વધર્મવર્ધક અને સંશયછેદકના અંક,

૧ થી ૧૬ નાં પુસ્તક ૬.

૧ સ્વધર્મવર્ધક અને સંશયછેદકના અંક,

૧૫ અને ૧૬ મું પુસ્તક એકાવધારાનું.

૮. રા. રા. લલિતુભાઈ પ્રાણવદલભદાસ
નડીઆદવાસી તરફથી ભેટ.

૧ નિમખ, આશ્ચર્યપ્રકરણ.

૧ શ્રીકૃષ્ણસીમામૃત ભાગ ૧

૧ કામાખ્યદોષનિરૂપણ.

૧ અભવાદ.

૧ શાસ્ત્રીય વિચાર.

૧ શ્રીવલ્લભચરિત્ર, અભવાદ સાથે.

૧ પુષ્ટિમાર્ગ, ઇંગ્રેજી.

૬. દિવાનસાહેબ રણછોડભાઈ વૃન્દાવન-
દાસ પરવારી તરફથી ભેટ.

૧ રાધાકૃષ્ણતરવ.

૧ ભાગવતશંકાનિરાસવાદ.

૧ અભવાદ.

૧ ભેદાભેદરત્નપનિર્ણય.

૧ પદ્માવલમ્બન.

૧ પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્ત.

૪. દામોદરદાસ રેવાદાસ.

૧ કીર્તન રત્નાકર.

૩ વૈષ્ણુધર્મપ્રકાશના અંક ૩.

૩. શાસ્ત્રી મગ્નલાલ ગણપતિરામ
તરફથી ભેટ.

૧ ગાયત્રીભાષ્ય, તૃતીયાદિતિ.

૧ અધિકરણસંગ્રહ.

૧ પ્રચાનેરત્નોકર.

૨. નાનુભાઈ નારાયણદાસ તરફથી ભેટ.

૧ વિદ્વન્મણ્ડન.

૧ ભકિતપ્રકરણ.

૧. કેસરીઆ મંડલી તરફથી ભેટ.

૧ વિચિત્રિ.

૧. ચીમનલાલ હરિશંકર શાસ્ત્રી બોર-
સદવાસી તરફથી ભેટ.

૧ પોંડશ અંક.

૧. શેઠ મૂળજીભાઈ નાયજી મુંબાઈવાસી
તરફથી ભેટ.

૧ ભકિતઆર્જનું રહસ્ય.

विक्रीत प्रन्योनी नामावालि.

२१) ना। काशींथी पुस्तका विक्रीत यथा ते
पुस्तकानी नामायसि.

- ૧૫) અણ્ણભાષ્ય અંક ૧૫
૨) શ્રી સુબોધિનીજી અંક ત્રણ
૫) નિર્બંધ અંક ૫
૨૧ વિદ્વન્મણ્ડન એક ૧
૨) જ્ઞાનસુત્રમરીચિકા અંક ૨
૨) પ્રરથાનરત્નાકર અંક ૨
૨) ભક્તિમાર્ત્તકર અંક ૧
૧) શુદ્ધાદૈત્યમાર્ત્તકર અને પ્રમેય-
રત્નાણ્ણવ અંક ૧
૧) ભાવપ્રકાશિકા અંક ૧
૧) જ્ઞાનવાદ અંક ૧
૧) શ્રી વસુભાષ્ટક અને ચતુર્વેદોક્તિ
ભાષામા

॥३॥

U. _____

૧૨ાજા રૂપીએ ૭ આતા

કમિશન બાદ.

આકા. રૂ. ૨૧) = 11

કુલ ખર્ચ ૩૮.૦૫

१६।।।।। भु'भा'प्र'थी विहीत यथा ते पुस्तकानि
नाभाषति

- १॥ वासविष्यपुराण १
१) पौडसमन्वती दीक्ष
०॥ पुष्टिमुपाकर
४) योराक्षी वैष्णवनी गार्गा
१) नारदपंचरात्र
०॥ आशौचनिर्णय
०) ज्ञा आलणोष
४॥ क्षरसागर
०॥०॥ नित्यनियमना पाठ तथा धोस-
नां पुस्तको नंग २ रा. रा. लक्ष-
लार्ध छगनवाडा.
२॥ नित्यनियमना पाठ नंग ६,
८१ अंथ वाला पुस्तको.
०॥०॥ नित्यनियमना पाठनां क्षया
पुठानां पुस्तको नंग ७

9311

-) નિત્યનિયમનો 'પાઠ' પાઠ
પ્રેક્ષક ૧

94117

પુના રવિવાર પેઠમાં શ્રીબાલકૃષ્ણલાલજીના મંદિર નંબર ૭૬૦ માં સ્થાપિત
શ્રીબાલકૃષ્ણ પુસ્તકાલયનો વિક્રમ સંવત ૧૯૭૧ માઘ કૃષ્ણસપ્તમી ૭ થી
વિક્રમ સંવત ૧૯૭૪ માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ નવમી સુધીનો આયોજ્ય.

૪

૬

- ૨૫) શેઠ ભૂખણદાસ નારાયણદાસ રવિવાર પેઠ
૧૯) શેઠ સુનીલાલ મોતીરામ ભવાની પેઠ
૧૫) દુકાનના ૨) પ્રદ્વાદશભાઈ
૨) મણુભાઈ
૧૫) શેઠ હરગોવિન્દદાસ ઉગરચંદ વેતાલ પેઠ
૧૫) શેઠ પુરુષોત્તમદાસ અમીચંદ રવિવાર પેઠ
૧૧) શેઠ કેવલદાસ વસ્તારામ
૧૦) શેઠ ગણુપતદાસ દલહારામ વેતાલ પેઠ
૧૦) શેઠ મગનલાલ સાંકલચંદ રવિવાર પેઠ
૧૦) શા. ધનજી અમથાલાલ
૧૦) શા. નગીનદાસ બાલુભાઈ ભવાની પેઠ
૬) શા. સાંકલચંદ કસળચંદ રવિવાર પેઠ
૫) શા. મણુદાસ પાનાચંદ
૫) શા. સેવકરામ ભાઈચંદ વેતાલ પેઠ
૫) શા. વાડીલાલ નરોત્તમદાસ વેતાલ પેઠ
૫) શા. મોતીલાલ ગિરિધર રવિવાર પેઠ
૫) શા. ઉગરચંદ દલીચંદ વેતાલ પેઠ
૫) શા. વિઠ્ઠલદાસ બેટીસનદાસ
૫) પરીખ ઘેલાભાઈ વખતરામ
૫) શા. માનચંદ વહાલચંદ સાંકલ
૩) શા. ગોવિંદરામ શોભારામ
૩) શા. સાંકલચંદ છગનલાલ રવિવાર પેઠ
૩) શા. મણુલાલ રેવાદાસ
૩) સોની મોહનલાલ પીરચંદ મણુદાસ વસાઈ
૩) સોની દામોદરદાસ તુલસીદાસ વેતાલ પેઠ
૩) શા. ગણુપતરામ દારદાસ રવિવાર પેઠ
૩) મુખ્યાઈ પ્રદ્વાદશ વેણીરામ
શ્રી બાલકૃષ્ણલાલજીના મંદિરમાં
૩) શા. કનૈયાલાલ પુરુષોત્તમ સુધવાર પેઠ
૨) શા. જમનાદાસ તિલકચંદ મુખાઈ
૨) શા. ગોવર્ધનદાસ લક્ષુભાઈ વેતાલ પેઠ

- ૩૮) શા. કાશીથી અને મુંબાઈથી પુસ્તકો વિ-
ક્રીત લીધાં તેના.
૮માત્ર પરચુરણ ખરચ.
૦૧- રેલ ડી અમદાવાદથી હરિ-
દાસ ઝવેરદાસે તરફથી પુ-
સ્તકો બેટ આપ્યાં તેની
પાસંલ ડી.
૧૧- કાશીથી પુસ્તકો વેચાતાં
આપ્યાં તેની પાસંલ ડી.
૦૧ હિસાબ માટે ચોપડી નં. ૧
૦૧- પોસ્ટની ટિકિટો.
૨૨માત્ર ક્યાટ નંગ ૧.
૧૩) ક્યાટ નંગ ૨.
૩૦) બેસવાના બાંકડા નંગ ૫.
૦૧મા કાગલો તથા નોટપેપર
૩) પુસ્તકાલયના નામની ચીઠી-
ઓ (૧૦૦૦) છપાવી તેના.
૨) પુસ્તકાલયનો સ્ટેમ્પ.
૬) પુસ્તકો નંગ ૧૪ નાં પુર્કા
બધાં આપ્યાં તેના.
૦૧- સુરતથી તાર કરી ગઈનું
પુસ્તક મંગાવ્યું અને પાછું
મોકલ્યું તેના.
૧૧- ગાડીભાડાના.
૦૧માત્ર ૦૧માત્ર
૧૧- વડોદરાવાલા શેઠ ઝવેરચંદ
લક્ષ્મીચંદ તરફથી અપાઈલ
પુરાણ બેટ આપ્યાં તેના રેલ
ખરચના.
૦૧મા સુરસાગરની પાસંલ ડી.

૮માત્ર

- ૨) શા. બલાખીલાસ પાનાચન્દ સવિચાર પેઠ
 ૨) શા. ચીમનલાલ સુનીલાલ વેતાલ પેઠ
 ૨) શા. ગણપતલાલ ઘેલાંભાઈ સવિચાર પેઠ
 ૨) શા. મણિલાલ દલપતરામ વેતાલ પેઠ
 ૨) શા. ગંગાદાસ દેવચન્દ બરનપુર
 ૨) શા. લક્ષ્મીભાઈ નદાલચન્દ વેતાલ પેઠ
 ૨) શા. દગડુદાસ કરંતુરચન્દ નાનાની પેઠ
 ૨) શા. નારાયણદાસ ગોપાલદાસ સવિચાર પેઠ
 ૨) શા. મોહનલાલ છોટલાલ વેતાલ પેઠ
 ૧) શા. કેવલદાસ નથુભાઈ સવિચાર પેઠ
 ૧) શા. શિરોમણિદાસ સુનીલાલ ,,
 ૧) શા. પ્રજલાલ છોટલાલ વેતાલ પેઠ
 ૧) રાજેશ્રી ગોપાલરાવ માધવરાવ
     દાક્ષિણ્ય શુકવાર પેઠ
 ૧) પટેલ અબાલાલ હેમજી સવિચાર પેઠ

૨૨૨)

૧૦)

- ૯) શાસ્ત્રીજી મગનલાલ ગણપતિરામ
     પાસેથી ૫+૧+૨+૧)=૯
 ૧) શા. ધનજી અમથાલાલ

૧૦)

૨૩૨)

૧૨) વ્યાજના, રૂ. ૧૦૦) ની રકમ વર્ષ બે
     વ્યાજે રહી તેના.

૧૨૨) શ્રી શીલક.

૧૦૦) રોકડા વ્યાજે જમા.

૨) વૈજય પાસેથી આવવાના
     આકી.

૨૦) રોકડા સિલિક.

૧૨૨)

૨૪૪)

આપણા સમ્રદાયનું અવલોકન.

હવે વૈષ્ણવ સમ્રદાયની જનસમાજ પર શી અસર થાય છે તે તપાસીએ. રામાનુજ વીગેરે સમ્રદાયના લોકો ગુજરાતમાં કવચિત્ જોવામાં આવે છે. પણ અંહી તો જ્યાં જોઇએ ત્યાં શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ સ્થાપેલા ગુણિમાંગના લોકો માલુમ પડે છે. વિજયનગરના પંડિત રાગ કૃષ્ણદેવના દરબારમાં જ્યારે પંડિતોની સભા વચ્ચે શુદ્ધ-પ્રેમ-ભક્તિ કોને હો છે એ બરાબર સમજાવ્યું અને સાત્ત્વિક રાજસ ને તામસ શુણ્ણ રહિત એટલે નિર્ગુણ ભક્તિથી જ માણસ જાતેનું ક્રિય થાય છે એમ બતાવેલી આપણું તે વખતે ત્યાં એકલા થયેલા પંડિત લોકો ચકિત થઈ ગયા. તે તેમને આચાર્યપદ આપ્યું. જેમ હિમાલયમાંથી નીકળેલી પવિત્ર ગંગા અનેક કુંગરો ને કાંતરા ભેદી વગર અટકે સમુદ્ર તરફ પ્રવાણ કરી તેમાં ભળી જાય છે, તેમ જો આ દુર્ધટ સંસાર રૂપી કાંતરા ને કુંગરો ભેદી આપણા મનરૂપી પવિત્ર ગંગા દયાસિંધુ ઈશ્વર જેમને એ શ્રીકૃષ્ણ ઉપનામે ભજે છે તેમના તરફ વળે અને નિરંકુશ પ્રવાણ કરે ત્યારે આપણે આ દુનિઆમાંથી તરી જઈ મોક્ષ પામીએ એમ તેમને સમજાવ્યું. જે શુદ્ધ પ્રેમથી સુમાંતા પોતાના પુત્રને ચંદાવે છે—પછી પુત્ર ગમે તેવો હો, ને જે શુદ્ધ પ્રેમથી સુપત્ની પોતાના પતિને ચંદાવે છે—પછી પતિ ગમે તેવો હો તે બે પ્રકારના મિત્ર પ્રેમથી પણ તેથી અધિક સ્વાર્થરહિત શાઢ ને નિર્મળ પ્રેમથી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને ચંદાવા, તેમના નામનું રટણ કરવું, તેમના શુભોદ્ધાન કરવું, ને જ્યાં જોઇએ ત્યાં તે જ સંપેશ્યામ, સદા મંગળકારી, મોહપ્રચાર મૂર્તિ છે એવો ભાવ આણીને કરવું ને મગ્ન રહેવું એ તેમણે ચંદાવેલા માર્ગોના ટુંકમાં સાર છે. પ્રાણી માનમાં શ્રીકૃષ્ણ બિરાજેલા છે તેથી તેમને એ માયાળુ પ્રભુના પવિત્ર મંદિર ગણી તેમના તરફ દરેક શુદ્ધ વૈષ્ણવે માયા ને મમતા દેખાડવાની છે. આવો માર્ગ કેમ સર્વમાન્ય ન થઈ પડે? પ્રાણી માત્ર તરફ તે એવો પ્રેમ દર્શાવતા કે હિંદુ મુસલમાન સઘળા તેમના તરફ આકર્ષાતા ને તેમને સદા ઉપદેશ સાંભળતા. ધીરજ, સંતોષ, ક્ષમા વગેરેથી તે ભરપૂર હતા. સર્વને સુમાર્ગે દોરવા પડે ફરી ઠેર ઠેર તેમને ઉપદેશ કર્યો. તેમના પ્રવાસથી જામે જામ ને ઘમે ઘમ તે સદાય મનોહર મૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં શુભગાન થયા. માંજાં અને સંપેશ્યાના નામનું રટણ કરી તરી જવાની ઇચ્છા રાખનારાઓની સંખ્યા વધી. તે અસુકન્યાતી કે જાતિધર્મ નહોતો—ને સર્વમાન્ય ધર્મ થઈ પડ્યો.

પણ પાછળથી શું થયું તે તપાસો. આચાર્યપદ તેમના વંશમાં જ ઉતરતું ચાલ્યું. વિદ્યા-શુણ્ણ-રહિત પણ કેવળ વલ્લભકુળમાં અવતરેલા સર્વ મહારાજને યઈ પડ્યા. થોડાક સમય સુધી તો જે જે બાળકો આચાર્ય કહેવાયા તે તે આવા પૂજ્ય સ્થાપકનું અનુકરણ કરી ચાલતા પણ પાછળથી ખંધું પડી ગયું. આવા પવિત્ર પંથમાં દર્શનની ધમાલ દાખલ થઈ, આચાર્યોએ ધર્મનું શિક્ષણ આપતું છોડી દીધું ને લોકોને જેમ કાવે તેમ પ્રવાહમાં તણાવા દીધા. પૈસાવાળા અનેક લોકો તેમના ભક્ત થયા ને પોતાના પૈસાને કંઈક લાગ તેવા મહારાજને આપી તેમને પણ લક્ષ્મીના ઉપાસક બનાવી દીધા. સગની આ રાજઆત

યઇ. મહારાજનેમાંથી જ્ઞાન ધટ્યું ને આડંબર ને મેઝ-શોખ વધ્યા. કૃષ્ણપૂજમાંથી કૃષ્ણ-
લીલા દાખલ થઇ ને મુરખ માણસો પતંગીઆની માફક દીવામાં જપડાયા. મુઘ્ઘ આન-
તોનું રહસ્ય સમજવી શકનાર માણસો ગયા, ને મહારાજને પોને જ શ્રીકૃષ્ણવતાર છે એમ
મનાવવા લાગ્યા ને અવર જન ગોપિકાઓ છે તેમ પણ સમજવનારો ક્રોધક વીરજા થયા.
હવે સહના ખીને કૃષ્ણા કુટવા માંગ્યા ને ધીમે ધીમે તે ફાલી કુત્રી ઝાડ થયું. શુદ્ધ
ગંગાના પવિત્ર સુખદાવકં પ્રવાહમાં જીવજેણું એર બેળાયું. શ્રી મહાપ્રભુજી નેમ પર ત્રાવ-
વામાં સાધનશૂન થનાર આ મહારાજને કર્તવ્યપરાવણ ન રહ્યા, ને પાછળથી દાખલ થયેલી
મનને આકર્ષણ કરે તેવી પણ ધણી જ ઉંચી ક્રિયાઓનું રહસ્ય સમજ સમજવનાર ગયાં
એટલે સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા. શુદ્ધ ભાવથી ધર્મને સમજ સમજવનાર લક્ષ્મણો ની
સંખ્યા ધરી. આ ધર્મનીકા, એવા પ્રેમવદ્દાણવટીઓ તથા બાલશૃંગારની પુંડે રહેલા
શુદ્ધાર્થને સમજવી ધર્મ તરફ દંકારી શકે એવા નીતિમાન ને લોભરહિત મહારાજને
અભાવે ભરદરીયે ઝોક્ષ ખાવા લાગી. હાલમાં જેટલાક મોટરાં ને ગાડીઓમાં શોખ
કરતા નજરે પડે છે, તેજ કુલેલમાં રમ્યા પમ્યા રહે છે, ગાન તાનમાં મુલતાન રહે છે,
પણ પોતાનું ખર્ચ કર્તવ્ય કરવામાં પછાત રહે છે. ખરો ધર્મ શું છે તે કદાચ તેઓ
જાણતા હશે પણ ખીજને જણાવવાની તે તરદી લેતા નથી અને અઘાન અને
અર્થદૃઢ માણસો વિચાર કર્યાં સિવાય અનર્થ મદલ કરીને આડે રસ્તે જાય તો તેમને
અટકાવવા તેઓ પ્રયત્ન કરતા નથી. તેઓમાં ખાલી અભિમાન રહ્યું છે પણ ખર્ચ ધર્મ-
ભિમાન જતું રહ્યું છે. જે ધર્મે મનુષ્યના જીવનને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં આણી શકે એમ છે તે
જ ધર્મ અપવિત્ર અસર કરે, નીતિકષ્ટ ન કરે તો પણ મનને વિદ્વંસ કરી અનીતિને કઠિ
લાવી મૂકે અને મનને નજાશું બનાવી તેમાં ઉત્પન્ન થતા હલકા વિચારોથી તનને ક્ષીણ
કરી નાંખે, એ જોવાનો આજે દુઃખદાયક સમય આબો છે. ઉછરતા જુવાનીઆઓ આવી
ચાતો સાંભળી આંવા ઉમદા ધર્મમાંથી છટકી જાય છે, સુધરેલા લોકો તેના તરફ તિરસ્કાર
વૃત્તિથી જુએ છે અને એવાં અનેક માણં પરિણામ માટે કોણ જવાબદાર છે ?

જેટલીક વખતે કોષક કોષક મહારાજ આ ધર્મમાં નવીન બળ દાખલ કરવા પ્રયત્ન
કરે છે ને જેટલેક અંશે ફાવે છે પણ ખરા. વળી ક્ષિતિજમાં જેટલાક મહારાજને એવા દેખાય
છે કે પાછળથી તેઓ પોતાના પૂજ્ય વડીલને પગલે ચાલી આ ચગડોળે ચઢેલા ધર્મને
પાછો શુદ્ધ ને સતેજ કરી તેની અસલ સ્વિતિએ આણશે એવી આશા રાખવામાં આવે
છે. તેઓ સુધરી વંધ્યુવોને ધર્મગાન આપે તો ભાવિક લોકો જે પૈસા તેમને છુટથી આપે
છે તેનો તેઓ બદલે બદલો આપી શકશે.

પણ ત્યાં સુધી તેઓ પોતે સદાચારી રહી બીજને ધડો લેવા લાયક ન બને, પોતે
ભગવાન છે અને બીજાઓ ગોપીસ્વરૂપ છે તે તેમની સાથે વરેલા છે એમ માની તેમની
સાથે ક્રીડા કરી પાવન ચવાની ઇચ્છા રાખનારાં કોઈ ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ નજરે પડતાં તેઓની
બૂલ ન સુધારે, કે તેમને સારે રસ્તે દોરવા પ્રયત્ન ન કરે તથા શુદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ ન
કરે ત્યાં સુધી એ ધર્મની દશા બીલકુલ સુધરવાની નથી.

પણ આ બધામાં પ્રજાજનને શું ? મહારાજોના કર્મો ઉપર પ્રજાના સુધરવાની આશા
રહેલી છે છતાં તેઓ પોતાની ફર્મ અદા ન કરે ને પ્રજા ન સુધરે તેમાં તે ગિચારા શું.

કરે એવો ખ્યાલ આણનારાઓએ ખુબ સમજવું જોઈએ કે માણસ એ અકલ્પવાળું પ્રાણી છે ને જે અકલ્પ તેને ઈશ્વરે બદ્ધ કરી છે તેનો તેણે સદ્વિષયોગ કરવો જોઈએ. જો તેઓ બકરાં ઘેરાં માફક જેમ હાંકે તેમ હાંકાય ને જ્યાં દોરે સાં દોરવાય ને તેથી જો તેમનાં તન મન ક્ષીણ થઈ તેમની અધોગતિ થાય તો શું તેઓએ પોતાની અકલ્પનો બગાડ ઉપયોગ કર્યો એમ કહી કહી શકશે? અચૂક વિચારો ને આચરણથી માણસોની શારીરિક ને માનસિક શક્તિનો લય થાય છે એટલું જ નહિ પણ જે રસ્તે તેમના આત્માની સફળિત કરવા ઇચ્છા રાખે છે તે જ રસ્તે તેમના આત્મા નરક તરફ પ્રવાણ કરે છે એટલું પણ તેઓ શું સમજી શકતા નથી?

આ ધર્મ મૃતધર્મ નથી, તે ચૈતન્યમય છે. તેને લાગેલો રાગ અસાધ્ય નથી. મહારાજેમાં જનસમાજને સુધારવાની શક્તિ છે. તેઓ હલું વૈજ્ઞાનના મનના રાગ છે અને સહેજમાં હિંદુ સમાજને લાલ કરી શકે એમ છે. તેઓ પાસે પૈસા છે તથા તેમને માઝાં સુકતાઈય મગ છે. જો તેઓ આ આધુનિક જમાનાને રૂચે એવી છાકરા છાકરીઓ ખનને માટે પ્રાથમિક તથા બીજી શાળાઓ ને પાઠશાળાઓ સ્થાપે સ્થપાવે ને તેમાં ધાર્મિક ને નૈતિક શિક્ષણ આપવાનો બંદોબસ્ત કરે તો પોતે કીર્તિ સંપાદન કરી શકશે ને પોતાના અનુયાયીઓને પણ ઘણો લાલ આગી શકશે. પણ જો તેઓ પ્રયત્ન પ્રવાહમય જમાનાને સમજી જઈ પોતાની નૌકા તેની અર્ધફકરીએ પણ નહિ ચલાવે તો બેશક તે ઉધી વળશે વા હાંદી જશે અને તેનો આશરો લઈ બેઠેલા પુરુષો પૈકીના સમજી જનો બીજી કાંઈ હોડીઓનો આશ્રય લઈ ગમે તે કાંઈ ઉતરશે. આવું અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે માટે તે ધર્મ પાળનારા પૈકીના આગેવાનોએ મળી મહારાજને પોતાની ફરજ અદા કરવાં સૂચના કરવી જોઈએ. તે મહારાજેએ જેમ ખ્રિસ્તી પાદરીઓ ફરી પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે તેમ કરવું જોઈએ ને તેમણે ખાલી આડંબર છોડી સાદું ને સરળ જીવન ગાળવું જોઈએ.

મહારાજેએ ખાસ યાદ રાખવું જોઈએ કે પોતાની મોટાઈનો આધાર તેમને પૈસા આપનાર તેમના માનનારાઓના ઉપર છે અને જો તેમને માનનારાઓ તેમનાથી કંટાળી દૂર ખસી જશે, વા જુદામાં ભરમાઈ પોતે નમળા મનના ને તંનના થઈ પોતાની પ્રજાને પોતાથી અધિક નમળા બનાવી દઈ વહેલી કાંળનાં મુખમાં અંપલાવી દેશે એટલે પોતાનો વેલો વહેલો કરમાવી દેશે તો તેમની મોટાઈ શાં ઉપર ટકી રહેશે? જ્યારે દરેક પછે હિંદુઓ પૈકી ઘણા પરધમમાં જવા વિચાર કરે છે, વા ધર્મ તંજ નાસ્તિક થવા જાય છે ત્યારે આ ધર્મધુરંધર કહેવાઈવાનો ઘણો કરનાર ધર્મચુરુઓ પોતાની ફરજ શું છે તે સમજી તે અદા કરવામાં પ્રજાત રહે છે એ શું ઓછું જાણનીય છે? તેઓએ શું શુદ્ધ ધર્મનું શિક્ષણ આપવાનું નથી? વળી ખેત સુપંથે વળી બીજાને તેમ દોસ્તવાના નથી? તેમની સાથે તેમને માનનારા પૈકીના આગેવાનોની શું એ ફરજ નથી કે જો તેઓ સીધે માર્ગે જતા ન હોય તો તેમને અટકાવી સીધે માર્ગે જવાનો આગ્રહ કરવો જોઈએ? તેઓએ પ્રયત્ન કરીને જે ઝેર જનસમાજની રોમાં પ્રસરવા માંડ્યું છે તેનું મારણ જોગા કહાડી—વાપરી પ્રજાના અસ્તિત્વનો અંત આવતો અટકાવવો જોઈએ? સમજી આગેવાનો ને જન્ય વૈજ્ઞાનો મળી પોતાની પ્રમાજ તુટી છે, નાશદ થવાના રસ્તાપર છે એ જોઈ જવું જોઈએ છે તેમ જ આવવા દે ને છેવટે અનિષ્ટ પરિણામ આવે તો તેઓ આત્મ ધાત કરે છે.

own interpretation of this Sūtra goes *directly* against him. Samkara's observations against the Sāmkhyas in the Prakrit-yadhikāraṇa also turn against himself. The promissory statement (Pratijñā) and the illustrative instances (Dṛiṣṭāntās) cannot be satisfactorily reconciled in the Vivarta doctrine, because implication (Lakṣhaṇā) will have then to be resorted to. The original moon is indeed *not* the *material* cause of the *appearance* of a duality or multiplicity of moons. Again, if Brahman be the material cause (in Samkara's sense) of the Universe, the body will be the material cause of Atman, because of the superimposition of Atman on the body. Nor can Samkara gainsay the superimposition of the Soul on the body after once admitting it in his Adhyāsabhāṣya. As a matter of fact, the body is only the substratum (Adhishṭhānam) and not the material cause (Upādānam) of that error. Moreover the illustrations of clay etc. in the Vedas and of a ringlet etc. in the Smritis are against him, for they do not at all teach the *unreality* of the Universe. Further, when unreality is thus not expressed in Scripture, he ought not to have said 'Yatheti' as if it were quite *expressed*, because to Svetaketu jars etc. are not at all *unreal*. And finally, if he were to say that *unreality* is yet *to be* established, he is still wrong, for his weak arguments can never succeed¹ there.

Again, if the effect be a figment, everything becomes topsy-turvy. The activity (kartritvam) of the deluded person with reference to the error of perceiving silver in stead of mother-of-pearl is *unreal*. Nor can a mere looker-on be called a *doer*, because the looker-on is without Will. Brahman *actually* thought "Let me be many" and "Let me emanate names and forms". This is certainly *not* a delusion, for no sane man ever says "Let me be deluded, let me see silver instead of mother-of-pearl". Again, the looking on in an error is never preceded by Thought. Further, Brahman does not delude others as a magician, because the objects being delusive Brahman itself will be deluded on seeing them. Again, superimposed omniscience is *unreal* and Samkara's

1. Vide Srutaparakāṣikā.

કરે એવો ખ્યાલ આણનારાઓએ ખુબ સમજવું નોંધ્યે કે માણસ એ અકલવાળું પ્રાણી છે ને જે અકલ-તેને ઈશ્વરે બ્રહ્મદેવી છે તેના તેણે સદ્વિપયોગ કરવો નોંધ્યો. ને, તેઓ બકરાં ઘેટાં માદક જેમ હાંકે તેમ હાંકાય ને ન્યાં દોરે ત્યાં દોરવાય ને તેથી ને તેમનાં તન મન ક્ષીણ થઈ તેમની અધોગતિ થાય તો શું તેઓએ પોતાની અકલનો બરાબર ઉપયોગ કર્યો એમ કદી કહી શકશે ? અશુદ્ધ વિચારો ને આચરણોથી માણસોની શારીરિક ને માનસિક શક્તિનો લય થાય છે એટલું જ નહિ પણ જે રસ્તે તેમના આત્માની સદ્ગતિ કરવા ઇચ્છા રાખે છે તે જ રસ્તે તેમના આત્મા નરક તરફ પ્રયાણ કરે છે એટલું પણ તેઓ શું સમજી શકતા નથી ?

આ ધર્મ મૂલધર્મ નથી, તે ચેતન્યમય છે. તેને લાગેલા રોગ અસાધ્ય નથી, મહા-રાજેમાં જનસમાજને સુધારવાની શક્તિ છે. તેઓ હજી વૈષ્ણવોના મનના રાજા છે અને સદેજમાં હિંદુ સમાજને કાલ કરી રોકે એમ છે. તેઓ પાસે પૈસા છે તથા તેમને માગ્યાં સુકતાકળ મળે છે. ને તેઓ આ આધુનિક જમાનાને રૂચ એવી છોકરા છોકરીઓ બન્નેને માટે પ્રાથમિક તથા બીજી શાળાઓ ને પાઠશાળાઓ સ્થાપે સ્થપાવે ને તેમાં ધાર્મિક ને નૈતિક શિક્ષણ આપવાનો બંદોબસ્ત કરે તો પોતે કીર્તિ સંપાદન કરી શકશે ને પોતાના અનુયાયીઓને પણ ધણો લાભ આપી શકશે. પણ ને તેઓ પ્રચળ પ્રવાહમય જમાનાને સમજી જઈ પોતાની નૌકા તેની અર્ધરૂકીએ પણ નહિ ચલાવે તો બેશક તે ઉધી વળશે યા લાંબી જશે અને તેનો આશરો લઈ બેઠેલા પુરુષો પંકોના સમજી જતા બીજી કાંઈ હોડીઓનો આશ્રય લઈ જમે તે કડિ ઉતરશે. આવું અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે માટે તે ધર્મ પાળનારા પૈરીના આગેવાનોએ મળી મહારાજોને પોતાની ફરજ અદા કરવા સૂચના કરવી નોંધ્યો, તે મહારાજોએ જેમ ધિસ્તી પાદરીઓ ફરી પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે તેમ કરવું નોંધ્યો ને તેમણે ખાલી આડંબર છોડી સાદું ને સરળ જીવન ગાળવું નોંધ્યો.

મહારાજોએ ખાસ યાદ રાખવું નોંધ્યો કે પોતાની મોટાઇનો આધાર તેમને પૈસા આપનાર તેમના માનનારાઓના ઉપર છે અને ને તેમને માનનારાઓ તેમનાથી કંટાળી દૂર જતી જશે, યા જૂઝમાં ભરમાઈ પોતે નયના મનના ને તનના થઈ પોતાની પ્રજાને પોતાથી અધિક નયગી બનાવી દઈ વહેલી ઝાંજના સુખમાં અંપ્રાવી દેશે એટલે પોતાનો વેણો વહેણો કરમાવી દેશે તો તેમની મોટાઈ શાં ઉપર ટકી રહેશે ? જ્યારે દરેક ખજે હિંદુઓ પૈરી ધણી પરધમમાં જવા ત્રિચાર કરે છે, યા ધર્મ તથા નારિતક યના ગંગા છે ત્યારે આ ધર્મધુરંધર કહેવાયવાનો દાવો કરનાર ધર્મજીરુઓ પોતાની ફરજ શું છે તે સમજી ને અદા કરવામાં પાજત રહે છે એ શું ઓછું શોધનીય છે ? તેઓએ શું શુદ્ધ ધર્મનું શિક્ષણ આપવાનું નથી ? વળી પોતે સુપંથે વળી બીજાને તેમ દોરવાના નથી ? તેમની સાથે તેમને માનનારા પંકોના આગેવાનોની શું એ ફરજ નથી કે ને, તેઓ સીધે માર્ગે જતા ન હોય તો તેમને અટકાવી સીધે માર્ગે જવાનો આગ્રહ કરવો નોંધ્યો ? તેઓએ પ્રયત્ન કરીને જે ઝેર જનસમાજની રજોમાં પ્રસ્રવા માંડ્યું છે તેનું મારણ જોગી કલાડી—વાપરી પ્રજાના અસ્તિત્વનો અંત આવતો અટકાવવો નોંધ્યો ? સમજી આગેવાનો ને અન્ય વૈષ્ણવો મળી પોતાની સમાજ તુટે છે, નાશદ થાના રસ્તાપર છે એ નોંધી જવું જોઈએ એ નેમ જ આવશ્યક ને છેવટે અનિષ્ટ પરિણામ આવે તો, તેઓ આત્મ ક્ષાત કરે છે.

own interpretation of this Sūtra goes *directly* against him. Samkara's observations against the Sāṃkhyas in the Prakriyadhikaraṇa also turn against himself. The promissory statement (Pratijñā) and the illustrative instances. (Dṛṣṭāntas) cannot be satisfactorily reconciled in the Vivarta doctrine, because implication (Lakṣaṇā) will have then to be resorted to. The original moon is indeed *not* the *material* cause of the *appearance* of a duality or multiplicity of moons. Again, if Brahman be the material cause (in Samkara's sense) of the Universe, the body will be the material cause of Atman, because of the superimposition of Atman on the body. Nor can Samkara gainsay the superimposition of the Soul on the body after once admitting it in his Adhyāsabhāṣya. As a matter of fact, the body is only the substratum (Adhiṣṭhānam) and not the material cause (Upādānam) of that error. Moreover the illustrations of clay etc. in the Vedas and of a ringlet etc. in the Smritis are against him, for they do not at all teach the *unreality* of the Universe. Further, when unreality is thus not expressed in Scripture, he ought not to have said 'Yatheti' as if it were quite *expressed*, because to Svetaketu jars etc. are not at all *unreal*. And finally, if he were to say that *unreality* is yet to be established, he is still wrong, for his weak arguments can never succeed¹ there.

Again, if the effect be a figment, everything becomes topsy-turvy. The activity (kartritvam) of the deluded person with reference to the error of perceiving silver in stead of mother-of-pearl is *unreal*. Nor can a mere looker-on be called a *doer*, because the looker-on is without Will. Brahman *actually* thought "Let me be many" and "Let me emanate names and forms". This is certainly *not* a delusion, for no sane man ever says "Let me be deluded, let me see silver instead of mother-of-pearl". Again, the looking on in an error is never preceded by Thought. Further, Brahman does not delude others as a magician, because the objects being delusive Brahman itself will be deluded on seeing them. Again, superimposed omniscience is *unreal* and Samkara's

1. Vide Srutaparakāśikā.

troubles to prove Brahman's omniscience go quite fruitless. Again, thoughtful activity is not possible in a magician. Even admitting the same in him for the sake of an argument, God being Paramāpta, will never say 'Karavani' without *real* Kartritvam. And still further, not only the illustrations are all in favour of Parināma Vāda but they are quite inappropriate in the case of Vivarta, for silver and a snake are not known by knowing mother-of-pearl and rope respectively.

But while the Brahmaparinānavādins are thus engaged in refuting the Vivarta doctrine, the defenders of the Sāṃkhya system urge that the promissory statement and illustrative instances do not conclusively show that Brahman is the material cause. They further assert that emanation from Brahman has not a sound basis. Finally, they maintain that the Fourth Pāda of the First Adhyāya is not devoted by the Sūtrakāra to the refutation of Prakṛiti being the material cause of the Universe, for there are no direct Sūtras to that effect, and that when Prakṛiti is thus a material cause, there is no need of going to the length of calling Brahman to be the material cause of the Universe.

Let us see how the Sūtrakāra meets these grave objections. Promissory statement and illustrative instances consistently refer to Chh. VI. 1, III. 4 and there is no need to run to other unknown Srutis for them. A vast majority of commentators viz. Saṅkara, Rāmānuja, Bhāskara, Nimbārka and Vallabha refer them to these very passages. The Sūtrakāra specially uses the word Prakṛiti to retort the Sāṃkhyas, who *boldly* take the Brahman of the Upanishads to mean their own Prakṛiti. The Sūtrakāra undoubtedly takes Prakṛiti in the *etymological* sense of the *material* cause and not in the Rūdhī sense, and emphasises that Brahman is Prakṛiti, or the material cause, and not that Prakṛiti is Brahman or Great. The emanation of Brahman is therefore based on the most *solid* basis of clear and distinct Srutis like, 'स आत्मानं स्वयमकु-
रत्', 'तस्मात् तत् सृजन्मुच्यते', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म', 'स आत्मानं द्वेषापातयत्', 'हृत्वाहं
मदेव मन्मात्रम्', 'आकाश ओतय प्रोतय' etc. and Smritis like 'विश्वं वै ब्रह्म तन्मा-
त्रम्', 'नेताचित्रं भगवति', 'भोतश्रोतयिदं यस्मिन्', 'स्वयम आसीत्' etc. which can
never be satisfactorily explained, if the emanation of Brahman is

not accepted. Further, the Sūtrakāra has from the beginning of the First Pāda of the First Adhyāya down to the end of the Fourth Pāda of that Adhyāya repeatedly shown in various forms that nothing but Brahman is primarily the material cause. There is no harm, if the Sāṃkhya Prakṛiti be accepted as an intermediate (Avāntara) material cause. But nothing but Brahman, not even sarira, sakti, etc. is the *primary* material cause, because the inquiry is about *Brahman* itself and the second Sūtra जन्मादस्य यतः शास्त्रेणेति तत् defines *Brahman*, and neither Prakṛiti, nor Māyā-environed Isvara, nor imputation, nor the body, nor the power of Brahman. Brahman alone is therefore primarily the material cause of the Universe, for then alone everything being an emanation of Brahman, the knowledge of Brahman can satisfactorily convey a knowledge of Its own non-different forms. The passage यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते (Tait. III, 1) interpreted by the aid of Pāṇini I, 4, 30 clearly teaches that Brahman Itself and nothing else is the *material* cause. The Sruti purposely reads 'yataḥ' in stead of 'yasmāt' implying that Brahman is so *glorious* that everything really emanates from It and that It yet remains unchangeable (Avyāyam) like the celestial Cow (Kāmadhenuḥ), heavenly Tree (Kalpādrumāḥ) or the divine Gem (Chintāmanīḥ). Reflection (Abhidyānam) is itself impossible in any other entity but Brahman. The Texts teach that Brahman is the source etc. of all, B. G. X, 8. Sṛutis distinctly teach that the Universe is evolved out of and dissolved into Brahman. Brahman therefore is not simply a mere Nimitta Kāraṇam but the essential and *material* cause of the Universe. Again; Brahman Itself is the Subject,¹ the Object etc. There is thus not the slightest necessity to run to real or unreal Prakṛiti. The same Sruti further on sings the Glory of Brahman calling the emanation of the Universe out of Brahman to be a Sukṛitam. It is worthwhile to observe here that there is no mention at all of real or unreal Prakṛiti when an important question of the material cause is discussed in the Upanishads. The 'Yoni' too is nothing

1. स आत्मानं स्वयमकुरुत ॥ यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यथा यदा । स्यादिदं भव-
मान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ॥

the conjunction and non-conjunction of the sky with smoke are not contradictory, for conjunction is not pervasion, and the Mâyāvādin gains nothing by that illustration. The Sāṃkhyas are certainly free from the charge of such an absurdity in this case at any rate. There is no imputation of incompatible conditions (bondage etc.) to a Soul existing everywhere throughout all, as one, i. e. as a *monad*. Though the attribute of another be ascribed to the Soul, its real existence in the Soul does not follow from the imputation, because the Soul is unconnected. And as for Śrītiś teaching non-duality, they speak of it generically. From the separate allotment of birth, death, organs, and the diversity of occupations at the same time, and also from the different modifications of the three Guṇas, plurality of Souls is an ascertained fact.¹

Again, the Sūtrakāra himself would attack Saṃkāra on his weak point of Prātibimbavāda. Reflection (Prātibimba) is impossible because (1) Brahman is formless, (2) because the reflection would require some intervention (Vyavahānam), and in the present case Māyā etc. alone can be the intervention, now when Brahman is thus Māyā-intervened It cannot be reflected, for otherwise the reflection of even a curtain-intervened being would be possible, (3) because the locality of the reflection itself cannot be the same as of the substance (Bimba) that is reflected, (4) because Bimba and Prātibimba should be exactly alike, but in the present case Bimba is inactive while Prātibimba is active, and therefore the Text 'Dvā suparnā etc.' goes against Saṃkāra, (5) because the Sūtra 'Guhāṃ pravishṭan' (B. S. I, 2, 11) clearly ascertains that difference in locality (Desabhedah) of Brahman and Jīva is impossible, (6) because Kṛishṇa teaches that the Soul is an *Aṃśa* and not a Prātibimba (B. G. XV, 7), (7) because emancipation in that case would be nothing but the loss of Self (Jivahānik) and Moksha would cease to be the greatest achievement (Paramapurushārthah) nay, Moksha itself would be something unreal, and lastly (8) because if reflection be admitted, liberation in lifetime (Jivanmuktih) cannot be accounted for, since the subtle (lingam) sarira would continue to exist. Reflection is possible neither in the inner organ (Antah-

karanam) nor in Nescience, because both of them are impure and unequal. Even granting that reflection is possible, the Soul would experience worldly existence, so long as the subtle body continues, and there will come off the final release when the subtle is off, any how Jivan-mukti cannot be accounted for by the Mayāvādin. Mere existence of the body may at best be accepted as in Sushupti, but not at all its activity.² For the same reasons reflection in Nescience is also impossible. If Nescience rests in Brahman, Brahman becoming the substratum would itself be possessed of attributes (Savishesham): Nay Brahman itself will then be ignorant³ (Ajñānin). The passages एकधा दशधा चैव दृश्यते जलवन्दवत् etc. do not illustrate the Prati-bimba doctrine. They explain how Brahman in spite of Its being one assumes many forms⁴. The above arguments are excellently summarised in the following Kārikās of the Tattvavādinībhāṣya.

आभासप्रतिबिम्बत्वमेवं तस्य न चान्यथा । आनन्दोक्तितोषानात् तद्वत् तेन भासते ॥
 मायाजनिकाच्छब्दं नान्यथा प्रतिबिम्बते । तत्र वृत्तेर्द्रुसुपर्णाश्रुतेरपि विरुध्यते ॥
 गुह्यप्रविष्टावित्युक्तेर्भगवद्ब्रह्मनादपि । जीवहानिरुदा मुक्तिर्जीवन्मुक्तिर्विरुध्यते ॥
 लिङ्गस्य विद्यमानत्वादविद्यायां ततोपि हि । अभिष्टावुर्विन्दत्वाद्ब्रह्मदेहः स्पन्दितुं क्षमः ॥

Samkara however persists in these absurdities in spite of the Sūtra-kāra's distinct teaching that the Soul is an Amsa (B.S. II, 3, 43 to 53). The word 'Ābhāsa' there cannot assist him, because it may mean a reflection, as Ramanuja takes it. That Vaishnava Achārya shows that the arguments of Samkara are fallacious. It may also mean that the Soul is an Ābhāsa, because the prominence of Ānanda is not developed in the Soul. This interpretation would not necessitate a change of the reading 'Abhāsa eva cha' into Ābhāsa eva cha in B. S. II, 3, 50. At any rate it is certain that the word 'Ābhāsa' there is not at all used in Samkara's sense. When the Soul is perceived only as the Sadamsa of Brahman, it is called Ābhāsa,

1. Vidvanmandanam.

2. Suddhādvaitamārtandah.

3. तेनैकं ब्रह्म नानाहं चन्द्रवद् दृष्टान्तेनोच्यते, एकस्य नानात्वमेव दृष्टान्तार्थः न प्रतिबिम्बम् ।

4. For a detailed scholarly refutation of the six different sections of the Samkara school on this point, consult the Āvaranābhāṅgāli.

and when it is perceived as Sadamsah and Chidamsah both it is Pratibimbam.

A few more arguments are to be supplemented to these. If Sankara obstinately persists in maintaining his doctrine, he will have to accept the reflection of wind in a log of wood, for Brahman is as formless as wind, and Avidyâ etc. as incapable of reflection as a log of wood. Again, just as the Jñānarūpa Brahman is reflected in the form of the Soul, the Sadrūpa and Anandarūpa should also be reflected, and there should be corresponding reflections to these two also. Further, the Soul will be Sarvajña for it is one and it is a looker-on of all imputations, and the Kīrchijñatva of the Soul would be hard to account for. And when the Soul by its very constitution is thus Sarvajña, the senses (jñāvendriyāni) would be purposeless. And finally, when the Soul itself is a mere reflection, why should Krishna teach its immortality on the evidence of Śrutis and why should the Śītrakāra say 'Nātmā Śruter-nityatvāchcha tābhyah' in his B. S. II, 3 17, since a reflection is by no means eternal and immortal? Sankara's doctrine is therefore against Aryan Theology.

As for passages teaching Non-duality, they teach it neither in Sankara's nor in Kapila's sense. 'Tattvamasi' and similar passages simply mean that just as rings etc. being forms and portions of gold, are nothing but gold essentially, the Universe and the Souls both being forms and portions of impartible Brahman are not different from It.¹

The following verse is both interesting and instructive on this point:—

केचित्^१ तत्त्वमसीतिवाक्यविषये तत्त्वम्पदे लक्षणं
केचित्^२ तत्र द्रव्यो लुके विदधते भाष्यं^३ तु केचिज्जगुः ।
केचिद्विद्विषयादेभेदमपरे^४ हिन्दन्त्यतत्त्वं पदं
सिद्धान्ते^५ तु सुवर्णवज्जगदिदं मयैव जीवस्तथा ॥ १ ॥

1. सुवर्णस्य च ये खण्डाः कटका मुद्रिकादयः । सुवर्णत्वेन गृह्णाति तथा ब्रह्मविदाम्मतिः ॥
2. ब्रह्मकादयः । 3. रामानुजमन्वशैवाः । 4. केचन रामानुजीयाः । 5. निम्बकादयः ।
6. माध्वाः । 7. श्रीव्यासपादानाम् ।

It is unnecessary to add that the whole of the Second Pāda of the First Adhyāya, the Bhūnādhikāraṇa, the Ikṣāṭikarmādhikāraṇa, the Daharādhikāraṇa, the Anukṛityādhikāraṇa, the Pramityādhikāraṇa, the Kampanādhikāraṇa, the Jyotirādhikāraṇa, and a large number of similar Adhikāraṇas are completely against the Māyāvādin in this matter.

Let us now turn our attention to the Sāṃkhya. The Sūtrakāra would not for a moment tolerate that the Soul is merely Chidrūpa¹. The Sūtrakāra would certainly oppose them when they say 'Nirgunatwāna chiddharmā²', and observe against them 'Jnoteya cha³'. The Soul is not only Chidrūpa, but it is as well Chidguna in spite of its being Nirguna. The Sūtrakāra takes 'Nirguna' only as without ordinary attributes.⁴ Samkara is therefore wrong in siding with the Sāṃkhyas and endorsing their view that Brahman is out-and-out Nirguna.

Again, the Sūtrakāra would not let the Sāṃkhya go without criticism, when they say that Purusha is All-pervading. He elaborately maintains the *atomic size* of Purusha and this accounts for the unusual length of the Utkrāntigatyādhikāraṇa, and Dr. Thibaut is entirely correct in observing that *there can be no doubt that Samkara's interpretation of B. S. II. 3. 29 is exceedingly forced*. The Soul is atomic (Anuparimāṇa), otherwise in passing out, mentioned in Kau. Up. III 3, its going (Kau. I, 2) and its returning (Bṛih. IV, 4, 6), cannot be accounted for. Going and returning are connected with the Soul⁵. Scripture teaching pervasion refers to Brahman⁶. Mundaka, III, 1, 9, Sve. V, 9 etc. make a direct statement that the Soul is atomic. Sensation can extend over the whole body in spite of the Soul's being Atomic, just as the coolness of sandal ointment applied on a part spreads on the whole skin. The Soul too has a special abode⁷. Intelligence is a quality of Jiva, and just as odour

---

1. S. P. S. VI, 50. 2. S. P. S. I, 146. 3. B. S. II, 3, 18. 4. प्रकृतैतावरुं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः । B. S. III, 2, 22. 5. Bṛih. IV, 4, 1, IV, 4, 2, IV, 3, 17. 6. Bṛih. IV, 2, 20, IV, 2, 22, and Tait. II, 1. 7. Pra. IV. 6, Chhān VIII, 3, 3, and Bṛih. IV, 3, 7.

extends beyond the odorous substance, intelligence extends beyond the Soul. This is corroborated by Scripture in Kau. IV, 4, 20 and Brih. I, 4, 7. Samkara presumes to call this Siddhanta view to be a mere pūrva-pakṣa and observes that the Soul is called Atomic having for its essence the qualities of Buddhi. This is a grave objection. The Soul is nothing but Brahman to Samkara, and the Soul has for its essence the qualities of Brahman, if at all Brahman is admitted by him to have any qualities. It is a blasphemy to say that the Soul has for its essence the qualities of Buddhi, for in that case the Soul being principally unlike Buddhi, Samkara attributes his own jadavāditva even to Scripture. Samkara is entirely ignorant of the meaning of this and the following three Sūtras. After establishing the Anutva of the Soul, the Sūtra-kāra corroborates it, refuting an anticipated argument that the Soul is Brahman and therefore all-prevading as Brahman on the evidence of 'Tattwamasi' etc. The Sūtrakāra answers that the Soul is called Brahman, because the Soul essentially possesses the quality of Chaitanya, its Auanda portion being as yet involved. The following observations in the Anubhāshya may be read with advantage in this connection:—

इदमत्र वक्तव्यम् । सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मज्ञानं पुरुषार्थसाधनमिति तन्निर्णयार्थं भगवान् व्यासः मृगानि चकार । तत्र ब्रह्मसूत्रे विचारं प्रतिज्ञाय 'समन्वयनिरूपणे जीववाक्यानि दूरीकृत्याविरोधेपि ऐक्येपि हिताकरणादिदोषमाशङ्क्याधिकन्तु भेदनिर्देशादिति परिहृत्य जीवस्याणुत्वमुपचाराद्ब्रह्मत्वमशत्वं परार्थानकर्तृत्वादिकं प्रतिपाद्य तस्यैव दक्षिणमार्गे पुनरावृत्तिमुत्तवात् ससाधनेन ब्रह्मज्ञानेनार्च्यरादिद्वारा ब्रह्मप्राप्तिमुत्तवा न स पुनरावर्तत इत्यनाश्रितं वदन् शास्त्रपर्यवसानेन सर्वान् वेदान्तानव्याकुलतया योजितवान् । तत्र कथितद्वयार्थदेशेन प्रोक्तानि तत्त्वमस्यदिवाक्यानि स्वीकृत्य तदतिरिक्तस्य सर्वस्य कारणाशकार्यरूपस्य मिथ्यात्वं पारिकल्प्य तद्वाचकमुतोनामर्थवादत्वेन मिथ्यात्वं स्वीकृत्य सुप्रसिद्धसम्पत्त्योर्भगवता प्रकटीकृतमानन्दरूपत्वं तत्प्रातिपादकवाक्यानां सद्योमुक्तिरूपफलवाचकत्वमुक्त्वा क्रममुक्तिमुपासनापरत्वेन योजयित्वा वेदसूत्राणि व्याकुलीचकार । तद् वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं वा जीवपरत्वं वेति यदत्र युक्तं तत् सङ्गिरनुसन्धेयम् ॥

Nor is this designation of the Soul as Brahman in 'Tattwamasi' and similar passages groundless, for it is observed in Scripture that after the Soul gets emancipation from the worldly existence,

१. समन्वयनिरूपणार्थं प्रथमेध्याये । २. आविरोधाद्वे द्वितीयेध्याये । ३. साधनान्निधे तृतीयेध्याये । ४. कलाध्याये तुरीये ।

he contiones. to be Âtman for eternity, and his Ânanda portion is then permanently developed. The Soul is like a Prince, just as a Prince is a Would-be King, so is the Individual Soul Would-be Brahman. Even in the worldly condition, the designation in 'Tattwamasi' is appropriate, because just as virile power potentially exists in a child, Ânanda too potentially exists in the Soul. By means of devotion¹ the potential Ânanda in the Soul becomes actually manifest. In the worldly state therefore only the Sadamsa and the Chaitanyamsa are manifest, while in the Sampatti state even the Ânanda portion will become manifest. If this is not accepted and the Soul is looked upon as Ânandamsa even in this condition, the Soul would have his Ânanda manifest even now, and his worldly state would then be impossible to account for. If on the other hand Jiva is not accepted as Ânandamsa at all, his Ânanda in the Sampatti state will in that case be impossible to account for. If a limitation be set that the Soul is only Sachchit and that Brahman is Ânanda, there will be a contradiction of Scutis like "Brahmaiva san Brahma Apyeti" etc. It is therefore reasonable to accept that the Soul is potentially Ânandamsa. The Soul is therefore atomic only so long as his Ânandamsa is not developed in him. Samkara is thus decidedly wrong in connecting the Soul essentially with Buddhi and confounding the normal atomicity of the Soul with the essential pervasion of Brahman in which the Ânandamsa is fully and permanently manifest. It is interesting to read the Anubhishya III, 2, 5 in this connection.

Again, the Sâtrakâra would not but refute the Sâmkhya tenet that the Soul is not active. Samkara is certainly wrong here in siding with the Sâmkhyas. The Sâtrakâra shows that the Soul is active on account of Scripture teaching his activity as well as his wandering about (Brih. II, 1, 18, and IV, 3, 12). Scripture speaks of his taking the instruments (Karanani) in Brih. II, 1, 17 and 18. The Soul is an *agent* because it is designated as such (Tait. II. 5) with regard to actions and there would be a change of the designation if the Soul were not so. If the Sâmkhyas were to say that the Soul should always do what is pleasant provided he is an independent agent, the Sâtrakâra answers that just as the Sâmkhya Purusha is indepen-

---

1. As taught by Sanatkumâra to Nârada in Chhând. VII.

dent regarding enjoyment and in spite of this just as that Purusha has to experience unpleasant things the Soul may be independent as an agent and yet he may have to do unpleasant things. Nor is the Soul exactly like Brahman that he may always do pleasant things, for his powers are not only limited but reversed. Again, the powers of work and knowledge are fully developed after concentration, in the absence of which the Soul does pleasant and unpleasant things, since its mind is wavering, though the Soul is itself an agent. There is certainly no harm in calling Buddhi to be a *karana*. The *Sûtrakîra* then adds that the doer and enjoyer are not different as the *Sâmkhyas* hold, but that they are identical. The Soul is a doer and therefore an enjoyer also, and not that *Prakriti* is the doer and Purusha the enjoyer. *Samkara* is entirely wrong here and he is excellently set right by *Rimînuja*. The *Sûtrakîra* finally adds that really speaking the Soul derives activity from Brahman Itself. *Samkara* is thus absolutely wrong in corroborating the *Sâmkhya* tenet that the Soul is thought itself, all-pervading and inactive. The *Sâmkhyas* are certainly better than *Samkara* in as much as they accept a multiplicity of Souls.

—ooo—

The Prameya Section.

(c) ISWARA.

We now proceed to examine the replies of *Samkara* to the argument of the *Sâmkhyas* against the theory of an intelligent creator.

The *Sâmkhyas* believe that the existence of God cannot be proved, because he is neither bound nor liberated. Either way, He cannot be the creator of this real Universe. The text 'Omniscient' etc. are simply the glorification of the liberated Soul or of him who has attained supernatural powers by devotion¹. The *Sâmkhyas* do accept God, the *emergent*, who had been absorbed into *Prakriti*² but the existence of God, the *eternal*, is not proved. The effectuation of fruits does not prove the existence of God, for that can

1. S. P. S. 1, 92 to 95. 2. S. P. S. III, 57.

be accomplished by work. Government of the Universe fails to prove His existence, for God would then be selfish. Selfish God is like a mundane superior. And if the existence of God is to be inferred from the Universe, He is none but the Soul emerged at the commencement of the creation. *Eternal God is an impossibility, for there is a contradiction between mundane character and the having of an unobstructed will.* His Governorship cannot be established without passions in Him, and then He could not be eternally free. From the connection of the Soul with properties of Prakriti it would follow that he is affected by its properties, and if mere proximity with Prakriti means Godhood, every one would be called God. God's existence is not established, for there is no evidence whatsoever. Perception cannot obviously prove His existence. There is no inferential proof since there is no concomitance, and there is no Text to prove His existence positively¹.

Samkara's Nirguna Brahman exactly corresponds to the Sāmānya Purusha in the disembodied condition. Brahman and Purusha are both intelligence (not intelligent), all-prevading, disembodied indifferent and nonactive. Samkara's Brahman therefore by itself is incapable of creating or ruling the Universe. Samkara's Isvara is something *unreal*. There are six different views about Him. (1) Isvara is a reflection of Brahman in Māyā which is beginningless and inexpressible Prakriti conjointed with mere intelligence (Chinnātrasambandhini). Māyā differs from Nescience (Avidyā) for the latter is conjointed with obscuring (Āvarana) and distracting (Vikshepa) powers and gives rise to the reflection of the Soul. (2) Māyā is nothing but the Suddhasattwapradhāna aspect of Prakriti possessed of three Gunas and the reflection of Brahman in this Māyā is Isvara, the Soul being that in Avidyā which is malinasattwapradhāna. (3) Māyā principally possesses Vikshepa and the reflection in it is Isvara, the Soul being that in Avidyā principally possessing Āvarana. (4) Isvara is a reflection of Chit in Avidyā, the Soul being that in the inner organ. (5) Isvara is a reflection in the cosmic Buddhi, the Soul being that in an individual Buddhi. These five views recognise Isvara as a *reflection*. (6) Isvara is not a reflection but the Binba enviroined by imputation or the inner organ.

Against all this the Sāṃkhyas say that indifferent God cannot be connected with Ignorance, and if Saṃkāra were to say that the conjunction of Ignorance is simply through the force of Ignorance and that there is therefore no real association, this is a vicious circle (Anyonyāśrayah) for the existence of this alleged Ignorance is established only on the ground of its pretended conjunction. Further, the Universe is not without a beginning like a seed and its sprout. Soul and knowledge are not identical. Knowledge not excluding Ignorance would be resultless. If Ignorance is dispelled by Knowledge the world too would be disproved by Knowledge. Saṃkāra's theory is therefore inconsistent, for if Ignorance be dispelled by Knowledge, and Ignorance have an end, it must as well have a beginning¹.

Further, the first view is wrong, because reflection in an absolutely pure Māyā is impossible. The second view is untenable for Māyā and Avidyā both being all-pervading, they cannot be distinguished. For the same reason the third view is faulty. The fourth view is inconsistent, because Nescience and Buddhi are never pure. The fifth view is impossible, for Māyā-intervening Buddhi is compact. The sixth view is not sound, because īśvara envionred by imputation cannot be Bimba. Saṃkāra's position is therefore no better than that of the Sāṃkhyas. The only difference is that the Sāṃkhyas say that the evidence for the positive existence of God is not sufficient, whereas Saṃkāra goes a step further and says that īśvara Himself is an *unreality*. Even the Deistic ideal of God of the Yogins is much better than the atheistic conception of Saṃkāra. Udayanāchārya in his *Kusumāñjali* adduces nine proofs for the existence of God in his celebrated *Kārikā* कार्ययोगजनहृत्पदः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः । वाक्यात् सद्व्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविद्वयः ॥ With necessary changes they may all be directed not only against the Sāṃkhyas but even against Saṃkāra. Saṃkāra ought to have been faithful and loyal to the Theist Sūtrakāra and conclusively shown the existence of One *real* īśvara on the evidence of Tait. III, 1 etc. emphatically teaching the existence of one Brahman possessed of unobstructed omniscience and omnipotence, and proved that Brāhman is Purushottama and superior to the

Sāmkhya Purusha and to the individual Soul. In stead of adopting such a straightforward method, Sāmkara insists on his doctrine of *Māyā* confounding *īśvara*, Brahman and Jiva all into a hopeless jumble.

After this prelude we may now review Sāmkara's replies. The first argument advanced is the argument of difference (*Vai-lakshnyam*). The Sāmkhyas point out that pure and intelligent Brahman cannot be the material cause of impure and inanimate Universe. Two animate entities cannot oblige each other. There is no authority to show that this inanimate Universe is animate. The distinction of inanimate and animate entities is quite perceptible. The Pantheist may perhaps assert that the Universe is really animate, but that intelligence is not perceived as in sleep and explain away the apparent non-intelligence, but he cannot similarly succeed in explaining away the impurity of the Universe. As a matter of fact intelligence of the Universe is not perceived but only to be *inferred* from Scripture, which however draws a clear difference between animate and inanimate entities.¹ As for the Elements and the Sense Organs being called animate, that can be accounted for, if we take into consideration the fact that the distinction of animate and inanimate entities has been clearly established in the Vedas and that the Elements etc. are sometimes taken to be connected (*Aṅgata*) with their superintending deities.

After thus representing the Sāmkhyas, Sāmkara proceeds to answer that from men etc. known as animate, spring up inanimate hair etc. and that on the other hand from inanimate dung etc. rise up animate scorpions etc. If the Sāmkhyas were to say that the body of men is inanimate, and from inanimate body inanimate hair etc. may well spring, and that from inanimate dung the inanimate body etc. of the scorpions may as well arise, Sāmkara observes that there is a difference of character in inanimate things themselves and that some inanimate matter is the abode of an Intelligent Principle while some is not. This partial 'difference' therefore serves his purpose. Again, there is an amount of difference between a man and his hair etc. and between dung and a

scorpion etc. If both the Cause and the Effect are exactly alike, there is an end to Causation. If the Sāṃkhyas were to urge that there is the quality of being of an earthly nature (Pārthivatvam) which is common to man and his hair. Sāṃkara replies that there is then Existence (Sattā) common to Brahman and the Universe as well. Again, if the Sāṃkhyas mean by 'difference' the non-occurrence in the Universe of the entire complex of the characteristics of Brahman, Cause and Effect will not be distinguished. If by 'difference' they mean non-occurrence of some or other characteristic, that is running counter to what we daily observe, for Existence of Brahman is *seen* in the Universe. And if 'difference' means non-occurrence of Intelligence, the requisite proving instance is wanting. As for the contradiction of Scripture, that is a great flaw with the Sāṃkhyas, for it distinctly teaches Intelligent Brahman to be the cause of the Universe. He moreover, who would merely on the ground of the sacred *tradition* about the Intelligent Cause assume this entire Universe to be of an *intelligent* nature, could succeed in explaining distinction of intellect and non-intellect by resorting to manifestation and non-manifestation, but the Sāṃkhyas themselves cannot account for the difference of animate and inanimate forms, for if Brahman cannot become non-intelligent Universe, non-intelligent Prakṛiti cannot pass over into what is intelligent. But the Sāṃkhya mania of Prakṛiti has been sufficiently refuted and the Intelligent Cause can safely be accepted in agreement with Scripture.

This is a piece of perversions of the grossest kind on the part of Sāṃkara. After knowing that Sāṃkara accepts Māyā-environed life to be the Cause and Avidyā-environed life to be the Product, the reasonable Sāṃkhyas would not bring in the argument of 'difference' against the Māyāvādin. The argument of difference can be advanced against *those* who sincerely believe that the Cause and Effect are both *real* and yet *identical*. The argument of the Sāṃkhyas is therefore against the Sātrākāra and his sincere followers. Sāṃkara here confounds the Sātrākāra's Brahmnvāda with his own Māyāvāda. Māyā-environed Iśvara is impure (Asuddha) and the argument of 'difference' regarding *purity* and *impurity* is not brought against Sāṃkara who has to accept both

the Cause and the Effect as *impure*. Further, the argument of 'difference' regarding intelligence and non-intelligence too is not directed against Samkara to whom both the Cause and the Effect are lifeless, for reflections can never be admitted even for a moment to possess Chaitanya. Both the arguments are advanced against the Sūtrakāra who admits that *pure intelligent Brahman* is the *material* cause of the Universe. Further, the Sāmkhyas already admit that the Pantheist Sūtrakāra may perhaps explain the difficulty of intelligence and non-intelligence by bringing in his manifestation and non-manifestation, but they are really anxious to observe how he could explain the difference of *purity* and *impurity*. The Sāmkhyas impel the Sūtrakāra to resort to *reason* rather than to Scripture, but Samkara misrepresents all this and as it were patronises the Sūtrakāra by observing योपि चेतनकारणभ्रवणवलेनैव समस्तस्य जगद्येतनतामुत्प्रेक्षेत तस्यापि × × × × × चेतना-चेतनविभागभ्रवणं विभायनाविभायनाव्यां चेतन्यस्य शक्यत एव योजयितुम् etc. Samkara is again wrong, when he says "just as Pārthivatva is common in man and his hair etc., so is Existence common to both Brahman and the Universe." If the Universe has the same existence as Brahman, the Universe ceases to be *Sadasat* and becomes *Sat*, and Samkara will then have to give up his own doctrine of the unreality of the Universe. The Sāmkhyas only challenge the Sūtrakāra to prove his Brāhmayāda argumentatively. All those¹ therefore who do not accept *pure intelligent Brahman* to be the *material* cause of the Universe only manage to soil and spoil the beauty of this interesting Adhikarana.

The Sūtrakāra answers the difficulty of the Sāmkhyas in "Drīsyate tu" and shows that not only Scripture, but *even perception* is in his favour, for from an *animate* human body proceed inanimate hair etc. If by 'similarity' (Sāri pyām) the Sāmkhyas mean that 'the Cause

1. Madhva reads 'Drīsyate tu' twice, once before and once after the Abhimānivyapadeśa Sūtra and attempts to show the self-evidence of the Vedas. Bhikṣu uses 'Drīsyate tu' to show that Prakṛiti or the Dehōpādhih. of Brahman is the material cause. Nimbārka and Bhāṣkarā offer no very remarkable observations on this Adhikarana.

2. B. S. II. 1, 6.

and the Effect should both be identically and essentially one,' there is an end to all distinction of Cause and Effect. Nay the equilibrium of the three Gunas of Prakriti, which are the Cause of all Products, is not observed in these Products, and Prakriti therefore ceases to be the Cause, and further, for this very reason Brahman will have to be admitted to be the Cause of the Universe. The argument directed against the Brahmvādins turns therefore against the Sāmkhyas themselves. If by 'similarity' the Sāmkhyas mean 'likeness of some one or other characteristic,' the Sāmkhyas should observe that Sat, Chit, and Ananda of Brahman are each individually inherited by the Universe, the Soul and the Antaryāmin respectively, and the reason advanced by the Sāmkhyas is itself unreal or not existing (Svarûpāsiddhah), and if the Sāmkhyas were to say that 'similarity' means 'likeness to that characteristic which excludes the Cause from other entities,' the human body and dung cannot be the cause of hair and scorpions, for the characteristic, which excludes the body and dung from other entities, does not exist in hair and scorpions. Nay the human body is *animate* and from *animate human body* proceeds *inanimate* hair, nails, etc, and from *inanimate* dung proceed *animate* scorpions, and the argument advanced by the Sāmkhyas is astray and indeterminate (Sādhāranah). Even if the Sāmkhyas were to persist that the living human body is inanimate and run counter to Perception, they cannot gain anything, for their reason has already been shown to be unreal and not existing (Svarûpāsiddhah). Hence the reason advanced by the Sāmkhyas is incompetent to dislodge the solid Brahmvāda of the Upanishads taught by the Sūtrakāra.

The Sāmkhyas are now supposed to observe that if pure intelligent Brahman is the Cause of impure inanimate Universe, the Effect will have to be admitted to be non-existent before its origination.

Sāmkara answers that this is a mere negation (Pratishedhah) without an object. It is not however competent enough to negative the existence of the Effect before origination. The Effect was existent even before origination as at present. The Effect has not a

separate existence apart from its Cause now or before. Sankara finally quotes a Sruti to support his view.

Sankara here implies that the Effect has no real existence and suggests that it is unreal now as before. This import is objectionable, for the Sūtrākāra really means that the Effect is a real entity and that it existed unmanifested in the Cause even before its manifestation. The Sūtra means that the Effect is taught to be nonexistent, simply because such a view is to be refuted later on. Such a nonexistence is mentioned to teach the Causality of Brahman. Sankara is therefore wrong in unjustly twisting the Sūtra to suit his own Māyāvāda.

The Sāṃkhyas urge that the Effect is gross, consisting of parts, inanimate, limited, and impure, Brahman will therefore be affected by these qualities of the Effect at the time of dissolution. Again, there will be no special cause for a new beginning of the Universe, there will besides be no distinction of enjoying Souls and objects to be enjoyed etc. Even if a new beginning is assumed, there will be nothing to prevent the appearance of the released Souls in the new world. Further, if the Universe remained distinct at the time of dissolution, dissolution itself becomes a fiction.

Sankara answers that there are parallel instances in clay, gold etc. to show that the Cause is not affected by the qualities of the Effect. The faults ascribed turn against the Sāṃkhyas themselves, since there are no illustrations that would free them from these faults. If the Products of Prakṛiti retain their own characteristics, dissolution is not a fact. The Cause and the Effect are not distinct, and the Cause is not affected by the Effect and its qualities, for they are but fallacious superimpositions of Nescience. Again, the illustration of a magician is favourable to this view. Brahman is not affected by the three states just as the Individual Soul is not affected by the illusory visions of a dream. Sankara here quotes a Kārikā from Gaṇḍapāda in support. Further, false knowledge is not overcome and the old state of distinctions will satisfactorily be established. The released will not reappear, for their false knowledge has been entirely discarded by perfect

knowledge. Distinct existence at the time of dissolution is not admitted. The doctrine of the Sāṃkhya is itself liable to these objections. Prakṛiti is devoid of sound etc. and yet it is the cause of the Universe consisting of those qualities. The beginning of the Effect of a different nature implies that the Effect was non-existent. At the time of dissolution Prakṛiti will be affected by its Effects and their qualities. There is nothing to determine the fixed conditions of the worldly existence of each Soul. In such an anarchy the emancipated Souls will have to reappear. And finally, if they were to hold that some effects are not merged into Prakṛiti, it ceases to be the Cause of those not merged into it.

Samkara cannot however free himself from those charges. The grossness etc. of the Universe may not affect Brahman, but its dullness (Jadatvam) and falsity (Anṛitatvam) remaining, and Nescience, action, and mental impressions, etc. being as before, Brahman will be affected by dullness etc. If Samkara were to say that the Universe is merged into Brahman, casting aside dullness etc, there is an end to all ignorance and consequent differentiation of Souls. Nescience loses its essence viz., dullness and falsity. It loses its character. And when the original Nescience is thus off, all the Souls become released and no fresh beginning of the Universe is possible. If another Nescience be accepted and a fresh Universe be accounted for resorting to that Nescience, and the Souls imagined consequent to it, Nescience and the Souls both will have a beginning and there will be inequality and cruelty (Vaishamyaneirghrinyaprasaṅgaḥ). There will be no utility of any means for release, for the Prakṛiti dissolution itself is competent to put a stop to all Nescience. In short, Brahman cannot but be affected by dullness etc at the time of dissolution. If Samkara were to say that dullness etc are unreal, and that Brahman will at best be affected by unreal falsity only, and that there is no flaw, the company of a sinner is yet enough to pollute his companion. If Samkara were to say that the company is real phenomenally, the Universe too is so and Brahman will be affected. Further, the analogy of a dream is defective. Even in a dream fear, grief, etc. are experienced. If Samkara were to persist

that this feeling is a mere appearance and thus unreal, he is wrong, for the objects seen in a dream may later on be known as non-existing, but the effect they produce are not felt, so even later on after waking. Again, the Sāmkhyas in a sense are better than Sāmkara. They accept a multiplicity of distinct Souls and they can explain the order (Vyavasthā) of enjoying Souls in the next creation even after every substance is merged into Prakriti at the time of dissolution. Sāmkara accepting the duality of the Soul to be imaginary cannot free himself from the charge of disorderliness of the enjoying Souls. Sāmkara's multiplicity of Souls is nothing but a difference of Inner Organs. After these Inner Organs are merged there is no distinction of Souls, and any Soul may take up any Adrishṭa at the time of fresh creation, there being no order (Niyama). If the Inner Organ is admitted to remain distinct even at the time dissolution, it will have to be looked upon as beginningless, and it will then cease to be an Effect of Brahman. The case of the Sāmkhyas is stronger, for the Inner Organ may merge into Prakriti and the distinct actions of each Individual Soul will settle everything. Again, the attack against the Sāmkhyas that the released Souls will have to reappear is ill-founded. As for the Soul, whose actions are uprooted by sound discrimination, there is nothing which will lead it to assume bodies again, while as for those whose actions are not overcome by discrimination, they may well reappear again. The multiplicity of Souls is a rational and satisfactory argument in their favour. The absurdity urged against the Sāmkhyas exists on the other hand in the doctrine of Māyā. Ātman is only one, Nescience is only one, Nescience exists even now, and none has in consequence yet been released. If Sāmkara were to maintain that *some* Soul is released, the Soul being non-different, the *same* Soul is experiencing bondage now. Further, the present Nescience will have a beginning in that case. Sāmkara's Māyāvāda is therefore worse than the Sāmkhya tenet.

The Sāmkhyas now urge that if Brahman were the cause of the Universe, division of enjoying souls (Bhoktārāḥ) and the objects of enjoyment (Bhogyam) cannot be accounted for, since both are Brahman.

Samkara answers that such a division can be accounted for from ordinary experience. The two sets of Bhoktâ and Bhogyam can practically be held apart just as in ordinary life we hold apart and distinguish as separate individual substances like waves, ripples, foam etc. although as a matter of fact waves etc. are all of them identical as being neither more nor less than Water. The division can then be accounted for by Imputation.

This is again objectionable. Samkara accepts Imputation to be Bhogyam, and the imputation-environed Soul to be the Bhoktâ, but in the illustration of waves etc. they are all Bhogya. Samkara does not accept voluntary transformation (Aichchhika Parinamah) of Brahman into Universe and Souls. If the Sâtrakâra really meant to explain that that this difference was due to Illusion, he would have said so distinctly in the Sûtras. If he had to expound the doctrine of Mâyâ, he would have said "And so there is an identity in reality though they appear to be different on account of Mâyâ." The wording of the Sûtra is more favourable to the doctrine that the Universe and the Individual Souls are the forms of Brahman than to the other doctrine, that propounds the transformation of the Body of Brahman, while it is entirely against the doctrine of Mâyâ.

The question raised in the Itaravyapadesa Adhikarana is that it is declared in Scripture that the Individual Soul is identical with the Supreme Soul and that therefore if the latter is the Material Cause of the Universe, the charges of not doing what is good to oneself can be brought against It. The answer given by the Sâtrakâra is that the Supreme Brahman is higher (Adhikam) than the Individual Soul, and that therefore the charges based upon their supposed absolute identity are groundless. The Sâtrakâra says that the Supreme Brahman is Sat, Chit, and infinite Ânanda, while the Individual Soul is only Sat and Chit, its Ânanda being concealed, and that such a difference of form is declared by Srutis. According to the Sâtrakâra the objection on the ground of not doing what is good to oneself may be valid only if the Individual Soul were regarded as the Creator. Thus the Sâtrakâra admits this formal difference. Samkara's absolute identity of the two in reality as

Ether in a jar and Universal Ether, and Māyā to which the illusory difference is due, cannot at all be read in the Sūtras. Sāṃkara is rather refuting the Sūtrakāra than his own opponents, when he brings in his own Theory of Māyā and observes that the explanation of the Sūtra is true only so far as the usual supposed duality remains unobstructed. The last Sūtra of this Adhikarana is decidedly against Sāṃkara. The Sāṃkhyas now raise an objection on the ground of the observation of the employment of instrumentality. They are however wrong, because Brahman emanates Itself without any *extra* instrumentality. This Adhikarana not only goes against Sāṃkara but against all others, who hesitate to accept the *direct* emanation from Brahman Itself. For Its emanation, neither Māyā nor Avidyā nor Prakṛiti nor Upādhi nor Sarīra nor Śakti is required by It, It being Itself *all-embracing*. It is the highest Glory of Brahman that It requires no material, beyond Its own Self for the emanation into manifold forms. The same topic goes on down to B. S. II, 1, 29, in the two sūtras just preceding which it has been said that the Supreme Brahman unfolds Itself and for this purpose It requires no extra material. The Sāṃkhyas are supposed to bring forward two alternative objections, each of which is by them meant to be equally conclusive against the Sūtrakāra. Intelligent Brahman develops or unfolds Itself either wholly or in part, if the first alternative is accepted, no part of It is left in Its original form, and Brahman therefore remains entirely in the form of the Effect, Its original form being wholly transformed, and so the advice of Śruti becomes meaningless, since in the form of the Effect It is being seen without any effort whatsoever, if the latter alternative is accepted, the Śruti passages which proclaim that the Prime Cause is without parts are violated. The Sūtrakāra finds his way out of this dilemma by having recourse to Śruti as usual. He says that the first alternative is not at all possible, because Śruti declares that Brahman continues to exist in Its *original unaltered form* even after It has voluntarily assumed multiplicity of forms. There are Śrutis that clearly show this *formal difference* between Brahman and Its Effects. The second alternative also, he continues, is not possible, because there are Texts declaring Brahman to be *without parts*. The Sūtrakāra's view is that upon the

authority of these Texts Brahman's being without parts (Niravayavatvam) must be admitted, because the *real* character of Brahman cannot be conceived without the aid of Śrutis. The real difficulty is how Brahman—which is admittedly the Material Cause of the Universe and which is at the same time declared to be without parts—can yet be different in form from and superior to the Universe. How can there be a break in Its own *real* and uniform character? The straightforward and the commonsense view of the Sūtrakāra is that this is so, and must be accepted as so, upon the supreme authority of Śrutis. Samkara first interprets B. S. II, 1, 27. in support of the Sūtrakāra's doctrine, but while going to refine it by his own additional reply, *he spoils the whole case*. Samkara says that the inconsistency or break in the nature of Brahman is only apparent, it being a product of Māyā, and consequently an Illusion. The very fact that the Sūtrakāra does attempt his own straightforward reply conclusively shows that Samkara is wrong. The Sūtrakāra observes that the two propositions appear inconsistent and yet says that they must be admitted, because they rest on Śruti. The next Sūtra teaches that Brahman contains wonders in Its own Self and expects nothing extra. The Sūtrakāra concludes this Adhikarana, observing that the faults imputed against him turn against the Sāmkhyas themselves, since they depend *more on arguments than on Scripture*. Sudarsana observes here that Samkara goes against the Sāstra, as he contrives to interpret Sabdamūlatva as suiting his own doctrine, in spite of there being *no* such passages. When Samkara tries to explain parts in Brahman resorting as usual to Nescience, he will have to answer whether Nescience resides in a part or the whole of Brahman. If it resides in a portion of Brahman, Brahman is then admitted to have parts, and if it resides in the whole of Brahman, Brahman Itself is not free from it, and Samkara's statement that the dreaming person is united with Brahman becomes inappropriate, for the union then is not with the Unchangeable but with Changeable Brahman. Further, Brahman then loses Its own superiority. Scripture, teaching that Brahman is beyond the senses and that we should yet attempt to behold It, becomes meaningless. Again, Samkara says that the same Brahman which is imagined to be the Cause is really

'free from Nescience.' The words "Really free from Nescience" give rise to various alternatives. If Brahman is *partly* free from Nescience, Brahman will have to be admitted to have parts. If Brahman is *entirely* free from Nescience, It cannot be the Cause of the Universe. If Samkara says that Brahman is not free from Nescience but that It is at the same time not connected with Nescience, if the *unreal* connection with Nescience is *partial*, Brahman will again have to be admitted to have parts. If the unreal connection is *total*, Brahman in Its totality will have to be admitted to undergo the change. Any how Brahman is not then free from Nescience. Further, the word 'Avidyākālpitarūpa' is not clear. If Brahman is characterised by Nescience, the qualifying and the qualified *both* will have parts. If Brahman is merely Upalakshitam by Nescience, the *qualified alone* will have parts. If Nescience is Prakriti, Prakriti having parts will emanate the Universe, and Brahman then ceases to be the Cause. If Prakriti is supposed to be dependent on Brahman, why not give up the doctrine of Māyā and fully subscribe to the Sūtrakāra's doctrine?

A few more objections may here be supplemented to Samkara's refinement in adding his own view to B. S. II, 1, 27. Where was the necessity of his refinement? Did he know that his own first interpretation was not proper? Did he want to display his own cleverness? Did he want to bring out a better sense of Śrutis? Or of the Sūtras? Not of the Sūtras, because the Sūtrakāra himself depends on Śruti alone. Not of Śruti, because there is an inconsistency in his own statement. He once observes that there is no 'Phalam' in understanding the Śrutis; teaching emanation but after a time admits that the 'Phalam' exists in establishing the identity of Brahman with everything. Nor can he say that that phalam is not *principal*. The Śrutis like, 'Sa Ātmānam avayamakuruta' etc. refer to the emanation aspect of Brahman. The words 'Aniruktam' etc. teach that Brahman is the substrate of all and even of opposite characteristics (Viruddhadharmāśrayam). Śrutis like 'Satyam Jñānam Anantam Brahma' etc. teach that the acquisition of the Supreme Brahman (Paraprāptih) is the Phalam for those who know that Brahman is the Material

cause, of all. Again, if Nescience has a Cause, that cause is nothing but Brahman. If Nescience is beginningless, a break in nonduality would be the consequence. There is therefore manifestly no display of cleverness, for even that display is mere Nescience, that is to say Ignorance. And finally Samkara cannot say that the first interpretation is not proper, after observing लौकिकानामपि मणिमन्त्रौ-
धयिप्रभृतीनां × × × शक्तयो विरुद्धानाकार्या दृश्यन्ते × × × तस्माच्छब्दमूल एवाती-
न्द्रियाधार्यावगमः । The additional refinement results therefore in an altogether meaningless jumble.

We now proceed to the last Sarvopetādhikarana. It teaches that Brahman is naturally possessed of *all* real powers and *all* real attributes. Here it is quite clear that the Sūtrakāra did not at all mean that Brahman only *appears* to be Savisesham on account of Māyā or Avidyā. Samkara is throughout making a rape on the prominent Sūtras of this Pāda by making unnecessary and additional refinements like 'Avidyātmakopādhiparichechhedāpeksham' etc. In the next Sūtra the Sāmkhyas are supposed to have urged an objection that Brahman being without bodily organs cannot create this Universe. The Sūtrakāra's answer is straightforward and reasonable. He says that the Supreme Soul, though without bodily organs is possessed of *all* powers and can emanate the Universe, because Scripture teaches so. The nature of Brahman, he says, can be learnt from Scripture alone. As usual, Samkara adds another unnecessary reply of his own that Creation is an Illusion and does not really exist, and that Brahman does *not* create. The Sāmkhyas then bring in the question of *motive*. Brahman can have no motive in creating this Universe and so cannot be its Cause. The answer of the Sūtrakāra is a simple and reasonable one. Emanation is a mere Sport or Play¹ (Līlā) of Brahman. But Samkara is not satisfied with this clear reply and again brings in his doctrine to say that the Universe is only an Illusion. Samkara is not free from attacks² here also. The Sāmkhyas

1. पञ्चात्मकः स भगवान् द्विपञ्चमकोभूत् पञ्चदशैवातसहस्रपरामितश्च । एकः समोप्य-
खिलदोषसमुज्जितोपि सर्वत्रपूर्णगुणकोपि बहुषमोभूत् ॥ निर्दोषपूर्णगुणविग्रहात्मतन्त्रो निश्चेतनात्मक-
शरीरगुणैश्च हीनः । आनन्दमात्ररूपादसुखोदरादिः सर्वत्र च त्रिविधभेदविवर्जितात्मा ॥ तत्त्वदीपनिबन्धः ॥

2. Read Sudarsana's remarks.

would say that the Universe-business (Jagadvyāpārah) of Brahman cannot be without a *motive*, and the proper answer to it should be that it is a *sport*. But now, if the Universe is a *figment*, Samkara will have to admit that there is no underlying end in the work of the deluded. If Samkara were to say that a sport is possible in the deluded; he may be answered that *some* freaks in a deluded person *may* appear like a sport, but striking the head etc. cannot for a moment be called a *sport*, as a matter of fact they are exactly the freaks that distinguish between a *sport* and the *idiocy* of the deluded. Further, Brahman creates the Universe after Its *resolution* taught in Srutis like 'Bahu eyām' etc., while no deluded person has sense to resolve. Again, if Īśvara is omniscient, He should not call the Universe-business a sport, when it is troublesome to Himself. If Brahman is ignorant, goodbye to Its omniscience. If Samkara were to say that It creates the Universe with a *view* to put an end to miseries, such a motive cannot be called Līlā, for there is no Līlā in a sick person's taking medicine. Īśvara is the Author of the Rīgveda etc. and has more knowledge than Scripture itself, and He can then acquire neither discrimination nor knowledge by Creation. Even admitting for a moment that He creates the Universe with a view to put a stop to His bondage, He should create such objects as would result in the cessation of that bondage and not such as strengthen the same. But what is this Līlā? Is it the cause of delusion or the effect of delusion or delusion itself? It is not the *cause* of delusion, for none would like to be so deluded sportively. It cannot be called the *effect* of delusion, for in that case Brahman's first resolution will not be called Līlā. The delusion can well exist *without sport* as its cause or effect. Līlā is not delusion itself for nobody calls the sight of two moons to be a Līlā. Īśvara however deludes others, Himself remaining free from delusion. Samkara is still inconsistent, for duality is not according to him perceived without delusion. Again, Brahman is absolutely Nirviśesham and cannot have a Līlā. It cannot be a Līlā of Īśvara, for He knows everything and therefore the miseries of the world and his own identity with Souls too, and yet gives out the Universe replete with miseries!

The Sāmkhyas now charge the Creator of inequality and cruelty. Samkara refers them to His regard of merit and demerit of the individual Souls. Where lies however the necessity for Samkars's answer to the criticism of the Sāmkhyas, for inequality and cruelty cannot be for a moment called faults in a deluded person, and these do not at all exist, when they are but imputed? Besides, these Sūtras would be meaningless in that case. They are useful only to the Brahmvādin, who has to answer the criticism of the Sāmkhyas, since he accepts the Universe to be a *real entity*.

The last Sūtra in this Adhikarana corroborates in another form the Sūtrakāra's doctrine that *Brahman is really possessed of all powers and of all attributes*. The propriety of all *real attributes in Brahman* cannot certainly be reconciled in Samkara's absolutely Nirvisesha Brahman. He will therefore have to admit that they are simply a *figment*, and thus *run counter to Scripture*. In this whole Pāda the Sūtrakāra has thoroughly answered all the arguments advanced by the Sāmkhyas and conclusively shown that *Brahman is possessed of all—even wonderfully opposite—attributes and that nothing is equal to or higher than Nirdosha Pārnaguna Brahman*. The summary of this whole Pāda may well be given in the following interesting verses of the Tattvādīpanibandha.

सच्चिदानन्दरूपं तु ब्रह्म व्यापकमव्ययम् ।
 सर्वशक्ति स्वतन्त्रं च सर्वज्ञं गुणवर्जितम् ॥
 सजातीयविजातीयस्वगतद्वैतवर्जितम् ।
 सत्तादिगुणसाहस्रैर्युक्तमौत्पत्तिकैः सदा ॥
 सर्वाधारं वक्ष्यमायमानन्दोत्पत्तिमुत्तमम् ।
 प्रापञ्चिकपदार्थानां सर्वेषां तद् विलक्षणम् ॥
 जगतः समवायि स्यात् तदेव च निमित्तकम् ।
 कदाचिद्रूपते स्वस्मिन् प्रपञ्चेऽपि क्वचित् सुखम् ॥

१ सत्त्वं शीघ्रं दया क्षान्तिस्त्वागः सन्तोष आर्जवम् ।

२ शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥

३ ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्पृतिः ।

४ स्वातन्त्र्यं कौशलं शान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च ॥

५ प्रागल्भ्यं श्रमयः शीलं सह ओजो बलं भयः ।

६ गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोनेहङ्कृतिः ॥ श्रीमद्भागवतम् १-१६.

यत्र येन यतो यस्य यसै यद्यद्या यदा ।
 स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ॥
 यः सर्वत्रैव सन्तिष्ठन्नन्तरः संस्पृशेन्न तत् ।
 शरीरं तन्न वेदेत्थं यो नुविद्य प्रकाशते ॥
 सर्ववादानवसरं नानावादानुरोधि तत् ।
 अनन्तमूर्तिं तद् ब्रह्म कूटस्थं चलमेव च ॥
 विरुद्धसर्वधर्माणामाश्रयं युक्त्यगोचरम् ॥

x x x x x x

आविर्भावतिरोभावमोहनं यदुरूपतः ।
 इन्द्रियाणां तु सामर्थ्याद्दृश्यं स्वेच्छया तु तत् ॥
 आनन्दरूपे शुद्धस्य सत्त्वस्य फलनं यदा ।
 तदा मरकतदयाममाविर्भावे प्रकाशते ॥

x x x x x x

x x x x x x

x x x x x x

आत्मसृष्टेर्न वैषम्यं नैर्घृण्यं चापि विद्यते ।
 पक्षान्तरेपि कर्म स्यान्नियतं तत् पुनर्यद्वत् ॥
 स एव हि जगत्कर्ता तथापि सगुणो^१ न हि ।
 गुणाभिमानिनो ये वै तदंशाः सगुणाः स्मृताः ।
 कर्ता स्वतन्त्र एव स्यात् सगुणत्वे विरुध्यते ॥

GENERAL REMARKS.

We may now recapitulate the result of the discussion in these pages. We observed that the Sāṃkhyas bring in a number of Scriptural passages to establish their claim on the Vedas and that the interpretations of these passages given by Saṃkara are not their real meaning. In two respects viz. (1) that the Universe is a real entity, and that it must therefore have a real cause, and (2) that the existence of an infinite multitude of Individual Souls, the Sāṃkhyas gain a clear superiority over the Māyāvādin. As for those who feel inclined to look down slightly from an absolutely monistic point of view upon a dualistic conception of the Universe, the following words of E. Roer will be instructive:—
 "Though a higher development may destroy the distinction be-

tween Soul and Matter, i. e. may recognise matter or what is perceived as matter, as the same with the Soul, it is nevertheless certain that no true knowledge of the Soul is possible without first drawing a most decided line of demarcation between the phenomena of Matter and of the Soul." This sharp line of demarcation between the two domains was drawn by Kapila. The knowledge of the difference between the Body and the Soul is one condition and it is an indispensable condition of arriving at a true monism as of our Sûtrakâra. Every view of the Universe which confounds this difference can supply at best a one-sided henism, be it a spiritualism or an equally onesided materialism¹. We may however for a time direct our attention to what the defenders of Samkara have to say. Principal Gough has attempted "to prove that the unreality of the world, as an emanation of the self-deigning world fiction, is part and parcel of the philosophy of the Upanishads." Colebrooke is correct, so far as he said that the notion—that the versatile world is an illusion and that all that passes to the apprehension of the waking individual is but a phantasy presented to his imagination and every seeming thing is unreal and all is visionary—does not appear to be the doctrine of the text of the Vedanta. He is literally right when he has remarked nothing which countenances it in the Sûtras of Bâdarâyana Vyâsa, but he is undoubtedly wrong when he continues that he has remarked nothing which countenances it in the gloss of Samkara. It is very creditable to Principal Cowell to correct by way of a note this part of his statement. Colebrook's statement is not then false from first to last, but is wrong only with regard to Samkara. Principal Gough has failed to make out anything of the Upanishads, if he has come to the conclusion that Mâyâ is a *vital* element of the primitive Indian cosmical conception. Even admitting that the Sûtras are obscure, (and they are certainly so for those who commence to read them without critically studying the four Vedas and the six Vedângas) Principal Gough is not correct when he asks us to note, on the ground of Âchâryaparamparâ or Âmnâyaparamparâ that Samkara

is the greatest of the Prescriptive expositors of the Vedānta Sūtras. Rāmānuja clearly observes that his Sribhāṣya has been based on a very old Vṛtti by Baudhāyana. The Vṛttikāra was undoubtedly well-known to Saṃkara, as would appear from his Gitā Bhāṣya and Brahmasūtrabhāṣya. The orthodox adherents of Rāmānuja trace their system from Lakṣmi¹. Madhva and Nimbārka trace their systems from Brahmā and Sanaka etc. Vallabha traces his system *direct*² from Puruṣottama, and not from Rudra as some suppose. Even Bhikṣu, the latest of all Bhāṣyakāras, designates all these Āchāryas as 'Adhunikāh' or 'moderns'. Pandit Chandrakānta Tarkālamkāra infers in his preface to the Nyāyākusumānjali that Saṃkara flourished after the Parināmavādin Bhāṣkara³. सोयम्ब्रह्मपरिणामवादः साङ्करभाष्ये खण्डितो वर्तते इति शङ्कराचार्यो भास्करात् पराचीन इत्यनुमीयते × × × × × The argument of Anantya-paramparā, under these circumstances, fails to support Principal Gough. The doctrine of Māyā is not at all present in Rīgveda, X, 129. Principal Gough is here misled by Śāyana, a strong adherent of Saṃkara. It is clear from the hymn that the bard is wonderstruck at the transcendental Glory of the Creator displayed in the Universe, and rightly declares in his wonder of wonders that the nature of the Creator of this marvellous Universe cannot be exactly scrutinised. Human sense is certainly too feeble to make out the *real* nature of the Creator. The whole Sūkta nowhere teaches that the wonderful Universe is a figment, the hymn is, on the other hand, replete with words clearly favourable to the doctrine that this marvellous Universe points to the Glory of Brahman. One sees in the Nāsadiya Sūkta Saṃkara's doctrine of Māyā only after one is prejudiced by books like modern Panchadasi, Yogavāsishtā, Ātmapurāṇa, etc. Principal Gough observes further on "that it is presumably already plain enough that the Upanishads teach the

1. रामानुजानां सरणी स्मातो गौरीपतेर्विष्णुमत्तादुगानाम् ।

निष्कार्कानां सनकादितश्च मध्वादुगानां परमेशितः सा ॥ पञ्चपुराणम् ॥

2. धावणास्यामले पक्ष एकादस्याम्महानिनि ।

साक्षाद्भवता प्रोक्तन्तदक्षरज्ञ उच्यते ॥ सिद्धान्तरहस्यम् ॥

3. Though this view is not correct literally. some Parināmavāda was undoubtedly known to Saṃkara.

fictitious and unreal nature of the world. The fictitious character of the world of semblances is everywhere implied in the doctrine of the sole existence of the Impersonal-Self". A statement false from first to last. The Upanishads do not merely imply but expressly teach that the Universe is *not* unreal, but a *real and volitional form of Brahman*. Impartial comparative and critical study of the available Upanishadbhāṣyas side by side with Brahmasūtra-bhāṣyas teaches quite the reverse of what Principal Gough asks us to *presume*. The real sense of the passage "Indro Māyābhīḥ Pururūpa īyate" has already been discussed. The passage "Katama Atmeti" (Brīh. IV, 3, 6) refers to the Soul in his deep sleep, it is a Sushuptivākya, and the unreal creation taught later on refers to the creation of the *dreaming* Soul¹. Principal Gough is therefore wrong in seeing here the *unreality* of the *creation* of *Brahman*. He has in this and similar passages *confounded* the creation of the *dreaming* Soul with that of *Brahman*. The Upanishads teach that the *creation* of the *dreaming* Soul is *unreal*, but that the creation of the Universe being a *real work of Brahman* is not to be looked upon as entirely distinct from its Cause. This accounts for the condemnation of the cognition of duality in Upanishads. It is not *duality* that is condemned but it is the *cognition of duality* that has been so condemned. Even the passages that refer to the undifferentenced state of the Universe show that the Universe being the Sat form of Brahman existed potentially. In It, Chit and Ānanda being involved, and that therefore the Universe can in no way be looked upon as unreal. The words "Avyākṛita" etc. therefore do not teach the unreality of the Universe, but on the other hand teach the reality of the undifferentenced Universe *existing potentially in Brahmin*. The meanings of words like "Tamas" etc. have already been given. "Yatra hi Dwaitaniva bhavati" (Brīh. IV, 5, 15) teaches that notwithstanding the fact that the Universe and the Soul are all *forms* of Brahman, the Individual Soul by his own limitation and reversion of divine powers looks upon himself and his surroundings as entirely and essentially distinct and becomes a victim of Nescience;

addicting himself to sensuous appetites. This does not at all mean that the Universe is unreal. The passage in Chhândogya Upanishad translated by Principal Gough (Page 245) has already been discussed and shown to teach the reality and non-duality of the Universe. The passages from Kâtha translated by Principal Gough (page 247) have also been already treated in detail and Avyakta has been shown to be nothing else than Brahman. The passages from Mundaka Upanishad translated by Principal Gough teach clearly that the relation of the Supreme Brahman to the Individual Soul is that of fire and a spark (*Amsamsibhâvah*). The Upanishads then do not teach *Mâyāvâda*, but they emphatically preach that *there exists really one Brahman and that everything is a real and volitionally designed emanation of that one and only one Brahman*. The Unreality of the Universe is nowhere taught in the Brahmasûtras. They literally countenance *Brahmaparinîma-vâda*¹ amplified later on by Vallabha. The Aphorisms do not at all testify to the unreality of the Universe. In the Third (not fourth as Principal Gough says) Section of the First Pâda of the Second Adhyâya of the Brahmasûtras, we do read about the various objections raised against the doctrine that Brahman is at once the real basis (*Upâdânam*) underlying the world, but we do not at all read there any trace of *Samkara's Mâyāvâda*. The meaning of *Vâchârambhâna* is by the Sûtrakâra taught to be *non-duality of Cause and Effect, and not unreality*. The 28th Sûtra of the same Pâda does not teach that the Universe is a dream. The view that the Universe is a dream has been unquestionably *condemned* by the Author of the Sûtras in II, 2, 29 in the clearest possible terms. The Sûtra II, 1, 28 teaches that Brahman Itself is *inwardly possessed of real marvellous powers*. The *prima facie* evidence afforded by the very fact of there being numerous commentators of various schools goes against the view that the Sûtras countenance the unreality of the Universe. The definition of Brahman in B. S. I, 1, 2, having no reference to the *twofold* Brahman of *Samkara*, allows no room for *Samkara's* doctrine in the Sûtras. The argument of *Vailakshanyâ* in B. S. II, 1, 4 and the next Sûtras goes against the view that the Sûtrakâra implies *Mâyāvâda*.

1. आत्मच्छेदे परिणामात् । B. S. I, 4, 26.

of a later time, when the worship of Siva and Sakti had gained ground, it was composed not very long before the time of Sankara¹. This weakens the force of the evidence supplied by the Sāmkhyas and Sankara both. The older Upanishads then have no room for Māyāvāda or Prakritivāda. We saw in the foregoing pages that the Sāmkhyas gained a real superiority over Sankara in as much as they accept the existence of a *plurality of souls*. Both are indeed wrong in calling the Soul to be merely all-pervading, disembodied, indifferent, and inactive thought. Davies correctly observes that the grandeur of the Soul in Kapila's system is *unreal and useless*. It has no *real* elevation, it knows nothing of *virtue and vice* as connected with itself. It has no *purpose* beyond itself. It never *condescends* to work either for itself or for others. Its highest state is one of perfect *abstraction* from matter and from all other Souls, a *self-contained life* wherein *no breath of emotion ever breaks in on the placid surface*. The system of Kapila then tends in a sense to *destroy morality* as an active agency against evil, nay more, it levels so nearly the barrier between virtue and vice, that the difference becomes unimportant except as a matter of sensation. There is in the system of Kapila *no place for duty or a sense of sin* in failing to fulfil it. These are impossible except in connection with a *law* which proceeds from a *source* higher than man, and which he is *bound* to obey. In his Rational Refutation Rev. Goreh rightly calls this "*a momentous defect*". The same remarks are applicable to Sankara's theory as well. The Sitrakāra is indeed free from all these faults, since he teaches the Soul to be *chidguṇa*, *Anu*, *Kartā*, and an *Amsa* of the Supreme Brahman.

We saw that Sankara's replies to the arguments of the Sāmkhyas against the theory of the intelligent Creator were not at all satisfactory, but that the Sitrakāra's answers were fully straightforward and consistent. The difference of intelligence and non-intelligence and of purity and impurity is accounted for by *manifestation and*

---

1. Vallabha would here of course show that *all* the Upanishads teach but one Brahman in its *various* aspects.

non-manifestation taught not only by Scripturo but by perception as well. The confusion of enjoyers and enjoyment is obviated by honestly admitting a formal and volitional difference by involution and evolution. The difficulty of 'hītakaranam' is solved by holding that Brahman is supreme, and neither the Soul nor Jada (matter) can equal It (Na tatsamāśchābhyadhikāścha drishyate). The Sūtrakāra shows that Brahman being all-embracing, emits the Universe from Its own substance without any extra matter or operation. Brahman is taught by him to be emanating the Universe and still unchangeable on the evidence of *Nruti*. The Sūtrakāra concludes finally that Brahman is possessed of every attribute and that there is neither inequality nor cruelty in Its Līlā. Sankara accepting Brahman exactly alike the Sāṃkhya Puruṣa and an unreal īśvara cannot claim any superiority over his rational adversaries. Taking a firm stand on the Sūtrakāra we may attempt an easy refutation of the arguments against the existence of God in the theistic sense of that word. God is ever liberated and emanates the Real Universe. He is like fire essentially too pure to be affected by the impurities of the Effect. 'Omniscience' etc. glorify Brahman alone and not the Soul, because unobstructed infinite omniscience etc. are impossible in anything but Brahman. Karman, without the Anupravesa of Brahman, being itself inanimate, cannot be inferred or perceived to accomplish effectuation of fruits. Their effectuation therefore positively argues His existence.¹ Unmolested and unobstructed Moral and affectionate Government conclusively proves His existence. Selfishness is impossible in Aptakāma and disinterested God, ever working to satisfy our own righteous desires. This absolutely just and gracious nature of God precludes the possibility of His being compared to a selfish imbecile mundane superior. This sportively designed emanation of the Universe, itself a Puruṣa², cannot be attributed to an emergent Soul, for the Soul itself is a part of the emanation of Brahman, as a spark of fire. The magnificent design of the Universe cannot be looked upon as mundane and His unobstructed Will and Power therefore argue His and their eternity. God

1. Vide फलमन उपपत्तेः B. S. III. 2, 38 and various Bhāṣyas thereon.

2. Vide Bhāgavadgītā XV 15-16.

of a later time, when the *we* ground, it was composed not very long *we* kara¹. This weakens the force of the evidence *we* Sāṃkhyas and Sāṃkara both. The older Upanishads *we* room for Māyāvāda or Prakritivāda. We saw in the foregoing pages that the Sāṃkhyas gained a real superiority over Sāṃkara in as much as they accept the existence of a *plurality* of souls. Both are indeed wrong in calling the Soul to be merely all-pervading, disembodied, indifferent, and inactive thought. Davies correctly observes that the grandeur of the Soul in Kapila's system is *unreal and useless*. It has *no real* elevation, it knows nothing of *virtue and vice* as connected with itself. It has no *purpose* beyond itself. It never *condescends* to work either for itself or for others. Its highest state is one of perfect *abstraction* from matter and from all other Souls; a *self-contained* life wherein *no breath of emotion* ever breaks in on the *placid* surface. The system of Kapila then tends in a sense to *destroy* morality as an active agency against evil, nay more, it levels so nearly the barrier between virtue and vice, that the difference becomes unimportant except as a matter of sensation. There is in the system of Kapila *no place for duty or a sense of sin* in failing to fulfil it. These are impossible except in connection with a *law* which proceeds from a *source* higher than man, and which he is *bound* to obey. In his Rational Refutation Rev. Goreh rightly calls this "*a momentous defect*". The same remarks are applicable to Sāṃkara's theory as well. The Sitrakāra is indeed free from all these faults, since he teaches the Soul to be *chidguna*, *Anu*, *Kartā*, and an *Amsa* of the Supreme Brahman.

We saw that Sāṃkara's replies to the arguments of the Sāṃkhyas against the theory of the intelligent Creator were not at all satisfactory, but that the Sitrakāra's answers were fully straightforward and consistent. The difference of intelligence and non-intelligence and of purity and impurity is accounted for by *manifestation and*

---

1. Vallabha would here of course show that *all* the Upanishads teach but one Brahman in its *various* aspects.

પુષ્ટિભક્તિસુધા.

નાયમાત્મા પ્રાચનેન લભ્યો ન મેધયા ન વદુના શ્રુતેન ।
યમેવૈવ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈવ આત્મા વૃણુતે તન્નુ સ્વામ ॥ ૧ ॥

નાહં વેદૈર્ન તપયા ન ક્ષુનેન ન વૈજયયા ।
લક્ષ્ય પર્વાવધો દ્રષ્ટુ દૃષ્ટવાનસિ મી યથા ॥ ૨ ॥

મયન્મા સ્વતન્યયા નામઃ અહમેવોવિશોક્તુન ।
જાનું દૃષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરન્તપ ॥ ૩ ॥

૪૫ ૮.] કાર્તિકથી—ફાલ્ગુન કૃષ્ણ ૧૧. [અક ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨.

શ્રીકૃષ્ણભદ્ર ૫૧૪૨.

શ્રીવલ્લભભદ્ર ૪૪૧.

તન્ત્રી
રા. વાડીલાલ નાગીનલાલ શાહ
બી.એ.એલ.એલ.બી, મું.બાઈ.

મુદ્રક અને પ્રકાશક
ગોવિંદજી હાથિયાભાઈ નાયક
અનાવિત્ત બન્ધુ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
બરાનપુરી બાગલ, બાણવાલી પોલ,
સુરત.

વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ-૦-૦.

પ્રતિ પ=૦.

પૃથગક ૧-૪-૦.

ગ્રાહકોને વિનંતિ

અષ્ટમ વર્ષના શિષ્ટ પંચ અંક અત્ર સમાપ્ત થાય છે. હવેથી પુષ્ટિભક્તિસુધા તન્ત્રો વૈ. ઉન્નમશી આપુછ કાપડીઆ બી. એ. થાય છે, તેથી ચતુર્દશ વર્ષના ગ્રાહક ચનારે વાર્ષિક મૂલ્ય ધંધુકા પ્રેષવું.

વાડીલાલ નગીનદાસ શાહના જયશ્રીકૃષ્ણ.

વિષય.

લેખક.

અષ્ટમાંક.

૧ શ્રીવલ્લભગીતમ્ ।

માહવજીભાઈ

નવમાંક.

૧. પુષ્ટિપાઠાવલિ.

૨૧. નાનુભાઈ ગાંધી,
એમ્.એ, એલ.એલ બી.

૨. શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી અને
શ્રીમદ્ભાગવત.

૨૧. સુંદરલાલ વલીલાના,
બી. એ. એલ એલ, બી.

૩. જગજીવનભાષકૃત પદો.

૨૧. પરીખ.

૪. સંવત્સરોત્સવનિર્ણય.

વે. શા. સં. કૃષ્ણાણુ શાસ્ત્રી.

૫. પ્રાસંગિક નોંધ.

૨૧. પ્રકાશક તંત્રી.

દશમાદિ અંકો.

૧. શ્રીભાગવતાર્થનિર્ણયનો સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ.

૨૧. સુંદરલાલ.

૨. પરમ તત્ત્વ.

૨૧. મોતીલાલ.

૩. શ્રીકૃષ્ણજન્મ.

૨૧. હિતસવલાલ.

૪. ત્રિવિધનામાવલી.

૨૧. ગોવિન્દલાલ.

૫. પુષ્ટિપાઠાવલિ.

૨૧. નાનુલાલ ગાંધી.

૬. કેશવભાસકૃત પદો.

૨૧. હિતસવલાલ.

૭. રાજકુમારીઆમૃતન વિતત્તિ.

અ. સૌ. ચાન્ડુ ખેન.

૮. Esoteric Doctrine.

Kapadia.

૯. લીમોક્લેશનક્રમ.

કાપડીઆ.

૧૦. વે. શા. સં. મગનલાલ શાસ્ત્રીજીનું ભાષણ.

૧૧. ભક્તિર્વાર્ધિની.

કાપડીઆ.

श्रीगुरुलेश ॥

श्रीगुरुलेशग्रन्थप्रचारयमालायां ग्रन्थरत्नाङ्क प्रथमः

श्रीमद्भक्तकविराजमाहवदासविरचितं

श्रीवल्लभगीतम् ।

‘उज्जमशी बापुभाई कापडीया घी. प.’

इत्येतेन सशोध्य

मुरतिस्य ‘श्रीअनामिलचन्द्रुप्रिन्टिंगप्रेस’ इति मुद्रणयन्त्रालये

‘गोविन्दजी डाशामाई नायक’ इत्येतेन मुद्रयित्वा प्राकाश्य नीतम् ।

मुद्रणखर्चम् ०-६-०-

ગ્રન્થરત્નો.

નામ.

૧. ન્યાસાદેશ.	૦-૨-૦
૨. સિદ્ધાન્તરહસ્ય.	૦-૨-૬
૩. An Examination of S'ankara's Refutation of the S'āmkhya Theory.	I-0-0
૪. શ્રીમતી વેદસ્તુતિ.	૦-૧૦-૦
૫. શ્રીપુરુષોત્તમજી અને શ્રીહરિચજીના ઉત્સવપ્રસંગે થયેલાં વ્યાખ્યાનો.	૦-૪-૦
૬. Kathopaniṣad.	In print.
૭. Sixteen Works of Vallabhāchārya.	In Print.
૮. ભરજિનીમહીયાકલહ.	૧-૪-૦
૯. શ્રીવલ્લભગીતમ્.	૦-૬-૦

ઉજમશી આપુભાઈ કાપડીયા, બી. એ.

‘પુષ્ટિસુધા’ આદિસ, ધંધુકા.

પુષ્ટિમાર્ગીય કીર્તનકારોને અલમ્બ્ય લામ.

સંગીતકીર્તનમન્જરી:—આ ગ્રન્થમાં પુષ્ટિમાર્ગીયપ્રણાલિકાનુસાર મહાલાથી રમણીને શયનપર્યન્તના ઉત્સવોની વધાર્ધ હોંદી વિગેરે કીર્તનો હુમોનિયમમાં વગાડવા-
દેશન સહિત આપ્યાં છે, તેમ જ દોકડ (પખવાંજ) બજાવવાનું શિક્ષણ મળે તેની
સમજુતી ભિન્ન ભિન્ન ૩૦ રાગના ૮૦ નોટેશન તાલમાત્રસહિત આપેલી છે.
ત્ર ભિન્ન કીર્તનોયો પૂર્ણ આ ગ્રન્થ સર્વમાં અદિતીય જ છે. ન્યોછાવર રૂ. ૨-૦-૦
।લ ખર્ચ ૦-૬-૦ જુદું. લખો:—

ભગવાનદાસ નારાયણદાસ કેટડાવાલા

સુ. ધંધુકા (જલ્દે અમદાવાદ)

॥ अथ श्रीवल्लभगीतम् ॥

॥ अथ प्रथमसर्गः प्रारभ्यते ॥

श्रीमद्गोकुलमण्डनं वरतनुं कल्याणपाथोनिधिं
विघ्नौघोन्मदनागकुम्भदलनातिप्रौढसिंहाक्रमम् ॥
भक्तापत्तितमःसमूहहरणे श्रीसूर्यकोटिप्रभं
वन्देहं कमलाधवं द्विजवरं श्रीवल्लभं सत्प्रियम् ॥१॥
यो भक्तप्रियमादरेण कुरुते विन्दन्ति यं नामरा
येनैवापहतं जनस्य कलुषं तस्मै नमो नित्यशः ॥
यस्मात्सौख्यपदं गता हि सुजना यस्यास्त्यनन्ता गति-
स्तस्मिन्मे सतिरस्तु गोकुलपतौ श्रीवल्लभे सर्वदा ॥२॥
नाहं काव्यविचक्षणः सुविमलाबुद्धिर्न मे स्वोद्भवा
नालङ्कारगतिर्न मे गणगतिर्नैवान्यदेवाश्रयः ॥
श्रीमद्गोकुलनाथ विठलसुत श्रीविप्ररूपाकृते
श्रीमद्वल्लभनाथ ते पदसरोजस्यास्ति वै मे वलम् ॥३॥
क्वाहं मन्दमतिस्तथाल्पविषयासक्तो मनुष्योप्यथ
क्वेदं क्षीरसमुद्रकस्य मथनं सद्रत्नकोत्पादकम् ॥
पद्भुमैरुगिरेस्तु हीच्छति यथाप्युलङ्घनं मन्दधीः
श्रीमद्वल्लभवर्णनं खलु तथेतीच्छामि मोहाश्रितः ॥४॥
तथापि वै गोकुलनाथपादपङ्केरुहस्यातिवलं प्रगृह्य च ॥
तस्याज्ञया वल्लभगीतमुद्रसं करोति संक्षेपत एव माहवः ॥५॥

॥ अथ प्रथमप्रबन्धः कल्याणरागेण गीयते ॥

श्रीमल्लोलविलोचनलोकनलज्जितकोटिमनोजम् ॥
 आनन्दितमसंराजभवादि विनम्य सुपादसरोजम् ॥१॥
 नमामि श्रीवल्हभमेकरसं रमते सततं वै सरसम् ॥ध्रु०॥
 श्रीगोकुलमण्डितललिताननहासविमोहितविश्वमजम् ॥
 आनन्दाम्बुजमुखवचनमृतजीवितकलिग्रसिताखिलमनुजम् ॥२॥
 आजानुभुजयुगजनाभयदं शरणागतकालभयापहरम् ॥
 सज्जनकलिमलतूलकदम्बसमग्रविदाहकरं नृवरम् ॥३॥
 श्रीवल्हभकुलकुमुदावलिमुखराशिकरामलचन्द्रमसम् ॥
 कोटिमदनवलदर्पहरं मधुराधरहासविलासरसम् ॥४॥
 हीरकमणिगणजटितकुण्डलरुचिशोभितलोलकपोलवरम् ॥
 कलिकालातिजनितभवतापजनामृतपूरकपद्मकरम् ॥५॥
 वेदागम्यमनङ्गालयहृदयाम्बुजमद्भुतकेलिकरम् ॥
 त्रिभुवननिरुपमविमलोदरहतमानीनिमानसमतिमधुरम् ॥६॥
 शीतलसुभगचरणकमलाश्रितवल्हभनिजमुखराशिमलम् ॥
 निर्मलचामीकरवरकलेवररूपविमर्दितकामवलम् ॥७॥
 मनुजाकृतिधारिणमतिललितं द्विजकुलमण्डनमङ्गनिवासम् ॥
 मन्मथमन्मथललितगतिं चरणाम्बुजरक्षितमाहवदासम् ॥८॥
 श्रीमद्वल्लभवारिधिं ह्यगणितानन्दोदकालंकृतं
 वागुर्मिं खलु मुक्तिशुक्तिममलोद्भूवाहुसद्भोगिनम् ॥
 मुक्ताभक्तिमलं हि मीननयनं चावर्तनाभिं नदी-
 भक्तश्रेणिममोघनामतरणं स्वस्मिन्मन्त्रं भजे ॥९॥

अथ द्वितीयप्रबन्ध आशावरीरामेण गीयते ।

असितचिकुरनिचयो घनचय इव मेरुशिखरस्थित एव कलम् ॥

पन्नगशिशुनिवहोमृतपानं कर्तुमिवागत उचितमलम् ॥१॥

श्रीगोकुलनाथामलवदने मङ्गलकनकघट इन्दीवरार्चित

इव नु विभाति मदनसदने ॥ध्रु०॥

सौभगसुन्दरशोभितहरिमन्दिरतिलकाश्रितभालवरे ॥

तिलकमिपाखिलभित्तिशोयुगलामलरेख इवाघहरे ॥२॥

श्रुतिसहीरकचक्राकृतिकुण्डलयुगकिरणौघाधिकललिते ॥

चक्राकृतिकुण्डलमिपमनसिजमृगयुपाश इवाकलिते ॥३॥

कोटितरणिकिरणौघसुशोभितलोलकपोलजितमदनवले ॥

सहजविलाससुधुकुटीभङ्गजितामरनरमनसिजपटले ॥४॥

चञ्चलनयनं दधति मदननृपमुक्तविशिखमिव केलिकरम् ॥

सौभगसुन्दरपङ्कजशीतलमतिचञ्चलपद्मरूपधरम् ॥५॥

पञ्चविशिखसुभगमदचञ्चलतारमधिकसुखदम् ॥

जेतुं विश्वमनङ्गनृपस्य हि गच्छत इव तूणीरमिदम् ॥६॥

चम्पककुङ्कुलसौभगनासे विम्बोष्ठं च दधत्यमलम् ॥

कोटिकुसुमशरदर्पहरं वरताम्बुलरागार्चितसुकरम् ॥७॥

कोमलशीतलवागमृतेपद्मास्यविमोहितपञ्चशरे ॥

आसेनायुतमनसिजगुहे दासमाहवभवतापहरे ॥८॥

शतरविद्युतिभालसुपुण्ड्रको

जितरतिप्रियवाहिनीकोन्मदः ॥

प्रियतमो हि सतां खलु बल्लभो-

ऽतिशुशुभे शुशुभे क्षणकामदः ॥९॥

मधुरकोमलवागमृताणवोद्भवसंदूमिसुमग्नझषध्वजः ॥

विजयते भुवि वल्लभवल्लभः सुमदनो मदनोन्मदलोचनः॥२॥

नयनपक्ष्मनिमेषविलासकः स्वजनमानसमन्मथमन्मथः ॥

हसितलोचनमारविलासवान् विमलकोमलकौकविलोचनः॥३॥

॥ इति श्रीवल्लभगीते वदनवर्णनो नाम प्रथमः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

अथ द्वितीयसर्गः प्रारभ्यते ॥

विशालभालपुण्ड्रकं सुचक्रहेमकुण्डलम् ।

लसत्सुनासिकाद्विजं सुविम्बशोभिताधरम् ॥

शुभास्यहास्यमण्डितं सुकामकेलिपण्डितम् ।

मनोज्ञवेषमालिनं भजामि वल्लभं वरम् ॥१॥

अथ प्रथमप्रयन्धो वसन्तरागेण गीयते ॥

सौभगकम्बुककन्धराभासिततुलसीदारुजमाली

रतिपतिपाशविलासधरामलगुञ्जास्त्रगविकशाली ॥१॥

रेजे श्रीवल्लभोऽग्रहारी श्रीयमुनाकलकूलश्रीगोकुलविविध

केलिकलारसधारी ॥ध्रु०॥

यस्योरःस्थलसाम्नायेन्द्रभवाजधराकमलाद्यविगम्यम् ॥

केलिकलारसकुशलकुसुमशरकेलिसदनममलाकृतिरन्यम् ॥२॥

रासरसे श्रीगोपवधूकुलकेलिकलारसपरिरम्भितम् ॥

कामसमुद्रतरङ्गसुसजितं त्रिभुवनरूपमलं ललितम् ॥३॥

कुसुमशरासननरपतिदुर्गमदुर्गमनेकाविहारपरम् ॥

विशालसमुन्नतमोहितनरनारीजनमद्भुततापहरम् ॥४॥

त्रिभुवनसारं सुभगविहारं लज्जितसारं धर्मपरम् ॥

कम्बुसुचक्रायुधकुलचिह्नसशोभितमद्भुतरूपधरम् ॥५॥

आजानुवाहुलताखिलनिजजननिर्भयदानकरोजस्रम् ॥
 करकमलैर्न जनाभयकारी हरति जनाखिलपापतमिस्रम् ॥६॥
 ब्रजवनितोरोजोदकसम्भववासकरेण पुराप्यधुना ॥
 कोटितराणि किरणामलहाटकहरिकजटितमुद्राङ्गुलिना ॥७॥
 कलङ्कविमोचनबुद्धिसमागतकोटिशशाङ्कलसत्सुनखेन ॥
 माहवदासकथितवचनेन सुखयतु हरिरिहं रसिकमनेन ॥८॥
 भुजगराजसुशोभितसद्भुजस्तरलवारिजगर्भलसत्करः ॥
 विजयते हरिवल्लभ इष्टदः करतलो रतलोकशुभेष्टदः ॥९॥
 तुलसीमालं कमलागारं स्वजनाधारं विमलाचारम् ॥
 चुगुणांपारं त्रिजितामारं वल्लभराजं नौमि सदाहम् ॥१०॥

अथ द्वितीयप्रबन्धः कल्याणरागेण गीयते ॥

स श्रीवल्लभ एव सुसरसम् ॥ सज्जनमानसहंसोनलसम् ॥१॥
 धर्मपरोयं रेजे हरिरिति खलु सदयम् ॥ ध्रु० ॥
 भात्युदरे रोमावलिरमला ॥
 लोकनलजितत्रिभुवनकमला ॥२॥
 मकरध्वजशररूपधरैव नु ॥
 नाभिहृदयमिलिता रसधरैव नु ॥३॥
 यमुना किमु किमुतामृतधारा ॥
 मधुकरराजिरुत किमियं (?) रा-॥४॥
 किमु स्मरनरपतिनिःसरणीयम् ॥
 किमुताखिलरसमर्यादेयम् ॥५॥

मधुरकोमलवर्गमृताणवोद्भवसदूर्मिसुमग्नेक्षपध्वजः ॥

विजयते भुवि वल्लभवल्लभः सुमदनोमदनोन्मदलोचनः॥२॥

नयनपक्ष्मनिमेषविलासकः स्वजनमानसमन्मथमन्मथः ॥

हसितलोचनमारविलासवान् विमलकोमलकोकविलोचनः॥३॥

॥ इति श्रीवृद्धभगीते वदनवर्णनो नाम प्रथमः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

अथ द्वितीयसर्गः प्रारभ्यते ॥

विशालभालपुण्ड्रकं सुचक्रहेमकुण्डलम् ।

लसत्सुनासिकाद्विजं सुविम्बशोभिताधरम् ॥

शुभास्यहास्यमण्डितं सुकामकेलिपण्डितम् ।

मनोज्ञवेषमालिनं भजामि वल्लभं वरम् ॥१॥

अथ प्रथमप्रबन्धो वसन्तरागेण गीयते ॥

सौभगकम्बुककन्धराभासिततुलसीदारुजमाली

रतिपतिपाशविलासधरामलयुञ्जस्रगधिकशाली ॥१॥

रेजे श्रीवल्लभोऽधहारी श्रीयमुनाकलकूलश्रीगोकुलविविध

केलिकलारसधारी ॥ध्रु०॥

यस्योरःस्थलमास्नायेन्द्रभवाजधराकमलाद्यविगम्यम् ॥

केलिकलारसकुशलकुसुमशरकेलिसदनममलाकृतिरम्यम् ॥२॥

रासरसे श्रीगोपवधूकुलकेलिकलारसपरिरम्भितम् ॥

कामसमुद्रतरङ्गसुसज्जितं त्रिभुवनरूपमलं ललितम् ॥३॥

कुसुमशरासननरपतिदुर्गमदुर्गमनेकाविहारपरम् ॥

विशालसमुन्नतमोहितनरनारीजनमद्भुततापहरम् ॥४॥

त्रिभुवनसारं सुभगविहारं लज्जितमारं धर्मपरम् ॥

कम्बुसुचक्रायुधकुलचिह्नसुशोभितमद्भुतरूपधरम् ॥५॥

आजानुवाहुलताखिलनिजजननिर्भयदानकरोजस्रम् ॥
 करकमलेन जनाभयकारी हरति जनाखिलपापतमिस्रम् ॥६॥
 ब्रजवनितोरोजोदकसम्भववासकरेण पुराप्यधुना ॥
 कोटितराणि किरणामलहाटकहरिकजटितमुद्राङ्गुलिना ॥७॥
 कलङ्कविमोचनबुद्धिसमागतकोटिशशाङ्कलसत्सुनखेन ॥
 माहवदासकथितवचनेन सुखयतु हरिरिहं रसिकमनेन ॥८॥
 भुजगंराजसुशोभितसद्भुजस्तरलवारिजगर्भलसत्करः ॥
 विजयते हरिवल्लभ इष्टदः करतलो रतलोकशुभेष्टदः ॥९॥
 तुलसीमालं कमलागारं स्वजनाधारं विमलाचारम् ॥
 सुगुणांपारं विजितामारं वल्लभराजं नौमि सदाहम् ॥१०॥

अथ द्वितीयप्रबन्धः कल्याणरागेण गीयते ॥

स श्रीवल्लभ एव सुसरसम् ॥ सज्जनमानसहंसोनलसम् ॥१॥
 धर्मपरोयं रेजे हरिरिति खलु सदयम् ॥ ध्रु० ॥
 भात्युदरे रोमावलिमला ॥
 लोकनलजितत्रिभुवनकमला ॥२॥
 मकरध्वजशररूपधरैव नु ॥
 नाभिहृदयमिलिता रसधरैव नु ॥३॥
 यमुना किमु किमुतामृतधारा ॥
 मधुकरराजिरुत किमियं (?) रा-॥४॥
 किमु स्मरनरपतिनिःसरणीयम् ॥
 किमुताखिलरसमर्यादेयम् ॥५॥

किमुत मदननृपविजयध्वजेयम् ॥

किमनङ्गशासनयाष्टिरियम् ॥६॥

वभूव न निर्धारयितुं कोपि ॥

शक्तो हि माहवदास एकोपि ॥८॥

यस्योदरान्तं न ययुः सुरेशमुनीशपद्मासननारदादयः ॥

वेदा अथापीतरयोगसिद्धाः स गोकुलेशोयमलं विरेजे ॥१॥

सुकान्तश्च स्वभक्तानां दुष्टानामथ दुःसहः ॥

व्रजसीमन्तिनीनाथो वल्लभोयं विराजते ॥२॥

श्रीवल्लभोदरे भाति रोमावलिरिन्दिरान्विता ॥

ससेनस्यैव कामस्य किमु मार्गस्य पद्धतिः ॥३॥

इति श्रीवल्लभगीते रोमावलिवर्णनो नाम द्वितीयः सर्गः ॥

॥ श्रीवाङ्मः ॥

अथ तृतीयसर्गः प्रारभ्यते ॥

जगद्विमोहातिमनोज्ञवेषो जगत्त्रयेशो द्विजराजवेषः ॥

स्वभक्तपद्माकरतारकेशो विराजते गोकुलनाथ एषः ॥१॥

अथ प्रथमप्रयन्धो नटनारायणरामेण गीयते ॥

त्रिभुवनसारो जगदाधारो लज्जितमारो धरणितले ॥

नृवराकरो वेदविचारो लीलापारोप्यतिविमले ॥१॥

श्रीवल्लभ इति रेजेमलं येन विमोहितं भुवनमलम् ॥ध्रु०॥

यद्दृश्यं हि सदा सदयं श्रीरमणालयमेकरसेन ॥

मनसिजपाशमिव धृतमुपवीतं कामनृपचापमौर्वीकंमजेन ॥२॥
 उपवीतं गर्वरोमावलिरविजागङ्गासैस्स्वतीवेण्यभिरामम् ॥
 ॐकारावर्तोन्नतममलं नाभिं दधानो मूर्च्छितकामम् ॥३॥
 मकरध्वजनृपरमणागारं किमु किमुत स्मरकेलिरसकोशम् ॥
 किमुतोदरनदवेगावर्तं सुभगोदररससरोभववेपम् ॥४॥
 रतिपतिमृगपतिगुहामुत किं वा किमुत कुसुमशरमृगयुपाशम् ॥
 मनसिजगमनागमनद्वारं किमु किमुताखिललक्ष्मीवासम् ॥५॥
 विमलयशोभुतसितसूत्राङ्गवरप्रावारमाली मनोहरम् ॥
 लज्जितमृगपतिकटितटधारी सुनितम्बशाली सुखकरम् ॥६॥
 सितसूत्राम्बरपरिधनकारी लज्जितरम्भोरुद्वयधारी ॥
 मनोहरजानुसुवर्तुलजंघी त्रिभुवनजनकुलमङ्गलकारी ॥७॥
 मनसिजयानसुभगमकरामलचिह्नसुवस्त्रो मनोहारी ॥
 माहवदासमनोहरवेपो वल्लभरसिकजनाभयकारी ॥८॥
 स्मरनिवाससुनाभिमनोहरो विजयते खलु वल्लभवल्लभः ॥
 मदनमोहविलासगतिः प्रियहरिजनोरिजनोरसि तापकृत् ॥९॥

॥अथ द्वितीयप्रबन्धो मेघमलहाररामेण गीयते॥

कमलोदरदलशीतलममलम् ॥ सुन्दरसौभगद्वेषितकमलम् ॥१॥
 श्रीवल्लभवल्लभचरणं भजे महाखिलमङ्गलकरणम् ॥ध्रु०॥

गोपसीमन्तिनीहृदयालिङ्गितम् ॥

लक्ष्मीकुचभूषणमतिललितम् ॥२॥

वृन्दावनगोगणकृतगमनम् ।

रसिकजनाखिलतापविशमनम् ॥३॥

१. 'मौगावीकम्' इति पाठस्त्वशुद्धः ।

२. 'गुञ्ज' इत्यपि पाठः किन्त्वशुद्धः ।

३. 'मनोहरतामसः' इत्यपि पाठः अत्रान्वयः ।

योगतपोध्वरदानागम्यम् ॥

शेषसुरेशभवादिविनम्यम् ॥४॥

विद्रुमकिशलयकोमलसुतलम् ॥

पद्माङ्कुशध्वजचिह्नसुविमलम् ॥६॥

अङ्गुलिनखरुचिजितशतचन्द्रम् ॥

निरुपमममलं जनकृतभद्रम् ॥७॥

चञ्चलमकरध्वजकृतवासम् ॥

लोकनमोहितमाहवदासम् ॥८॥

भातीह तीव्रामलपञ्चवाणनिवासमेकान्तजनातिगम्यम् ॥

लक्ष्मीनिवासं रसिकातिगम्यं श्रीवल्लभाम्भोरुहपादयुग्मम् ॥९॥

सकलभुवनसारं लज्जितोन्मत्तमारं

चपलनयनतारं कोटिकामावतारम् ॥

निजजनपरिवारं कण्ठयुञ्जाप्तहारं

रसरसिकमपारं वल्लभं तं नमामि ॥१॥

॥ इति श्रीवल्लभगीते चरणवर्णनो नाम तृतीयः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

अथ चतुर्थसर्गः प्रारभ्यते ॥

अत्याम्नायविचारी च वेददोहनतत्परः ॥

कृतोपवीतदामा च वल्लभोस्तु गतिर्मम ॥१॥

अथ प्रथमप्रबन्धो भैरवरानेन गीयते ॥

उत्तमकेलिकलारसमोदी ॥ अगणितसारो नित्यविनोदी ॥१॥

श्रीगोकुलनाथोखिलसुखकारी सततं रेजे निगमविहारी ॥ध्रु०॥

वचनायुधजितदुर्जनदण्डी ॥ ध्वंसितकपटीखलपापण्डी ॥२॥
 वादाखिलजितबुधजनशाली ॥ मुखशुचिरुचिजितांशुमाली ॥३॥
 वेदसुरक्षितमर्यादोलम् ॥ सज्जनचर्चितपादो विमलम् ॥४॥
 निजजनमधुकरगीतो विमलम् ॥ शीतलचरणसरोजोतिकलम् ॥५॥
 सद्गुणसागरपूरितदेही ॥ द्विजवरकर्म्मालङ्कृतो हि ॥६॥
 त्रिभुवनपावनकीर्तिसुशाली ॥ यशोमलतिलकमनोहरभाली ॥७॥
 वशी हि नित्यं स्वच्छन्दगामी ॥ धर्मरतो ननु माहवस्वामी ॥८॥

वेदवादजिताधर्मिदण्डिस्वामी बुधेश्वरः ॥

कृतानन्दयुता पृथ्वी स रेजे बल्लभोमलः ॥९॥

लसत्सुभालं नयनोद्विशालं सुकण्ठनालं खलु दुष्टकालम् ॥
 स्वदासपालं तुलसीष्टमालं वन्दे रसालं द्विजराजबालम् ॥१०॥

अथ द्वितीयप्रबन्धो भैरवरागेण गीयते ।

कीर्तिविमोहितसुरनरनागे ॥ पापण्डाधर्ममदगतरागे ॥१॥

श्रीगोकुलनाथे मम रतिरस्तु विमलगुणगाथे ॥ध्रु०॥

धर्मविरक्षणकृतदृढवचने ॥ तुलसीस्त्रक्तिलकामलवदने ॥२॥

वेदकथितनिजधर्ममर्यादे ॥ जितवरपण्डितपुष्टिविवादे ॥३॥

श्रीभागवतधृतवचनमोदे ॥ रसिकसुनिजजननित्यविनोदे ॥४॥

कलिफणिग्रसितसुरक्षितजीवे ॥ सद्यशसामोदितनरदेवे ॥५॥

श्रीगोवर्धनधरणसमर्थे ॥ मनसि विचारितशुचिश्रुत्यर्थे ॥६॥

यशसोज्ज्वलितत्रिभुवनलोके ॥ चरणाश्रितजनकृतगतशोके ॥७॥

श्रीगोकुलकृतनित्यविहारे ॥ निजजनमाहवप्राणाधारे ॥८॥

छन्दःसारं नरवरशुचित्राह्वणेन्द्राकृतिं हि

विद्यासारं कमलनयनं कोटिकामावतारम् ॥

गुञ्जाहारं विमलतुलसीकाष्ठकण्ठाप्तमालं

वन्दे लीलाविविधरमणं वल्लभं श्रीनिवासम् ॥१॥

कामं स्वच्छयशः पवित्रितजगल्लोकं सुधर्मान्वितं

सत्योपेतमजस्रकालसदृशं श्रीविष्टलेशात्मजम् ॥

ब्रह्मेशेन्द्रमुनिन्द्रगीतयशसं चामीकराङ्गाश्रियं

वन्देहं मधुराननं नरवरं श्रीवल्लभं श्रीप्रियम् ॥२॥

यशस्तिलकभालश्च वेदवादविशारदः ॥

कीर्तिमालालसद्वक्षा रेजेलं वल्लभः सदा ॥३॥

॥ इति श्रीवल्लभगीते यशोवर्णनो नाम चतुर्थः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

॥ अथ पञ्चमसर्गः प्रारभ्यते ॥

धर्मरक्षणसद्देहधारिणं वेदधारिणम् ॥

वन्देहं कोटिकामाङ्गं वल्लभं जनवल्लभम् ॥१॥

॥ अथ प्रथमप्रबन्धः कर्णाटरागेण गीयते ॥

गायन्त्यमरादय इति नित्यम् ॥ सत्कीर्तिं हि सदा जनचिन्त्यम् ॥१॥

श्रीवल्लभराजं नमाम्यानन्दितसुजनसमाजम् ॥ ध्रु० ॥

वेदा विधृता हस्ते येन ॥ धर्मसुरक्षणकृतसुपथेन ॥२॥

ब्रजसीमन्तिनिमानसपणिता ॥ कलिभवमत्तसुदुर्जनफणिता ॥३॥

गोचारणवरगोपवेपधारिणां ॥ गोपवालकविविधसुखकारिणां ॥४॥

वृन्दावनकृतनरवेपेण ॥ दैत्यसमाजकृतशेषेण ॥५॥

इन्दीवरधननीलाङ्गेन ॥ अकलविहारेणात्मभवेन ॥६॥

स श्रीद्विजरूपधरोयम् ॥ केन ज्ञातो नेति हि कोयम् ॥७॥

अकलितरूपो नित्यविहारी ॥ निजजनमाहवमङ्गलकारी ॥८॥

यो नन्दगेहे ब्रजसुन्दरीणां

कामावतारो नयनाभिरामः ॥

शिव्यस्थदध्यादिक चौर एव

श्रीवल्लभोऽयं रमते ब्रजेशः ॥९॥

॥ अथ द्वितीयप्रबन्धः कल्याणरागेण गीयते ॥

संगीतसुकुशलगानो विमले ॥ रेमेलं सुकुसुमपरिमले ॥१॥

श्रीवल्लभ इति यभुनाकूले कूजत्सारसमिधुनमराले ॥१०॥

मयूरकोकिलचातकरावे ॥ गोकुलनाथजनितरसभावे ॥२॥

कदलीसहकारशोभितपत्रे ॥ विकसितसुभगविविधशतपत्रे ॥३॥

शीतलमन्दसुरभिश्चुचिपवने ॥ शोभालोकनलजितभुवने ॥४॥

प्रफुल्लितवकुलकदम्बतमाले ॥ कामनृपनखरुचिकिंशुकजाले ॥५॥

कामकलारसरसिकवसन्ते ॥ गुञ्जन्मधुकरपटलसुललिते ॥६॥

पञ्चविशिखनृपशोभितसेने ॥ नित्यानन्दयुते शुभविषिने ॥७॥

सुखयतुरसिकजनकलगीतम् ॥ माहवभणितमिदं मधुललितम् ॥८॥

ललितकमलमाले कोकिलाकेकिहंस-

पिकमधुकररावेत्युन्मदानङ्गभावे ॥

त्रिगुणललितवाते यामुनीयोपकण्ठे

विहरति सततं श्रीवल्लभो वल्लभेशः ॥१॥

श्रीमद्भोगणवल्लभश्च सततं श्रीवल्लभावल्लभः

श्रीमद्भोकुलवल्लभश्च सततं श्रीभानुजावल्लभः ॥

श्रीमद्विठ्ठलवल्लभः शुभमतिः श्रीवल्लभः श्रीपतिः

श्रीमद्भानुसुतातटे हि रमते सौख्यं द्विजास्याकृतिः ॥२॥

॥ इति श्रीवल्लभगीते यमुनोपकण्ठवर्णनो नाम पञ्चमः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

॥ अथ पट्टसर्गः प्रारभ्यते ॥

॥ अथ प्रथमप्रबन्धो धन्याश्चौरागेण गीयते ॥

चलति खलु मेरुगिरिरचलनगराजपतिरमरभवनं सरति

भववास एव ॥

त्यजति खलु मेदिनीभारमथ फणिधराधीश्वरोप्यथ तदा शेष एव ॥१॥

चलति मधुरतरपण्यवचनमलमुदारं श्रीवल्लभस्येति यदि

मधुरतरभाषिणो द्विजवराधीश्वरस्यातिसारम् ॥ ध्रु० ॥

गच्छति खलु तदा मेदिनी गतवला वेपमानाङ्गयुक्ता रसान्तम् ॥

कूर्मराजो भवति निर्वलो बलधनो मेदिनीभारपृष्ठो नितान्तम् ॥२॥

त्यजन्ति खलु सागरा अतुलबलधारिणोऽप्यखिलधनवारिणो

विगतसत्त्वम् ॥

धर्मगतबुद्धयो विगतमर्यादा इह तदा मानिनोऽप्यविकसत्त्वम् ॥ ३ ॥

नारायणवरवदनपङ्कजभवसाङ्गवेदा भवन्ति हि तदालं विगतसाराः ॥

भवति वायुरपि गतगतिरुग्रबलतस्तदागतकुकीलः ॥४॥

नो रवेरुदय इति भवति रुचिमलिनोत्पुग्रधर्मप्रवृत्तेस्तदा हि ॥
 अचलपदमागतो ध्रुव एव निश्चलश्चलति विवशं तदां सदनतो हि ॥५॥
 भवति धर्मस्य नाशोऽथ सुखकारिणो विश्वपूज्यस्य तु खलु तदास्य ॥
 ब्राह्मणश्चपचयेरैक्यमेवाशु खलु भवति शास्त्रस्य नाशश्च तस्य ॥६॥
 धेनवो विगतदुग्धा भवन्ति हि तदा नष्टमेतत्पुराणं भवत्येव ॥
 इन्द्रशासनरतो मेघ एव तदा हि वर्षति नो भुवि सुजलमेव ॥७॥
 भवति दुःखिततरं त्रिभुवनं गतवलं धर्मरहितं तदात्पुग्रतापम् ॥
 श्रीवल्ग्वभयशो माहवोदितमिदं स्वजनमानन्दयतु विगतपापम् ॥८॥

धर्मो नष्टो भवति हि तदा दुःखिता लोक एव
 वृक्षा नैवोत्तमसयुताः सत्फलास्ते भवन्ति ॥
 नयौघो वै विगतसुगतिः सम्भवत्येव तत्र
 बन्धं धर्मं त्यजति हि यदा वल्ग्वभो गोकुलेशः ॥९॥

अथ द्वितीयप्रबन्धो मेघमल्लहाररागेण गीयते ।

यौवनगर्वितसौभगदेहा ॥ चपलालम्बितसज्जनगेहा ॥१॥

हे श्रीवल्ग्वभ कीर्तिरियं दधति ते वपुरतिकमनीयम् ॥ध्रु०॥

सदसि तवैव त्वरयागता ॥ नम्रास्येनं त्वयावगणिता ॥२॥

ततो गता सा गर्वभरेण ॥ त्वरया युक्ता रोषभरेण ॥३॥

दुर्जनहन्मर्यादां भित्वा ॥ नृगसागरदिगुल्लङ्घनं कृत्वा ॥४॥

ब्रह्मेशेन्द्रसभां हि प्रविष्टा ॥ तेषां मनसि जाता तिष्ठा ॥५॥

नागवरुणसंघेऽथ गता ॥ स्तुतिवचनैस्तैरतिमानिता ॥६॥

चपला मोहितात्रिभुवनलोका ॥ सानन्दा सुगुणा गतशोका ॥७॥

१. 'विवशास्तदा' इत्यपि पाठः ॥

२. 'नम्रास्या न' इत्यपि पाठः ॥

माहवभणितमिदं कलगीतम् ॥ सुखयतु सुजनं वेदातीतम् ॥८॥
 विख्यातकीर्तिः शतकाममूर्तिर्यशोभिरामो नयनाभिरामः ॥
 विप्रोग्रदेहो वरमाधवोहो रेजे भवो वल्लभराजदेवः ॥९॥
 मालाभिरामस्तिलकाभिरामश्चक्राङ्गरामः सुगुणाभिरामः ॥
 देहाभिरामः स्वजनभिरामः श्रीवल्लभो मे रमतां मनस्के ॥२॥

इति श्रीवल्लभगीते कीर्तिघर्णनो नामः षष्ठः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

अथ सप्तमसर्गः प्रारभ्यते ॥

कोटिकामकलाधीशः सत्कीर्तिकुलनन्दनः ॥
 यशसोज्ज्वलितं विश्वं वल्लभः सोस्तु मे गतिः ॥१॥

अथ प्रथमप्रबन्धो मेघमल्लहाररागेण गीयते ।

तरुणीलक्षणगुणरसपूर्णा ॥ त्रिभुवनसंहनना सितवर्णा ॥१॥
 कीर्तिरियं श्रीवल्लभ ते स्वेच्छातो भुवि दिवि विचरते ॥ध्रु०॥
 अधुना दूतीस्वरूपं गता ॥ रमते भुवने मदगर्विता ॥२॥
 आनयति परशोभारामाम् ॥ त्वद्गुणवर्णनपूरितकामाम् ॥३॥
 वशीकृतसरमणप्राचीसावित्री ॥ अमितलक्ष्मीकमलजपुत्री ॥४॥
 स्वेच्छागामिनी मुखकलवचना ॥ मोहिताखिलत्रिभुवनसुजना ॥५॥
 रसाभूनाकविमोहितरामा ॥ हर्षितवदना पूरितकामा ॥६॥
 किमुत हि मोहिनीरूपधरा ॥ ननु त्रिभुवनजनविधृतकरा ॥७॥
 माहवदासभणितमतिललितम् ॥ सुजनं फलयतु वल्लभचरितम् ॥८॥
 यस्यैव कीर्त्योज्ज्वलितं जगत्त्रयम्
 विद्याधनस्याच्युतधर्मचारिणः ॥

॥ लीलाद्विजातिप्रियदेहधारिणः

श्रीवल्लभोयं रमते सदा हि सः ॥१॥

अथ द्वितीयप्रबन्धो भैरवरागेण गीयते ।

देवनरनागानिति कथयति ॥ त्रिभुवनतापं खलु शमयति ॥१॥

कीर्तिस्ते श्रीगोकुलनाथ सुजनोच्चारितसद्गुणगाथ ॥ध्रु०॥

यशोदागेहे यो जातो हि ॥ स श्रीवल्लभ ईश्वरतो हि ॥२॥

चौरो नवनीतदधिदुग्धस्य ॥ स श्रीवल्लभ आत्तरसस्य ॥३॥

यो गोपीजनमङ्गलकारी ॥ स श्रीवल्लभो द्विजरूपधारी ॥४॥

गोपाङ्गजकृतक्रीडो निर्भयम् ॥ स श्रीवल्लभो रेमे सदयम् ॥५॥

वद्धो यो यशोदाकरदाम्ना ॥ स श्रीवल्लभो रेजे सुनाम्ना ॥६॥

नित्यं वासकृतगोपीधामा ॥ स श्रीवल्लभो बल्लभनामा ॥७॥

सुजनं सुखयतु माहवभणितम् ॥ वल्लभकीर्तिवचनमतिललितम् ॥८॥

यो गोपीजनवल्लभो वरतनुर्नन्दप्रियालालितो

गोपाभिकृतिरेव गोपवनिताकोजातदध्यापणिः ।

आभीरान्वयनीरजातरजनीनाथो मनुष्याकृतिः

स श्रीवल्लभ एव विद्वलसुतो रेजे भुवि प्राकृतिः ॥९॥

॥ इति श्रीवल्लभगीते कीर्तिवर्णनो नाम सप्तमः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

अथाष्टमसर्गः प्रारभ्यते ॥

पुनरेव हि सा कीर्तिर्वल्लभस्य नराकृतेः ॥

॥ जगाद भुवने लोकान्गोकुलशगुणान्सुखम् ॥१॥

द्वितीयप्रबन्धः कर्णाटरागेण गीयते ॥

कृतं गोचारणरमणम् ॥ दुःखितजनभवसागरतरणम् ॥१॥

श्रीवल्लभस्य गुणवर्णनकं कथयामि तस्य गतनरकम् ॥ध्रु०॥

वेणुवादेन कृतं कलगानम् ॥ श्रवणस्थगितानेकविमानम् ॥२॥
 रासादिकरमणं हि कृतम् ॥ नित्यानन्दी वै सततम् ॥३॥
 विविधरसलीलासुरतिना ॥ नागमनुष्यामरगणपतिना ॥४॥
 ब्रह्मेशेन्द्रसेवितचरणेन ॥ सर्वानन्दपूरितसुजनेन ॥५॥
 खलु सुरसिकजनभाग्योदयेन ॥ खलपापण्डविगतदयेन ॥६॥
 मनसिजत्रासदललितमुखेन ॥ चरणाश्रितजनदक्षसुखेन ॥७॥
 स श्रीवल्लभो रमते विमलम् ॥ माहवकासुपतिरिति सुकलम् ॥८॥

पूर्णानन्दोदधिरिति सदा सद्गुणानां निधिश्च
 माङ्गल्यानामुदधिरथ सद्धर्मकामोदधिश्च ॥

भर्यादानामुदधिरथ सद्रूपतेजोदधिश्च

विप्रावेशः खलु विजयते गोकुले गोकुलेशः ॥९॥

॥ अथ द्वितीयप्रबन्धः देशाखराणेन गीयते ॥

व्यासपराशरनारदवन्द्ये ॥ त्रिभुवनमोहनरूपसुविद्ये ॥१॥
 श्रीवल्लभे मतिरस्तु सदा कलुषस्नेहा न भवतु कदा ॥ध्रु०॥
 यस्य द्वारपालोस्ति हि ब्रह्मा ॥ सद्बिधृतवल्लभपरब्रह्मा ॥२॥
 नारदो गानं करोत्यनिशम् ॥ तुम्बुरुयुक्तो हरिरससरसम् ॥३॥
 सेवते नाकाधीशोऽनुदिनम् ॥ करधृतयष्टिः कलिमलशमनम् ॥४॥
 सगणोमेशो भजते नित्यम् ॥ तदर्धनिः कुरुतेखिलकृत्यम् ॥५॥
 आज्ञामुद्योतकारस्तनुते ॥ चन्द्रोऽमृतशैत्यं वै कुरुते ॥६॥
 ऋतवः पट् सेवन्ते नित्यम् ॥ स्वोद्गुणयुक्ता विमलाः सत्यम् ॥
 घोषसीमन्तिनीलोचनतारे ॥ निजजनमाहवप्राणाधारे ॥८॥
 ब्रह्मादीनां च वेदानामिन्द्रादीनामुदारतः ॥

तं नमामि सदारार्ध्यं गोकुलेशं जगद्गुरुम् ॥९॥

॥ सेवन्ति यस्याङ्घ्रिसरोरुहं सदापमेशकेशोरगकिन्नरादयः ॥

जगत्त्रयेशो वरगोपिकेश्वरो विराजतेयं भुवि गोकुलेश्वरः ॥२॥

॥ इति श्रीवल्लभगीते गुणवर्णनो नामाष्टमः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

॥ अथ नवमसर्गः प्रारभ्यते ॥

भवेन्द्रकादिवन्दितं सदैवमोदपूरितं

जनार्तिनाशकोत्सुकं स्वभक्तकामपूरकम् ॥

विशुद्धमुक्तिदायकं द्विजेन्द्रराजनायकं

सुशास्त्रवेदसागरं भजामि गोकुलेश्वरम् ॥१॥

॥ अथ प्रथमप्रबन्धः केदाररागेण गीयते ॥

कलिमलहारिणं जनसुखकारिणं श्रुतिस्मृतिधारिणं धर्मपरम्

सौभगसुरतं जगति सततं पावनचरितं पापहरम् ॥१॥

श्रीगोकुलेशनाथं सत्यरतं भजेहं गुणसागरमविरतम् ॥द्यु०॥

सज्जनरम्यं निगमागम्यं त्रिभुवननम्यं परमेशम् ॥

शुकादिस्तुत्यं श्रीगोकुले नित्यं वसन्तं सत्यं कमलेशम् ॥२॥

स्वाखिलसुखदं वल्लभकामदमदेयवरदं सत्सेव्यम् ॥

चलेक्षणतारं विप्राकारं जगदाधारं देहदिव्यम् ॥३॥

सुगुणागारं संसारसारं लज्जितमारं भुवनेशम् ॥

सुरमणमजस्रं स्वमलतमोघ्नं कोटिरुचिसहस्रं घोपेशम् ॥४॥

जिताखिलदण्डिनं मायावादखण्डिनं श्रीगोकुलमण्डनं हृषीकेशम् ॥

धर्मधुरंधरं कोटिकामसुन्दरं सुन्दरीमनोहरं सज्जनेशम् ॥५॥

भक्तचिन्तामणिं सुन्दरीमनःफणिं दुर्जनान्तकृत्फणिनं विशेषम् ॥

सदैव घोपवासं प्रमोदयुक्तहासं कृतेन्दिरानिवासं मनोज्ञवेशम् ॥६॥

स्वभद्रदानसदयं सुदुष्टदैत्यनिर्दयं पदागतकृताभयं किशोररूपिणम् ॥
 सुगौरदेहद्रान्तं विलासिनीलुकान्तं दुर्जनकृतान्तं सुरुपधारिणम् ॥७॥
 वशीकृतत्रिकालं सुहृद्विलम्बिमालं श्रीविठलेशवालं पूतकीर्तिम् ॥
 माहवनायकं सुनेत्रमारसायकं समग्रसुखदायकं मनोज्ञमूर्तिम् ॥८॥

ताराणामधिपस्तु शीतकिरणो देवेश्वरो वै गुरु-
 मेरुश्चाचलतस्तथोरगपतिः शेषोऽग्न्यर्धाशो रविः ॥

वृक्षाणामथ पारिजातकतरुस्कन्दस्तु सेनापतिः
 सर्वेषामधिपः सदा विजयते श्रीवल्लभः सत्पतिः ॥९॥

अथ द्वितीयप्रबन्धष्टोडीरागेण गीयते ॥

सकलानन्दकलारसपूर्णम् ॥ निर्मलहाटकमोहदवर्णम् ॥१॥
 भजेहं श्रीवल्लभचन्द्रं स्वजनपूरिताखिलसद्गद्रम् ॥ध्रु०॥
 शीतलसौभगवचनामृतम् ॥ स्वच्छयशः किरणाललितम् ॥२॥
 स्वज्ञात्युडुगणपरिशोभितम् ॥ शमितान्वकारपटलदुरितम् ॥३॥
 सुरसिकसज्जनसंघचकोरम् ॥ शीतलसुभगरसाकरपूरम् ॥४॥
 प्रफुल्लितत्रिभुवनजनौषधिम् उद्भवस्थलवल्लभकुलोदधिम् ॥५॥
 निष्कलङ्कं च तथैवास्तम् ॥ सद्गुणजीवितलोकसमस्तम् ॥६॥
 नक्तंदिवाप्यतिरुचिमालिनम् ॥ सदाक्षयदेहमतिशालिनम् ॥७॥
 माहवदासोदितमतिरुचिरम् ॥ सुखयतु रसिकजनं खलु सुचिरम् ॥८॥
 कनकसुगौरं कामरसपूरममृतसुपूर्णं निर्मलसुवर्णम् ॥
 सुजनचकोरं कीर्तिसुकिरणं तु खलु भजेहं वल्लभचन्द्रम् ॥९॥
 गुणार्णवो गुणातीतो वल्लभो वल्लभाकृतिः ॥
 ब्रजेश्वरः कलानाथो वल्लभोऽयं विराजते ॥२॥

अथ तृतीयप्रबन्धः केदाररागेण गीयते ॥

तपोदानवरतीर्थयोगान्नायकर्मवितानधर्मव्रतश्रेयसा न ॥
 स्वाध्यायसन्न्यासान्यदेवतार्चनब्रह्मचर्यादिभिः प्राप्यते न ॥१॥
 भजेहं सदा तं वरं गोकुलेशं कलिकलुषखण्डनं जनहृदयमण्डनं
 मोदपूर्णं जगतामधीशम् ॥ध्रु०॥
 हेमकुण्डलधरं सौख्यरत्नाकरं त्रिभुवनमोहदं श्रेष्ठदेहम् ॥
 चललोचनतारकं जितध्रुकुटीमारकं कोटिकामावतारं शुभेहम् ॥२॥
 कण्ठोपवीतधारिणं स्वजनमुखकारिणं भवजलधिरनमेकं जनानाम् ॥
 अखिलसुखदायकं पार्वतीनायकं सकलकल्याणराशिं जनानाम् ॥३॥
 ब्रजनारीकण्ठभूषणं जितसकलदूषणं निर्भयं केलिकर्तारमीशम् ॥
 रूपगुणनागरं रसिकसुखसागरं घोषसीमन्तिनीजीवितेशम् ॥४॥
 ब्रजवधूवल्लभं ब्रह्मादिदुर्लभं कोटिकन्दर्पलावण्यमाद्यम् ॥
 वेदरसमण्डितं कामरसपण्डितं हीन्दिरेशानकं जगति वन्द्यम् ॥५॥
 विख्यातकीर्तिं विशदकलमूर्तिं चलगमनमालिनं चारुवेषम् ॥
 कोटिमदनाकृतिं ज्ञातजनसत्कृतिं स्वानन्दपूरितजनमशेषम् ॥६॥
 श्रीविद्वललालितं रुक्मिणीपालितं लोकवालाकृतिमेकरूपम् ॥
 अज्ञातकारणमिवाबुद्धिधारिणं निर्मलाखिलद्विजजातिभूषम् ॥७॥
 श्रीभागवतसद्रूचिं सदा हृदये शुचिं मोहमायान्धकारोदुराजम् ॥
 सुहृदीश्वरं माहवाधीश्वरं भक्तजनसौख्यराशिं किलाजम् ॥८॥
 शुकसनकमुनीन्द्रसेविताङ्घ्रिसरसिजमैश्वररूपमादधानम् ॥
 द्विजवरविमलाकृतिं किशोरं सततमहं हि भजामि गोकुलेशम् ॥९॥

अथ चतुर्थप्रबन्धो मारुरागेण गीयते ।

अनन्यतया भजनं क्रियते ॥ तदा श्रीवल्लभोऽयं प्राप्यते ॥

दुर्लभोयं ब्रह्माद्यखिलकृतं विनयम् ॥ध्रु०॥

भवति हि भजने दृढता यस्य ॥ सलभोप्यचिरं स खलु तस्य ॥२॥

पादपां वातैश्चन्दना भवन्ति ॥ कीचकश्चन्दने गोपीशमेति ॥३॥

कृतं कृष्णाधरपीयूषपानम् ॥ नेतररसे मनो गच्छति नूनम् ॥४॥

चातको मेघ इव भवति विश्वासी ॥ तं मिलति श्रीवल्लभोविनाशी ॥५॥

सदा किशोराकृतिरतिसरसम् ॥ सज्जनमानसहंसोतिरसम् ॥६॥

ब्रह्मजानारदगीतोतिकलम् ॥ वल्लभसुरसिकजनोखिलम् ॥७॥

माहवदासभणितमतिरम्यम् ॥ सुरसिकजनहादि वसतु स्वगम्यम् ॥८॥

मुनिवरगीतं नयनसुशीतं कमलशुभास्यं रसिकरहस्यम् ॥

सुचपलनेत्रं स्वजनसुमित्रं ब्रजपतिमीशं भजत जनेशम् ॥९॥

जगत्त्रयादिमोहदं स्वसेवकातिमोददम् ॥

विलासिनीष्टसौख्यदं पदाश्रितातिकामदम् ॥२॥

सदर्थधर्मकप्रदं सुनामतोतिमोक्षदम् ॥

स्ववल्लभं सुसिद्धिदं भजामि विप्रमानदम् ॥३॥

इति श्रीवल्लभगीते गुणवर्णनो नाम नयमः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

अथ दशमसर्गः प्रारम्भ्यते ॥

स्वहृन्निवासं कमलविलासं ब्रह्माद्यगम्यं रसिकातिरम्यम् ॥

मनोज्ञवेपं खलु गोकुलेशं भजान्यनीशं ब्रजसुन्दरीशम् ॥१॥

अथ प्रथमप्रबन्धो मल्हाररागेण गीयते ।

यस्य मुखं शतमारं जयते सुन्दरताजितचन्द्रमसम् ॥

सुद्युतिजितशतकिरणसहस्रं शीतलताजितकमलं सरसम् ॥१॥

भजेहं श्रीगोकुलपतिमीशं धोपसीमन्तिनीरमणमनिशम् ॥ध्रु०॥
 दधानमसितसुचिकुरचयं मनसिजचामरमिव सुवरम् ॥
 भाले यशस्तिलकं च दधानमूर्द्धद्विरेखं हरिमन्दिरं तत् ॥२॥
 रेखयोरन्तरे स्वाभाविका कस्तूरीरेखा च विरेजे ॥
 रसमर्यादैव नु काममर्यादैव नु चागमनिगममर्यादा भजे ॥३॥
 रूपमर्यादैव नु गुणमर्यादैव नु सौभगमर्यादैव नु विमलम् ॥
 पुरुषमर्यादा नु धर्ममर्यादा किमु वचनमर्यादा किमु सुकलम् ॥४॥
 द्विजमर्यादा किमु भजनमर्यादा नु किमुत नु रमणमर्यादेयम् ॥
 सुखमर्यादा किमु सुखदमर्यादा किमु तेजोमर्यादा नु सेयम् ॥५॥
 प्रवाहमर्यादातिलकरेखयोरन्तर्गता किमु पुष्टिरियम् ॥
 किमुत मनसिजमोहनवल्ली नु मनसिजराजाध्वपद्मतिरियम् ॥६॥
 नाकविजयकरणाय किमुर्द्धमुक्तमदनवाणयाष्टिरियम् ॥
 कलिन्दगिरिमस्तकाधस्तीर्णा वल्लभवल्लभा किमु यमुनेयम् ॥७॥
 किमु मनसिजनृपकौटिल्यवल्ली त्रिभुवनमोहनरूपधारिणी ॥
 न ज्ञातेयं त्रिभुवनलोकैरमला माहवानन्दकारिणी ॥८॥
 सुनेत्रे सुभालं मनोऽंशं सुरुपं तथेत्यूर्ध्वपुण्ड्रं च कस्तूरिकायाः ॥
 स्वभावोद्भवं पुण्ड्रकं संविलोक्य मनो वल्लभस्यातिमोदं गतं मे ॥९॥
 जिह्वास्यकञ्जं रसिकोग्रपुञ्जं विशालनेत्रं रसिकातिमित्रम् ॥
 सदा पवित्रं नगजाकलत्रं श्रीवल्लभं तं हि नमाम्यनन्तम् ॥१०॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

॥ अथैकादशसर्गः प्रारभ्यते ॥

लक्ष्मीकान्तः कमलवदनः कोटिमारावतारो

विप्राकारः समदमदनोद्वाहिनीश्रीहरास्यः ॥

चक्राकारस्मरमदहरश्रीधरकुण्डलश्रीः

सोयं भाति ब्रजपतिरथो गोकुलेशः सदैव ॥१॥

॥ अथ प्रथमप्रबंधः सारङ्गरागेण गीयते ॥

मनसिजहिन्दोलारूपहीरयुतहेमकुण्डलरुचिमण्डितगल्लम् ॥

मनसिजचापचपलभृकुटीललितं मधुरमधुरं विमलम् ॥१॥

भजेहं श्रीवल्लभवदनं रूपशीतलसौभगरुचिसदनम् ॥द्यु०॥

दधानं लोचनकमलं चपलं किमु रतिरतिपतिनर्तनकम् ॥

मनसिजपाशपतितझपयुगलं नु किमु पश्चाशुगशिलीमुखयुगलम् ॥२॥

त्रिभुवनजयचलितस्मरनरपतिचलझपयानयुगं किमु नेदम् ॥

कामसमुद्रवीचीपटलं नु मुखचन्द्रमिलितचकोरयुगमिदम् ॥३॥

किमुत कुसुमपश्चाशुगनरपतिनासानालिकगोलयुगम् ॥

किमु चामीकरपञ्जरार्पितशुकं जटितयुगलं चपलं खगम् ॥४॥

किमु नासाकीरपक्षकयुगलं त्रिभुवनविजयकृतदृढपणम् ॥

शफरध्वजनृपकेलिकलारसकुशलं सज्जनमनोहरणम् ॥५॥

किमु श्रीवल्लभवदनं वीक्ष्य भीतिरिति शंवरजयवेपनम् ॥

किमुतास्यामृतसरोवरजातं कमलयुगमलिताराचपलम् ॥६॥

मुखपङ्कजमधुपानमत्तं नु मधुकरयुगलमतिचपलम् ॥

कोकगतिसरसं कामबलदलनं निजजनतापहरणकुशलम् ॥७॥

श्रीवल्लभचरणाम्बुजमकरन्दामोदालिमाहवभणितम् ॥

सुरसिकजनकण्ठाभरणं भवतु तरणं भवसिन्धोरमितम् ॥८॥

मनोहरास्यं नगजारहस्यं सुभ्रूविलासं कमलानिवासम् ॥

सुनेत्रविन्दुं खलु वल्लभेन्दुं भजामि नित्यं रसिकातिचिन्त्यम् ॥९॥

विशाललोललोचनं भवोग्रदुःखमोचनं

सुचक्रचारुकुण्डलं मनोज्ञगल्लमण्डनम् ॥

कपोलपालिराजितं हि विद्वलेशलालितं

च घोषगोपिकावरं भजामि गोकुलेश्वरम् ॥१॥

इति श्रीवृद्धभगीते घटनवर्णनो नामैकादशः सर्गः ॥

॥ श्रीगोकुलेशः ॥

॥ अथ द्वादशसर्गः प्रारभ्यते ॥

मदनशतनिवासं सुन्दरभ्रूविलासं

तिलकुसुमसुनासं मोदितानेकदासम् ॥

सरसिजसुविकासं मासमोहाल्पहासं

नयनमदनपाशं नौम्यहं वल्लभास्यम् ॥१॥

अथ प्रथमबन्धो रामग्रीरानेन गीयते ।

चम्पककुङ्कुलललितसुनासम् ॥ विश्वविमोहनमदननिवासम् ॥१॥

श्रीगोकुलनाथममलरमणं भजामि सदा भवोदधितरणम् ॥ध्रु०॥

मेघनिचयवरदन्तसुशोभं कमनीयरसनादामिन्याभम् ॥२॥

हासकिरणा विमला दृश्यन्ते कुन्दपुष्पपीयूषयशांसि भजन्ते ॥३॥

कामपाशगुणा नु चन्द्रकिरणा नु तथा हि विभाति सुविम्बाधरो नु ॥४॥
 जितवन्धूकविद्रुमकिशलयो नु कामासनो वाङ्मर्यादो नु ॥५॥
 कम्बुकण्ठोन्नतं हि मुखाम्बुजनालं अतिललितास्यं विभाति
 तथालम् ॥६॥

सरसभुजस्योन्नतहृदयस्य कामसरोवरोदररोमालिशोभस्य ॥७॥
 चरणाम्बुजरजोरसे रतस्य जनमुदितं सुखयतु माहवस्य ॥८॥
 सुतिलसुमनसोतिरम्यनासं घनघननीलरदं शुभास्यहासम् ॥
 अतिविशदहृदवज्रं दासवासं स्मरशतमध्यमहं भजाम्यजस्रम् ॥९॥

॥ अथ द्वितीयप्रबन्धो राममीराणेन गीयते ॥

यस्योदरेमललक्ष्म विभाति सितेतरं वर्तुलाकारम् ॥
 किमुदरामृतकलशे विचार्य विधिनापिता राजमुद्रा सुकरम् ॥१॥
 मनो मे वसतु श्रीवल्लभराजे भवाजरमेन्द्रेण वाञ्छितचरणाब्जे ॥ध्रु०॥
 कुट्टपिनिवारणमर्पितवान् वेधास्सुरूपे कज्जलविन्दुकम् ॥
 वल्लभास्यहततेजाश्चन्द्रो नु किं सुन्दरमानसे करोति तपस्कम् ॥२॥
 कामनृपहृद्गुर्गमनसोपानं दधाने त्रिभुवनजयकृतपणम् ॥
 शय्याभोजनगृङ्गारत्रिसंज्ञं त्रिवलिकं त्रिवेदधरणम् ॥३॥
 त्रिशास्त्रागारं त्रिकालसत्यरूपं कामसमुद्रोदरजतरङ्गम् ॥
 मनसिजरसद्विजवरस्वाग्रसत्रितयमर्यादं मोहितानङ्गम् ॥४॥
 उन्नतनितम्बोरुयुगलं च दधाने कामहिन्दोलास्तम्भम् ॥
 जितपुलिनं सुजितकरिहस्तं जितकरभं जितसुन्दररम्भम् ॥५॥
 यशोरूपं सितवस्त्रं शुभं वस्त्रपाशपतितमदनयानचिह्नम् ॥

वर्तुलजघने विशदसुगुल्फे त्रिभुवनपावनकृतपणे नूनम् ॥६॥

जितपद्मचरणेज्यङ्गुलीललिते मोहनचरणतलं दधतीदम् ॥

विद्रुमरागं कुंकुमशोभं ननु पल्लवहृताखिलमदम् ॥७॥

सरस्वती किमुत शरणागता तद्गीतिशरणागतो मदनो नु ॥

किमु व्रजसुन्दरीकुचकाश्मीरं कोमलशीतलजितविशचयं नु ॥८॥

संसारसारं स्वजनाधारं देवकीरमणमाहवभणितम् ॥

भवाति रसिकजनकण्ठाभरणं वल्लभगुणहीरकजडितम् ॥९॥

योगध्यानवितानदानसुतपस्तीर्थव्रताभ्यायकैः

सद्ब्रह्मव्रतधूमपानविमलाचारोग्रवैराग्यकैः ॥

पञ्चाग्न्याचरणादिकैर्न हि कदा यः प्राप्यते केवलं

भक्त्या लभ्य इति श्रियाश्रितपदः श्रीवल्लभो राजते ॥१॥

सतामधीशं जगतामधीशं श्रीपार्वतीशं द्विजकावलीशम् ॥

धर्माग्रणीशं वचनाग्रणीशं वन्दे सुधीशं वरगोकुलेशम् ॥२॥

श्रीमद्वल्लभवंशमानसभवं सत्कर्मनालं वरं

सद्भर्मादिसुपुत्रकं वरयशः सत्कर्णिकारान्वितम् ॥

आत्मानन्दरसौघसत्परिमलं सदैव्जवालिश्रितं

तच्छ्रीवल्लभवारिजं गुणपरागं चापि भेजे ह्यहम् ॥३॥

श्रीपार्वत्यसुनायकः सुविमलो नीलाश्वके नित्यशः

स्थित्वा पुष्पसुचापदर्पदलनात्यालोलसत्कुण्डलः ॥

कर्तुं मज्जनकं हि भानुतनुजां तं वाजिनं नर्तयन्

गच्छत्येव निशाविहारजनितं हर्तुं श्रमं किञ्चिव ॥४॥

रविप्रसूतां विविधं हि भोगकं समर्पणार्थं करपीठकासनम् ॥
 गच्छत्ययं गोकुलनाथ एष तां विनेतुमुन्मानवतीमिवोत किम् ॥५॥
 विद्यानिधिः कामकलानिधिश्च दयानिधिर्वागमृतोदधिश्च ॥
 तेजोनिधिः सद्गुणकोदधिश्च विराजते वल्लभ एष घोषे ॥६॥
 लसत्सिताम्बरप्रियोपवीतकण्ठवल्लभो-

र्द्धपुण्ड्रकान्तिसुन्दरो रसेष्टदामशोभितः ॥

कामधामनाभिकावलीमनोजमोहनः

सदा वसत्वयं ममोरसीष्टदो हि वल्लभः ॥७॥

कल्याणार्णवमच्युताङ्घ्रिरुचिदं श्रीमद्रसौधान्वितं

संसारोदधिजप्लवं सुसरसं श्रीनायिकावल्लभम् ॥

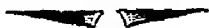
वाञ्छापूरकमाशु वल्लभवरानन्दप्रदं श्रीकरं

श्रीमद्वल्लभगीतमस्तु रसिकग्रीवाश्रितं भूषणम् ॥८॥

वल्लभोदरजातस्य नृहर्यात्मजतः सदा ॥

माहवस्योदितं भूयादासकण्ठाग्रभूषणम् ॥९॥

॥ इति श्रीवृद्धभगीते श्रीगोकुलवासिमाहयविरचिते चरणवर्णनो नाम द्वादशः सर्गः ॥

મૂર્તિકા.

નમામિ ગોકુલાધીશં લીલામાનુષવિગ્રહમ્ ।

વ્રજાધીશં વિશ્વવિભું પાર્વતીપ્રાણવલ્લભમ્ ॥૧॥

‘રસો યૈ સઃ’ શુલ્કુત શૃંગારસ્વરૂપ જ્ઞાનક્રિયાવિશિષ્ટ લગવત્સ્વરૂપથી પણ અતીવ વિદ્યુષ્ટ કેવલ રસાત્મક શ્રીગોકુલેશપ્રભુમાં અનન્ય આમકિતમાન મહાભાગ્યવાન ભક્તકવિશિદોમણિ શ્રીમાહાવદાસજીએ વિરચિત અતિમનોહર સુરસિક્કગ્નકણ્ડકારણ શ્રીવલ્લભગીત પુષ્ટિમાર્ગસ્થ વૈષ્ણવોના કરકમલમાં અર્પતાં અમને અત્યાનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે. વે. શા. સં. મન્નજ્ઞાન ગણપતિરામ શાસ્ત્રીજીના હસ્તે જે આ અન્ય સપરિચાયક મુદ્રિત થયો હોત તો આ અન્યનું તેજ નવ્ય જ હોત તેમાં સન્દેહ નથી, પરંતુ શ્રીકુરુજીની ઇચ્છાને જ સર્વ કાંઈ અંબીન છે એમ વિચારી ભાઈ ગિરિધરદાસના અસાગ્રહે અમે જે અહીં પ્રયાસ કર્યો છે તેને વૈષ્ણવો સદર્થ વધાવી લેશે એમ નમ્ર અભ્યર્થના છે.

‘આજથી ૪૫૦ વર્ષ’ પહેલાં પ્રાચીનવેદમર્માદાનું ઉલ્લેખ કરીને શ્રીમદ્દલ્લભાચાર્યજીએ ‘પુષ્ટિમાર્ગ’ નામક એક નવ્ય જ પંથ યજ્ઞાઓ એ દુષ્ટોદ્ધિત જેમ સર્વથા અસત્યા અત એવ તિસ્કારયુક્તા જ છે, તેમ જ ‘આજથી લગભગ ૨૮૦ વર્ષ’ પહેલાં કેટલાક પ્રેમધૈયા લોકોએ પુષ્ટિમાર્ગનો ત્યાગ કરીને તદ્દન નવો જ યાડો બાંધ્યો હતો’ એ ‘અનોક્તિ પણ સ્વાર્થપૂર્ણ હોવાથી સહૃદયની કૃણાને જ પાત્ર છે, કારણ કે માયાવાદી શૃંગારાદિ આચાર્યોભાસોએ અતિક્રાન્તવિમલશુદ્ધિત્વે ‘હૃદ્યો માયામિઃ પુરુષપ્રેમયતે’ ‘અમૃતાપિધાના’ ‘વાચારમ્ભજનં વિકારઃ’ ‘માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્’ ઇત્યાદિ શ્રુતિના અર્થોભાસે સર્વમાહાત્મ્યનાશક શ્રુતિસ્મૃતિવિરોધી પ્રતારણાશાસ્ત્ર પ્રકટ કરીને સર્વ જ વિજ્ઞાન કર્યો ત્યારે શ્રીમદ્દલ્લભાચાર્યજીએ શ્રુતિસ્મૃતિપ્રતિપાદક વેદધર્મનું જ પ્રતિપાદન કરીને અખણશુદ્ધાદ્યમ્ભજનકલ્પનાદની સ્થાપના કરી, અને કલ્પો ભક્તયાદિમાર્ગો હિ દુઃસાધ્યા इति मे मतिः’ વાક્યપ્રાંખાણ્યે ત્યારે કલિકાલમાં વેદશાસ્ત્રોક્ત સાધનો દુર્લભ થઈ જતાં સાધનક્રમે આરોહણ કરવાનો પ્રસંગ જ સુદુર્લભ થઈ ગય છે ત્યારે ‘રસો યૈ સઃ’ તૈત્તિરીયોપનિષદપ્રતિપાદિત પરિપૂર્ણ પુરુષોત્તમ જીવદૃત સાધનની સ્વસ્વાંશે પણ અપેક્ષા ન રાખતાં કેવલ જ્વરસ્વરૂપભલે જ જીવનો ઉદ્ધાર કરવાને અર્થે આપિવૈકુણ્ઠ સ્વધામથી અવતરે છે, અવતાર અંગ્રીકાર કરે છે, અને આપિવૈકુણ્ઠ પુરુષોત્તમની પરમાનન્દરૂપા લીલાસ્થલી ‘શ્રીગોકુલ’ નામે પ્રસિદ્ધ થાય છે, અને તે શ્રીગોકુલસ્થલીના અધીશ તલ્લીલાસ્થલીમાં ‘જગદ્દયાપારવર્જ’ સૂત્ર-પ્રામાણ્યે પ્રાકૃતવ્યવહારગદ્ધિત્વે કેવલ અતૈકિક રસસ્વરૂપે જ નિર્લય લીલાકર્તા છે, એમ પ્રતિપાદન કરીને નિઃપ્રાધનવાદની અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગની પણ સ્થાપના કરી, એમ સર્વ જ સહૃદયને પુષ્ટિમાર્ગીય અન્યોના વાયનમનનનિદિધાસને સર્વથા સુપ્રતીત થઈ રહે છે; તેમ જ શ્રીમદ્દલ્લભાચાર્યજીએ આરોપ ‘જગન્નાથે વિદુલેશે’ ‘સર્વ કુર્યાન્’ ‘લોકિકાન્ધ’ ઇત્યાદિ વાક્યપૂથના અર્થોભાસે

જ્યારે ક્રંતિપથ અધમાધિકારી વૈષ્ણવવર્ગે અનન્યતાપ્રતિપાદક વાક્યયૂથનું ઉદ્ભવ કરીને જગન્નાથ, પાણ્ડુરજું વિદ્વદનાથ, રામેશ્વર ઇત્યાદિ અનેક માર્યાદિક સ્વરૂપના પણ ભગનાથએ, લૌકિકવૈદિકસદ્-મનિષ્ઠામકર્માચરણે, અને તામસ દેવોની પણ ઉપાસનાએ 'અતઃ પથ ચાનન્યાધિપતિઃ' સૂત્ર-પ્રદર્શિત અનન્યાધિપતિની સેવનામાં સર્વ વિશ્વ કર્યો હ્યારે શ્રીમદ્ભોદરદાસાદિ મહાતુલાવોએ આચરિત પ્રાચીન પ્રણાલિકાને અનુસારે અને શ્રીગોકુલેશજીની આજ્ઞાનુસારે શ્રીમોહનભાઈજી શ્રીગોપાલદાસજી શ્રીકલ્યાણભટ્ટજી શ્રીમાહવદાસજી શ્રીદેવાભાઈજી સરાણીઆ ઇત્યાદિ ચતુર્થગૃહસ્થ વૈષ્ણવોએ પણ શ્રીગોકુલેશયુગમાં પ્રાચીન શુદ્ધરીતિનું જ અવલમ્બન કરીને પુષ્ટિમાર્ગમાં જ સ્વ દદાગ્રહ સિદ્ધ કર્યો, એમ સર્વ જ ભાગ્યવાન વૈષ્ણવો તત્સામયિક ગ્રન્થોના પ્રામાણિક વાચનમનને નિશ્ચિત કરી શકે એમ છે.

આ ભગવદીયમાર્ગમાં પુષ્ટિસ્થ ભગવદ્ભક્તો સર્વદા સ્વભાવનાએ શ્રીગોકુલેશપાદકમસના જ સમાશ્રયનું સંરક્ષણ કરીને લોક વેદ અને સ્વ એમ સર્વની જ અપેક્ષા વિના કેવલ દાસ્યભાવનો જ સંગ્રહકર્તા હોવાથી તે તે ભગવદ્ભક્તોના લૌકિકરીતિએ ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી એ સુચોગ્ય જ છે. જેમ શ્રીમહાપ્રભુજીના ૮૪ સેવકોના અને શ્રીગુસાંઈજીના ૨૫૨ સેવકોના ઇતિહાસ માત્ર ગાથાઓ દ્વારા જ ઉપસાધ્ય થઈ શકે છે, તેમ જ શ્રીગોકુલેશપ્રભુના સેવકોનું પણ અશૌકિક વૃત્તાન્ત ચતુર્થગૃહસ્થવૈષ્ણવોએ સંગૃહીત અનેક ગાથાઓમાં જ કેવલ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. સ્થલમ-જોયત્વે અત્ર શ્રીમાહવદાસજીના અનેક પ્રસંગોનું વર્ણન અર્પવાને અમે અશક્ત છીએ.

અક્ષયતૃતીયા ૧૯૮૨.

ઉજ્જવશી બાપુલાલ કાપડીઆ.

પુષ્ટિપાઠાવલિ.

(સા. શા. નાતુભાઈ ગાંધી)

પાઠ ૩. ભગવાન્ (આહુ)

ભગવાન્ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. આ પ્રપંચમાં જડ, હવ અને અન્તર્યામીઓ છે. તેમાં જડોમાં ભગવાનનો "સત્" અંશ પ્રધાન છે. હવોમાં ભગવાનનો "ચિદ્" અંશ પ્રધાન છે, અને અન્તર્યામીઓમાં ભગવાનનો "આનંદ" અંશ પ્રધાન છે. ભગવાન્ વ્યાપક પશુ છે, વ્યાપક એટલે સર્વત્ર વિદ્યમાન. કોઈ રચક એવું નથી કે જ્યાં ભગવાન્ ન હોય. ભગવાન્ અવ્યય છે, અવિનાશી છે. ભગવાન્ અવિકારી, સર્વશક્તિમાન અને સર્વત્ર છે એમ પાઠ ૨ માં આપણે જોયું છે.

ભગવાન્ સ્વતંત્ર પશુ છે. જોનામાં અનંત શક્તિ અને નિરવધિ જ્ઞાન હોય તે સ્વતંત્ર હોવ જ જોઈએ. તેથી જ ભગવાન્ સર્વતે વશ રાખનાર, સર્વના ઈશ અથવા શાસ્તા છે. વળી ભગવાન્ સર્વપ્રાકૃતશુદ્ધિદાતા છે. ભગવાનમાં કોઈ પ્રાકૃત શુદ્ધ નથી. વળી ભગવાન્ સમતીય, વિજ્ઞતીય તથા સ્વગત બોધી રહિત છે. સમતીય એટલે હવ, વિજ્ઞતીય એટલે જડ અને સ્વગત એટલે આનંદોરાપ્રધાન અન્તર્યામીઓ. જડ, હવ, અન્તર્યામી વિગેરેથી દેખાતા બેદો ભગવાનમાં નથી, કારણ કે જડ, હવ અને અન્તર્યામી ત્રણેમાં ભગવાન્ અનુસૂત છે. ભગવાન્ પોતેજ એ ત્રણે થયા છે તેથી સમતીય, વિજ્ઞતીય અથવા સ્વગતતા એટલે, હવ, જડ તથા અન્તર્યામીઓના બેદ ભગવાનમાં નથી.

ભગવાન્ સર્વ પ્રાકૃત શુદ્ધી રહિત છે એમ કહ્યું. ભગવાનમાં પ્રાકૃત શુદ્ધ કોઈ નથી; પરંતુ ભગવાનમાં સર્વ અપ્રાકૃત શુદ્ધો છે. સત્ય, શાંત્ય, દયા, ક્ષાન્તિ, ભક્તવત્સલતા વિગેરે અપ્રાકૃત શુદ્ધોત્તમ ધામ ભગવાન્ જ છે. આ સર્વ અપ્રાકૃત શુદ્ધો ભગવાનમાં સદા રહેલા છે. સૃષ્ટિના સમયમાં તેમજ પ્રલયના સમયમાં પણ ભગવાનમાં સર્વ અપ્રાકૃત શુદ્ધો રહેલા છે.

ભગવાન્ સર્વના આધાર છે. ભગવાન્ માથાને આધીન નથી, પણ માથા ભગવાનને વશ છે. માથા ભગવાનની શક્તિ છે. શક્તિ અને શક્તિવાળો એકજ હોવાથી દેવ પશુ થવું નથી. ભગવાન્ આનંદાકાર છે, અને ઉત્તમ છે. અસૂરવંશથી પણ ભગવાન્ ઉત્તમ છે. પ્રપંચના પદાર્થો, જડ વિગેરતા જડત્વ વિગેરે ધર્મો ભગવાનમાં નથી. કારણ (ભગવાન)નાજ ધર્મો કાર્યમાં આવે,

પરંતુ કાર્યમાં એ ધર્મો આવતાં તેઓની અન્યથા પ્રતીતિ થાય છે, તેથી કાર્ય પ્રપંચમાં જે ધર્મોની (જડત્વ વિગેરેની) પ્રતીતિ થાય છે તે ધર્મો કારણ ભગવાનમાં નથી.†

ભગવાન પ્રપંચના કર્તા તેમજ પ્રપંચનું સમવાયિકારણ અને નિગિત કારણ છે એમ પાઠ ૨ માં આપણે જોયું. જ્યારે ભગવાનની ઇચ્છા પ્રપંચમાં રમણ કરવાની થાય છે ત્યારે પ્રપંચ અને વિસ્તાર છે અને જ્યારે તેમની ઇચ્છા પોતામાં જ રમણ કરવાની થાય છે ત્યારે પ્રપંચનો ઉપસંહાર કરે છે. ભગવાન ક્યારે પોતામાં જ રમણ કરે છે, ક્યારે પ્રપંચમાં રમણ કરે છે, જ્યારે ભગવાન પોતામાં જ રમણ કરે છે ત્યારે પ્રપંચ ભગવાનમાં લીન થઈ જાય છે, અને જ્યારે ભગવાનની ઇચ્છા પ્રપંચમાં રમણ કરવાની થાય છે ત્યારે પ્રપંચ પ્રકટ થાય છે. x

જ્યાં, જેનાથી, જેમાંથી, જેનું, જેને માટે, જે જે, જ્યારે, જેવી રીતે, થાય છે તે સાક્ષાત્ પ્રકૃતિપુરુષેશ્વર ભગવાન જ છે. સર્વ વિમક્તિઓનો અર્થ ભગવાન જ છે, તેમજ સર્વ પ્રકારનો અર્થ પણ ભગવાન જ છે. પ્રકૃતિ, પુરુષ અને માલ પણ ભગવાન જ છે. તેથી કાર્ય, કારણ, આધાર સર્વ ભગવાન જ છે. ભગવાન વિના બીજું કંઈ નથી જ†

સર્વ પદાર્થ સર્વ કાર્યોમાં ભગવાન પોતે રહેલા છે, અને સર્વ પદાર્થ, સર્વ કાર્યને પોતાની અંદર રાખે છે. આ બ્રહ્માજી સર્વ પદાર્થ પોતામાં રહેવા છતાં, અને પોતે સર્વ પદાર્થમાં રહેલા હોવા છતાં, ભગવાનને કોઈનો સ્પર્શ નથી. સર્વ પદાર્થ જડ હવ વિગેરેને ભગવાન શરીર માં છે. સર્વ ભગવાનનું જ્ઞાન કરાવે છે, પણ કોઈને ભગવાનનો સ્પર્શ નથી. શરીર (જડ, હવ વિગેરે) ને પણ 'ભગવાનનું' જ્ઞાન નથી. ભગવાન શરીરમાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરી પ્રાપ્ત છે તેનું જ્ઞાન શરીર (જડ તથા હવ) ને પણ નથી.‡

પાઠ ૪. ભગવાન (આહુ)

ભગવાન, અથવા બ્રહ્મ જગતનું સમવાયિકારણ હોવા છતાં અવિકૃત છે એમ આપણે આગળ જોયું. સમવાયિકારણમાં વિકાર થાય ત્યારે જ કાર્ય થાય તેથી સમવાયિકારણ અવિકૃત હોઈ શકે નહિ, છતાં બ્રહ્મ સમવાયિકારણ હોવા છતાં અવિકૃત છે. આ ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ બ્રહ્મમાં છે. બ્રહ્મમાં આ એ જ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ છે એમ પણ નથી, પરંતુ બ્રહ્મ સર્વ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોને આશ્રય છે. વેદમાં બ્રહ્મને પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મવાળું જ વર્ણવેલું છે. બ્રહ્મ અનંતમૂર્તિ હોવા છતાં વ્યાપક અને એક જ છે, અનેકમૂર્તિ હોવાથી અનેક હોવા છતાં એક જ છે. “ભગવાનનું સ્મરણ કરવું, મનન કરવું” એવો વેદમાં બોધ છે, છતાં “જ્યાંથી વાણી મન સાથે પહોંચ્યા વિના પાછી ફરે છે” એવું ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. આ ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ છે, કારણ કે જ્યાં મન ગમે વાણી પહોંચતી નથી તેનું સ્મરણ અને મનન કેવી રીતે થાય? વળી “હાય વિનાના શ્રદ્ધ કરનાર, પાદ વિનાના ઝડપથી જનાર, અશુ વિનાના દેખનાર, કર્ણ વિનાના સાંભળનાર” એવું ભગવાનનું વેદમાં વર્ણન છે. “સર્વત્ર પશ્ચિ અને પાદશાળું” એમ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મવાળા ભગવાનને વર્ણવેલા છે તેથી ભગવાન સર્વિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય છે. ભગવાન સર્વિશેષ અને નિર્વિશેષ ઉભય હોવામાં કંઈ વિરોધ નથી, કારણ કે જે વાક્યોમાં ભગવાનનું નિર્વિશેષ તરીકે વર્ણન કરેલું છે, એટલે ભગવાનમાં વિશેષ નથી, ભગવાનમાં શુણ્ય નથી એવું જણાવેલું છે, તે વાક્યો ભગવાનમાં પ્રાકૃત શુણ્યનો જ નિરોધ કરે છે. ભગવાનમાં કંઈ પણ પ્રાકૃત અથવા ભૌતિક શુણ્ય નથી એવોજ તે વાક્યો બોધ કરે છે.

+ તત્ત્વદીપનિબંધ. ૧. ૬૮. x તત્ત્વદીપનિબંધ ૧. ૬૯. † તત્ત્વદીપનિબંધ ૧. ૭૦. ‡ તત્ત્વદીપનિબંધ ૧. ૭૧.

તેથી ભગવાનમાં જડતા અથવા જરના પ્રાકૃત ધર્મો નથી, પરંતુ અલૌકિક અપ્રાકૃત ધર્મ ભગવાનમાં છે જ. જગત્કર્તા, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમન્ત્ર હતાદિ સર્વ અપ્રાકૃત ગુણો ભગવાનમાં છે જ. (વિદ્-મંડન; અક્ષય-૩. ૨. ૨૨.)

શુનિમાં અક્ષતે નિર્ગુણ અને અનંતગુણવાળું એક ઉભય રીતે એટલે સર્વવિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય રૂપે વર્ણવેલું છે, તેથી અક્ષતે વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનું અશ્રયન આશ્રયનું આ ઉભય પ્રકારનું વર્ણન વાસ્તવિક જ છે. તેથી અક્ષત નિર્ગુણ પણ છે અને સગુણ પણ છે. અક્ષતના સર્વ ગુણો પણ અક્ષતરૂપ જ હોવાથી અક્ષત નિર્ગુણ જ છે. વળી આ ગુણોનો આશ્રય અક્ષત છે. ગુણો અક્ષતનો આશ્રય કરી રહેલા છે. તેથી અક્ષત અને ગુણનો આશ્રયશ્રિભાવ હોવાથી અક્ષત સગુણ અથવા સવિશેષ પણ છે. જેમ પ્રકાશ અને તેનો આશ્રય સૂર્ય જૂદા નથી, કારણ કે સૂર્ય વિના પ્રકાશની રચિતિ જ નથી, સૂર્યથી પ્રકાશ છૂટો પડી શકતો જ નથી, પણ તેના આધારથી જ રહેલ છે, છતાં પ્રકાશ સૂર્ય પણ નથી કારણ કે સૂર્યથી તે જૂદો છે, અને જૂદો દેખાય છે, તેવી જ રીતે અક્ષતના ગુણો અક્ષતથી નિર્જન નથી તેમ અસિન્ન પણ નથી. તેથી અક્ષત નિર્ગુણ તેમ જ સવિશેષ પણ છે.

પાઠ ૫ ભગવાન (આહુ).

યજ્ઞરૂપો હરિઃ પૂર્વકાંઢે બ્રહ્મતત્ત્વં પરે।

અષ્ટતારી હરિઃ કૃષ્ણઃ ધીમાગવત ર્વિંતે ॥ તત્ત્વદીપ ૧-૧૨.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ છે. શ્રીકૃષ્ણ જ પરબ્રહ્મ છે. પાછલા પાઠોમાં ભગવાન વિષે જે કહ્યું છે તે સર્વ શ્રીકૃષ્ણમાં જ પડે છે. ભગવાનનું વેદના પૂર્વકાંડમાં યત્તરૂપથી વર્ણન કરેલું છે. ભગવાન સર્વજ્ઞ છે અને સર્વશક્તિમાન છે એમ આવી ગયું છે. તેથી ભગવાનમાં જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભય છે. ક્રિયારૂપ ભગવાનનું વર્ણન વેદના પૂર્વકાંડમાં છે, જ્ઞાનરૂપ ભગવાનનું વર્ણન વેદના ઉત્તરકાંડમાં છે. ક્રિયા અને જ્ઞાન ઉભય પ્રકટ હોય તેવા પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ શ્રીમદ્ભાગવતમાં છે. તેથી વેદમાં ભગવાનનું જૂદા જૂદા ભાગથી નિરૂપણ કરેલું છે, પરંતુ શ્રીમદ્ભાગવતમાં ક્રિયા અને જ્ઞાન ઉભય જોમાં રહેલા છે તેવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કરેલું છે, અને ભગવાનની અનેક પ્રકારની લીલાઓનું વર્ણન કરેલું છે.

“કૃષ્ણો બ્રહ્મેવ શાશ્વતત્ત્વ” (કૃષ્ણોપનિષદ) શ્રીકૃષ્ણ શાશ્વત અક્ષત છે. શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ શ્રીકૃષ્ણનું પુરુષોત્તમત્વ સુપ્રસિદ્ધ જ છે. ત્યાં ભગવાન પોતે અવ્યયને કહે છે કે “હું” સ્વરથી અતીત છું, તેમજ અસ્વરથી પણ ઉત્તમ છું, તેથી શોધ અને વેદમાં પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રસિદ્ધ છું” (શ્રીમદ્ભાગવત ૧૫. ૧૮.) શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ કદામોદરલીલા, નમસ્કારભક્તિઓના વિગેરે રમણેએ શ્રીકૃષ્ણનું પરબ્રહ્મત્વ રજાવેલ છે.

પરં બ્રહ્મ તુ કૃષ્ણો વિ સચ્ચિદાનંદકં શુદ્ધત્।

દ્વિરૂપં તદ્વિ સર્વં સ્વાદેકં તસ્માદ્વિલ્લખ્યમ્ ॥

સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિ ૩.

પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ જ છે. પરીણામના ઉત્સર્ગમાં લાલન નેમનું યજ્ઞ છે તે શ્રીકૃષ્ણ જ પરબ્રહ્મ છે.

ભગવાન અથવા અક્ષતના જે જે ગુણોનું પાછલા પાઠોમાં વર્ણન કર્યું તે સર્વ શ્રીકૃષ્ણમાં પડે છે. શ્રીકૃષ્ણ આ જગતના કર્તા છે, આ જગતને ધારણ કરે છે અને જગતનો હયાત પણ

તેમનામાં જ થાય છે. (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૯. ૧૭. ૧૮. ૭. ૬.) શ્રીકૃષ્ણ કર્વણ છે. (ગીતા ૭. ૨. ૭. ૨૬.) શ્રીકૃષ્ણ સર્વશક્તિમાન પણ છે. (ગીતા. ૯. ૪. ૭. ૧૦.)

શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ છે. તેમનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે. ૧. આધિભૌતિક (૨) આધ્યાત્મિક (૩) આધિદેવિક. આધિભૌતિક સ્વરૂપ લક્ષ્મીપતિ નારાયણ છે. આ સૂર છે. આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ અક્ષર બ્રહ્મ છે. આધિદેવિક સ્વરૂપ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર છે. આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ અક્ષરબ્રહ્મ છે. તે બૃહન્ પણ કહેવાય છે. તે સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. તેમાંથી ચિદ અને આનંદ અંશો તિરોહિત થતાં સદંશમાંથી જડની ઉત્પત્તિ થાય છે. આનંદાંશ તિરોહિત થતાં સત્ અને ચિદંશમાંથી જીવો થાય છે. અન્તર્ધર્મીઓમાં આનંદાંશ પ્રધાન હોય છે. આ પ્રમાણે અક્ષર અથવા બૃહન્ સર્વ જગદૂપ થાય છે, છતાં તે ગણિતાનંદરૂપ છે. પૂર્ણાનંદ પુરુષોત્તમ માત્ર શ્રીકૃષ્ણ જ છે.

પ્રાકૃતાઃ સકલા દેવા ગણિતાનંદકં વૃહત્ ।

પૂર્ણાનંદો હરિસ્તસ્માત્કૃષ્ણ એવ ગતિર્મમ ॥ કૃષ્ણાશ્રય. ૮.

સર્વ દેવો પ્રાકૃત છે. બૃહન્ અથવા અક્ષર ગણિતાનંદ છે. અક્ષરમાં અમુક આનંદ છે, અન્ત અથવા પૂર્ણ આનંદ નથી. પૂર્ણાનંદ માત્ર હરિશ્રીકૃષ્ણમાં જ છે. શ્રીકૃષ્ણ જ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે.

શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મપુરુષોત્તમ છે એમ મૃતનાભક્ષણ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણે માટી ખાધી એવી ફરીઆદ બહદેવ ત્રિગેરે બાકાએ યશોદાજીને કરી. યશોદાજીએ તેમને “ માટી કેમ ખાધી ” એમ પૂછ્યું. શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો કે માટી ખાધી નથી. તે તપાસવા તેમનું મુખ જોયું. શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં યશોદાજીએ આંખું જમનું આકાશ, દિશાઓ, પર્વત, દ્વીપ, વાયુ, અગ્નિ, ચંદ્ર, તારાઓ, ભૂગોલ, જ્યોતિષક, જલ, તેજ ત્રિગેરે સર્વ જોયું. શ્રીકૃષ્ણ પરિચિત્ત સામાન્ય બાલ હોય તો તેમના મુખમાં આ બધું જોઈ શકે જ નહિ. સામાન્ય બાલ દેખાતા શ્રીકૃષ્ણ અપરિચિત્ત, સર્વબાધી, સર્વના આધારભૂત પરબ્રહ્મ છે એમ આ પ્રસંગથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. આ સર્વ શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં જોવામાં આવવાથી યશોદાજીને શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ છે એ તત્ત્વ સમજાયું, પરંતુ ભગવાને પુત્રરૂઢિમાંથી માયા વિરતારી તેથી “ ત્રણ વેદો, ઉપનિષદો, સાંખ્ય, યોગ, અને ભાગવતશાસ્ત્રો જે હરિના માહાત્મ્યનું ગાન કર્યા કરે છે તેમને તેણે પુત્ર માન્યા. ” (શ્રીમદ્ભગવત ૧૦. ૮૪૫)

પુનઃ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે એમ દામોદરલીલામાં સ્પષ્ટ છે. શ્રીકૃષ્ણે માંખણ વેશોવવાનું પાત્ર તોડી નાખ્યું અને માંખણ વાનરોને આપવા માંડ્યું, ત્યારે યશોદાજી તેમને પકડ્યા અને કામગાથી બાંધવા માંડ્યા. એક દામડું બાંધ્યું તો બે અંગળ ઘટ્યું. તેણે તેની સાથે બીજું સાંધ્યું તો પણ ઘટ્યું. ત્રીજું-સાંધ્યું તો પણ ઘટ્યું. એમ ઘરનાં બધાં દામડાં સાંધ્યાં તો પણ ઘટ્યાં. પણ માતાને પરિશ્રમ જોઈ પ્રભુ કૃપા કરી બધાંનાં અર્ધ પજુ પ્રભુનું અપરિચિત્તત્વ સ્પષ્ટ જ છે તેથી શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ છે.

પાંડવ. સૃષ્ટિપ્રકાર. ૧. ૧.

શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ છે, અક્ષર અથવા બૃહન્ તેમનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે અક્ષર પુરુષોત્તમનું ધાન પણ કહેવાય છે. જ્યારે પુરુષોત્તમની ઇચ્છા સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની થાય છે ત્યારે જન્મ રતિ અને કુસળીરના યોગથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ અક્ષરમાંથી કાલ પૃથ્વિ થાય છે. કાલમાંથી પ્રદીપ અને પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રદીપમાંથી ગુણાત્મક નારાયણ પ્રકટ થાય છે. તે લક્ષ્મીપતિ છે. નારાયણના મનમાંથી વિષ્ણુ પ્રકટ થાય છે, તેમના લજ્જાટમાંથી રુદ્ર પ્રકટ થાય છે અને તેમના નાભિમાંથી કમલ નીકળે છે. તેમાંથી બ્રહ્મા પ્રકટ થાય છે. બ્રહ્મા સૃષ્ટિ રચે છે.

સૃષ્ટિના અનેક પ્રકાર શાસ્ત્રમાં કહેલા છે. પ્રભુ જ્યારે પોતાને જેવા પ્રકારથી સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તેવા પ્રકારે સૃષ્ટિ રચે છે.

બ્રહ્મ આકાશ પેઠે વ્યાપક એટલે સર્વ સ્થાને રહેતું છે. તેના પાશ્વિ, પાદ વિગેરે સર્વત્ર છે. તેને સર્વત્ર અક્ષિ, શિર, મુખ તથા કર્ણ છે. બ્રહ્મ અનંતમૂર્તિ છે, છતાં તેના વિભાગ નથી, પરંતુ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જેટલા સ્થાનમાં પ્રકટ થાય છે, એટલે વિભાગ જણાય છે. જ્યારે તેની ઇચ્છા “હું બહુ થાઉં” એવી થાય છે ત્યારે તેની એવી ઇચ્છાથીજ તેમાંથી ચિદંશ જેમાં પ્રધાન છે તેવા એતન અથવા છવો અનંત નીકરે છે. આ બ્રહ્મમૂળજ છે, બ્રહ્મતાજ અંશ છે. યોગમુદ્ધથી તેમનો આવિર્ભાવ થતો નથી, પરંતુ બ્રહ્મતાજ અંશ બ્રહ્મમાંથી નીકળે છે. જેમ અગ્નિમાંથી તણુઓ નીકળે છે તેમ બ્રહ્મમાંથી છવો નીકળે છે. બ્રહ્મતા ‘ચિત્’ અંશમાંથી છવો નીકળે છે. ‘સત્’ અંશમાંથી જેમાં ‘સત્’ પ્રધાન છે તેવા જડ નીકળે છે અને ‘આનંદ’ અંશમાંથી જેમાં ‘આનંદ’ અંશનું પ્રાધાન્ય છે તેવા અંતર્યામીઓ નીકળે છે. જેમ જૂદા જૂદા છવો નીકળે છે તેમ જ જૂદા જૂદા અંતર્યામીઓ પણ નીકળે છે અને ફરક હૃદયમાં એક છવ અને અંતર્યામી એમ બંને હંમરૂપથી પ્રવેશ કરે છે. તત્ત્વત્રીપ ૧. ૨૯-૩૩.

કોઈ વાર એ પ્રમાણે સૃષ્ટિ ન રચતાં ભગવાન સાક્ષાત્ પોતે સર્વ રચે છે. કોઈવાર પુરુષ દ્વારા સૃષ્ટિ રચે છે. આવી રચના પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. અર્ધ પુરુષ માત્ર દ્વાર જ છે. પંચરાત્રમાં વર્ણવ્યું છે તેમ કોઈ વાર ચતુર્મૂર્તિ પ્રકારથી પ્રભુ સૃષ્ટિ રચે છે, કોઈવાર સર્વ પોતે જ થાય છે. જ્યારે પ્રભુ પોતે જ સર્વરૂપ થાય છે ત્યારે આનંદાંશ તિરેહિત થતો નથી. કોઈવાર બહુ પેઠે પ્રભુ સર્વ માયાથી રચે છે, આવી સૃષ્ટિ માત્ર રચે છે. તે સૃષ્ટિમાં પ્રભુ પોતે પ્રવેશ કરતા નથી. આ સૃષ્ટિમાં કોઈ પુરુષાર્થ હોતો નથી. તે સૃષ્ટિમાં જ્ઞાન વિગેરે કહેવાના જ હોય છે, પણ તેમનાથી કંઈ ફલ સિદ્ધ થતું નથી. કોઈ વાર પ્રભુ આકાશ રચે છે, આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી તેજ, તેજમાંથી જલ, જલમાંથી પૃથ્વી એવી રીતે સૃષ્ટિ રચે છે. આ સૃષ્ટિપ્રકાર વેદમાં વર્ણવેલો છે. આ સૃષ્ટિમાં પણ છવ તથા અંતર્યામીઓ ઉપર વર્ણવ્યું તેજ પ્રમાણે થાય છે. પણ ઉપર વર્ણવ્યું તે પ્રકારમાં છવ અને અંતર્યામીજ જગતમાં પ્રવેશ કરે છે, અને આ પ્રકારમાં જગતમાં પ્રભુ પ્રવેશ કરે છે અને પ્રવેશ કર્યા પછી છવ તથા અંતર્યામી થાય છે અને કીડા કરે છે.

એવી રીતે અનેક પ્રકારે પ્રભુ સૃષ્ટિ રચે છે. પ્રભુની શક્તિઓ અનંત છે અને તે આપણાથી કદી પણ ન યાત્રા તેવી છે. એવી અચિન્ત્ય અને અનંતશક્તિવાળા પ્રભુ અનેક રીતે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે તે સર્વ યોગ્ય જ છે. તેથી જ શ્રુતિમાં પણ સૃષ્ટિના અનેક જૂદા જૂદા પ્રકાર વર્ણવેલા છે. આ સર્વ જૂદા જૂદા પ્રકારોથી પ્રભુનું માહાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે. વેદમાં એવી રીતે સર્વત્ર પ્રભુના માહાત્મ્યનું વર્ણન છે. પોતાની ઇચ્છાનુસાર અનેક રીતે સૃષ્ટિ રચતી એ માહાત્મ્ય અગાધ છે. પ્રભુની શક્તિઓ પણ અનંત અને અચિન્ત્ય છે એમ આ સૃષ્ટિના જૂદા જૂદા બેદથી પણ સિદ્ધ થાય છે.

પાઠ ૭ છવ.

ભગવાનની અનંત અચિન્ત્ય શક્તિઓ છે. પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યારે તેવી રીતે જગત રચે છે, પરંતુ તેમાં આપણે શું? આપણે સામાન્ય છવો છીએ. આપણે કંઈક સાથે શો સંબંધ છે? આપણો જો ઉચ્ચ અથવા ભગવાન સાથે કંઈ પણ સંબંધ ન હોય તો ભગવાન

કેવા શક્તિવાળા અથવા જ્ઞાનવાળા છે તે શું શું કરી શકે છે વિગેરે સંગંધી તપાસ કરવાની આપણે શી જરૂર ?

જીવને ભગવાન સાથે ધણો નિકટ સંબંધ છે. જીવ ભગવાનનો અંશ જ છે. જીવ ભગવાનનો અંશ જ હોવાથી ભગવાન જેમ નિત્ય છે તેમ જીવ પણ નિત્ય જ છે. ભગવાનની જેમ ઉત્પત્તિ નથી, તેમ જીવની પણ ઉત્પત્તિ નથી. જેમ અંશ અને અંશિમાં ભેદ નથી તેમ જીવ અને ભગવાનમાં ભેદ નથી. જીવ અને ભગવાનનો સંબંધ શ્રુતિમાં અગ્નિ અને વિસ્ફુલ્લિંગ (તણખા)ના દૃષ્ટાન્તથી દર્શાવ્યો છે. જેમ અગ્નિમાંથી તણખા નીકળે છે તેમ અક્ષમાંથી જીવો નીકળે છે. આ દૃષ્ટાન્તથી એમ દર્શાવ્યું છે કે (૧) જીવ અક્ષનો અંશ છે, (૨) અંશ જીવ અંશિ અક્ષમાંથી છૂટી પડે છે. (૩) અંશ જીવ અણુ છે. (૪) અંશિ અક્ષ અંશ જીવથી મહાન છે. (૫) અંશ જીવ અંશિ અક્ષમાં પુનઃ પ્રવેશ કરવા યોગ્ય છે. (૬) અંશ જીવનો અંશિ અક્ષમાં પુનઃ પ્રવેશ થતાં તેનો અક્ષ સાથે અભેદ છે. (૭) અંશ જીવનો અંશિ અક્ષમાં પુનઃ પ્રવેશ થતા પછી પણ તે પુનઃ અંશિ અક્ષમાંથી નિર્ગમન કરવા (છૂટી પડવા) યોગ્ય છે. આ સાને ધર્મ અગ્નિ અને તણખાનો સંબંધ દર્શાવે છે, તે જ અક્ષ અને જીવનો સંબંધ દર્શાવે છે. તેથી અક્ષ અને જીવના સંબંધનો સહેલાઈથી બોધ થાય તે માટે શ્રુતિમાં આ દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે.

જીવ નિત્ય છે. 'દેવદત્ત જન્યો' વિગેરે કહેવાય છે તે દેહની ઉત્પત્તિ વિષે કહેવાય છે. અગ્નિમાંથી જેમ તણખા નીકળે છે તેમ અક્ષમાંથી જીવનું વ્યુત્પત્તિ થાય છે તે ઉત્પત્તિ નથી.

જીવ જ્ઞાતા છે, ચૈતન્યરૂપ છે. જ્ઞાન જીવનો ગુણ છે. જડને જ્ઞાન હોતું નથી. જીવને જ્ઞાન હોય છે. જીવ અણુ છે. અણુ એટલે નાનામાં નાનું કદ. જેનો વિભાગ થઈ શકે નહિ તેનું કદ તે અણુ. મધ્યમ કદવાળા પદાર્થનો વિભાગ થઈ શકે. જેનો વિભાગ થતો હોય તે નિત્ય હોઈ શકે નહિ. કારણ કે તેનો વિભાગ કરીએ એટલે તેનો ધ્વંસ થયો. જીવ અણુ છે, જીવ અણુ હોવા છતાં ચૈતન્યગુણ સર્વશરીરમાં વ્યાપી રહે છે. જેમ શરીરમાં એક જ સ્થલે (કપાલમાં) ચંદન લગાડેલું હોય તો પણ આખા શરીરમાં તેનો શીતલપણાનો ગુણ જણાય છે તેમ જીવ અણુ હોઈ, માત્ર હૃદયમાં જ રહેલો હોવા છતાં તેનો ચૈતન્ય ગુણ આખા શરીરમાં પ્રસરેલો રહે છે. જેમ મણિ એક સ્થલે હોવા છતાં તેનો પ્રકાશ અધિક દેશમાં પ્રસરે છે, જેમ ચંપક પુષ્પ એક સ્થલે રહેલું હોવા છતાં તેની ગંધ દૂર પ્રદેશમાં પ્રસરી રહે છે, તેમ જીવ અણુ હોઈ માત્ર હૃદયમાં રહેલો હોવા છતાં તેનો ચૈતન્ય ગુણ આખા શરીરમાં પ્રસરેલો હોય છે.

કોઈ કોઈ સ્થલે વેદમાં જીવનું અક્ષ તરીકે વર્ણન કરેલું છે. તેનું કારણ એ છે કે અક્ષના પ્રવૃત્તિ, ક્રિયા વિગેરે ગુણો જીવમાં રહેલા છે, અને તે ગુણો જ જીવના સારસ્વત છે એટલે જીવને જડથી જુદો પાડનાર છે. તેથી જેમ લોકમાં અમાત્યને કોઈવાર 'રામ' કહી બોલાવે છે તે પ્રમાણે જીવને અક્ષ કહેલો છે, પરંતુ વસ્તુતઃ જીવ અક્ષ નથી.

જીવ કર્મ કરે છે. જીવ કર્તા છે. વેદમાં અબ્યુદય અથવા નિઃશ્વેસ ફલ સાધક કર્મ કરવાનો બોધ છે તે જીવને જ હેતુ કહેલો છે. કારણ કે અક્ષને એવાં કર્મ કરવાની જરૂર નથી. જડથી કર્મ થઈ શકતાં જ નથી તેથી જીવ જ કર્મ કરનાર છે. યુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયો પણ કર્મ કરતાં નથી, પરંતુ તે કર્મ કરવાનાં સાધન છે. જીવ યુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયરૂપી સાધનથી કર્મ કરે છે. કર્મ કરવામાં યુદ્ધિ વગેરે 'કરણ' એટલે સાધન છે. કર્મ કરનાર જીવ છે. કર્મ કરનાર જીવ હોય તો જીવ અનિષ્ટ કર્મ ન જ કરે એવું માનવું નહિ, કારણ કે જેમ ચક્રુઃ છંદ અને અનિષ્ટ ઉભય જુએ છે તેમ ઇન્દ્રિયોથી જીવ યુગ્મ અને અયુગ્મ કર્મ કરે છે અને તેથી છંદ અને અનિષ્ટ ફલ પ્રાપ્ત કરે છે.

જીવ કર્મ કરે છે, પરંતુ 'કર્તૃત્વ' એ જીવનો સ્વતંત્ર ધર્મ નથી, પરંતુ બ્રહ્મનો જ ગુણ છે. જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી, બ્રહ્મના સંબંધમાં જ જીવમાં કર્તૃત્વ આવે છે. જીવ, સ્વતંત્રતાથી કર્તા નથી, પરંતુ તેનું કર્તૃત્વ બ્રહ્મને અધીન જ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે જેનો આ લોકમાંથી ઉદ્ધાર કરવાની (ભગવાનની) ઇચ્છા થાય છે તેની પાસે તે સારાં કર્મ કરાવે છે, અને જેનો અધઃપાત કરવાની ઇચ્છા થાય છે તેની પાસે અશુભ કર્મ કરાવે છે, તેથી કર્મ કરવામાં જીવ સ્વતંત્ર નથી, પરંતુ બ્રહ્મને અધીન છે.

શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી અને શ્રીમદ્ભાગવત.*

(રા. રા. સુંદરલાલ મણિલાલ વકીલના.)

નાશ્રિતો વલ્લભાધીશો ન ચ દૃષ્ટા સુવોધિની ।

નારાધિ રાધિકાનાયો વૃથા તજ્જન્મ ભૂતલે ॥ ૧ ॥

અખણ્ડબ્રહ્મણ્યાચાર્ય શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજીના કૃતવંશશ્રૂણુ સભાપતિ મહોદય ૧૦૮ શ્રીગોક્ષ્ણનાથાચાર્ય, અન્ય મહારાજશ્રી, તથા પરમભાગવત વૈષ્ણવો તથા અન્ય સજ્જનો,

હું ભાગવતનો પ્રશંસક છું, અને તેથી આજે મહારો વિષય “શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી અને શ્રીમદ્ભાગવત” છે.

શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજીએ શ્રીમદ્ભાગવત શાસ્ત્ર પર એવો અપૂર્વ અને અદ્વિતીય પરિશ્રમ કર્યો છે કે જેને લીધે શ્રીમદ્ભાગવત સામાન્ય કથા કરવાના પુરાણની દ્રષ્ટિમાંથી નિરૂત્ત યથ એક વેદાનુસૃત વેદમંત્રિત-વેદના અર્થને ઉપબૃંદણ કરનાર શાસ્ત્ર યથ પડ્યું છે. શ્રીમાન્ વલ્લભાધીશો શ્રીમદ્ભાગવત પર શ્રીસુવોધિનીજી ભાષ્ય, શ્રીમદ્ભાગવતાર્ય નિખંધ, સૂક્ષ્મ ટીકા, શ્રીપુરુષોત્તમસદ્ભક્તનામ, ત્રિવિધલીલાનામાવલિ, અનુક્રમણિકા, ઇત્યાદિ અનેક વિસ્તૃત તથા સંક્ષિપ્ત અન્યો કર્યા છે. આ અન્યો એવા છે કે જેથી વિદ્વાન્મનોની ઉચ્ચકક્ષાના જીવો તેમજ સામાન્ય દ્રષ્ટિના ગમે તે કોઈ જીવ-જદ્દ વા યુવક-અધ્યાપક વા અધ્યેતા-આ ઉપર કહેલા કોઈ પણ આચાર્યશ્રીના અન્યનું અધ્યાપન, અધ્યયન, શ્રવણ, પઠન, તથા કીર્તન કરી અવરથ કૃતાર્ય યથ શકે છે! આ અન્યોની વાણીમાં જ કોઈ અપૂર્વ નવીનતા, અર્થાત્ અગ્નિમુખારવિન્દસ્વ શ્રીમાન્ વલ્લભાધીશનું વક્ત્રિત અધ્યાપિ પરિણત વિદ્યમાન છે, જેનો અનુભવ એ અન્યોનું વારંવાર પરિશીલન કરનારા કોઈપણ સામ્ય-દાયિક જીવને થયા વિના રહેતો નથી! આ અન્યોની વાણી એક અપૂર્વ શ્રોત્રપેય સુધા છે જેનું શ્રવણ પ્રતિદિન થવાથી એક એવો અલૌકિક માનસ ઉદ્ભાસ નિરંતર ચાલ્યા કરે છે કે જેમાં મદમંત રહેવાથી જીવો પોતાના સંસારની પ્રેમજળીજી અનેક આપત્તિઓ સહી શકે છે અને ભગવાનના સાન્નિધ્યનો અનુભવ કરે છે! આચાર્યશ્રીના ઉપર લખેલા ગમે તે કોઈ વિસ્તૃત વા સૂક્ષ્મ અન્યનો ફલનિર્દેશ જોશો તો તેમાં એમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે કે “આ અન્યનું પઠન કીર્તનાદિ કર્યાથી જીવને ભગવાનને વિશે પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યસન ઇત્યાદિ ભક્તિમાર્ગની ઉત્તરોત્તર કક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે! શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ શ્રીકૃષ્ણ પરત્વે છે, અને એનો “શાસ્ત્રાર્ય-સ્કન્ધાર્ય, પ્રકરણાર્ય, અધ્યાયાર્ય, વાક્યાર્ય, શબ્દાર્ય તથા પદાર્ય”

એ-સાન પ્રકારે અવિરોધ વિના એનો અર્થ કૃષ્ણપરત્વે છે એમ જાણનાર, નિશ્ચય, મુત થાય છે.”
 છતાંદિ ફલનિર્દેશ, શ્રીમાન્ આચાર્યજી શ્રીમદ્ભાગવતના અર્થનું યથાર્થજ્ઞાન જીવો અવશ્ય પ્રાપ્ત
 કરે એ ઉદ્દેશથી કહે છે. આપણું દુર્ભાગ્ય છે કે આપણે એ અર્થનું પરિચીલન કરી કૃતાર્થ થઈ
 શકતા નથી. શ્રીમાન્ વક્ષમાચાર્યજીને તત્ત્વાર્થદીપનિબંધનો શ્રીમદ્ભાગવતાર્થ અર્થાપિ પર્યન્ત
 સર્વસાહિત્યસહિત મુદ્રિત થયો નથી જેને પરિણામે આચાર્યશ્રીના એ અપૂર્વ ભાગવતાર્થ પ્રકરણનું
 અધ્યાપન, અધ્યયન, તથા પઠન પાઠન થતાં નથી. આપણે એ અન્યને સર્વસાહિત્યસહિત
 વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી શુદ્ધ મુદ્રિત કરાવવો જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ એનો યથાસ્થિત અભ્યાસ
 કરી, જનસમાજ સમજે, એવી સરસ ભાષામાં એનાં ભાષાન્તર કરી આપી, આર્પણું સામ્પ્રદાયિક
 વૈષ્ણવોના, પાલકોના, તથા અન્ય પ્રામાણિક કે વિદ્વદ્ગર્ભના હરેનમાં મુકવો જોઈએ. આ આચાર્યશ્રીનો
 ભાગવતાર્થ એક એવો અપૂર્વ અન્ય છે કે એનું નિરીક્ષણ પ્રામાણિક રીતે ગમે તે કાષ્ઠ સામ્પ્રદાયિક
 વા અસામ્પ્રદાયિક વિદ્વાન કરે તો શ્રીમદ્ભાગવત તથા તેમાં પ્રતિપાદિત કરેલી કૃષ્ણલીલાને વિશે
 તેનો શૂદ્ધ અન્ધકાર નિવૃત્ત થાય અને કંઈક અપૂર્વ નૂતન રહસ્યતત્ત્વનું જ્ઞાન તેને થાય એમ છે
 અને તે દ્વારા સર્વ જનસમાજને તેનો લાભ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય એમાં સંદેહ નથીજ ! શ્રીમાન્
 વક્ષમાચાર્યજીના અન્યોને માટે તથા તેમાં સમાયલા ઉદારદૃષ્ટિવાળાં સર્વોદ્ધારક પરમતત્ત્વોને માટે
 બહુ સમયથી જનસમાજ તકસી રહ્યો છે. તેમની એ તૃપ્ત પૂરી પાડવી એ આપણું કાર્ય છે ।
 જો શ્રીમાન્ વક્ષમાચાર્યજીના અન્યોના આશય સર્વ જનસમાજમાં શાસ્ત્રીય વેગવાળી સુંદર
 તથા સરસ આર્દ્ર તથા શુર્રર ભાષામાં સમજાવવામાં આવે તો શ્રીવક્ષમાચાર્યજીના તત્ત્વજ્ઞાનનો
 સર્વોદ્ધારક શરણુભાગનો સ્વીકાર, અખિલ વિશ્વના જીવો કરતા યશો-એમ, પરમ ભાગ્યવાન
 વૈષ્ણવો ! તમે નિશ્ચય સમજજો ! આપણે સામ્પ્રદાયિકોએ શ્રીમાન્ વક્ષમાચાર્યજીએ ઉપદેશી નામ-
 સેવાનો આનાદર બહુ સમયથી કર્યો છે ! એ કથારૂપી નામરસનો આપણે પોતે અનુભવ કરવાની
 પરવા કરી નથી । તેમ જીવન વિદ્વાનેને તે સમજાવવાની અથવા તો તેમને સમજાવવાની અત્યુદ્ધતા
 પણ કરી આપી નથી ! અને તેને જ પરિણામે આપણા વૈષ્ણવોનો અમુક ભાગ, હું બેદૃષ્ટી જણાવું
 છું કે, અસન્તુષ્ટ થયો છે અને દુઃસ્થનોની સાથે મળી જઈ આપણા અખણ્ડભૂમણ્ડલાચાર્ય
 પુષ્ટિમાર્ગપ્રવર્તક શ્રીમાન્ વક્ષમાચાર્યજી પર, પોતાના સેવ્ય સ્વરૂપ કૃષ્ણ શ્રીગોવર્ધનનાથજી (શ્રીનાથજી)
 ઉપર, તથા તેમણે પ્રતિપાદિત કરેલા સેવા માર્ગ ઉપર, અતિ નીચ આક્ષેપો કરે છે અને કરાવે
 છે ! પરમ ભાગ્યવાન વૈષ્ણવો ! આ પરિસ્થિતિ બહુ સમય ચાલવા દેવી ન જોઈએ ! આપણે નિશ્ચય
 યથા-શ્રીમાન્ વક્ષમાચાર્યજી રચેલા ભાગવતતત્ત્વાર્થદીપ, તથા શ્રીસુમોધિનીજી આદિ અમૂલ્ય અન્યોનું
 પરિચીલન નિરન્તર કરવું જોઈએ, નામસેવા કરવી જોઈએ, અને તેમાં પ્રતિપાદિત કરેલી શ્રોત્રણ
 સુધાનો આનન્દ આપણે પોતે લેતાં શીખવું જોઈએ, અને જીવનએને તે સુધાનો આનન્દ લેતાં
 શીખવવું જોઈએ. અર્થાત્ સંયોગરસ ઉપરાંત વિપ્રયોગ જે ફલરૂપ છે તે વિપ્રયોગમાં વેણુનાદરૂપે
 આવી રહેલાં શ્રીસુમોધિનીજી છતાંદિ અન્યોનો નિમગ્નઃ અભ્યાસ આપણે પોતે કરવા અને જીવનને
 કરાવવા તરફ આપણું ધ્યાન દોડાવવું જોઈએ. તો જ શ્રીવક્ષમાચાર્યજી આપણા પર અવશ્ય પ્રસન્ન
 થશે ! અને તે પોતેજ સર્વને કોઈક એવા અપૂર્વ સામર્થ્યનું દાન કરશે કે જેથી આપણે આક્ષેપો
 કરતા દુઃસ્થનોનાં મુખમર્દન કરી ચક્રીયું. પરમપુણ્ય વે. શા. સં. શાસ્ત્રીજી મગ્નલાલ મુંબાઈમાં
 પોતાના ખર્ચે આવી આપણને નામસેવાનું પરિચીલન કરવાનો અમૂલ્ય લાભ આપે છે, જેનો
 લાભ આપણે જોઈએ તેવો લેતા નથી એ આપણું દુર્ભાગ્ય છે !

હવે હું નિમ્નના ભાગવતાર્થનામના પ્રકરણમાંથી તથા શ્રીસુમોધિનીજમાંથી કંઈક અપૂર્વ શાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ તમારી સમક્ષ મૂકુંછે. જે કે એમાં પારિભાષિક શબ્દો આવે છે, તો પણ આચાર્યશ્રીની અપૂર્વ નૂતનતા, નિર્ભયતા, તથા ઉદાર, વૃત્તિથી સર્વોદ્ધારક પ્રયત્ન સિદ્ધ કરવા કેટલાક શાસ્ત્રીય તથા વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટાન્તો એ મંથમાંથી આપની સમક્ષ મૂકું છું:—

શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી શ્રીસુમોધિનીજમાં તથા આ ભાગવતાર્થ નિમ્નના ભાગવતનાં શ્લોકોની, અધ્યાયોની, પ્રકરણોની તથા સ્તંભોની સહખ્યાનો વિચાર આવશ્યક છે. અમુક સ્તુતિમાં, અમુક વર્ણનમાં, અમુક અધ્યાયમાં શ્લોકોની સંખ્યા અમુક જ શા માટે શ્રીમદ્ભાગવતકારે રાખી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રીમદ્ભાગવતના રીકાકારોમાંથી કોઈએ કર્યો નથી! એક શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી જ પરિશ્રમ લઈ 'એ શ્લોકની સહખ્યાએ ગૂઢ અર્થનું સૂચન કરે છે' એમ શાસ્ત્રીય રીતે સિદ્ધ કરી આપે છે. (૧) એમકે ૧૩ શ્લોકની સ્તુતિ વા વર્ણન હોય તો પોતે કહે છે કે, ૧૨ શ્લોકથી હાદયાત્મા કામ સમજાવો, તથા ૧૩ માં શ્લોકથી હાદયાત્મા કામથી અધિક એના પુરુષોત્તમ સમજાવો. તેથી એ કાલાધિક ભગવાનને સરણે જવું.' (ન્યુઓ દશમ સ્તંભમાં વેળુગીતનું ગોપી-ઓએ ૧૩ શ્લોકથી કરેલું વેળુનાદના સ્વરૂપનું વર્ણન, તથા મુચુકન્દની સ્તુતિ). (૨) જે કોઈ રથને સાત શ્લોકનો વિષય હોય તો આચાર્યશ્રી કહે છે કે અને ૬ શ્લોક ભગવાનના ધર્મના છે, અને સાતમો શ્લોક એ ધર્મો જોગને આશ્રયે રજા છે એવા ધર્મી ભગવાનનો છે. (૩) એવી જ રીતે પ્રથમ સ્તંભના દ્વિતીય અધ્યાયમાં પ્રથમ ધર્મવિષયક પ્રશ્નનો ઉત્તર (૬-૧૦) એમ/પાંચ શ્લોકમાં આપ્યો છે, ત્યાં પોતે કહે છે કે આ ઉત્તરના શ્લોકોની ૫ સંખ્યાથી એમ સૂચન થાય છે કે 'ધર્મ' પાંચ પ્રકારનું છે, અને તેથી વેદના કર્મકાણ્ડમાં કહેલા યજ્ઞાત્મક પચ્ચવિધ ક્રિયાશક્તિ-વિશિષ્ટ પરબ્રહ્મ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણરૂપી પરમ અર્થનું પ્રતિપાદન થયું સમજવું.' ત્યાર પછી તરત જ (૧૧-૨૨) એમ ૧૨ શ્લોકમાં દ્વિતીય જ્ઞાનવિષયક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. શ્લોકોની ૧૨ સંખ્યા એમ સૂચવે છે કે 'જ્ઞાનના હાદય અર્ધ છે, અર્થાત્ એ હાદય શ્લોકથી વેદના જ્ઞાનકાણ્ડમાં કહેલા જ્ઞાનાત્મક હાદયજ્ઞાનશક્તિવિશિષ્ટ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું નિરૂપણ થયું છે' શ્રુતિ કહે છે કે "પુરુષ હાદયવિષ છે." વળી પૂર્વના કર્મવિષયક ૫ શ્લોક તથા ત્યાર પછીના જ્ઞાનના ૧૨ શ્લોક મળી કુલ ૧૭ શ્લોક વડે 'સપ્તદશો વૈ પ્રજાપતિઃ' અર્થાત્ "પ્રજાપતિ ભગવાન્, ખરેખર ૧૭ પ્રકારના છે" એ શ્રુતિનું પરમ સ્વારસ્ય સમજાવે છે. અર્થાત્ ૧૭ શ્લોક વડે 'સમગ્ર વેદની ગતિ સપ્તદશ' છે એમ જુજાવી 'યજ્ઞાત્મક ધર્મરૂપ ક્રિયાશક્તિ, તથા જ્ઞાનાત્મક તત્ત્વરૂપ જ્ઞાનશક્તિ એ હોયે શક્તિથી વિશિષ્ટ ચપલા પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ-એજ સમગ્ર વેદનો અર્થ છે.' અર્થાત્ પ્રથમ બે પ્રશ્નોનો ઉત્તર કર્મજ્ઞાનવિશિષ્ટ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ છે અને તેમનું વેદમાં ૧૭ પ્રકારે પ્રભવનિરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી અહીં ૧૭ શ્લોક છે.

આ રીતે જ શ્લોકોની, અધ્યાયોની તથા પ્રકરણોની સંખ્યાનું તાત્પર્ય સમજાવવામાં આવ્યું છે, તેથી શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજીના ભાગવત પર કરેલા શ્રીસુમોધિ-વાદિ, તથા ભાગવતાર્થ મંથોનું યથાર્થ અધ્યાપન તથા અધ્યયનાદિ કરવામાં આવે તો કયા શ્લોક, કયા અધ્યાય વા કયા પ્રકરણ પ્રક્ષિપ્ત છે તેજ આપણે સહજ તથા સરલ રીતે જાણી શકીએ એમ છીએ! આવો સંખ્યાનો વા અધૂરો વિચાર (Greek philosophy) ગ્રીક દેશના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પાંચયોગાશસ ધ્યાદિએ કંઈક અંશે કર્યો છે! એ સંખ્યાના વિચારથી અમુક પ્રશ્ન તથા તેના ઉત્તર સુસજ્જીત છે કે કેમ તે પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ!

આચાર્યશ્રીની નિર્ઘનપણે વિચાર કરવાની અપૂર્વશક્તિ તથા મહોદારતા.

આચાર્યશ્રી પ્રથમસ્તંભનાં ત્રણ પ્રકરણ કરે છે. પ્રથમ પ્રકરણના ૩ અધ્યાય છે જેના શ્રોતા શૌનકાદિ પરમજ્ઞાનવૃદ્ધ ઋષિઓ છે, અને વક્તા હીનજાતિના પશુ ભગવદ્ગુણત યથા સૂત પૌરાણિક છે. શૌનકાદિક ઋષિઓ છે, જ્ઞાનવૃદ્ધ છે, બ્રહ્મકુલમાં અનેક શિષ્યોના અધ્યાપક છે, છતાં તેઓના અધિકાર ભાગવતશ્રવણને વિષે હીન છે, કારણ કે તેઓ અનેક યજ્ઞાદિક સાધનો કરવાની આસક્તિવાળા છે, અર્થાત્ ભગવતપ્રતિષાદક શાસ્ત્રમાં પરમ શ્રદ્ધાથી રહિત છે. “સૂત પૌરાણિકને અમે યજ્ઞના અનવસરમાં હરિગાથા કરવા બોલાવી ઉચ્ચ બ્રહ્માસન આપીએ છીએ તો સૂત પૌરાણિક માન પામી કથા કહે છે ! તથા અમે શ્રોત્રિય યજ્ઞ અનેક શિષ્યોને બ્રહ્મકુલમાં અધ્યાપન કરાવીએ છીએ ! વળી વડના સૂત પૌરાણિક છે, હીન જાતિના છે; બ્યારે અમારું જ્ઞાન ઔષનિપદ છે, વૈદિક છે, અમારું બ્રહ્મકુલ ઉચ્ચ છે !”

આ પ્રકારે શૌનકાદિક શ્રોતાઓ જ્ઞાનવૃદ્ધ પરમ ઋષિઓ છતાં અભિમાનવાળા છે, તથા તેઓ ભાગવતના વક્તા સૂતના કથનમાં વિશ્વાસરહિત છે. તથા પરમ આદરરહિત છે, તેથી શૌનકાદિક ઋષિઓ ભાગવતના શ્રોતા તરીકે હીન કક્ષાના છે” એમ શ્રીઆચાર્યજી નિર્ભય રીતે કહે છે. જેમ જેમ અધિકાર, જ્ઞાતિ, જ્ઞાન તથા સંસ્કાર ઇલાદિથી હીનત્વ, તેમ તેમ શ્રીમદ્ભાગવતમાર્ગને માટે ઉત્તમ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જેમ જેમ જીવને પોતાના ઉદ્ધાર અર્થે પરમ નિઃસાધનતા સ્ફુરે, તેમ તેમ શ્રીમદ્ભાગવતમાર્ગને માટે તે જીવને ઉત્તમ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે નારદજી શુદ્ધોનિની દાસીના પુત્ર હતા, છતાં તેમને ભગવદ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, અને પોતે જ્ઞાનાવતાર યથા વેદશાસ્ત્રજી ને અનેક યોગાદિક સાધનોમાં આસક્ત હતા છતાં અંતઃસંતુષ્ટ થયા હતા તેવાને પણ કાંઈ અપૂર્વ ભગવદ્ગુણજ્ઞાન કરે એવો અન્ય કરવતું સૂચન કર્યું હતું. (૪-૬) ત્રણ અધ્યાયના મધ્યમ પ્રકરણના શ્રોતા વ્યાસ છે, તથા વક્તા નારદ છે. પુરાણ પર આલેખિકા યજ્ઞાવતા પ્રથમ પ્રકરણના વક્તા સૂત પૌરાણિક કરતાં તથા બ્રહ્મરહિત શૌનકાદિક શ્રોતા કરતાં વ્યાસ, નારદ ઉત્તમ છે, પરંતુ એ ઉભયે વ્યાસ તથા નારદ, તૃતીય પ્રકરણના શ્રોતા પરીક્ષિત તથા વડના શુક કરતાં ઉત્તરના છે. તેથી વ્યાસ તથા નારદને આચાર્યશ્રી નિર્ભય રીતે મધ્યમ અધિકારી કહે છે.

શ્રોતા વ્યાસજી સર્વસાધનોથી સમ્પૂર્ણ હતા, એમનું વાક્ય પ્રમાણરૂપ હતું, તોપણ તેમણે શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું ન હતું, અને ભગવદ્ગુણજ્ઞાન કર્યું ન હતું. તેથી તે ફલવિધયક ચિન્તાથી આકુલબ્યાકુલ થયા હતા. વ્યાસજી નારદજીનો ઉપદેશ કંઈક દુર્જલ સમજે છે અને તેથી નારદજી તેમને સમાધિમાં શ્રીમદ્ભાગવતનો અનુભવ કરવાનું કહે છે. “વળી એમનામાં શુક પ્રમાણ દૃઢ વૈરાગ્ય ન હતું. તેમ નારદજી પણ જીવેને જ્ઞાન આપવાની સત્તા-અધિકારવાળા હતા, તેથી આ ઉભયે-શ્રોતા વ્યાસ તથા વડના નારદ, ત્રીજા પ્રકરણના શ્રોતા-પરીક્ષિત તથા વડના-શુક કરતાં ભાગવતને વિષે મધ્યમ અધિકારવાળા છે. (૭-૧૯). એમ ૧૩ અધ્યાયના પ્રથમ સ્તંભના તૃતીય પ્રકરણથી સ્ત્રિય રાજા પરીક્ષિતનો ભાગવતના શ્રોતા તરીકે, પૂર્વે કહેલા શૌનકાદિક ઋષિ, તથા વ્યાસ કરતાં, ઉત્તમ અધિકાર છે, તેમજ ઉપનયન વિનાના, તથા યોગશ્રવણના બાહ્ય દિગમ્બર વાસનનદન શ્રીશુકદેવજીનો તેમના દૃઢ વૈરાગ્યને લીધે ભાગવતના વક્તા તરીકે, પૂર્વે કહેલા સૂત, તથા નારદ કરતાં, ઉત્તમ અધિકાર છે-એમ નિર્ભય રીતે આચાર્યશ્રી પ્રતિષાદન કરે છે. શ્રોતા પરીક્ષિતને ભગવતકથાથી ભાગવત જ્ઞાનને યોગ્ય એવો શુદ્ધજનમ, દૃઢ વૈરાગ્ય, સર્વલોભ, તથા ભગવદ્ગુણનો સત્સંજ્ઞ-આ સર્વ સિદ્ધ થયા હતા. ગુરુ શ્રીશુકદેવજીના કથનમાર્ગથીજ એમને સન્દેહ નિવૃત્ત થયા હતા. એમને ભગવાન

વિશે તેમજ ભગવદ્ગુણને વિશે અનન્ય શ્રદ્ધા હતી. ભગવાને પોતે જ કૃપા કરી નિઃખંડતરી વંશટ્ટકિને અર્થે પરીક્ષિતની ગર્ભમાં જ રક્ષા કરી અને તેને ભાગવતશાસ્ત્રના ઉત્તમ શ્રવણને યોગ્ય શુદ્ધિવાળો દેહ ભગવાને પોતે જ કૃપા કરી પરિશ્રમ લઈ સિદ્ધ કરાવી આપ્યો. ભાગવત-શ્રવણને વિશે ઉત્તમ અધિકાર સિદ્ધ થવામાં ભગવાનને વિશે વિશ્વાસ થવો આવશ્યક છે. એ વિશ્વાસનાં ત્રણ અર્ક છે—પ્રથમ શુદ્ધિ, સર્વત્વાન તથા સત્સંગ. શુદ્ધિનાં છ અંગ છે. તેમાં પશુ જ્યાં ભગવદ્કૃપા થાય એ સુખ્ય શુદ્ધિ છે. દુષ્ટ પરમ્પરાને લીધે શરીરના હેતુરૂપ બીજની અશુદ્ધિ પાંચ પ્રકારે થાય છે તો તે કૃપા કરી ભગવાને પોતે જ પરીક્ષિતની પાંચ પ્રકારની બીજશુદ્ધિ તથા છૂટી જન્મશુદ્ધિ કરાવી આપી છે. જેમ દેવતાઓ બ્રહ્માભીમાંસારાશ્વમાં પદ્મચામિવિદ્યા પ્રકારે પદ્મચાલુતિ સર્જ કરી નિષ્કામ કરનારા પુરુષનો બ્રહ્મતાનને યોગ્ય થાય એવો શુદ્ધ દેહ અગ્રિમ જન્મમાં સિદ્ધ કરી આપે છે, તેમ અત્રે પશુ ભગવાન પોતે જ પોતાના નામાત્મક સ્વરૂપ થયલા એવા શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રના શ્રવણને યોગ્ય થાય એવો ઉત્તમ શુદ્ધ દેહ, નિઃખંડતવશ્ય પરીક્ષિતને સિદ્ધ કરી આપે છે; તેથી પ્રથમ સંસ્થના દ્વિતીય ઉત્તમ પ્રકરણના (૭-૮-૯-૧૦-૧૧) એમ પાંચ અધ્યાય વડે, ભાગવતના ઉત્તમ શ્રોતા પરીક્ષિતની પાંચ પ્રકારની બીજશુદ્ધિનું નિરૂપણ થયું છે, અને એક ૧૨ મા અધ્યાયમાં ગદાધારી અર્જુનમાત્ર પુરુષના દર્શનથી તેની છૂટી જન્મશુદ્ધિનું નિરૂપણ થયું છે. સંપત્તિ અધ્યાયમાં પરીક્ષિતના પૂર્વજ અર્જુનની સ્તુતિ છે, તેથી પૂર્વજ અર્જુનની શુદ્ધિકારા (પુરુષદારા) પરીક્ષિતની પ્રથમ બીજશુદ્ધિ સિદ્ધ થઈ એમ સમજવું. એટલે અધ્યાયમાં પરીક્ષિતની પ્રપિતામહી કુન્તાજીની સ્તુતિ છે, તેથી ભગવાન પ્રસન્ન થયા છે, અને એમ પોતાના પૂર્વજ વદ પ્રપિતામહીની શુદ્ધિ, પશુ (શ્રીદારા) પરીક્ષિતની દ્વિતીય બીજશુદ્ધિમાં ઉપયુક્ત થાય છે એમ સમજવું. ત્રીજા અધ્યાયમાં ભીષ્મ પાણ્ડવોને ઉપદેશ કરે છે તેથી પરીક્ષિતના પૂર્વજ યુધિષ્ઠિરાદિનું જીવિવિષયક અજ્ઞાન નિરૂપ્ત થયું છે, અને તેથી પોષક અન્નશુદ્ધિનું નિરૂપણ થયું છે એમ સમજવું. આ અધ્યાયમાં પરીક્ષિતના પૂર્વજ ભીષ્મની મુક્તિનું તથા પાણ્ડવોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાનું નિરૂપણ છે તેથી પરીક્ષિતની તૃતીય જ્ઞાનશુદ્ધિ સિદ્ધ થઈ એમ સમજવું. દશમ અધ્યાયમાં ભગવાનના પ્રણામ સમયે પરીક્ષિતના બીજસમગ્રચિંતોની તથા અન્ય સાધારણ સમગ્રચિંતોની ભગવતપરાયણતાનું નિરૂપણ છે, તેથી પરીક્ષિતને બીજશુદ્ધિમાં ચતુર્થ શુદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે. એકદશ અધ્યાયમાં ભગવાને પ્રમાણુદિ કાર્ય સમાપ્ત કર્યું જેથી આગતુક દોષનો અભાવ સિદ્ધ થયો. એ રીતે પરીક્ષિતના બીજની પચ્ચમી શુદ્ધિ સિદ્ધ થઈ. ત્યાર પછી દ્વાદશ અધ્યાયમાં ભગવાને ઉત્તરાના ગર્ભમાં ગદાધારી અર્જુનમાત્રપુરુષરૂપે પરીક્ષિતને દર્શન આપ્યાં અને કાલથી અર્થોત્ત બ્રહ્માત્મા તેમજ આસન્ધરૂપ ગદાવડે પરીક્ષિતની પ્રાચુરક્ષા કરી। એ રીતે જન્મ સમયે પશુ ભગવત્કૃપાથી ભગવદ્દર્શન પરીક્ષિતને થયાં અને એની સુખ્ય પછી જન્મશુદ્ધિ સિદ્ધ થઈ. આ રીતે (૭-૧૨) એમ ૫૬ અધ્યાયથી પરીક્ષિતનો છ પ્રકારની શુદ્ધિવાળો ભાગવતશાસ્ત્રના શ્રવણને યોગ્ય થાય એવો ઉત્તમ દેહ ભગવાને પોતે નિઃખંડતવશ્ય પરીક્ષિતને સિદ્ધ કરાવી આપ્યો અને પોતાના નામાત્મક થયલા શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રના શ્રોતા, વેદાન્તના બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારા શુદ્ધ

જાની કરતાં કોઈ પણ રીતે ઉતરતો નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ તેથી ઉત્કૃષ્ટ છે-એવું પણ ગૂઢ સંચય પોતે કરી આપ્યું છે! એવા શુદ્ધ જન્મવાળા પરીક્ષિતની ભાગવતશ્રવણ દ્વારા મુક્તિ યથામાં પ્રતિબંધ ન થાય તેથી પરીક્ષિતની ત્રણું પેદીના પૂર્વજોની મુક્તિ પ્રથમ યથા એમ હવે (૧૩-૧૪-૧૫) ત્રણ અધ્યાય વડે નિરૂપિત કરે છે. “પિતૃઓ-પ્રથમ મુક્ત ન થાય તો પુત્ર પણ મુક્ત ન થાય” એ શાસ્ત્રવચનનુસાર પરીક્ષિતના પ્રપિતામહ યયક્ષા એવા ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિનું નિરૂપણ ૧૩મા અધ્યાયમાં કર્યું છે, કે જેથી અને પરીક્ષિતની મુક્તિમાં પ્રતિબંધ આવે નહિ “કૃત્રમાં એક પરમ વૈષ્ણવ ભાગવત વંશ ઉત્તમ થાય તો તે પોતે તરે છે અને સર્વ પિતૃઓને તારે છે”-એ શાસ્ત્રવચન પણ આ પરમ વૈષ્ણવ પરીક્ષિતના સમ્યગ્વંદથી યયક્ષી અન્વાયી ધૃતરાષ્ટ્રની પણ મુક્તિથી સચોટ હૃદયંગત થાય છે. ત્યાર પછી ૧૪ મા અધ્યાયમાં પાણ્ડવોની મુક્તિમાં હેતુરૂપી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારા ભગવદ્ભગવનનું નિરૂપણ છે, ૧૫ મા અધ્યાયમાં પરીક્ષિતના પિતામહ યયક્ષા એવા પાણ્ડવોની સર્વત્યાગપૂર્વક મુક્તિ યથાનું નિરૂપણ છે. પરીક્ષિતના પિતા અભિમન્યુ નો દેવી, ચન્દ્રના અંશ હતા, કૃષ્ણ બાન્ધવ હતા, તથા યુદ્ધમાં જ વીર યથા મૃત્યુવશ યથા હતા એટલે એમની મુક્તિ તો સિદ્ધ જ યથા હતી. આ રીતે (૧૩-૧૪-૧૫) એમ ત્રણ અધ્યાય વડે ભગવાનના શ્રોતા પરીક્ષિતના પૂર્વજોની મુક્તિનું નિરૂપણ થયું. ત્યાર પછી ૧૬ મા અધ્યાયમાં ભાગવતશ્રોતા પરીક્ષિતને રાજ્યાધિકારથી પ્રાપ્ત યતા લૌકિક બંધની નિવૃત્તિનું, તથા ૧૭ મા અધ્યાયમાં કલિકાલથી યના બંધની નિવૃત્તિનું નિરૂપણ છે. એ રીતે (૧૩-૧૭) એમ પંચ અધ્યાય વડે ‘ભાગવતશ્રોતા પરીક્ષિતને’ સર્વત્યાગ-સિદ્ધિ પણ ફક્ત યથા છે ત્યાર પછી ૧૮-૧૯ એમ બે અધ્યાય વડે ભાગવતશ્રોતા પરીક્ષિતને શ્રીમદ્ભગવત તથા શુક જેવા સત્પુરુષોનો સર્જી યથો. ૧૮ મા અધ્યાયમાં ઋષિનો સર્જી યથો અને શાપ પ્રાપ્ત યથો તે પણ ભગવદ્ધારૂપ હતા, કારણકે એ શાપ યથો તો રાજ્યાદિ લૌકિક વિષે પરીક્ષિત જેવા ભાગવતશ્રોતાને અનુકૂળ એવો દૃઢ વૈરાગ્ય સિદ્ધ યથો અને પોતાને શ્રીમદ્ભગવત શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાનો પ્રસર્જી પ્રાપ્ત યથો! તેના પર શ્રીમદ્ભગવતશાસ્ત્રની અમૃતવૃષ્ટિ યથા અને શાપ દ્વારા એવા ભાગવતશ્રોતાનો દાઢ પણ અલૌકિક રીતે જ યથો. ભગવાનના નિજ વંશો એવા યાદવોને જ્યારે બ્રહ્મણ્યો શાપ યથો ત્યારે તેઓ મોહ પામ્યા હતા, તેમ નિજ ભક્તવંશ્ય મદ્દા ભાગવત પરીક્ષિતને તો યથું નહિ! જે બ્રહ્મણ્યથી ભગવાનના નિજ યદુકુલના યાદવો મોહ પામી, મદિરાપાન કરી, યાદવાચર્યા કરી અને વિપરીત રીતે નષ્ટ પામ્યા, તે જ બ્રહ્મણ્યથી પોતાના પ્રિય પરમ ભાગવત ભક્ત પરીક્ષિતને તો ભગવાને શ્રીશુક જેવા વિરલ, ઠર લક્ષણસમ્પન્ન, તથા દૃઢ વૈરાગ્યવાળા પરમશુરો સમાગમ પ્રાપ્ત કરાવી શ્રીમદ્ભગવતરૂપી અપૂર્વ અમૃતવૃષ્ટિનું શ્રવણદ્વારા પાન કરાવ્યું! અને પરમશૂની પ્રાપ્તિ કરાવી! એ રીતે ભગવાને પોતે સ્વકીય યાદવો કરતાં પણ પરકીય છતાં નિજ ભક્તના વંશ્ય થયલા તથા પરમ ભગવદ્ભક્ત થયલા એવા પરીક્ષિતને ઉત્કર્ષ સિદ્ધ કરાવ્યો છે! પોતાના યદુકુલના વંશ્યો કરતાં ભગવદ્ભક્ત પર ભગવાનની કેવી અધિક કૃપા હોય છે! વિ પક્ષપાત હોય છે તથા ભગવાન વેદાન્તના બ્રહ્મજ્ઞાની કરતાં પણ ભાગવત શ્રોતાનો અધિકાર ઉત્તમ છે એમ પોતે કેવી રીતે સિદ્ધ કરે છે-ને સર્વ આ પરીક્ષિતના ઉત્તમ અધિકારના નિરૂપણથી ૨૫૯ થશે. આવું શાસ્ત્રીય તથા વૈજ્ઞાનિક સ્પષ્ટીકરણ શ્રીધર્મદિ કોષયલુ ટીકાકરો કરતા નથી. પ્રથમ સંપન્ના ત્રણ પ્રકરણથી એટલું

તો સિદ્ધ થશે જ કે પરીક્ષિત યદ્યપિ ક્ષત્રિય રાજા છે, છતાં તે ભગવદ્ભક્ત છે, ભગવત્કૃપાપાત્ર છે, સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ-ભવાલા છે, સર્વ ત્યાગવાલા છે, દૃઢ વૈરાગ્યવાલા છે, શીશુક જેવા વિલ માનકે ભક્તના સત્સંજ્ઞવાલા છે, તથા ભગવાનને વિષે તેમજ શુરુમુખે કહેવાતા ભાગવતચારાને વિષે અત્યંત શ્રદ્ધાવાલા છે, આદરવાલા છે અને નિરપેક્ષ છે ! તેથી શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રના જ્ઞાતા તરીકે એમનો અધિકાર અતિ ઉત્તમ છે; જ્યારે અલ્પકુલના પરમજ્ઞાનવૃદ્ધ સૌનકાદિ ઋષિઓ જે અન્યાસકત છે, જેમને વક્તા સત્ પ્રતિ યથાર્થ આદર નથી, જેમને-પોતાના અલ્પકુલનું, અને ઔગ્રિય વૈદિક કર્મનું તથા અલ્પજ્ઞાનનું અભિમાન છે-તેમનો અધિકાર પરીક્ષિત કરતાં હીન છે; તેમ જ વ્યાસજી જેવા પરમ જ્ઞાનાવતારે ભગવત્કૃષ્ણગાન કર્યાં નથી, તેમ જ પોતે સાક્ષાત્ ભગવાન વિના અન્ય યોગાદિ સાધનોમાં આસક્ત છે, ક્ષત્રવિષયક મિન્ટાથી ગ્રસ્ત છે, અને દૃઢ વૈરાગ્યવાલા નથી, તેથી તેમનો અધિકાર મધ્યમ કક્ષા છે ! એવી જ રીતે યદ્યપિ શ્રીશુકદેવજી, ઉપનયનરહિત છે, દિગમ્બર છે, પોડશર્વણના જાલયુગ્મ છે, જાસનન્દન છે, છતાં પોતે સર્વોત્કૃષ્ટ દૃઢ વૈરાગ્યવાળા છે, ડર, લક્ષ્ય સમ્પન્ન છે, ભગવત્કૃષ્ણગાન કરવામાં કોષપથ પ્રકારની લગ્નગરહિત છે, અને નિષ્કામ, નિરપેક્ષ, તથા પરમાર્થી છે, તેમ જ એમને પરપ્રાપ્તિ યથામાં કેવલ ભગવત્કથા જ પ્રતિજ્ઞાવક છે, તેથી એમનો જ શ્રીમદ્ભાગવતના વક્તા તરીકેનો અધિકાર, ત્યાં પધારેલા વ્યાસ-પરશુરામ, મૈત્રેય ઇત્યાદિ જ્ઞાન, કર્મ ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરનારા સર્વ ઋષિ-મુનિઓ કરતાં ઉત્તમ છે, અને એમને જ પરમશુરુતું ઉચ્ચ આસન પ્રાપ્ત થયું છે. દ્વિતીય મધ્યમ પ્રકરણના વક્તા નારદજીને જીવોને જ્ઞાન આપવાની સત્તા-અધિકાર આધક છે, તેમજ એમને શુકસમાન દૃઢ વૈરાગ્ય નથી તેથી એમનો અધિકાર શ્રીશુક કરતાં મધ્યમ છે, તેમજ પ્રથમ હીન પ્રકરણના વક્તા સત્ પૌરાણિક પુરાણાદિનો નામવિક્રય કરે છે તેથી તેમનો અધિકાર વક્તા તરીકે શ્રીશુકની અપેક્ષાએ અતિહીન છે છતાં પણ એ પોતે ઉપશ્રવણ રોમહર્ષણિના પુત્ર હોઈ ભક્ત્યુદેકવાળા છે તેમજ એમણે શ્રીશુકમુખે ભાગવતનું શ્રવણ કર્યું છે. તેથી જો કે પોતે હીનજ્ઞાતિના છે-વૈદિક જ્ઞાનની અનધિકારી છે, તોપણ તેમને અલ્પકુલના જ્ઞાનવૃદ્ધ પરમઋષિ સૌનકાદિની સલામાં વક્તા તરીકે ઉચ્ચ અદરથાન પ્રાપ્ત થયું છે.

આ પરીક્ષિત કરતાં પણ વિદુર જેવા શુદ્ધ દાસીપુત્રનો અધિકાર ભાગવતશ્રવણને માટે ઉત્તમ છે, કારણ કે વિદુરજી પોતે સર્વથા લોકમાં વિરકત હતા, ભાગવતના કથનમાં અસમ્ભાવના-વિપરીતજ્ઞાનવાળી રહિત હતા, અને તીર્થાદિ કરી શુદ્ધ અન્તાકરણવાલા ભગવદ્ભક્ત છે; તેથી એમને ભગવાનની એક જ હીજાનું એક જ વાર અવશ્ય યથાર્થી તે સત્વર ભગવત્પદને પ્રાપ્ત થયા એમ તૃતીય સ્કન્ધમાં નિરુપણ થશે. પણ ઉત્તમ અધિકાર, પરમભાગવત ઉદ્ધવજીનો છે, કે જે જ્ઞાની ભક્ત હતા, ભગવાનની સમીપમાં રિયતિ કરતા અને એવા તો ભગવત્કૃપાના પાત્ર હતા. કે ભગવાને પોતાના તિરોધાન સમયે તેમને પોતાની સમીપમાં રાખી તેમની સર્વશક્તિનો નિરાસ-કરી તેમને સર્વ પ્રકારનું સાંખ્યયોગાદિનું જ્ઞાન આપ્યું. તેમ જ તેમને અન્ને આશ્વાસન આપી જૂતલ પર રિયતિ કરતા વર્તમાન તથા ભવિષ્યકાલનું પરમ-શ્રેષ્ઠ કરે એવા અતુલ ભાગવત જ્ઞાનનો વારસો સોંપેા હતો, જે ભાગવત જ્ઞાનનો પ્રચાર તેમણે ભગવદ્વાચાથી-વિદુરમૈત્રેયાદિ ભગવદ્ભક્તોમાં ભગવાનની તિરોધાનદશામાં જૂનવપરના જીવોના કંઠાણ અર્થે કર્યો ! ભગવાન તથા એમના ભક્તો પોતે ભગવાનની તિરોધાનદશામાં સંસાર તરવાને શ્રીમદ્ભાગવતના જ્ઞાનરૂપી ઉડપ (હોડકુ) ચૂકતા ગયા છે, જેનો આશ્રય જો કલિકાલના જીવોએ એક અનન્ય, સુકર, તથા નિર્ભય ઉપાય સમજી અવશ્ય લેવો જોઈએ.

આવા ઉદ્દવશ કરતાં પણ ભગવતને વિષે અત્યુત્કૃષ્ટ અધિકાર અહિર સ્ત્રીમતિના પ્રજ્ઞસીમન્તિની શ્રીગોપીજનોતો છે કે જેમણે પોતાના સમાજમાં ભગવાનના પરમ વિપ્રયોગરસમાં નિમગ્ન થઈ, તાપકસેસ નિવૃત્ત કરવા : ભગવદ્ગ્રીલાતું તથા ભગવર્જુણાનુવાદનું વારંવાર કથન કર્યું ! ભગવાનને વસ કર્યો ! અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને વિષે અમર્યાદ, તથા સ્વતંત્ર પ્રેમમકિત પ્રકટ કરી પુષ્ટિમાર્ગીય ગૂઢ સ્ત્રીભાવાત્મક તત્ત્વનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું !

આ પ્રકારનું ભગવતનું ભાગવતત્ત્વ છે કે જેમાં જેમ જેમ જીવોને મતિથી, જન્મથી, કુલથી, યુગથી, સંસ્કારથી, તપથી, અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારના અધિકારની દૃષ્ટિથી હીનત્વનું જ્ઞાન થાય, તેમ તેમ શ્રીમદ્ભાગવતમાર્ગને માટે તે જીવોની ઉત્તમ યોગ્યતા સિદ્ધ થાય છે. એ ભાગવતની એવી તો સર્વોદ્ધારક ઉદાર વૃત્તિ છે કે સ્ત્રી, શૂદ્ર, તથા તેથી પણ અધમ એવા આણ્ડલ, અસુર, પશુ, પક્ષી, તથા વૃક્ષ ઇત્યાદિ કોઈ પણ યોનિના જીવોના-સંક્ષેપમાં પ્રાણિમાત્રનો ઉદ્ધાર એ માર્ગમાં થઈ શકે છે ! શ્રીમદ્ભાગવતના આવા સર્વોદ્ધારક સામર્થ્યનું પ્રાકટ્ય, શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજીએ નિર્ભયતાથી, પ્રામાણિકપણે, પરિચય લઈને કહ્યું છે ! જે સ્ત્રીશૂદ્રાદિનો વૈદિક માર્ગમાં, સ્વતંત્ર અધિકાર ન હતો, અને જેમને પોતાના ઉદ્ધાર અર્થે કેવલ ત્રૈલોક્યિકાની જ સેવાને અર્પીત રહેતું પડતું હતું, તેવા નિઃસાધન સ્ત્રીશૂદ્રાદિ જીવોને પણ શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજીએ પરમકૃપાથી યથા ભાગવતમાર્ગ, ભગવત્સેવામાર્ગ, તથા ભગવત્પ્રપત્તિમાર્ગ પ્રકટ કર્યો અને એક અપૂર્વ આચાર્ય યથા પોતાનું મહોદ્ધાર ચરિત્ર પ્રકટ કર્યું !

રસ તથા રસાભાસ.

શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજીએ જ અપૂર્વ રીતે ભગવદ્રસ તથા 'રસાભાસનું' તારતમ્ય વિદ્ભજનોને તથા સંસારના બાન્ધ જીવોને જેવું સમજાવ્યું છે. એવું કોઈએ સમજાવ્યું નથી ! જેમના શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રીસુખોધિની દશમ સ્કંધના રાસપંચાંધ્યાયી તથા અન્ય નિખન્ધાદિ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવાથી એમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે કે રસ નામનો પદાર્થ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણને વિષે છે અને તેના ભોક્તા પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ છે, લૌકિક જીવો નાપકનાયિકાભાવે કદાપિ રસભોગ કરી શકતા નથી. હવે તો આ રસાભાસમાં લપટાઈ દુઃખાત્મક સંસારમાં ફસાય છે ! લોકોને વિષયાત્મક રસાભાસથી નિવૃત્ત કરવા શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી, સાક્ષાત્ મદનના પણ મન્મથ એવા, તથા કોટિન્દર્શલાવણ્યમય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની સેવા કરવાનો સર્વ જીવોને ઉપદેશ કરે છે. સ્ત્રીઓને તો પતિના પણ પતિ એવા અલૌકિક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં અગ્રસ્થાન આપે છે. નિઃસાધન સ્ત્રીઓ તરફ તથા અન્ય હીન જીવો પ્રતિ આવી ઉદાર વૃત્તિ તથા માન્યપુદ્ગિ, શ્રીમાન્ વલ્લભાચાર્યજી વિના કોઈ પણ આચાર્યે દર્શાવી નથી. આધુનિક વાનાવરણના પ્રભા પર પ્રકાશ કરે તથા તેમનો ઉકેલ કરે એવા અનેક ગર્જિત સૂચનો આચાર્યશ્રી પોતાના શ્રીસુખોધિનાદિ ગ્રંથોમાં કરે છે. જેમકે 'સ્વારામ્ય' કોને કહેવું ? બ્રાહ્મણત્વ, ક્ષત્રિયત્વ, ઇત્યાદિ જાતિ છે કે દેવતા છે ? હિમાલય પ્રતિ જ ચામાટે દેહત્યાગ કરવા જવું ? ઇત્યાદિ. 'સ્વારામ્ય' પ્રાપ્ત કરવું એટલે સ્વ-અર્થાત્ પરબલ એવા ભગવદ્વિષયક આન્તર રાજ્યમાં નિમગ્ન રહેવું. એટલે કે પરબલ એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને વિષે સમાધિ કરી ચિત્તનું તેમને વિષે ભીતર પરીણય કરવું. આ પ્રકારનું સ્વારામ્ય જીવોને અને વિશેષતઃ બ્રાહ્મણોને સુખ્ય હોવું. જોઈએ. એ સ્વારામ્યમાં જીવો નિજ સ્વરૂપવડે આન્તર ભગવત્સેવામાં નિમગ્ન થઈ આનન્દી થાય છે. એ આન્તર સ્વારામ્ય પ્રધાન હોવું જોઈએ અને તેના અર્જુનરૂપે તેને અનુકૂલ થાય એવું દેહ-પુત્ર-સ્ત્રી, તથા વિત

ધત્યાદિ ત્રિપદનું તથા તેમની રક્ષા કરનારા વૃષતિનું બહીરાજ્ય હોવું જોઈએ આ બહીરાજ્ય, એ આંતરના સ્વારાજ્યને પ્રતિફલતો સંસ્કાર ન જ હોવું જોઈએ. આ પ્રકારે શ્રીમાન વલ્લભાચાર્યજી જીવોનો ઉદ્ધાર કરે એવા સ્વારાજ્ય રીતે વિવેચન કરી રહ્યા છે. (૧)

‘આહ્વાણ્યત્વ, ક્ષત્રિયત્વ-ધત્યાદિ નામની કોષ્ટક-દેવતા છે અને તે ઉપનયનાદિ સંસ્કારથી તે તે દેહમાં આવે છે. પરન્તુ તે તે બ્રહ્મત્વ, રક્ષિતૃત્વ ધત્યાદિગુણોનું મધ્યાર્થ પાલન કરવામાં આવે તો જ તે દેવતા-પ્રસન્ન થઈ, તે તે દેહમાં રિયતિ કરે છે. નહિ તો એ દેવતા તિરોબૂત થાય છે. ઉપનયનાદિ સંસ્કારના નામમાત્રથી એ દેવતા રિયતિ કરતી નથી. આહ્વાણ્યત્વ-ક્ષત્રિયત્વ ધત્યાદિ જાતિ નથી. અર્થાત્ તે તે જાતિના જીવોએ પોતાની દેવતા પ્રસન્ન થાય એવા તે તે ધર્મોનું પાલન કરવું જોઈએ. એમ ન થાય તો કેવલ ક્ષત્રિયજન્મ, આહ્વાણ્યજન્મ, વૈશ્યજન્મ એમ આહ્વાણ્યદિ નામનો આભાસ માત્ર રહે છે. ” (૨)

“ દિમાલયની ભૂમિ ધૃમિસમ્મન-ધર્મથી સંદિત છે, અને સત્વર દેહત્યાગ કરાવે એવી સાંમગ્રી-વાણી છે તેથી એ ભૂમિમાં દેહત્યાગ કરવાથી જીવદિસાનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી; જ્યારે અન્ય ભૂમિમાં ધૃમિનો સમ્મન-ધર્મ થવાથી દિસા થાય છે. જેમ વીરસથી આવિષ્ટ થયલા જીવો યુદ્ધમાં શૂરવીર થઈ મૃત્યુને ધમ્મે છે, તેમ વૈરાગ્યરસથી આવિષ્ટ થયલા જીવો દિમાલયના સ્થાનમાં નિવાસ કરી સત્વર મૃત્યુ સેવાની દિમ્મત કરે છે. ” (૩)

આચાર્યશ્રી આવી રમ્ય જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી તેને મધ્યાર્થ રીતે શાન્ત કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્ર પર આ પ્રકારે આયુત્તમ બાળ્ય, નિમ્ન-ધર્મ તથા દીકાઓ લખી એક અપૂર્વ શ્રીમદ્ભાગવતને કેવલ સામાન્ય પુરાણની કક્ષામાંથી દૂર કરી વેદસમિત, સર્વોદ્ધારક તથા પરમકલ્યાણક શાસ્ત્રની કોટિમાં સ્થાન આપવાનું અનુપમ મ્હાન અદાપિપર્યન્ત કેવલ આપણા શ્રીમાન વલ્લભાચાર્યજીને જ છે! આપણે સામ્પ્રદાયિકોએ તો અવશ્ય એમણે અતિ પરિશ્રમ લઈ આવા પ્રકટ કરેલા અન્યોનું સેવન કરી ફતાર્થ થવું જોઈએ!

મરુચ નિવાસી

જગજીવનભાઈકૃત પદ.

॥ રાગ મૈરથ ॥

૧.

મોહનવર ગોકુલપતિ ગોકુલેશ કહીએ ॥

એસે પ્રમુખાય અવ ઓર કહા ચહીએ ॥ ટેક ॥

ભક્તિ, આનંદ જ્ઞાન, દેત સદા ઇનકા વાન,

મનમેં તુ નિશ્ચેકર એહિ કાજ લહીએ ॥ ૧ ॥

पुष्ट पुष्ट पुष्ट लीला, गोकुल ओर जमुना तट, भक्तन के जुथ संग,
 सोई ध्यान ग्रहीए ॥
 जगजीवन, बल्लभदासके प्रभु, दान मोही चरण कमल,
 ताते सब पाइए ॥ २ ॥

॥ राग भैरव ॥

२

श्रीगोकुलेशजीके, चरणकमलको, मोहि भरोंसो हे निशदीन ॥
 महदभक्तकी कान विचारों, संग मिलायके होव प्रसन्न ॥१॥
 भगवदी गोकुलभाइजुको, भ्रगुपुरवासी जे हे धन्य ॥
 स्वरूप रसात्मक इनते में मान्या, इनका लालीहे अवछिन्न ॥२॥
 लौकिक संयंधतें अलौकिक पायो, तामे कहत कछु नाहिन न्यून ॥
 हृदयकमलमें रह्यो आय बसी, ताको साखी मेरो हि मन ॥३॥
 याहि सुखमें रहूं निरंतर, एहि सेवा ओर एहि भजन ॥
 कहे जगजीवन बल्लभदासके प्रभु, साधन विन फल भयो हे संपन्न ॥४॥

॥ राग भैरव त्रिताल ॥

श्रीगोकुलेश यह नाम, रसना तुं आठों जाम, अंतरमें रहरे ॥
 पटतर नहि आन कोउ, जान कोन कृपाहुते आयो तर बटरे ॥१॥
 एहि ध्यान एहि ज्ञान, नख सिखरसरूपजान राजत श्रीगोकुलमें
 जमुनाके तटरे ॥ २ ॥
 पातिअंत धर्मटेक, वाको तुं कर विवेक, श्रीमुखतें वचन कह्यो
 तामें मन ठठरे ॥ ३ ॥
 कहे जगजीवन बल्लभदासके प्रभु, पुंरंगे मनोरथ सब सुधो राख घटरे ॥४॥

॥ राग होळी ॥

तेरोई सुमरण, तुई जीवनफल, तेरे गुन गाईए ।

तेरोई आनु ध्यान, तुई प्राणपोषण, तेरोई कहाई अब, कोनको
कहाईए ॥ १ ॥तुहि मन्त्रवत जान, तुहि सब विधि सुजान, तुहिहे रसिक खाण
भक्तन सुखदाईए ॥कहे जगजीवन बलभदासके प्रभु, तुमविन अब मोहिकु ओरन
सोहाईए ॥ २ ॥

॥ राग यिलायल ॥

प्रीत करीए श्रीवल्लभप्रियसों ॥ महदभक्त मेरे माथे राजे, दृढचित्त
स्थिर इंद्रियसों ॥ १ ॥चरणकमल तोय दीने कृपा करी याको जतन करीए जीयसों ॥
कहे जगजीवन बलभदासके प्रभु सदा सर्वदा भक्त स्वकीयनसों ॥ २ ॥

॥ राग आशावरी ॥

जूलत पालने विद्वलजंद ॥ श्रीवल्लभप्रिय प्रकटे पूरनचंद ॥

भक्तरसिक मिली झोटा दंतहे किलकंत कोटी आनंद ॥ १ ॥

श्रीमुख निरखी मन हरखे फेलि रह्यो मकरंद ॥ २ ॥

कहे जगजीवन बलभदासके प्रभु अकल कला रस छंद ॥ २ ॥

॥ राग जेतघी ॥

सब मिलि भक्त नाचे मनमें राचे ॥ प्रेम मंगन कछु कहत न वाचे ॥

रानी रुकमनि दोटा जायो, मोहनभाई यों कहिके गायों, आनंदसो

ऊर अंतर साचे ॥ १ ॥

श्री विठ्ठलग्रह वज्रत बंधायो, नरनारि मिले मोद बढ़ायो, देत
अपनपों नेक न खांचे ॥
कहे जगजीवन वल्लभदासके प्रभु, संगस्वरूपमई रहे रस मांचे ॥ २ ॥

॥ पद ॥

दादा नारायणजीको घर सगरी सृष्टिमें कीयो सिरमोर ॥
परम अनन्य जे भरुची कहीए इन समान कोठ नाहिन ओर ॥ १ ॥
श्रीमुखसो कंह्यो अपनो लगतोईहे मोहनभाईकी दिखाई गैर ॥
कहे जगजीवन वल्लभदासके प्रभु, करी पाए जेसे मोहोर ॥ २ ॥

॥ राग सारंग ॥

श्री वल्लभप्रिय स्तनसिंघासन बैठेहैं देखो चित्तविचार ॥
कोन स्वरूप कोन लीला एहे रे मन समज ए रूपनिरधार ॥ १ ॥
भक्त रसिकके जुथ अपरमित ताको कहांलगी कहु विस्तार ॥
कृपाहेत, इच्छा समजे, मनोरथ पूरे तिनके निरधार ॥ २ ॥
भवसागरमें पुष्टमारगकी स्वकीय हित बांधी हे पार ॥
वरनभेद बुद्धि, करे प्रभु जिनकी वाकों सुझत हे तिहिंवार ॥ ३ ॥
महदभक्तको दान होयतो प्रीत स्नेह रंग बढे अपार ॥
कहे जगजीवन वल्लभदासके प्रभु कोरनरसजुत प्रकटे सभार ॥ ४ ॥

॥ राग सभायची ॥

श्रीवल्लभप्रिय वेठे तवकडी अंतरंग संग फरत विनोद ॥
सामग्री नानाविधि करिके परोसत बहुजी प्रेम प्रमोद ॥ १ ॥
मेवा मिठाई दूध मलाई फेली रह्यो रसको आमोद ॥
कहे जगजीवन वल्लभदासके प्रभु देत प्रसाद भकन भरी गोद ॥ २ ॥

૧૧ : ૧૧ : ૧૧ :
 ॥ રાગ કાન્હરો ॥

શ્રીવલ્લભલાલ તવકઢી વેઠે આરોગન નૌતન વિધિ ભોગ ॥
 મોહનવર ગોકુલપતિ સંગે ભક રતનકી સવ સંજોગ ॥ ૧ ॥
 સીરાપુરી ઓર કચોરી તાતો પંચ સુરનકો સંજોગ ॥
 મેવા મિશ્રી ઓર વાસોંધી શાક સંધાના કરિ ઉપયોગ ॥ ૨ ॥
 યહ સેવામેં તત્પર વહુજી મનવ્રત જાણી કરે વિનિયોગ ॥
 લેત લેવાવત અતિસુખ પાવત યહ સુખ નિરસત વ્રજજન લોગ ॥ ૩ ॥
 કરો જલપાન આરોગો રાજ વીઢા દીયો દરસ ટાલ્યો વિપ્રયોગ ॥
 કહે જગજીવન વલ્લભદાસકે પ્રમુ પાયો પ્રસાદ ગયો સવ રોગ ॥ ૪ ॥

સંવત્સરોત્સવનિર્ણય.

સંવત્ ૧૯૪૫ માં ચૈત્ર અધિક માસ હતો ત્યારે સંવત્સરોત્સવ સંબંધે અર્ચા થઈ હતી. ધર્માંગોમાં નિર્ણયસિન્ધુમાં લખ્યા પ્રમાણે અધિક ચૈત્ર સુદિ ૧ ને સંવત્સરોત્સવ લખાય છે તે કાઈ વિધર્ધાએ ભા. 'મા. પ.' ગુરુલાલજી પાસે વાંચ્યો હતો. તેના ખ્યાલ ઉપરથી પંડિતજીએ પોતાની ઉત્સવની ટીપમાં અધિક માસમાં સંવત્સરોત્સવ લખી નાખ્યો અને ટિપ્પણીના છેવટના ભાગમાં વ્રજભાષામાં એનાજ સમર્થનમાં થોડું લખ્યું. તે સમય તેના પ્રત્યુત્તર ગો. શ્રીકૃષ્ણદલાલજી મદારાજ તરફથી પ્રકટ થતી તે સાક્ષી ટિપ્પણીમાં આપવામાં આવ્યો હતો. તદુપરાંત કોટવાલા ગોસ્વામિ શ્રી કન્હૈયાલાલજી મદારાજ જોએ તે સમયમાં સંપ્રદાયમાં અદિતીય વિદ્વાન હતા તેમણે સપ્રમાણ સંસ્કૃતમાં તત્સંબંધે લેખ લખી ગોસ્વામિશ્રીકૃષ્ણદલાલજી મદારાજ ઉપર મોકલ્યો હતો. તેમજ કોટવાલા રાજના માનિતા મયુરાવાલા જ્યોતિર્વિદ્ કેસવદેવજી પાસે પણ તત્સંબંધે એક લેખ લખાવીને મેળદૂર મદારાજશ્રીએ ગોસ્વામિશ્રીકૃષ્ણદલાલજી ઉપર મોકલાવ્યો હતો. તે બંને લેખો તે સમયે તો પ્રકટ ન કર્યા પણ સંવત્ ૧૯૬૪ માં પાછો તેવો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે કૃષ્ણદલાલજી મદારાજની ટિપ્પણીમાં એ બંને લેખોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ લેખ કાલે કરી તિરોધાન થશે એવો ભય થવાથી આ લેખના અંતમાં તેમનો એક લેખ (ગો. શ્રીકન્હૈયાલાલજીના) પ્રકટ કર્યો છે. તેની મૂલ પ્રત અમારી પાસે છે જેનો ઉપર ટપાલની છાપ તે સમયની મોજૂદ છે. આજે તો કોટવાલા ને મદારાજની માદી ઉપર ખીજા ગોસ્વામિલાલને દત્તક લેવામાં આવ્યા છે. પરંપરા, શિષ્ટાચાર તથા સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતનું કાલગણથી પરિવર્તન થતા લાગ્યું છે. તેથી મનને આશ્ચર્ય આપે લેખ થાય છે. દાક્ષમાં મદામાંથી એક ટિપ્પણી પ્રકટ થતા લાગી છે. તેમાં અધિક ચૈત્ર સુદિ ૧ ને સંવત્સરોત્સવ લખ્યો છે. તે શ્રીકન્હૈયાલાલજીના મન્ત્રન્ય તથા શિષ્ટ પરંપરાથી વિરુદ્ધ છે. કારણ કે તેમના ધરમાંજ તે ઉત્સવ શુદ્ધ માસમાં ૧૯૪૫ માં થયેલ તેનો દાખલો

કચેરીને ચોપડેથી જોયો હોત તો મહી શકત, કારણ કે શ્રીપાસે પંચાંગ વંચાય તેની દક્ષિણ બાજુ
વાંચનારને મળે તે ચોપડે લખેલી હશે. તેમજ શ્રીરણજીકલાલજીના સમયમાં ૧૯૬૪માં પણ પંચાંગની
દક્ષિણ ચોપડે ઉધારી હશે. તે પોતાના ઘરમાં પરપરાના સાધનો છતાં તે ન જોતાં, તેનો
વિચાર પણ ન કરતાં, નિરુદ્ધ સ્વસત્તાના બલે પ્રાચીન શિષ્ટ સંપ્રદાયનો આધાર તે જોઈ કયો
વૈષ્ણવ દિલગીર થયા વિનાનો રહે ? એ પ્રશ્નને મુજબ મેદામદિમાં વિદ્વાનોની સમાજોદ્ધારી
તેમાં બ્રાહ્મણોએ દક્ષિણ સ્ત્રીકારી અધિક ચેત્ર સુ. ૧ નો સંવત્સરાત્સવ કરવાની સંમતિ આપી એ
પણ વધા ચેષ્ટા જેવું ગણાય. શાસ્ત્રીય આમતમાં તો પ્રમાણથીજ કામ લેવું જોઈયે. માત્ર બ્રાહ્મણો
વગર પ્રમાણનું જોલે તે સનાય નહિ. સપ્રમાણ લેખ એક જણનો હોય તોપણ તે માન્ય ગણાય
છે. તેથી જ મહાનિબંધકાર હેમાદ્રિ જેવાનું ખંડન નિર્ણયસિંધુકાર કરે છે. તેમ જ મયુખમાં
સંક્રાન્તિના નિર્ણયમાં નીલકંઠ પોતાના પિતાના લેખને માન્ય ન કરતાં યોગ્ય વ્યવસ્થા નિબંધારીતિથી
ફરી ગયા છે. એ પ્રમાણે સનાતનધર્મનિર્ણયો સદા કાલ યુતા આવ્યા છે. આજકાલ તો ગુરુજીનો
પક્ષ અથવા સાળા જુનેવીનો પક્ષ લઈ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાન્તને બ્રાહ્મ મૂકવાનો રીવાજ પડી ગયો છે.
તે તો સનાતન ધર્મમાં રહેલો સનાતન ધર્મને સમજાનમૂલન કરવાનો પ્રયત્ન યોગ્ય કહેવાય. તા. ૧૫મી
માર્ચના દિવિ બંગલપાસીમાં પંજાબ સનાતનધર્મવિદ્વદ્ગણિય તરફથી સાધુચાર્યશ્રી જુનાવડનો
આરંભ શુદ્ધ ચેત્ર સુ. ૧ નો કરવાનું લખે છે, તથા તા. ૧૪ મી માર્ચના ગુજરાતીમાં ડેકન
કોલેજના સંસ્કૃત પ્રોફેસર અને પુષ્ટિમાર્ગના અદિતીય પંથિત રા. રા. મગનલાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રી
એમ. એ. એમજે પણ ૨૫૭૨ લખેલ કે શુદ્ધ ચેત્ર સુદિ ૧ ને દિસે જ સંવત્સરાત્સવ તથા
વર્ષારંભ થશે. આ બધા લેખો ૨૫૮૮ છે તેમજ શિષ્ટમારપરિશુદ્ધિમાં સં. ૧૯૬૪ની ઉત્સવની
ટિપ્પણીમાં મીનાયજીના અસલ મુખ્યાળ સાચેરા મુરલીધરજીના મનિમ ગોપીનાયજીનો લેખ છપાઈ
ગયો છે. આ સાધની ટિપ્પણીમાં શ્રીરાધાકેજીનો લેખ પ્રકટ થયો છે. તેમાં નાયકારીય ટિપ્પણીનો
લેખનો તથા નિર્ણયસિંધુના મૂર્મને જોલેલ છે. આ લેખનો કોઈ ઉત્તર આપનાર ઉભા થશે તો
અધિક ચેત્ર રાખધી સ્વતંત્ર નિર્ણયરૂપ નિબંધ પ્રકટ કરવામાં આવશે. તેમાં પ્રાચીન તથા અગ્રણીય
નિબંધોની મીમંસા પ્રકટ કરવામાં આવશે.

લેખક:—પંડિત પત્રાલાલ શર્મા.

પુષ્ટિમાર્ગીય કીર્તનકારોને અલ્પ્ત્વ લાભ.

સંગીતકીર્તનમન્જરી:—આ મન્યમાં પુષ્ટિમાર્ગીયપ્રણાલિકાનુસાર મહાવાથી આરંભીને
સંયનપર્વ-ગ્રન્થા, ઉત્સવોની વધારા હોરી વગેરે કીર્તનો દાર્શનિકમમાં વગાડવા નોટેશન સહિત
આપ્યાં છે. તેમ જ દોહડ (પખવાજ) જુનાવડનું ચિત્રણ મળે તેની પણ સમજૂતી મિત્ર મિત્ર
૩૦ રૂગના ૮૦ નોટેશન તાલમાત્રાસહિત આપેલી છે. સિત્ર મિત્ર કીર્તનોથી પૂર્વ આ મન્ય
સર્વમાં અદિતીય જ છે. ગ્રોજાવર ૩. ૨-૦-૦ ૮પાલ મર્ચ ૦-૧-૦ શુદ્ધ: લખો:—

ભગવાનદાસ નારાયણદાસ કોટડાવાલા

સા. ધંધુકા (જલ્દે અમદાવાદ)

कोटास्थप्रथमपीठाध्यक्षविहङ्गगण्यश्रीमदाचार्यवंशावतंसगोस्वामि-
श्रीविडलनाथजी (श्रीकन्ह्यालालजी) महाराजकृत-

चैत्राधिसासविषयकलेखः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

अथ संवत्सरोत्सवनिर्णयः ।

श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कीर्तिताः । त्रयोदशे तु
ताः सर्वा निष्फला इति कीर्तिताः ॥ तस्मात्त्रयोदशे मासि कुर्यात्ता नं
कथञ्चन ॥ मलिन्लुचस्तु यो मासः सर्वकर्मविगर्हितः । वर्जितः पितृदे-
वाभ्यां सर्वकर्मसु तं त्यजेत् ॥ पञ्च्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरा-
यणैः । पूर्वमर्द्धे परित्यज्य कर्त्तव्या चोत्तरे क्रिया ॥ सवितृमण्डलमेति
यदा शशी तदनुसङ्गमणं कुरुते रविः । मखमहोत्सवनाशकरस्तदा
मुनिवरैः कथितोधिकमासकः ॥ इति ब्रह्मसिद्धान्ते । मरीचिः 'ग्रहप्र-
वेशगोदानस्थानाश्रममहोत्सवान् । न कुर्यान्मलमासे तु' । इत्यादि-
प्रमाणशतकेन संवत्सरोत्सवः शुद्धचैत्र एव कार्य इति राहान्तः ।
तं च शुक्रास्तादावित्र मलमास एव कार्य इतिवाच्यम् । मलनन्य-
गतिं कुर्यान्नित्यां नैमित्तिकीं क्रियामिति वाक्येनानन्यगतिकस्यैव
मले विधानात् शुद्धप्रतिपदन्तरस्य सत्त्वेन सगतिकत्वात्त्रास्य विधानं
युक्तम् ।

अत्र मासानां मलं मलमास इति राजदन्तादित्वात्समासः ।
तथा 'चैत्रे मासि जगद्रह्मा संसर्ज प्रथमेहनि' इतिवाक्येन प्रथमे-
हनि जगत् संसर्ज तदान्येषां मासानामभावात् तेषां मलासंभवेन
शुद्धे मास एव संसर्ज । अतः शुद्ध एव वत्सरारम्भः कार्यः । एवमेव

‘वत्सरादौ वसन्तादौ वलिराज्ये तथैव च । तैलाभ्यङ्गमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते’ इति वाक्ये वत्सरादौ तैलाभ्यङ्गस्योक्तत्वात् यस्मिन् दिने वत्सरारम्भस्तदैव तैलाभ्यङ्गः तस्मिन्नेव दिने यो वारः स वर्षेशः चैत्रंसितेतिवाक्यात् । नापि ‘प्रतिपत्प्रथमा भवे’दिति वाक्येन प्रथमा या मलमासस्य प्रतिपत्तामादातुं क्षमः । शुद्धमासे सिते पक्षे प्रतिप-
 द्द्वये जाते प्रथमायाः विधानेन चारितार्थात् । यत्त्वधिमासे नित्यनै-
 मिक्तिककृत्यस्य निषिद्धत्वात् कथं वत्सरारम्भः कार्य इति शङ्कोत्थाने
 तिथ्यादिसम्बन्धिनित्यनैमित्तिककार्यस्य निषेधाभावान्मलमासे
 तत्करणे न कोऽपि दोष इत्युक्तं तत्र जावालिसम्भतिरप्युक्ता । ‘नित्यं
 नैमित्तिकं कुर्यात् श्राद्धं कुर्यान्मलिम्लुचे । तिथिनक्षत्रवारोक्तं काम्यं
 नैव कदाचन’ इति तत्र ब्रूमः । इतरमासवत्सकलकार्यजातस्य प्रसक्तौ
 केषां कर्त्तव्यत्वं केषामकर्त्तव्यत्वमिति सन्देहे नित्यं नियमेन कर्त्तव्य-
 तथावगतमग्निहोत्रादिकं सन्ध्यादिकं च कुर्यात् । नैमित्तिकमग्नये
 पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति दर्शपूर्णमासातिपत्ति-
 निमित्तकपथिकृदिष्ट्यादिवद्यत्कर्म तत्कुर्यादित्यर्थः । यद्येते नित्यनै-
 मिक्तिकपदे न विशिष्येते तर्हि सन्ध्यावन्दनादीनां तिथ्याद्युक्तत्वा-
 भावादकरणापत्तिः स्यात् । तस्मान्न तिथ्याद्युक्तपदेन तयोर्विशेषणं
 क्रियते । तथा श्राद्धस्यापि नित्यनैमित्तिकत्वेन प्राप्तौ पृथगुपादानं
 गोवलीवर्दन्यायेन तद्वाक्यार्थं नित्यनैमित्तिकत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन
 तिथिनक्षत्रवारोक्तनित्यनैमित्तिकयोर्नियतत्वेन तिथिनक्षत्र-
 वारोक्तपदस्य वैयर्थ्यमायाति व्यर्थभूय कुर्यादिति पदेनान्वितं
 तन्नैव कदाचन इति निषेधेन्वेति । यदि तिथिनक्षत्रवारोक्तपदस्य
 नियमविधिप्रविष्टत्वं तर्हि श्राद्धं कुर्यादितिवत् तिथिनक्षत्रवारोक्तं

कुर्यादित्युपात्तं स्यात् । तच्च न दृश्यते । अतः पूर्वोक्तप्रमाणानुरोधेन निषेधकोटिप्रविष्टत्वमावश्यकमन्यथा मखमहोत्सवनाशकर इत्यादीनि प्रमाणानि अपि भ्रातृव्यतां जुपेरन् । तस्मात्संवत्सरारंभः पूर्वमासे न भवितुमर्हतीति शुद्धचैत्रशुक्लप्रतिपद्येव कार्य इत्येव राद्धान्तः सम्प्रदायसिद्धोऽक्षुण्ण इति ।

किञ्च । ज्योतिःसिद्धान्तकरणग्रन्थोक्तरीत्याप्यधिमासो मीनार्कान्तःपाती पूर्ववर्ष एवाप्ततीति न तस्य वर्षारम्भकत्वम् । तन्निर्णयश्च मधुरावास्तव्यदैवज्ञकेशवदेवलिखितलेखे द्रष्टव्यः । 'सोन्तर्भवति चोत्तरे' इति तु नार्प वचः इति निर्णये अस्य वचनतयोल्लेखोऽन्याय्य एव । माधवीयकालनिर्णये ग्रन्थार्थसङ्ग्रहकारिकासु माधवकृतासु 'चान्द्रोधिमासोऽसद्धान्तः सोन्तर्भवति चोत्तरे' इति पाठोपलब्धेः सोधिमास उत्तरमासेन्तर्भवति उत्तरमासनाम्ना व्यवहियते इत्यर्थः इति तद्व्याख्योपलब्धेश्च । अत्र अन्तर्भावोपि माससंज्ञागत एवाभिप्रेतो न तु मासगतः । तत्त्वे तु पूर्णिमोत्तरं तत्प्रवृत्तेर्वाच्यत्वात् 'पष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः पूर्वमर्द्धपरित्यज्य कर्त्तव्या चोत्तरे क्रिया' इति वचनेपि मासशब्दस्य माससंज्ञापरत्वमेव । अत एव 'मीनादिस्थो रविर्येषामारंभः प्रथमक्षणे । भवेत्ते द्वे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः॥' इति व्यासवचनेपि द्वादशपदं संगच्छते । एतावतापि न चैत्राधिमासस्य वर्षारंभकत्वं वक्तुं शक्यते । नहि नामसादृश्ये तदधिकाराः सर्वे तं समाश्रयन्तीति नियमः । चैत्रत्वमप्येतत्पाक्षिकमेव । वचने तु वादरायणपदान्यां पक्षान्तरे तस्य फाल्गुनत्वमव्याहतमेवेति द्योत्यते । तेन शुद्धचैत्रप्रतिपद्येव वर्षारम्भः तत्प्रयुक्तं सर्वकार्यजातं च कार्यमिति निरर्गलो राद्धान्त इति शम् ॥

ઠાટામાં વિરાજતા પ્રથમપીઠદીપ વિદ્યમાન અગ્રસર શ્રીવરદભાગ્યાર્પણના વંશમાં ભૂપણ્ડર
ગોસ્વામિશ્રીવિદ્યનાથ(શ્રીકૃદેયાલાલ)એ મહારાજનો અધિકૃતમાસવિધિ કલેષ સંસ્કૃતમાં છે
તેનો શુભરાતી અનુવાદ.

શ્રીમથુરેશો જયતિ ।

અથ સંવત્સરનો નિર્ણય શ્રીકૃદેયાલાલજી મહારાજ દ્વારાવાળા આ પ્રમાણે કરે છે.

શ્રૌતસ્માર્ત્તક્રિયા સર્વા દ્વાદશે માસિ કીર્તિતાઃ ।

ત્રયોદશે તુ તાઃ સર્વા નિષ્ફલા ઇતિ કીર્તિતાઃ ॥ ૧ ॥

તસ્માન્નયોદશે માસિ કુર્યાન્તા ન કથન્નન ।

મલિન્મ્લુચસ્તુ યો માસઃ સર્વકર્મવિગ્રહિતઃ ॥ ૨ ॥

વર્જિતઃ પિતૃદેવાભ્યાં સર્વકર્મસુ તં ત્યજેત્ ।

પણ્યા તુ દિવસૈર્માસઃ કથિતો વાદરાયણૈઃ ॥ ૩ ॥

પૂર્વમર્થ પરિત્યજ્ય કર્તવ્યા ચોત્તરે ક્રિયા ।

શ્રૌત અને સ્માર્ત એ સર્વ કર્મો બારે માસમાં કરવાનું વિધાન છે પણ તેરમો મહમાસ
આવે તેમાં તે કર્મો કરે તો તે નિષ્ફલ એટલે તેનું ફલ ન મળે એમ કહ્યું છે (૧); આઠે તેરમે
જે મહમાસ તેમાં દાષ પણ શ્રૌત સ્માર્ત્ત કર્મ ન કરવાં કારણ કે તે માસને સર્વ કર્મમાં નિષ્ઠ
ગણ્યો છે (૨). તે કારણથીજ પિતૃ તથા દેવોએ તે માસને સર્વ કર્મમાં વર્જિત ગણ્યો હોયને
તેને સર્વ કર્મમાં વગરેલો. વ્યાસના મતને અનુસરનારાઓએ સાઠ દિવસનો એ માસ ગણ્યો છે. તેમાં
પ્રથમના ત્રિશ દિવસથી એ પૂર્વાર્દ્ધ એટલે મહમાસ તેને છોડી દીધ ઉત્તરાર્દ્ધના ત્રિશ દિવસથી જે
શુદ્ધમાસ કહેવાય તેમાં સર્વ વિધિત કર્મો કરવાં.

સવિતૃમણ્ડલમેતિ યદા શશી

તદનુસંક્રમણં કુરુતે રવિઃ ।

મંત્રમહોત્સવનાશકરસ્તદા

મુનિવરૈઃ કથિતોધિકમાસકઃ ॥

બારે ચંદ્રમા સર્વગંડલ પ્રત્યે આવે છે ત્યારબાદ સર્વ સંક્રમણ કરે છે. તે સમયે અધિક
માસ થાય છે. તે યજ્ઞ અને મહોત્સવનો નાશ કરે એ મુનિવરોએ કહ્યું છે. એમ બલસિદ્ધાન્તમાં
કહ્યું છે.

ગૃહપ્રવેશગોદાનસ્થાનાશ્રમમહોત્સવાન્ ।

ન કુર્યાન્મલમાસે તુ સંસપીહસ્પતૌ તથા ॥

ગૃહપ્રવેશ, ગોદાનસ્થાન તથા આશ્રમજન્મી મોટા ઉત્સવો તે પણ મહમાસમાં ન
કરના એમ મતીનિમ્નિ કહે છે.

એવાં હનરો પ્રમાણ મહત્તાં હોવાથી સંવત્સરોત્સવ શુદ્ધ ચૈત્રમાં જ કરવો એ સિદ્ધાન્ત-યોગ્યો-
ત્વાં સંઘ યાય કે જેમ શુકારત વિગેરેમાં જેમ યાય છે તેમ મહામાસમાં સંવત્સરોત્સવ કરે તો
શું બાધ છે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાયું કે-

મલેऽનન્યગતિં કુર્યાન્નિત્યનૈમિત્તિકીં ક્રિયામ્ ।

જે ક્યાં વગર ચાલે જ નહિ એવી જેટલી ક્રિયા હોય કે જેને માટે ખીજે સમય ન હોય
શકે તે અનન્ય ગતિ કહેવાય. એવી નિત્ય અને નૈમિત્તિકી ક્રિયા મહામાસમાં કરવી. આ વાક્યથી
એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે જેને માટે ખીજે કાલ ન બની શકે તેવાં કાર્યો કરવાનું વિધાન અધિક-
માસમાં છે, તો પ્રકૃતમાં તો શુદ્ધ ચૈત્રમાં સંવત્સરોત્સવ કરવાનો કાલ મળી શકતો હોવાથી તે
અનન્યગતિક નથી, તેથી તે ઉત્સવ મહામાસમાં ન કરવો જોઈએ, મહામાસ એટલે બધા માસનો
મુદ્દ તેનું નામ મહામાસ છે, જેમકે દાંતનો રાગ તે રાજદાંત કહેવાય છે તેમ અહિં પણ સમાસ
સમજવો.

ચૈત્રે માસિં જગદ્વહ્ના સસર્જ પ્રથમેહનિ ।

ચૈત્ર માસના પહેલા દિવસે બ્રહ્માએ જગત્ ઉત્પન્ન કર્યું એમ કહ્યું છે, તે સમયે પ્રથમ
માસ અને તેનો પ્રથમ દિવસ કહ્યો છે તે વખતે ખીજે માસ ન હતો, તેમ અધિક-માસનો પણ
તે વખતે અંશ ન હતો. તેથી બ્રહ્માએ જગત્ કર્યું તે શુદ્ધ ચૈત્રમાં જ કર્યું છે અને તત્સબધો
ઉત્સવ આપણે કરે તો પણ શુદ્ધ માસમાં જ કરવો. એવી જ રીતે

વત્સરાદૌ વસન્તાદૌ વલિરાજ્યે તથૈવ ચ ।

તૈલાભ્યન્મકુર્વાણો નરકં પ્રતિપદ્યતે ॥

વર્ષારંભમાં, વસન્તાદિકમાં, બસિરાજ્યમાં તૈલાભ્યંગ ન કરે તો નરકનો પામે છે એવું વાક્ય
છે. તેથી જે દિવસે વર્ષ-એસે તે દિવસે જ તૈલાભ્યંગ કરવો જોઈએ; તે દિવસે જે વાર હોય તે
વર્ષે જ ગણાય છે; કારણ કે ચૈત્રસિત્ત ધયાદિ વાક્ય છે તેથી.

અહિં ચંઢા કરે છે કે પ્રતિપત્તુ પ્રથમા મચેત્ એવું વાક્ય છે તેનો અર્થ અર્થ એમ
કર્યું કે અધિક અને શુદ્ધ તેની પ્રતિપત્તુ તેમાં પ્રથમા કદિ છે તેથી અધિક માસની પ્રતિપત્તુ લેવાય
તો તેમાં સંવત્સરોત્સવ થઈ શકે એવી ચંઢા ન કરવી કારણકે તે વાક્ય તો શુદ્ધ માસમાં બે
પડવા હોય તો પ્રથમ પડવામાં સંવત્સરોત્સવ કરવો એવો એ વાક્યનો અર્થ છે. બીજા મહામાસમાં
નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ કરવાનો નિયમ છે તેથી વત્સરાંભ ન કરવાનું તમે કહો છો પણ તિથિ
સંબધિ નિત્ય નૈમિત્તિક કરવાનું તો વિધાન છે તે સંબધે જગાડિની સંમતિ આ પ્રમાણે છે:-

નિત્યનૈમિત્તિકં કુર્યાચ્છ્રાદ્ધં કુર્યાન્મલિમ્લુચે ।

તિથિનંક્ષત્રારોક્તં કામ્યં નૈવ કદાચન ॥

આદ્ય પણ મહામાસમાં કરવું અને તિથિ, નક્ષત્ર તથા વારમાં કરવાનું નિત્ય નૈમિત્તિક
કાર્ય પણ કરવું; પણ કામ્ય કર્મ કદા પણ કરવાને પશ્ય ન કરવું તેથી અહિં તો
તિથિકર્તવ્ય અને તે પણ પ્રતિવર્ષ કરવાનું હોવાથી નૈમિત્તિક ગણાય તેથી અધિક-માસનો

પ્રતિષ્ઠામાં સંવત્સરોત્સવ યાત્રા કાંઈ ઉપરના વાક્યથી કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જેમ બીજાં કર્તવ્યો - કરવાનાં - ધર્મો છે તેમાં કયું કરવું અને કયું ન કરવું એમ પ્રશ્ન થાય ત્યાં નિત્ય એટલે નિયમપૂર્વક જે કરવાનું તે નિત્ય કહેવાય; જેવાં કે અગ્નિહોત્ર, સંધ્યાવંદનાદિ. તે અધિકમાં પણ કરાય. વધી નિમિત્તને લઇને જે કરવાનું તે નૈમિત્તિક કહેવાય. આઠ કપાલથી સંસ્કૃત થયેલ પુરોગ્રાથ દર્શ અને પૂર્ણમાસ ઇષ્ટિમાં અગ્નિમાં હોમવાનું તે નૈમિત્તિક, તે પણ કર્તવ્ય છે. જે નિત્યનૈમિત્તિક પદ્ધતિ આનું ગ્રંથે નોંધાય તો અથવા નિત્ય અને નૈમિત્તિક એવાં કર્મને વિશેષણ ન લાગે તો સંધ્યાવંદનાદિક પણ અધિકમાસમાં ન થઇ શકે, તેથી નિત્યનૈમિત્તિક એ કર્મનાં વિશેષણ છે, 'વારનક્ષત્રાદિનાં વિશેષણ નથી એમ સમજવું. ત્યારે નિત્યનૈમિત્તિકમાં શ્રાદ્ધ પણ આવી જશે તો તેનો ઉદ્દેશ્ય તો અહિં ગોખલીવર્દન-વાયથી દુદ્ધાને માટે છે એમ સમજવું. તેથી તિથિ, નક્ષત્ર, વારમાં કહેલ નિત્ય અને નૈમિત્તિક નિયત કર્તવ્ય અને તિથિવારનક્ષત્રોક્ત કામ્યકર્મ નિયત અકર્તવ્ય એમ આનું તાત્પર્ય છે. જે તિથિ નક્ષત્રવારથી કહેલ પદ્ધતિ અન્ય નિયમ વિધિમાં થાય તો જેમ શ્રાદ્ધ કરવું એમ કહ્યું છે તેમ તિથિનક્ષત્રવારોક્ત પણ કરવું એમ કહેવું એમ કહ્યું હતું. પણ તે તો કહ્યું નથી. તેથી પહેલાં પ્રમાણે તેના અન્ય નિષેધ કાટિમાં થાય છે. એમ જે ન થાય તો મસમહોત્સવનાશકરં ઇત્યાદિ પ્રમાણે પણ વિરુદ્ધ પડે. માટે સંવત્સરનો આરંભ અધિક માસ જે પ્રથમ આવે તેમાં ન થવો જોઇએ પણ શુદ્ધ ચૈત્ર સુદિ પ્રતિપદાએ થવો ઉચિત છે; એ સિદ્ધાન્ત સપ્તમીસિદ્ધિ પ્રાચીનપરંપરાસિદ્ધ છે.

જ્યોતિષના સિદ્ધાન્તકરણ મંથોમાં કહેલી રીતિથી અધિક માસ મીનના સર્વ હોય ત્યારે આવે છે. તે પૂર્વ વર્ષમાં જ ગણાય. તેથી તે નવા વર્ષનો આરંભ ન થઇ શકે એ નિર્ણય મથુરાના રહેનાર કેશવદેવ દેવગના લેખમાં લેવાથી જણાશે. સોન્તર્ભવતિ ચોત્તરે એ વાક્ય કાંઈ અર્થિત નથી. તેનો નિર્ણયસિદ્ધિમાં ઉદ્દેશ્ય કયો છે તે અયોગ્ય કયો - કહેવાય. માધવના કાલ નિર્ણયમાં મંથાર્યસંગ્રહકારિકા માધવે કહેલી છે, તેમાં ચાન્દ્રોધિમાસોડસક્રાન્તઃ સોન્તર્ભવતિ ચોત્તરે એવો પાઠ જણાય છે. તેનો અર્થ એ કે તે અધિક માસનો તેની ઉત્તરના માસમાં અંતર્ભાવે થાય છે. એટલે તે ઉત્તર માસનું જે નામ તે નામથી અધિક માસનો અવધાર થાય છે. માસના નામની સાથે અંતર્ભાવ છે, માસ સાથે અંતર્ભાવ નથી એવો અભિપ્રાય હોવાથી તે માસ નામમાત્રથી ચૈત્ર કહેવાય. જે એમ ન માનીએ તો દ્વાગણ્ય સુદિ ૧૫ થી તેનો પ્રવેશ થવો જોઇએ વળી જણાવ્યું દિવસૈર્માસઃ એ શ્લોકમાં માસ કહ્યો છે તે માસ શબ્દ સંગ્રાપર લેવો માટે જ

મીનાદિસ્થો રવિર્યેષામારમ્ભઃ પ્રથમક્ષણે ।

ભવેત્તે દે ચાન્દ્રમાસાશ્ચૈત્રાચા દ્વાદશ સ્મૃતાઃ ॥

એવું વ્યાસનું વચન છે. તેમાં દ્વાદશપદ છે. તે પણ ઉપર પ્રમાણે સંગ્રાપર લેવા ધરી શકે છે. એ ઉપરથી પણ ચૈત્ર માસને વ્યારંભપણું ધરી શકતું નથી. નામમાત્રના - સામ્યથી તેને સમાન નામવાળાના બધા અધિકારો મળી શકતા નથી તેથી તે અધિક માસને ચૈત્રપણું તો પાસિ છે તેથી તે વચનમાં જુ અને 'વાદાયણ' પદથી દ્વાગણ્યપણું પણ તેમાં છે જ તેથી શુદ્ધ ચૈત્રમાસની શુદ્ધ પ્રતિપદાને દિવસે વર્ષનો આરંભ અને સંવત્સરોત્સવ વિગેરે જે તે દિવસનું કર્તવ્ય છે તે ત્યારે જ કરવું એવો નિર્ગમલ સિદ્ધાન્ત છે.

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ

શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ

શ્રીમદ્ભક્તભાગ્યાર્થલવિરચિત

શ્રીભાગવતાર્થનિબન્ધનો સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ.

પરમ આનન્દરૂપ સર્ગવિસર્ગાદિક દશ લીલાથી મુક્ત, સદા સર્વ ભક્તની હિદ્દાર નિમિત્ત પ્રકાશમાન અને સર્વથી પર એવા કૃષ્ણને નમન કરીએ છીએ. (૧) શ્રીમદ્ભાગવતરૂપ સમસ્ત શાસ્ત્રમાં, રહસ્યમાં, પ્રકરણમાં, અધ્યાયમાં, વાક્યમાં, પદમાં, અને અક્ષરમાં વિશેષ ન આવે તેમ સાત રીતે એક અર્થને બાણનારો પુરુષ સંસારથી મુક્ત થાય છે. (૨) આનન્દરૂપ હરિની લીલા એ સમગ્ર શ્રીભાગવતનો અર્થ છે. તે લીલા દશ પ્રકારની છે, તે શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીય સ્કંધના દશમા અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકમાં લખેલ છે.

અત્ર સર્ગો વિસર્ગશ્ચ સ્થાનં પોષણમૂતયઃ ।

મન્વંતરેશાનુકથા નિરોધો મુક્તિરાશ્રયઃ ॥

અર્થ—આ શ્રીમદ્ભાગવતમાં સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થાન, પોષણ, જીતિ, મન્વંતર, ધર્માનુકથા, નિરોધ, મુક્તિ અને આશ્રય એ દશ પ્રકારની લીલા તૃતીયસ્કંધથી દ્વાદશસ્કંધ સુધી અનુક્રમે એક એક રહસ્યમાં નિરૂપણ કરેલી છે, અને પ્રથમ રહસ્યમાં અધિકારીનું તથા દ્વિતીયસ્કંધમાં સાધનોનું નિરૂપણ છે. (૩, ૪.) એ પ્રમાણે બાર રહસ્યોથી બારલીલાનું નિરૂપણ છે. તેમાં તૃતીયસ્કંધથી દ્વાદશ રહસ્ય સુધી દશ રહસ્યમાં દશ પ્રકારની લીલા નિરૂપણ કરી છે. (૫) પ્રથમ રહસ્યમાં શ્રોતા અને વક્તાનાં લક્ષણો બતાવેલાં છે, અને દ્વિતીયસ્કંધમાં શ્રવણના અર્જનું નિરૂપણ છે. તેથી અધિકારી અને સાધનરૂપ જ એ લીલા છે તે ઉપરની દશ લીલાના અર્જની છે. એટલે મંગલાચરણમાં “દશલીલાયુક્ત” એવું જ વિશેષણ આપેલું છે તેમાં આધ આપતો નથી. એ પ્રમાણે દ્વાદશસ્કંધનું આ પુરાણ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. (૬) તેમાં દ્વાદશાત્મા, પુરુષ ક્ષણ છે. કેમકે પુરુષમાં બાર અંગ રહેલા છે. તેની ગણના આ પ્રમાણે છેઃ-કીનાં પાછલાં બે ભાગ, બે હસ્તનાં મૂલ, મસ્તક, હૃદય, હાથના બે અંગ ભાગ, બે ચરણ, અને બે સ્તન એ પ્રમાણે બારઅંગની ગણના છે. (૭) શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વાદશસ્કંધ પ્રમુખા દ્વાદશ અંગરૂપ છે. તેની ગણના આ પ્રમાણે છેઃ-

૧. શાસ્ત્રાર્થ, રહસ્યાર્થ, પ્રકરણાર્થ અને અધ્યાયાર્થ એમ ચાર પ્રકારનાં અર્થ આ નિબંધમાં છે. અને વાક્યાર્થ, પદાર્થ અને અક્ષરાર્થ શ્રીમુખોદિનીશમાં આવશે. ૨ આનન્દરૂપની લીલા પછી આનન્દરૂપ છે. તેથી સુખરૂપ છે. ૩ હઃ અને મહાહાર હરિની લીલા છે. તેથી હઃનું નિરૂત છે. એટલે સ્વપ્ન પુરુષાર્થરૂપ છે.

પ્રથમસ્કંધ અને દ્વિતીયસ્કંધ એ બે ચરણ^૧; તૃતીયસ્કંધ અને ચતુર્થસ્કંધ બાહ્યમૂલ, પંચમસ્કંધ અને પષ્ટમસ્કંધ કટિના પાછલા બે ભાગ, સપ્તમસ્કંધ દક્ષિણહસ્ત અને વામહસ્ત દ્વાદશસ્કંધ છે. જેમ કાંઈ પુરુષ બીજાને બોલાવતી વખતે બીજો હાથ કરે છે, તેવી રીતે શ્રીગોવર્દનનાથજી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હસ્ત બીજો કરી ભક્તોને પોતાના શરણે આવવા માટે બોલાવે છે. તેથી તે શ્રીહસ્ત દ્વાદશ સ્કંધરૂપ માનેલો છે. (૧) અષ્ટમ ને નવમ બે સ્તનરૂપ છે. દશમસ્કંધ હૃદયરૂપ છે, અને એકાદશસ્કંધ મસ્તકરૂપ છે. એવી રીતે બાર અંગ પ્રભુનાં છે. બીજા કેટલાંએકરૂ આ પ્રમાણે અગોની ગણના કરે છે. કે—પ્રથમ ને દ્વિતીયસ્કંધ ચરણ, તૃતીય ને ચતુર્થસ્કંધ કટિપશ્ચાતભાગ, પંચમસ્કંધ કરી, પષ્ટમસ્કંધ શુભ, સપ્તમસ્કંધ ઉદર, અષ્ટમસ્કંધ હૃદય, નવમસ્કંધ બે હસ્તના અગ્રભાગ, દશમસ્કંધ મુખ, એકાદશસ્કંધ લલાટ અને દ્વાદશસ્કંધ મસ્તક. (૯, ૧૦.) આ શ્રીભાગવતને પાદરૂપે 'ધારણ કરવાથી શ્રીકૃષ્ણનું' ધારણ થાય છે. 'અને તેનો અર્થ યથાર્થ જાણવાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે.' એટલે ભગવાન ભક્તિનું દાન કરે છે. જેના તેજનું માપ ન થાય એવા વ્યાસજીની સમાધિભાષા^૨ આ શ્રીમદ્-ભાગવત છે. (૧૧.) લૌકિકી^૩ અને પરમત^૪ એ બે ભાષા સમાધિભાષાનું પોષણ કરનારી છે તેથી તે બે ભાષા સમાધિભાષાને અનુસરીને પ્રમાણરૂપ છે; પણ તે ઉભયે ભાષા સમાધિ-ભાષાની સમાન વ્યતંત્ર પ્રમાણરૂપ નથી. (૧૨.) તેથી તેનો વિરોધ આવે તો તે દોષરૂપ ગણાતો નથી. તેનું વિશેષ વિવેચન ન્યાં ન્યાં લૌકિકી અને પરમત ભાષાં આવશે ત્યાં ત્યાં જતાવવામાં આવશે પ્રથમસ્કંધમાં હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રકરણ છે.^૫ (૧૩) તેના લક્ષણોના અધિકારી કયા કહેવા તથા સાંભળવાને યોગ્ય છે. તેમાં હીનપ્રકરણમાં ત્રણ, મધ્યમમાં ત્રણ, અને ઉત્તમમાં તેર અધ્યાય છે. (૧૪) એમ ઓગણીસ અધ્યાયે પ્રથમસ્કંધ કહ્યો છે. શુદ્ધેવજી પરીક્ષિત રાંગને જે સર્વ કથા કહેશે, અને તેમાં જે પ્રશ્નો તથા ઉત્તરો થશે તેનું શ્રવણ કરીને ચતુષ્પૌરાણિક સૌનકાદિક ઋષિઓને પ્રશ્નપૂર્વક કહેશે. તે બધી અવિધ્યવાર્તા, શ્રીભગવાને વ્યાસરૂપે અવતરી સમાધિથી હૃદયમાં જાણી મંગલાચરણથી લઈને પ્રસન્નપૂર્વક શ્લોકરૂપે કહી છે. "અહા સાકાર અને શુદ્ધ છે. તેની ઉત્તમ શક્તિ થાયા છે. (૧૬, ૧૭, ૧૮) તે માયા વડે સર્વ કંઠાણે મોહ થાય છે તેમાંથી મુક્ત કરાવનારી સાક્ષાત્ ભક્તિ છે." આ અભિપ્રાય ભગવાને બ્રહ્માને કહ્યો, અને બ્રહ્માએ નારદજીને કહ્યો છે. (૧-૭-૪-૫-૬) શ્રીકૃષ્ણ ધર્મ જાણનાર વ્યાસજીને મોહ ઉત્પન્ન કરીને બીજા સાધનોથી તે મોહ નિરત ન થયો એમ જતાવી નારદદ્વારા તે અભિપ્રાય જણાવ્યો. જેનું વાક્ય^૬ 'સર્વ સ્થલે પ્રમાણરૂપ ગણાય છે. (૨૦) વ્યાસજીએ અનેક સાધનો જાણવાપણના અભિમાનને લીધે નારદનું કહેલું જરામર માનવામાં નહિ આવવાથી સમાધિ કરી. તેમાં તેજ અભિપ્રાયના વ્યાસજીને સાક્ષાત્ દર્શન થયાં (લુંગ્રો ભાગ. ૧. ૭ પ-૬.) ત્યાર પછી તરતજ તેમણે સર્વ સાચ તથા પુરાણોથી વિવક્ષણપણ જાણીને પછી આ શ્રીભાગવત કહ્યું છે, આવી રીતે કહેવાથી અધિકાર માનેલો છે.

૧ અધિકાર અને સાધનથી ઉત્તમ મતિએ જવાય છે. તેથી તે બે લીલાના પ્રતિપાદક સ્કંધ ચરણરૂપ માનેલા છે. ૨ બીજાં વિદ્વાનો પણ શ્રીભાગવતના દ્વાદશ સ્કંધ પ્રભુના અંગરૂપ માને છે. તે જનાવવા સાર તે મન પણ લખેલો છે. ૩ ચારસ્કંધ ચારઅંગરૂપ સમજીને યાદ કરે એટલે પ્રભુના સ્વરૂપનું અનુસંધાન રહેવાથી તે સ્વરૂપ હૃદયમાં સ્થિર રહે. ૪ સમાધિમાં અનુમત કરી લખેલ છે માટે. ૫ લોકની રીતે જે લખેલ છે તે (જેમ દશમસ્કંધ લખ્યું છે કે—શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓ સગરે બોલતા કુકડાને સાપ દોઢા છે.) ૬ જે શુદ્ધેવજીને કહ્યું છે કે બીજા અમર કહે છે. અથવા બીજા પાત્રોથી સાંભળેલ કહ્યું છે તે. ૭ આવી રીતે પ્રકરણનો વિસ્તાર બીજાના નિબંધમાં પણ લખેલો છે. ૮ વ્યાસજીને.

પ્રથમ પ્રકરણમાં શ્રીભાગવતનો પ્રસન્ન, દ્વિતીય પ્રકરણમાં સાધન અને તૃતીય પ્રકરણમાં ફલનું કથન કર્યું છે.

પ્રથમ પ્રકરણના ત્રણ અધ્યાય છે. કથા કહેનારમાં વિશ્વાસ અને માન્યબુદ્ધિ-એ શ્રોતાના ઉત્તમ અધિકારનું લક્ષણ છે. તેમાં જેટલે અંશે તારતમ્ય હોય તેટલે અંશે અધિકારમાં હીનપણું છે. આ પ્રકરણ પ્રસન્ન સંમગ્નના મારે છે. શ્રીભાગવતનો પ્રસન્ન જ્યાં ત્યાં ગમે તેમ ન કરવો. અતિ શુદ્ધ અને તીર્થમાં પ્રીતિવાળા મહાપુરુષો પ્રાર્થના કરે ત્યારેજ કરવો. તીર્થનું સેવન કરનારા, યજ્ઞાદિકથી પવિત્ર થયેલા શ્રોતા કૃપા અને સત્સંજ્ઞ વડે યત્નથી શ્રીકૃષ્ણવિષયક પ્રશ્ન કરે ત્યારે સંક્ષેપમાં તેનો ઉત્તર આપી વક્તાએ તેની જિજ્ઞાસા નિવૃત્ત કરવી. સાર પાછી શ્રોતાને વિશેષ ઉત્કણ થાય તો અગ્રે વિશેષ કથન કરવું-એવી સદા રીતિ છે. આ પ્રથમ પ્રકરણના વક્તા સત્ તથા શ્રોતા શૌનકાદિ છે આ હીન પ્રકરણ કહેવાય છે, કારણ કે વક્તા તથા શ્રોતા ઉભાએ હીન છે. જો કે વક્તા યત્ન સર્વજ છે. એણે સમગ્રદાય વડે શ્રીશુક જેવા પુરુષના મુખે શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ કરેલું છે. ભક્ત છે, તોપણ વૈરાગ્યરહિત છે. વળી સૂતપૌરાણિકને પુરાણ વાંચવાની આજ્ઞાવિકા હોવાથી યદ્યપિ તેણે શ્રીશુકેવળ પાસેથી શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ કર્યું તો પણ તેને તેનું ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત થયું નહિ. યદ્યપિ તેમણે શ્રીમદ્ભાગવત વાંચી આજ્ઞાવિકા મેલાવી નથી તોપણ અન્ય પુરાણો વાંચી નિર્વાહ કરેલો છે તેથી એમણે નામવિક્રય કર્યો છે, એટલે એવાં વિક્રય કરનારને વિક્રયથી સિદ્ધ થતા દ્રવ્યાદિ વિના બીજું અધિક ફલ પ્રાપ્ત થયું નહિ. એ રીતે દ્વિતીય પ્રકરણના વક્તા નારદ તથા તૃતીય-ઉત્તમ-પ્રકરણના વક્તા શ્રીશુક કરતાં આ પ્રકરણમાં કહેલા વક્તા સત્ હીન અધિકારવાળા છે. વળી આ પ્રથમ પ્રકરણના શ્રોતા શૌનકાદિક અધિકારી પણ હીન અધિકારવાળા છે, કારણ કે તેમને યજ્ઞાદિક કરવામાં આસક્તિ છે, તેમજ અમે બધે શિષ્યો એકત્રિત કર્યા છે, તથા વક્તા સત્ હીન જ્ઞાતિના છે, પુરાણાદિથી આજ્ઞાવિકા મેલાવે છે! સૂતને અમે યજ્ઞના અનવસરમાં હરિગાથા કરવા બોલાવી એને જ્ઞાસન આપીએ છીએ ત્યારે એ કેવો કરી શકે છે?—એ રીતનું શ્રીભાગવતે ગુપ્ત અભિમાન છે તેથી એવા શાનકાદિ શ્રીભાગવતે પણ સંમગ્ન ફલ થયું નહિ. પણ શ્રીભાગવતના શ્રવણવડે દૃઢ જ્ઞાન થવાથી ભક્તિયુક્ત કર્મ કરી તેઓ ભગવત્કૃપાથી મુક્ત થશે. આમ તેમનો અધિકાર, દ્વિતીય પ્રકરણના શ્રીભાગવતે તૃતીય પ્રકરણના શ્રીભાગવતે પરીક્ષિત કરતાં હીન છે.

દ્વિતીય પ્રકરણ ૪-૫-૬ ત્રણ અધ્યાયનું છે. તેમાં વક્તા નારદ તથા શ્રોતા જ્ઞાસનના તદ્દપાનથી મધ્યમ અધિકારવાળા વક્તા તથા શ્રોતાનાં લક્ષણો પ્રતિપાદિત કર્યાં છે. નારદજીએ જ્ઞાનાજ્ઞ પાસેથી શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ કર્યું છે, તોપણ નારદજી ભગવાનના અધિકારી હોવાથી એમને જ્ઞાને જ્ઞાનદાન કરવાના પોતાને સોંપેલા અધિકારના કાર્યમાં આવેશ વિશેષ રહે છે, જેથી સર્વજન દૃઢ વૈરાગ્ય એમને સિદ્ધ થશે નથી, તેથી એમનો અધિકાર મધ્યમ છે. શ્રીમદ્ભાગવતનું વક્તા સૂતને સખ્ત જ્ઞાન થયું છે, તેથી વક્તા તરીકે એમનો હીન અધિકાર છે, વક્તા નારદને અર્થતઃ જ્ઞાન થયું છે તેથી એમનો મધ્યમ અધિકાર છે, અને વક્તા શ્રીશુકને વૈરાગ્યયુક્ત જ્ઞાન થયું છે, તેથી એમનો અધિકાર ઉત્તમ છે. શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રવણકથનાદિમાં ઉત્તમ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા વૈરાગ્યની અપેક્ષા છે, કારણ કે વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય ત્યારે ભગવાનનો આવેશ અનંતપ્રકરણમાં થાય છે. નહિ તો ચિત્તમાં જ્ઞાનથી વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રમાણ કરતાં પ્રમેયજ્ઞ અધિક છે, તેથી નારદને ભગવદ્દિશ્વાસથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થશે નહિ. શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ, વૈરાગ્ય સંપાદિત કરી કરવું. વૈરાગ્ય આવે તો જ ઉત્તમ અધિકાર સિદ્ધ થાય છે. એ વૈરાગ્યસિદ્ધિને

અર્થેજ તૃતીય પ્રકરણમાં ૧૨ અધ્યાયથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે, અને ત્યારે જ પરીક્ષિતને શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રવણને અર્થે ઉત્તમ વૈરાગ્યવાળો અધિકાર સિદ્ધ થયો. શ્રીક્ષિતનો નામવિક્ષેપોત્તેમજ નારદનો સત્તા, અધિકારરૂપ પ્રતિબંધ—આ ઉભયે દોષ શ્રીશુકદેવજીમાં ન હતા તેથી એમને દૃઢ વૈરાગ્ય હોવાથી શ્રીશુકનો, શ્રીમદ્ભાગવતને વિષે ઉત્તમ અધિકાર હતો. તેને લીધે એમની ભક્તિ દૃઢ થઈ હતી અને એમનો ભગવાનને વિષે પ્રવેશ યવારૂપી લય પણ સત્વર સિદ્ધ જ હતો, ફક્ત એમને પરીક્ષિત જેવા ભક્તને ભગવત્કથાનું શ્રવણ કરાવવાનું હતું તેથી જ એમને સત્વર ભગવત્પ્રવેશ થવામાં વિલમ્બ થયો હતો.

ભક્તોના મરણ સમયે ભગવત્કથાનો પ્રતિબંધ યાવ એ યુક્ત છે. એ રીતે એમ ફક્ત યાવ છે કે નામવિક્ષેપી દોષ તથા સત્તા-અધિકારનો લોભ દૂર કરવાથી અને શ્રીમદ્ભાગવતનો શ્રવણની આદ્યતિ કરવાથી દૃઢ વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રકરણમાં વક્તા નારદજીના શ્રીતા વ્યાસજી પોતે તર્કથી સર્વ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે એમ છે, ભગવાનના જ્ઞાનાવતાર છે, છતાં પણ એમને પરપ્રાપ્તિમાં ભગવાન વિના નોના પ્રકારના અન્ય સર્વ સાધનોનું વિશેષ જ્ઞાન છે અને તેમાં અત્યંત આસક્તિ છે. એમનો અધિકાર મધ્યમ છે; વળી નારદનો ઉપદેશ વ્યાસજી તત્સંલેખ પ્રમાણરૂપ ગણતા નથી, પણ પોતાને સમાધિમાં જ્યારે નારદનો ઉપદેશ યથાર્થ અનુભવાય છે ત્યારે તેમણે નારદનો ઉપદેશ પ્રમાણ ગણ્યો છે, ત્યાં સુધી પોતે એ ઉપદેશને દુર્બલ સમજતા હતા. તેથી પણ વ્યાસજી મધ્યમ અધિકારવાળા છે, જ્યારે શ્રીતા પરીક્ષિતને શુરુ શ્રીશુકદેવજીના કથનમાત્રથીજ સર્વ સન્દેહની નિવૃત્તિ થઈ હતી. તેમનો વૈરાગ્ય ઉત્તમ હતો! અને અંતે મહાદેવ પણ ચર્ચા હતું! તેથી પરીક્ષિતનો શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રીતા તરીકેનો અધિકાર શૌનકાદિ ઋષિઓ તથા વ્યાસજી કરતાં ઉત્તમ છે એમ સમજવું. સત્ત પૌરાણિકે શ્રીમદ્ભાગવતની ઉત્પત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ જે હેતુપૂર્વકે કહી છે તે પોતાનાં અધિકારથી કહી નથી, પણ શ્રીમદ્ભાગવતની કથાના પ્રસંગરૂપે કહી છે, તેથી પ્રથમ પ્રકરણના (૧-૩) ત્રણ અધ્યાયમાં પ્રસંગે કહ્યો છે; દ્વિતીય પ્રકરણના (૪-૫-૬) ત્રણ અધ્યાયમાં શ્રીમદ્ભાગવત થવાનો હેતુ કહ્યો છે; અને તૃતીય પ્રકરણમાં (૭-૧૯) તેર અધ્યાયમાં શ્રીમદ્ભાગવતની ઉત્પત્તિ તથા પ્રવૃત્તિનું કથન છે. એ રીતે પ્રથમ પ્રકરણ હીન, દ્વિતીય પ્રકરણ મધ્યમ, તથા તૃતીય પ્રકરણ ઉત્તમ કહેવાય છે. હીન-પ્રકરણમાં પદ્મપ્રેન કરી પ્રસંગે કહ્યો ત્યાર પછી મધ્યમ પ્રકરણમાં નારદજી વ્યાસજીને શ્રીમદ્ભાગવત કરવાનું કહે છે. તે ઉપરથી વ્યાસજી શ્રીમદ્ભાગવત કહે છે, એટલે કથાનો પ્રારંભ થાય છે, તે ઉત્તમ પ્રકરણમાં આવે છે.

દ્વિતીય મધ્યમ પ્રકરણમાં તેમજ પ્રથમ હીન પ્રકરણમાં ત્રણ ત્રણ અધ્યાય છે, અને પ્રલેખમાં એક અધ્યાયમાં પ્રશ્નોનું નિરૂપણ છે. તથા બીજા બે અધ્યાયયે તે પ્રશ્નના ઉત્તરનું નિરૂપણ છે. વળી નારદજી કરતાં વ્યાસ ઉત્તમ છે તેથી નારદજી વ્યાસની પાસે શ્રીમદ્ભાગવતની કથા કરવા આજ્ઞા નથી, પરંતુ ખેદનિવૃત્ત કરી સન્તોષ પામવા શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્ર કરવાનું ચયન કરે છે, તેથી પણ એમનો અધિકાર મધ્યમ છે.

ઉત્તમ પ્રકરણમાં શ્રીતા પરીક્ષિતનો અધિકાર વૈરાગ્યથી સિદ્ધ થયો છે. એટલે તેમણે “હવે મરણ સમયે શું કરવું? અને સર્વદા શું કરવું?” એવો શ્રીશુકદેવજીને પ્રશ્ન કર્યો છે. એટલે અધિકાર જ પ્રથમે રક્ષકમાં નિરૂપિત કર્યો છે. તેનો ઉત્તર દ્વિતીય રક્ષકમાં આપ્યો છે.

શ્રીશુદ્ધેવજ્ઞો વૈરાગ્યયુક્ત ઉત્તમ અધિકાર સ્પષ્ટ જ છે, એટલે, તેનું વિશેષ કથન કર્યું નથી. શ્રીશુદ્ધેવજ્ઞે, શ્રીભાગવતના શ્રવણનું સામાન્ય અર્જુ એક દ્વિતીય રક્ષ્ધથી કર્યું છે, તેમાં પ્રથમ શ્રોતાનું ઉત્તમપણું સિદ્ધ થવા માટે સામાન્ય તથા વિશેષ એમ બે પ્રકારના પ્રશ્નો, શ્રોતાએ કર્યા છે. તેમના ઉત્તરનું ચયન શ્રીશુદ્ધેવજ્ઞે કૃત્ત બે અધ્યાયથી કર્યું છે, બાકી સર્વ પ્રશ્નોના વિશેષ ઉત્તર તો સમ્પૂર્ણ શ્રીમદ્ભાગવતથી જ થશે. તેથી સમસ્ત ભાગવતનો પ્રમાધ્યાય પ્રથમ રક્ષ્ધનો પ્રથમાધ્યાય છે, કારણ કે એમાં પૂછેલા પ્રશ્નના વિશેષ ઉત્તરરૂપે શ્રીમદ્ભાગવત પ્રવૃત્ત થયું છે. એ પદ્મ પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણવિષયક છે. તેથી શ્રીમદ્ભાગવતમાં ભગવાનનું પ્રતિપાદન છે. મગ્ન સમૃદ્ધિ ઐશ્વર્ય, વીર્ય, શ્રી, યશ, જ્ઞાન, તથા વૈરાગ્ય એ પદ્મ ગુણોના ભોધ થાય છે, અને આ પદ્મ ધર્મથી વિશિષ્ટ થયલા ધર્મા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે. પદ્મ પ્રશ્નો ભગવાનના પ્રત્યેક પદ્મ ગુણનું પ્રતિપાદન કરે છે. (ભુજો પ્રથમાધ્યાયના સારાંશ તથા પૃથક્કરણ) તેથી શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રત્યેક બે રક્ષ્ધથી ભગવાનના એક એક ગુણનું નિરૂપણ થાય છે. જેમકે પ્રથમ બે રક્ષ્ધ વડે ભગવાનના જ્ઞાનધર્મનું, તૃતીયચતુર્થરક્ષ્ધ વડે સર્ગવિસર્ગક્ષીણથી ભગવાનના વૈરાગ્યધર્મનું, પચમ તથા ષષ્ઠ રક્ષ્ધના સ્થાન તથા પુષ્ટિક્ષીલા વડે દ્વિવિધ (વીર્યાદિ) ધર્મનું, સપ્તમ અષ્ટમ રક્ષ્ધ વડે ભગવાનના ઐશ્વર્યધર્મનું, નવમ દશમ રક્ષ્ધવડે ભગવાનના યશધર્મનું, તથા એકાદશ દ્વાદશ રક્ષ્ધવડે ભગવાનના શ્રીધર્મનું નિરૂપણ થાય છે. એ રીતે શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કરે છે.

પ્રથમાધ્યાય.

આ અધ્યાયના વાક્યના અર્થનો સંપ્રદ થાય ત્યારે સમગ્ર અધ્યાયનો સમૂહરૂપ અર્થ નિશ્ચિત થઈ શકે. તેથી પ્રથમ શ્લોકનો અર્થ આપે છે. પ્રથમ શ્લોકનો અર્થ મહાંસ છે. દ્વિતીય તથા તૃતીય શ્લોક પ્રકૃત એવા શ્રીમદ્ભાગવતને વિષે નિગમકલ્પતરુનું ફલરૂપત્વ તથા કેવલ-સાત્ત્વિકત્વ અને પાન્થોગ્યત્વ પ્રતિપાદિત કરી શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્રનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ કરે છે. ચતુર્થ તથા પચમ શ્લોકવડે શ્રીમદ્ભાગવતનો પ્રસંગ અર્થ છે. નૈમિષારણ્યને વિષે શ્રીશાનકાદિક ઋષિઓ સહસ્રસંવત્સરના અને સિદ્ધ થાય એવા દીર્ઘસ્રગ પ્રારભણીને અવકાશના સમયમાં હરિગાથાનું જ્ઞાન કરવાને બેઠા હતા અને ત્યાં શ્રીસત્પૌરાણિક આવ્યા. તેમને ભગવતકથાનું જ્ઞાન-આખ્યાન કરતાં આવડે છે અને તેઓના સર્વ પ્રશ્નનું સમાધાન શ્રીસત્ કરી શકશે એમ નિશ્ચય તેમને થયો હતો, તેથી તેમણે એ શ્રીસત્ જેમને વેદવ્યતિરિક્ત સર્વજ્ઞાન હવું તેવાને પણ પોતાની સલામાં તેમના બહુશ્રુતત્વને લીધે સ્વજ્ઞાસન આપ્યું, અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણવિષયક પદ્મ પ્રશ્ન કર્યા. પછાથી અષ્ટમ (૬-૭-૮) શ્લોક પર્યંત શ્રીસત્ની પ્રશંસા કરી છે એ રીતે પ્રથમ અષ્ટ શ્લોક વડે હોદાદ્ધાત થયો છે. નવમ શ્લોક વડે પ્રથમ પ્રશ્ન કથા અર્થાત્ ધર્મપરત્વે કર્યો છે. દ્વિતીય પ્રશ્ન ૧૦-૧૨ માં એમ ૨ માં શ્લોકવડે સાધન-જ્ઞાન પરત્વે કર્યો છે. ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણને વિષે ચાર પ્રકારે પ્રશ્ન કર્યા છે. તેમાં પ્રથમ પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણના અવતારપ્રશ્ન પ્રસન્નમ્ની છે અને તે ૧૨-૧૬ શ્લોકમાં કર્યો છે; દ્વિતીય પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણના લીલા કર્મ-ક્રિયામુખ્યમ્ની છે અને તેનું નિરૂપણ ૧૭ માં શ્લોકમાં છે; તૃતીય પ્રશ્ન શ્રીકૃષ્ણના રૂપસમ્બન્ધી છે અને તેનું નિરૂપણ ૨૦ માં શ્લોકમાં

(૧) સર્વ 'પ્રાણિમાત્રનું' એકાન્તતઃ 'પરમશ્રિયતા' સમાવેશ કરે એવું દાદી 'પરમ' દૂધરૂપે તત્ત્વ સરલ રીતે સર્વશાસ્ત્રમાંથી સુનિશ્ચિત 'ક્યું' હોય તો 'તે' કહેા. જુઓ (૧-૧-૬) તથા ટિપ્પણ. આ પ્રસંગમાં વિવેચક છે. ધર્મ પરત્વે છે, અને એનો ઉત્તર સીમાન્યતઃ દ્વિતીય અપાધના 'પ્રાર-ભવમાં' ૬-૧૦ એમ પાંચ શ્લોકમાં અધોક્ષજ ભંગવાનને વિષે અદૃશ્યતા અપ્રતિદક્ષતા ભક્તિ એજ પુરુષોત્તમ પરમ ધર્મ છે, કાંજીથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. હસાદિ પાંચ શ્લોક વડે આપ્યો. આ ધર્મનિર્ણયક ઉત્તરને વિષે પાંચ શ્લોક છે, તેથી વેદના પૂર્વકાણ્ડમાં કહેલા યજ્ઞાત્મક પચ્ચવિધ ક્રિયાશક્તિવિશિષ્ટ પરબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણરૂપી અર્ચનું પ્રતિપાદન થયું છે એમ સમજવું.

(૨) સાધનવિષયક, દ્વિતીય સંતોષ છે. એ પ્રશ્નનું નિરૂપણ ૧૭-૧૧-૧૨૬ એમ
રા. શ્લોકમાં કર્યું છે. જુઓ :
મન્દ છે, રોગાદિથી ઉપદ્રુત છે, દીપ્ત છે, જ્ઞાનેન્દ્રિયોપ, કર્મેન્દ્રિયોપ, સદૃશ - દોષથી અશક્ત
માય છે ! એમને કરવાનું, શ્રવણ કરવાનું, વિચારવાનું બહુ છે ! એ જીવો પિશાયવત્ પરિજનમય
શ્ચો કરે છે તેથી એમના પર કૃપા કરી દ્વિવિધ દુઃખ નિવૃત્ત કરી પરમાત્મનું પ્રાપ્ત કરાવે એવું

કોઈ સર્વ શાસ્ત્રના સારરૂપ, સર્વસાધારણ સરત્ર સાધન કહેા। આ પ્રમતો ઉત્તર માન પરત્વે છે અને તેનું નિરૂપણ સામાન્યતઃ દ્વિતીય અધ્યાયના ૧૧-૨૨ એમ દ્વાદશ શ્લોકમાં આવ્યું છે. તત્વને બતાવનારા “ક્ષત્ર, પરમાત્મા, ભગવાન” ઇત્યાદિવિષયક અદ્વિત, જ્ઞાનને તત્ત્વ કહે છે- એમ પ્રારંભી દ્વાદશ શ્લોકીયજ્ઞાનનો વિચાર કર્યો છે. આ દ્વાદશ શ્લોકો વડે પ્રેરના ઉત્તરકાણ્ડમાં કહેલા જ્ઞાનત્મક દ્વાદશજ્ઞાનશકિતવિશિષ્ટ પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણરૂપી અર્થનું નિરૂપણ કર્યું છે એમ સમજવું. કૃતિ પણ કહે છે કે “પુરુષ દ્વાદશવિધ છે.”

“સત્ત્વદશો વૈ પ્રજાપતિઃ” એ શ્રુત્યનુસાર સમગ્ર વેદની ગતિ “સમદશ” છે તેથી દ્વિતીય અધ્યાયના ૧૭ શ્લોક (૧-૨૨) રૂપ ઉત્તર વડે ઉભય કાણ્ડથી પ્રતિપાદિત યતા યતાત્મક પ્રત્યેકરૂપ ક્રિયાશકિત તથા જ્ઞાતાત્મક તત્ત્વરૂપ જ્ઞાનશકિત-એ ઉભય શકિતથી વિશિષ્ટ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણરૂપી અર્થનું પ્રતિપાદન થાય છે. એ ભગવાનનું અવજ્ઞ, કીર્તન, ધ્યાન તથા સેવન, કરવું. પ્રજા પ્રસન્ન થાય એવી ભકિત કરવી એમ અન્તમાં નિશ્ચય કર્યો.

(૩) તૃતીય પ્રશ્ન ભગવદ્વતારપ્રયોજનવિષયક છે. ભગવાન શું અસાધારણ પ્રયોજનથી મનુષ્યશ્લોકમાં દેવકીજી જેવી પરાધીન વસુદેવની ભાર્યાને વિષે, કારાગૃહમાં મધ્યરાત્રિએ પ્રકટ થયાં ? ભગવાને ક’સાદિતા વધ શા માટે અન્ય કાઈ દેવદેવાન્તર પાસે ન કરાવ્યો ? શા માટે ભગવાને વૈકુણ્ઠનો ત્યાગ કર્યો, સનમદિ મુક્ત મુનિવત્ શા માટે ક્ષત્રાણના મનમાંથી વા દેહમાંથી પ્રકટ થયા નહિ ? આ પ્રશ્નની અર્થા (૧૨-૧૬) શ્લોકમાં કરી છે. પ્રજા શ્રીકૃષ્ણના જન્મકારણ-અવતાર પ્રયોજનનો સામાન્યતઃ ઉત્તર દ્વિતીય અધ્યાયના ૨૩-૨૯ એમ સાત શ્લોકમાં આપ્યો છે. તેમાં પાંચ (૨૩-૨૭) શ્લોક વડે ભગવદ્વતારમાં અપેક્ષિત એવા શુદ્ધ સત્ત્વનો નિર્દાર કર્યો, અને ભગવાનનું જે શુદ્ધાતીત સ્વરૂપ છે તેનો નિશ્ચય (૨૮-૨૯) બે શ્લોકથી કર્યો. આ ભગવદ્વતારના પ્રયોજનનો વિચાર ભક્તાધિકાર પ્રતિપાદિત કરી વિશેષ ભકિત સિદ્ધ કરાવવા સામાન્ય કર્યો છે. શૌનકાદિક ઓતાઓની કૃષ્ણસ્વરૂપવિષયક શ્રદ્ધા કેવી છે-આ સામાન્ય અવતારોનો ઉત્તર આપવાથી એમને વિશેષ જિજ્ઞાસા થાય છે કે કેમ-એ યથાર્થ પરીક્ષા કર્યા પછી શ્રીસ્ત્ર એ મૂલકૃષ્ણાવતાર પ્રયોજનવિષયક વિસ્તૃત વિવેચન અગ્રે કુંતીસ્તુતિમાં (૧-૮-૩૧-૪૨) શ્લોકમાં કરશે. શ્રીકૃષ્ણ-વિષયક જન્મપ્રયોજન તથા ફલરૂપી વાક્ય, સ્વરૂપજ્ઞાનરહિત હોય એવા ઓતાઓને, સત્તર કહેવાય નહિ તેથી પ્રથમ તો સામાન્ય અવતારનું પ્રયોજન સામાન્યતઃ પણ સમજાવ્યું છે। કે કેમ અને એમને મૂલસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણભગવાનને વિષે અતિશય શ્રદ્ધા તથા જિજ્ઞાસા થઈ છે કે કેમ એની પરીક્ષા કરવા સામાન્ય અવતારનું પ્રયોજન કહ્યું છે.

(૪) ચતુર્થ પ્રશ્ન ભગવદ્ગીઘાના ઉદાર ચરિત્રવિષયક છે. એ ભગવાનના કર્મ નવા. ક્રિયા વિષયનો આ પ્રશ્ન ૧૭ મા શ્લોકમાં કર્યો છે. એ પ્રશ્નનો ઉત્તર, દ્વિતીય અધ્યાયના (૩૦-૩૪) પાંચ શ્લોક વડે સામાન્ય રીતે ઓતાઓને વિશેષ ભકિત સિદ્ધ કરવા આપ્યો છે. અવતારની પૂર્વ-દશામાં સ્વરૂપસ્થિતિ, ભગવાનની ઉત્પત્તિ કરવાની શ્રદ્ધાથી, જગતને વિષે સર્વોન્નયોમિરૂપે પ્રવેશ કરવાની લીલા, જગતમાં વિચિત્ર નાનાવિધ રૂપો પ્રકટ થવાની લીલા, ભોગલીલા તથા જગતની રક્ષાલીલા એમ પાંચ પ્રકારની લીલાનું નિરૂપણ કર્યું છે. અવતારદશાની અનેકવિધ લીલા ચરિત્રનું કથન તૃતીય અધ્યાયમાં થશે.

(૫) પચમ પ્રશ્ન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણભગવાનના રૂપસમ્બન્ધી છે; અને તેનું નિરૂપણ પ્રથમ અધ્યાયના ૨૦ માં શ્લોકમાં થયું છે. એનો ઉત્તર તૃતીય અધ્યાયમાં (૧-૫) પાંચ શ્લોક વડે પુરુષોત્તમ ભગવાનના રૂપનું તથા (૨૧-૫-૨૭):શ્લોકવડે અશાવતારના રૂપોનું નિરૂપણ કરી આપે છે, અને અન્તે સિદ્ધ કરે છે કે હરિ ભગવાનના અવતાર અસંખ્યેય છે. એ અવતારો તથા ઋષિ, મતુ, દેવ, મતુપુત્ર, પ્રમ્તપતિ એ સર્વ પુરુષ ભગવાનના અંશ કક્ષા છે, જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ સાક્ષાત્ ભગવાન છે, અને એ શ્રીકૃષ્ણભગવાન જ યુગે યુગે દૈત્યથી પીડા પામતા જગતને આનન્દ-મુખનું દાન કરે છે.

(૬) આ ક્ષત્રિયુગમાં અનવતારદશામાં ધર્મ કોને શરણુ ગયો છે? એ પદ્ય પ્રશ્ન આ અધ્યાયના અન્તિમ ૨૩ માં શ્લોકમાં થયો છે. એનો ઉત્તર તૃતીય અધ્યાયમાં ૪૩ માં શ્લોકમાં આપ્યો છે. ત્યાં ૨૫૪ ઉત્તર આપ્યો છે કે કૃષ્ણપ્રભુ સ્વધામને વિષે પદાર્થો તેમની સાથે જ ધર્મ પણ ચાલ્યો ગયો છે. ક્ષત્રિયમાં ધર્મ સ્થિતિ કરતો હોય તો કોને શરણુ થયો છે એમ ચિન્તા કરવી યોગ્ય છે. ક્ષત્રિયુગ અન્ધકાર સમાન છે. તેથી લોકોના જ્ઞાનચક્ષુ અન્ધ થઈ ગયાં છે. તેઓ અન્ધ છે એમ નહિ પરન્તુ અન્ધ જેવા જ છે, એથી પુનઃ ધર્મનું સ્થાપન કરવાને અર્થે આ પુરાણુભાગવતનું પ્રાકૃત્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કરાવ્યું છે. એ શ્રીમદ્ભાગવત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું નામાત્મક સ્વરૂપ છે તેથી એનો આશ્રય કરવાથી ક્ષત્રિયકક્ષના જીવોને ધર્મ પણ સિદ્ધ થશે!

આ પદ્ય પ્રશ્નમાંથી પ્રથમ ચાર પ્રશ્નો ઉત્તર સૂતે દ્વિતીય અધ્યાયમાં અને છેલ્લા એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તૃતીય અધ્યાયમાં આપ્યો છે.

આ પદ્ય પ્રશ્નના વિશેષ ઉત્તર સાથે શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ જે શ્રીમદ્ભાગવત પોતે શ્રવણ કર્યું છે તેનું શ્રવણ સત કરાવશે અને સમગ્ર અન્ધનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરશે. ચતુર્મૂર્તિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતે જ સમગ્ર વેદના પૂર્વ-કર્મકાણ્ડના તથા ઉત્તર-કાણ્ડના અર્થરૂપ થયા છે. તેથી પ્રથમ પ્રશ્નકર્તા પૂર્વકાણ્ડના વેદાર્થભૂત પરબ્રહ્મ ભગવાનને વિષે છે, અને અવશિષ્ટ પ્રશ્નચતુષ્ટય ચતુર્મૂર્તિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કરે છે. અર્થાત્ શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્ર વેદમાં સિદ્ધ કરેલી પરબ્રહ્મની ક્રિયાશક્તિ તથા જ્ઞાનશક્તિ—એ ઉભયશક્તિવિશિષ્ટ તથા તે ઉપરાન્ત અન્ય સર્વ શક્તિથી વિશિષ્ટ થયેલા પરબ્રહ્મ સાધાર પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે. અર્થાત્ શ્રીમદ્ભાગવતશાસ્ત્ર વેદના અર્થનું ઉપબૃહ્દણુ કરે છે. આ પદ્ય પ્રશ્નના ઉત્તરો તથા વિશેષ વ્યાખ્યાન હૃદયને વિષે પરમાર્થતઃ તત્ત્વરૂપે સ્થિર થાય તો ભગવાનના સર્વ ધર્મનું તથા સર્વ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય.

છેલ્લા ચાર પ્રશ્નોનાં પ્રશ્નમાં પણ અવતારદશા તથા અનવતારદશામાં મુક્ત થવા વિષયક બે વિભાગ છે. એક વિભાગમાં ૨-૪-૫ પ્રશ્નો તથા બીજા વિભાગમાં ૫૪ પ્રશ્નોનો સમાવેશ કરવો. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણજન્મપ્રયોજનનો પ્રશ્ન, શ્રીકૃષ્ણની લીલા ક્રિયાનો પ્રશ્ન તથા શ્રીકૃષ્ણના અનેરૂપસમ્બન્ધી પ્રશ્ન-આ ત્રણે પ્રશ્નો એકત્ર સમાવેશ કરવાનો હેતુ છે. તે એ છે કે ભગવાન અવતાર ધારણ કરી પ્રથમ તો નિજ ભંકેતોને મુક્તિ આપે છે, કારણ કે એમને અર્થે પોતે પ્રકટ થયા છે. એ રીતે ભગવદ્વતારના પ્રયોજનસમ્બન્ધી પ્રશ્ન યથાર્થ રીતે ઉત્પન્ન છે. ભગવાન સૃષ્ટ્યાદિક્રિયા લીલા કરી જ્ઞાની જીવોને પોતાનું અર્ચાદિક માહાત્મ્યજ્ઞાન કરાવી મુક્તિ આપે છે. એ રીતે ભગવાનના સૃષ્ટ્યાદિ લીલાકર્મવિષયકપ્રશ્ન પણ યથોચિત છે. વળી ભગવાન યોગિજનોને ધ્યાન કરવા યોગ્ય સુ-દરૂપ ધારણ કરી તેમને મોક્ષ આપે છે—એ

રીતે રૂપવિવેચક પ્રશ્ન મણિયથાયોગ્ય છે. “પુણ્યસ્લોક કીર્તનકારોથી ગવાતા ભગવાનનો પરા કાણુ શ્રવણ ન કરે-” એ પ્રકારનો. શ્રવણ પ્રતિ-આદર સિદ્ધ કરનાર મધ્યમ ૧૬ માં સ્લોકના પ્રશ્ન વડે એમ સૂચિત થાય છે. ભગવદ્શયનું શ્રવણ આદરપૂર્વક કરતા હોય એવા અવહિત ભક્તને પણ ભગવાન મુક્તિ આપે છે-એ રીતે મધ્યમાં શ્રવણાદરવિવેચક પ્રશ્ન પછું સાર્થક છે. બીજા વિભાગમાં પદોત્તર અંતિમ પ્રશ્ન અનવતારદશામાં આધુનિક કલિકાંઠ સમયમાં ‘ધર્મ’ કોને શરણ ગયો? અર્થાત્ કયા ધર્મિને શરણ જવાથી કલિકાલમાં ઉદ્ધાર થાય-મુક્તિરૂપી શ્રેય થાય એ પ્રશ્ન પછું પ્રથમ વિભાગના પ્રશ્નના જોડણી સમાન બદલાવો છે. કારણકે એ પ્રશ્ન પછું ૩-૪-૫ પ્રશ્નોની માફક ભગવાનની કલિકાલમાં જીવને મુક્તિ આપવાની શક્તિનું સ્વરૂપ કરે છે. કલિકાંઠમાં ભગવાન શ્રીમદ્ભાગવતરૂપી નામાત્મક સ્વરૂપે જીવેનો ઉદ્ધાર કરે છે. એ રીતે જેમ ત્રણે પ્રશ્નો ભગવાનના વિભોચક સ્વભાવનું નિરૂપણ કરે છે, તેવીજ રીતે વેદાંતનું પ્રતિપાદન કરતા પ્રથમ બે પ્રશ્ન પછું વેદાત્મક નામ પ્રપચ્ચને વિષે રમણ કરતા પ્રભુ જીવોનાં બન્ધનો દૂર કરી તેમને મુક્તિ આપે છે. એ રીતે પ્રશ્નચતુષ્ટયનું પર્યવસાન ભગવાનની વિભોચક શક્તિનું નિરૂપણ કરવામાં ચર્ચાન્ય છે. ૧. ૧

હવે આ પ્રશ્નનું શ્રવણ કરવાનો શ્રોતાનો અધિકાર નિરૂપણ કરવો જોઈએ. તે ૨૧ માં સ્લોકમાં કહે છે. અન્ સર્વકર્મથી નિવૃત્ત યદ્દ હરિકથાના શ્રવણને અર્થે જ સાવકાશ ચયંલા નિસાંસુ જીવો જ આ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાને અધિકારી છે. તેમણે ચિત્તોપ ન લાગે એવાં તથા આસુરાવેશ ઉત્પન્ન કરી શુદ્ધિનો નાશ ન કરે એવા કોઈ પવિત્ર વિધ્યુચય-હરિકથાનને વિષે બેસી ભગવદ્કથાનું શ્રવણ કરવા તથા નિતાસાપૂર્વક તત્ત્વાર્થ સમજવો. આ પ્રશ્નના ઉત્તરનું કથન કરનારા વક્તાનો અધિકાર એ છે કે તેણે શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ ભક્તપ્રખરાર કરેલું હોય જોઈએ. એ રીતના વક્તા શ્રીકૃત હતા, તેમણે ભારતીય ઇતિહાસ, પુરાણો, ધર્મશાસ્ત્રો, હરિગાથા-પ્રગાથા તથા સર્વ મોક્ષશાસ્ત્રો, શ્રીમદ્ભારતયજુર્વેદ સ્મૃતિ, શુરુ છંદાદિ ખાસે શ્રવણ કર્યાં હતાં. તેમણે તેમનું અધ્યયન કર્યું હતું, વ્યાખ્યાન પણ કર્યું હતું, તે બહુશ્રુત હતા અને શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ તેા તેમણે ઉત્તમ વૈરાગ્યયુક્ત ભક્ત શ્રીશુદ્ધેવજીના મુખે પ્રાપ્ત કર્યું હતું એટલે તેમણે ઉત્તર આપવાનો પ્રારમ્ભ કર્યો. (અપૂર્ણ) ૧. ૧

પરમ તત્ત્વ.

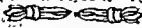
જગત્ પરના ઇશ્વરવાદી એટલે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારનોશ તમામ ધર્મો જેવા કે હિંદુ, મુસલમાન, ક્રિશ્ચિયન આદિ સર્વે માત્ર એકજ ઇશ્વરનો સ્વીકાર કરે છે. જગવાદીઓ તથા અગ્રેય-વાદીઓ પણ પરમાણુ (ether) કે અગ્રેય તત્ત્વના નામથી એકજ પરમ તત્ત્વ સ્વીકારે છે. એટલે આ તો સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે કે પૃથ્વી પરના દરેક મનુષ્ય એકજ પરમ તત્ત્વના ઉપાસક છે. તેનાં નામોમાં તથા શુદ્ધોમાં અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગોમાં માત્ર ભેદ છે. જે નૈધી દૃષ્ટિથી જુએ છે તે તે તે નામ અને રૂપોથી આજમે છે તે આજખાવે છે. સામાન્ય દૃષ્ટાંત તરીકે એક દીપ છે, તેની ચોતરફ જુદા જુદા રંગના કાચ ગોઠ્યા છે. હવે તે ભિન્ન ભિન્ન રંગના કાચમાંથી જોનારને તે દીપનો રંગ જેવા રંગના કાચમાંથી જોશે તેવો જણાશે, જ્યારે દીપે તો એકજ અને રંગના ભેદ વિનાનોજ છે. ભેદ માત્ર કાચથી મધ્યસ્થ વસ્તુનોજ છે, એટલે પરમ તત્ત્વમાં પણ મધ્યસ્થ વસ્તુતરીકે જોનારની દૃષ્ટિ તથા શુદ્ધિનોજ છે. આ પરમ સિદ્ધાંત પૃથ્વી પરના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મનાતાં વેદમાં પણ પ્રતિપાદિત કરેલો છે. ૧. ૧

હન્દ્રઃ મિત્રં ચરુણમગ્નિમાહુરયો દિવ્યઃ સંસુપર્ણો ગહત્માનૃ ।
 પક્ સન્નિષ્ઠા વહુધા વદન્ત્યગ્નિ યમં માતરિશ્વાનમાહુઃ ॥

(મગ્નેદ ૧૦, ૧૬૪, ૪૬)
 તેઓ તેને હન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ કે, અગ્નિ કહે છે, દિવ્ય ગહત્માન (સર્વ) પક્ષી પણ કહે છે.
 વિદ્યા-કૃષિઓ તે એક તરવને અનેક પ્રકારે સંબોધે છે. તેઓ તેને અગ્નિ, યમ, માતરિશ્વા કહે છે.
 આવી સરસ સિદ્ધાંત હોવા છતાં નાહક ધાર્મિક વિગ્રહો અને ખુનામરકી શા માટે
 જોઈએ? જ્યારે આમ છે તો પછી એક બીજાના ધર્મનું અપમાન કે નિંદા કરવી એ મહાપાપ
 છે અને તે નિંદા કરવી તે જે નામથી અને રૂપથી પોતે પોતાના પરમતત્ત્વને ઓળખતો હોય
 તેનીજ નિંદા કરવા બરાબર છે. જે હિંદુ મુસલમાનની મસજિદ કે ધર્મનું અપમાન કે નિંદા કરે
 તો તે પોતે આ અદિતીય પરમ તત્ત્વનેજ લજવાન, ઈશ્વર કે પરબ્રહ્મા જે નામથી ઓળખતો
 હોય તેનુંજ અપમાન ને નિંદા કરવાનું પાપ કરે છે. તેવીજ રીતે મુસલમાન હિંદુના મંદિર કે
 મૂર્તિનું અપમાન કરે તો તેણે અહાતો મહા લયંકર ગુન્હો કર્યો ગણાય.

અલબત્ત દરકને પોતપોતાનો સિદ્ધાંત જાળવવાનો તથા તેને પોતાની દૃષ્ટિથી સારો
 કહેવાનો હક છે. જે જ્યો દૃષ્ટિથી લુએ તેને તે રૂપ પસંદ પડે, ને તે તેને પ્રાપ્ત કરવા સુખેથી
 પ્રયાસ કરે; પરંતુ કોઈ પણ ધર્મની અવગણના કે નિંદા તો નજ થાય. હિંદુઓની મૂર્તિપૂજા
 માટે અગાઉ મુસલમાન, ક્રિશ્ચિયન આદિ તેમજ આર્યસમાજ આદિ હિંદુ નિરાકારવાદિઓની
 ગેરસમજને લીધે સખત વિરોધ હતો; પરંતુ હવે તે ગેરસમજ ધણે અંશે દૂર થવાથી એટલો
 સખત રહ્યો નથી.

જગત્ માત્ર મૂર્તિપૂજક છે, ક્રિશ્ચિયનો તેમના દેવળ અને કોર્સ્ટની છબી, પવિત્ર માને
 છે, મુસલમાનો પણ મસજિદ અને કબરોને પૂજે છે. શીખો ગ્રંથ સાહેબને પૂજ્ય ગણે છે, જગતના
 સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાના જોઈએ અને સંબંધીઓની તરફીર કે પ્રતિમા, પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવે છે,
 એજ રીતે હિંદુઓ મૂર્તિપૂજાદ્વારા ઈશ્વરનું એટલે તેજ પરમ તત્ત્વનું ચિંતન અને પૂજન કરે છે.
 આવા સ્પષ્ટ સિદ્ધાંતો છતાં ધર્મના બહાને ખોટા વિરોધો કેમ ચાલે? હાલમાં તો આ વિરોધો
 ઘણાજ અસલ યદ પડી દેશને અધોગતિમાં ઉતારી રહ્યા છે, તો આવા એકતાના સિદ્ધાંતો માન-
 નારા અને પ્રતિપાદન કરનારા દરેક-ધર્મના આગેવાનોની (અને તેવા સત્પુરુષો પણ દરેક
 ધર્માનુયાયીમાંથી અવશ્ય મળ્યા આવશે) નિદાન પ્રતિવર્ષ પરિપદ જોવાની દરેક ધર્મમાંથી
 સમ તત્ત્વો શોધી તે તમામ આગેવાનોની સહીઓ સાંચે છપાવી છુટ્ટી વહેંચવામાં આવે તો
 હાલમાં ગેરસમજનુયી પ્રકરી રહેલી તીવ્રતાવાદને કેટલેક અંશે શાંત કરે.

શ્રીકૃષ્ણજન્મ

શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ, પૂણ્યપુરોહિત છે. પરબ્રહ્મનો જન્મ યાવ ? પરબ્રહ્મને જન્મવાનું હોય ?
 પરબ્રહ્મનો જન્મ યાવ તો સામાન્ય હોવ અને પરબ્રહ્મમાં શો બેદ ?

પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનો જન્મ થતો હોય તો કદાચ તેમના અસૌકિંતની ક્ષતિ યાવ,
 તેઓશ્રી પ્રાપ્ત મનુજ તુલ્ય ગણાય તેવી ભીતિથી, સત્ય યુ છે તેનો વિચાર કર્યા વિના, પરબ્ર-
 હ્મનું અસૌકિંત સાચવવા અસત્યનો આશય બાંધક નથી એમ માનીને, ઘણા લેખકો શ્રીકૃષ્ણનો
 જન્મ જ થયો નથી એમ દર્શાવવા ઉત્સુક જણાય છે. વૈષ્ણવઆશ્રમિકાના બીજા ભાગના ૫૪
 ૧૧ માં કોનકિકરે "જ્યારે શ્રાવણ વડી ૮ આવી ત્યારે ભગવાન અદ્વરથી વસુદેવ દેવગીષ્ટની

પાસે જોવામાં પધાર્યાં ” એવો કાળકાળે જોઈ આપ્યો છે. બાકીને જોઈ આપવામાં અસત્યનો આશ્રય થવો ન જ જોઈએ. બાકી શ્રીકૃષ્ણને પરબલ માને તે માટે અથવા ગમે તે હેતુથી પણ બાકીને જોઈ આપવામાં અસત્યનો આશ્રય કરવો એ ક્ષતિવાદ નથી જ. હવે આપણે આ ઉક્તિ પ્રમાણપુરસ્કર છે કે કેમ તે તપાસીશું.

“ ભગવાન અદ્વતી વસુદેવ દેવકીજની પાસે જન્મ્યાં પધાર્યાં ” એમ કહેવાથી લેખક એમ સૂચવવા માગે છે કે ભગવાને દેવકીજના ગર્ભમાં વાસ કર્યો ન હતો. વસુદેવે દેવકીજમાં ગર્ભાધાન કર્યું ન હતું. ગર્ભાધાન, ગર્ભવાસ, જન્મ વિગેરે યદી મેં હતાં. આ લેખકના વિચાર શ્રીમદ્ભાગવતને અનુસરે છે, કે શ્રીમદ્ભાગવતથી વિરુદ્ધ છે તે જોઈએ. નવમું સ્કંધમાં વંશનું વર્ણન કરતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે

“વસુદેવસ્તુ દેવક્યામપુત્રાનજીજનત્ ॥

કીર્તિમન્તં સુપેણં ચ ભદ્રસેનમુદારધીઃ ।

ઋજું સંમર્દનં ભદ્રં સંકર્ષણં મહાશ્વરમ્ ॥

અષ્ટમસ્તુ તયોરૌસીત્સ્વયમેવં હરિઃ કિલ ॥

વસુદેવે દેવકીજમાં આઠ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યાં. આનો અર્થ એવો છે કે વસુદેવે દેવકીજમાં ગર્ભાધાન કર્યું અને તેથી એક પછી એક એમ આઠ પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યાં. તેમાં આઠમા પુત્ર ભગવાન હરિ પોતે જ હતાં; તેથી ભગવાન પણ વસુદેવે દેવકીજમાં ઉત્પન્ન કરેલ પુત્રોમાંથી. કંસના કારાગૃહમાં વસુદેવ દેવકીજ પાસે અધ્ધરથી પધાર્યા ન હતા.

દશમસ્કંધના પ્રારંભમાં પરીક્ષિત શુકદેવને ભગવાનનું ચરિત્ર વિસ્તારથી વર્ણવી કહેવા પ્રાર્થના કરે છે, તેથી શુકદેવે શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર વિસ્તારથી કહેવાનો પ્રારંભ કરે છે. અહાંકારી નૃપતિઓના વેપે રહેલા દેવોના, સેનાના બહુ ભારથી પીડિત, યદી બુદ્ધિ, બલ, શરણુ બળ છે, બલ્યા ધીર્મ દેવો, તેથી બુદ્ધિસહિત ક્ષીરપાનિનિધિના તીરે જઈ પ્રભુંની સ્તુતિ કરે છે ત્યારે આકાશવાણી થાય છે, તેનું શ્રવણ કરી બલ્યાદેવોને કહે છે

“વસુદેવગૃહે સાક્ષાદ્ભગવાનપુરુષઃ પરઃ ।

જનિષ્યતે તત્પ્રિયાર્થં સંભવન્તુ સુરસ્રિયઃ ॥

શ્રીમદ્ભા. ૧૦. ૧. ૨૩.

વસુદેવના ગૃહમાં સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ ભગવાન જન્મવાના છે. ભગવાન જન્મવાના ન હોય પરંતુ અદ્વતીજ કંસના કારાગૃહમાં વસુદેવ તથા દેવકીજ પાસે પધારવાના હોય તો બલ્યાનું આ વાક્ય પણ અસંગત થાય.

આગળ દેવકીજના વસુદેવ સાથે લગ્ન થયા પછી દેવકીજનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી તેમને યજ્ઞાવતી વખતે કંસ તેમનો રથ હાકે છે તે સમયે આકાશવાણી થાય છે કે “અસ્યા સ્વામયમ્ ગર્ભો હન્તા યો વહસેડ્યુષઃ” શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦, ૨૧, ૩૪; તેથી કંસને મારનાર દેવકીજને આઠમા ગર્ભ છે. દેવકીજના આઠમા ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થનાર બાલક શ્રીકૃષ્ણ ભવિષ્યમાં કંસનો વધ કરનાર છે. ભગવાન દેવકીજના ગર્ભમાં પધારવાના ન હોય અને તેમનો સ્ત્રી સ્ત્રી

જન્મ થવાનો ન હોય, પરંતુ કંસના કારાગૃહમાં વસુદેવ તથા દેવકીજી પાસે અદ્વતી જ પધારવાનો હોય તો આ આકાશવાણી પણ અસત્ય જ છે.

આકાશવાણીનું શ્રવણ કરી કંસ દેવકીજીને મારવા તત્પર થયો. વસુદેવના બોધથી અને દેવકીજીથી જ પુત્ર થાય-તે તેને સમર્પણ કરવાના વચનથી તેણે દેવકીજીને ન માંધા. પછી

“અથ કાલ ઉપાવૃત્તે દેવકી સર્વદેવતા ॥”

પુત્રાન્પ્રસુષુવે ચાષૌ કન્યાં ચૈવાનુવત્સરમ્ ॥

દેવકીજીએ આકાશ પુત્ર અને એક કન્યાને વર્ષે વર્ષે જન્મ આપ્યો. શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થયો ન હોત અને તે કંસના કારાગૃહમાં વસુદેવ અને દેવકીજી પાસે અધ્ધરથી જ પધાર્યા હોત તો શ્રીકૃષ્ણનું આ વચન પણ અસત્ય જ છે.

શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા સ્કંધમાં ગર્ભાધાન સંસ્કારનું વર્ણન નિરૂપણ છે.

ભગવાનપિ વિશ્વાત્મા ભક્તાનામભયંકરઃ ॥

આવિવેશાંશભાગેન મન આનકદુન્દુભેઃ ॥

સ વિશ્રત્પૌરુષ ધામ ભ્રાજમાનો યથા રવિઃ ॥

દુરાસદોઽતિદુર્ધર્ષો ભૂતાનાં સંવભૂવ હ ॥

તતો જગન્મંડલમન્યુતાંશં સમાહિત શૂરસુતેન દેવી ॥

દધાર સર્વાત્મકમાર્મમૃતં કાષ્ઠા યથાનંદકરં મનસ્તઃ ॥

સા દેવકી સર્વજગન્નિવાસનિવાસમૃતા નિતરાં ન રજે ॥

ભોજેન્દ્રગેહે ઽગ્નિશિખેવ રુદ્ધા સરસ્વતી જ્ઞાનશ્વલે યથા સતી ॥

તાં વીક્ષ્ય કંસઃ પ્રભયા જિતાન્તરાં વિરોચયન્તી ભવનં ॥

શુંચિસ્મિતામ્ ॥

આહૈષ મે પ્રાણહરો હરિર્ગુહાં ધ્રુવં શ્રિતો યન્ન પુરેચ્ચમીદૃશી ॥

શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦-૨-૧૧-૨૦.

ભક્તને અભય કરનાર વિશ્વાત્મા ભગવાને વસુદેવના મનમાં પ્રવેશ કર્યો. ભગવાને વસુદેવમાં પ્રવેશ કર્યો તેથી વસુદેવ રવિની પેઠે પ્રકાશવા મંડ્યા, અને પ્રાણિમાત્ર તેમની સમીપ ગઈ શકે નહિ તથા તેમની સામે યદ શકે નહિ તેવા પ્રતાપી થયા. પછી વસુદેવે સમ્યક્ આધાન કરેલ મગ્ન-મંડલ અન્યુતાંશને દેવીએ ધારણ કર્યો. ભગવાનને ધારણ કરવાથી સર્વ જગત એમાં રહેલ છે તેવા ભગવાનના નિવાસ થયેલાં દેવકી કંસના કારાગૃહમાં પૂરાં જિહ્વા શીખતાં ન હતાં. કંસે દેવકીજીને પોતાની પ્રજાથી ભવનને પ્રકાશતાં અને મુંઝવે દારપવાળાં ભેલાં અને દેવકીજીનાં રૂપ વિરેમમાં આ ફેરફાર થવાથી તે સમજ્યો કે આરા આશ્ચર્યે દરનાર હરિએ જરૂર પુણીમાં પ્રવેશ કર્યો છે. આ ગર્ભાધાન સંસ્કાર જ છે. ભગવાને પ્રથમ વસુદેવમાં પ્રવેશ કર્યો,

પછી વસુદેવે પોતામાં રહેલા ભગવાનનું દેવકીજીમાં સમયે આધાન કર્યું. ભગવાને વસુદેવમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી વસુદેવ રવિની પેઠે પ્રકાશવા માંડ્યા અને પ્રાણિમાત્રથી અગમ્ય અને અનુભવી કમ્ય થયા. ભગવાનના પ્રવેશથી વસુદેવ તેજસ્વી થયા. ભગવાને વસુદેવમાં પ્રવેશ કર્યો ન હતો ત્યાં સુધી વસુદેવમાં તેવું તેજ ન હતું. પછી વસુદેવે દેવકીજીમાં ભગવાનનું આધાન કર્યું, એટલે ભગવાન વસુદેવમાંથી, તીકળા દેવકીજીમાં પધાર્યા. પરિણામે વસુદેવ પૂર્વવત્ થયા. પછી વસુદેવ રવિની પેઠે પ્રકાશતા ન હતો; પરંતુ દેવકીજીમાં ભગવાન પધાર્યા તેથી દેવકીજી પ્રકાશવા માંડ્યા. દેવકીજીની પ્રભાવી કારાગૃહ પ્રકાશવા માંડ્યું, સર્વ જગતનો જેમાં નિવાસ છે એવા ભગવાને જેમાં નિવાસ કરેલો છે એવા દેવકીજી કારાગૃહમાં ન જ શોભે. દેવકીજીના તેજથી કારાગૃહ પ્રકાશી રહ્યું છે તે જોઈ કંઈ પણ સમજી શકે જરૂર દેવકીજીમાં ભગવાને પ્રવેશ કરેલ છે. જો ભગવાન અદ્વરથી જ કારાગૃહમાં વસુદેવ તથા દેવકીજી પાસે પધારવાના હોત તો વસુદેવમાં અને વસુદેવકારા દેવકીજીમાં પ્રવેશ કરવાની તેમને જરૂર ન હતી. ભગવાને વસુદેવમાં અને વસુદેવકારા દેવકીજીમાં પ્રવેશ કર્યો છે એ અદિ સ્પષ્ટ જ છે. તેથી કંઈના કારાગૃહમાં વસુદેવ અને દેવકી પાસે ભગવાન અદ્વરથી જ પધાર્યા ન હતા.

કંઈ જોયું કે તેનાં પ્રાણ હરનાર હરિએ નક્કી શુદ્ધમાં પ્રવેશ કર્યો છે, એટલે જીવ અને તેમાં પણ એનાં અને તે પણ શુદ્ધમતી (ગર્ભવતી) તેનો વધ કરવો એ અત્યંત દૂર કર્મ હોવાથી તેણે દેવકીજીનો તે સમયે વધ ન કર્યો, પરંતુ “આસ્તે પ્રતીક્ષસ્તજ્જનમ” પ્રભુતા જન્મની રાહ જોતો રહ્યો. કંઈ અમુર હોવાથી તેને પ્રભુમાં લૌકિક જાતિ થાય અને તેથી તેને પ્રભુતો જન્મ થશે એમ કાગે અને તેથી પ્રભુતા જન્મની રાહ જોઈ રહે એમ કહી શકાય નહિ; કારણકે “આસ્તે પ્રતીક્ષસ્તજ્જનમ” એ કંઈનું વાક્ય નથી, પરંતુ શુદ્ધવત્ વાક્ય છે. કંઈનું વાક્ય શ્રીકૃષ્ણે ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫ થાય છે. ત્યાર પછીના (૨૩ મા) શ્લોકમાં આ શુદ્ધવત્ વાક્ય છે. પ્રભુતો જન્મ થવાનો, ન જ હોય અને પ્રભુ કંઈના કારાગૃહમાં વસુદેવ અને દેવકીજી પાસે અદ્વરથી પધારવાના હોય તો આ શુદ્ધવત્ વાક્ય પણ અસત્ય હશે.

ત્યાર પછી પ્રહલાદિ દેવો પ્રભુની સ્તુતિ કરવા આવે છે. આ સ્તુતિમાં દેવો કહે છે. “ન તેડમવેસ્તેશ્ચ નિમગ્નસ્ય કારણં વિના ચિન્નોદિ યતેતેર્કયામદે” હે પ્રભુ, તમારાં અંબના ભવનું કારણ વિનોદ વિના બીજું અમે ધારતા નથી. શ્લોક ૩૬. દેવો પછી કહે છે કે પ્રભુનો ભવ એટલે જન્મ થવાનો છે. પ્રભુને જન્મ લેવાનું કારણ અથવા પ્રયોજન નથી, છતાં પ્રભુનો જન્મ થવાનો છે એ નક્કી છે. પ્રભુના જન્મનું શું કારણ? પ્રભુ જન્મ લીધા વિના સર્વ કરવા સમર્થ છે તેથી જન્મ લેવાનું કારણ નહિ હોવાં છતાં પ્રભુ જન્મ લેવાના છે તે મોર્ચ વિનોદ અથવા કીધા મારે જ લેવાના છે. પ્રભુનો જન્મ જ થવાનો ન હોત અને પ્રભુ માત્ર અદ્વરથી જ કારાગૃહમાં પધારવાના હોત તો દેવોનું આ વાક્ય પણ અસત્ય હશે.

પછી દેવકીજીને ઉદ્દેશી દેવો કહે છે:—“દિદ્યોડંઘ્ય તૈ કુક્ષિગતઃ પરં પુમાન્થેન સાક્ષાદ્ગુણાન્મયાય નઃ” શ્લોક ૪૧. હે મા, પરમ પુરુષ સાક્ષાત્ ભગવાન આપની કુક્ષિમાં પધાર્યા છે. ભગવાન દેવકીજીની કુક્ષિમાં પધાર્યા છે તેથી જ દેવો કારાગૃહમાં પ્રભુની સ્તુતિ કરવા આવ્યા છે, પ્રભુ દેવકીજીની કુક્ષિમાં પધાર્યા નહોત, પ્રભુનો જન્મ થવાનો ન હોત અને પ્રભુ કારાગૃહમાં અદ્વરથી જ પધારવાના હોત તો દેવોને પ્રભુની સ્તુતિ કરવા કારાગૃહમાં આવવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન ન હતું. પ્રભુ દેવકીજીની કુક્ષિમાં પધાર્યા હતા એમ આ અધ્યાયની ઇતિશી પરથી પણ સ્પષ્ટ જ લાગે છે. રિત્તિમીમદ્ગણપતે મહાપુરાણે વદ્યમસ્કન્ધે ગર્ભગતવિષ્ણોઃ

બ્રહ્માદિકૃતસ્તુતિનામ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥ આ-અધ્યાયનું નામ “ગર્ભગત (ગર્ભમાં પ્રવેશના) વિષ્ણુની બ્રહ્માદિએ કરેલી” સ્તુતિ ” છે. તેથી પ્રભુ દેવકીજીના ગર્ભમાં પધારેલા હતા. દેવકીજીના ગર્ભમાં પધાર્યા વિના, અદ્વૈતીજી કારાગૃહમાં દેવકીજી તથા વસુદેવ પાસે પધારવાના ન હતા.

તૃતીય અધ્યાયમાં પ્રારંભમાં પ્રભુનો જન્મનું સુંદર વર્ણન આપેલું છે. પ્રથમે અધ્યાયમાં જન્મકાંક્ષનું વર્ણન કરેલું છે. તે સમયે “અજનનન્મર્ષમ” હવે અજનનો જન્મ થવા ચોગ્ય નેહાયે હતું. વળી “જાયમાનેઽજને તસ્મિન્નેદુર્દુન્નમયો દિવિ” શ્લોક ૫. અજનનો જન્મ થતો હતો તે સમયે આકાશમાં દુર્દુલિ વાગ્યાં પ્રભુનો વસુદેવ તથા દેવકીજી પાસે અદ્વૈતીજી કારાગૃહમાં પધાર્યા હોય તો તેમનો જન્મ થયો નજ ગણાય. પ્રભુનો જન્મ કેવી રીતે થયો તે પણ આ અધ્યાયના આઠમા શ્લોકમાં સ્પષ્ટ છે.

નિરીયે તમં ઉન્મૂતે જાયમાને જનાર્દને

દેવક્યાં દેવરૂપિણ્યાં વિષ્ણુઃ સર્વગુહાર્ણયઃ ।

આવિરાસીવથા પ્રાચ્યાં વિશીન્દુરિવ પુષ્કલઃ ॥

જેમ પૂર્વદિશામાંથી સુંદર ચંદ્રનો આવિર્ભાવ થાય તેમ દેવકીજીમાંથી વિષ્ણુનો આવિર્ભાવ થયો. પ્રભુ અદ્વૈતી પધાર્યા નથી, પરંતુ દેવકીજીમાંથી જ આવિર્ભાવ પામ્યા છે. પ્રભુ અદ્વૈતી કારાગૃહમાં પધાર્યા નથી, પરંતુ દેવકીજીએ જ પ્રભુને જન્મ આપ્યો છે.

પ્રભુનો જન્મ થયા પછી વસુદેવ પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે તેમાં પણ વસુદેવ કહે છે કે — “અયં ત્યસમ્યસ્તત્ત્વ જન્મ નૌ યદ્દે શ્રુત્વા.....” શ્લોક ૨૨. વસુદેવે સ્તુતિ કર્યા પછી દેવકીજી પણ પ્રભુને સંબોધે છે તેમાં તે પણ કહે છે કે “જન્મ તે મત્યસૌ પાપો મા વિદ્યાન્ મધુસૂદન” શ્લોક ૨૬. હે મધુસૂદન, તે પાપી (હંસ) મારાથી આપનો જન્મ થયો છે તે ન જાણે.

વિશ્વં યદેતત્સ્વત્તનૌ નિશાન્તે યથાવકાશં પુરુષઃ પરો ભવાન્ ।

વિભર્તિ સોઽયં મમ ગર્ભગોઽમૃદહો નૃલોકસ્ય વિઢંવનં હિ તત્ ॥”

શ્લોક ૩૧. આખા વિશ્વનો પોતાની અંદર ધારણ કરનાર પરમપુરુષ મારા ગર્ભમાં રહ્યા. આ દેવકીજીના વચનથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ વસુદેવ અને દેવકી પાસે અદ્વૈતી કારાગૃહમાં પધાર્યા ન હતા, પરંતુ તેમનો દેવકીજીથી જન્મ જ થયો હતો.

ઉપરના શ્રીમદ્ભાગવતના વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રભુ વસુદેવ અને દેવકીજી પાસે કારાગૃહમાં અદ્વૈતી પધાર્યા ન હતા, પરંતુ તેમનો દેવકીજીથી જન્મ થયો હતો. શ્રીમદ્ભાગવતથી વિરૂદ્ધ બાંધકાને ઉપદેશ આપેલો ઉચિત નથી. દરેક ધર્મમાં સત્યનું પાલન આવશ્યક છે. બાંધકાને સંતોષિત બનાવવા નોંધેલો. તેમની પાસે અસત્ય ભાષણ કરવું નોંધેલો નહિ તેમ જ તેમને અસત્ય ઉપદેશ કરવો પણ ઉચિત નથી.

પ્રભુ વસુદેવ અને દેવકીજી પાસે કારાગૃહમાં અદ્વૈતી પધાર્યા ન હતા, પરંતુ દેવકીજીએ જ પ્રભુને જન્મ આપ્યો હતો. હવે પ્રશ્ન એ ઉઠાવે છે કે પ્રભુનો પણ જન્મ થયો હોય તો તે ‘અજનન’ ‘અસવ’ શેના! સામાન્ય માણસની પેઠે પ્રભુનો પણ જન્મ થયો હોય તો પ્રભુ પણ પ્રોત્કૃત મનુષ્ય કેમ ન બને ગણાય! (અપૂર્ણ)

ત્રિવિધનાભાવલી.

(આલુ)

હવે ૫૨મ અવતારનું મુખ્ય પ્રયોજન બતાવનારૂં નામ દેહે છે.

ભક્તિમાર્ગપ્રવર્તકાય નમઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—ભક્તિમાર્ગના પ્રવર્તકને નમસ્કાર

વિવરણ—મંયુરાંવાસીઓ પહેલાં કર્મનિષ્ઠ હતા—કર્મના પ્રવર્તક હતા, પણ તેઓ ભગવદ્દીપ હોવાથી 'ભગવાનને તેમનો નિરોધ સિદ્ધ કરવાની જરૂર પડી, અને તે નિરોધ સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવદ્દિગ્ધાને અનુસરીને નિમિત્તભૂત થએલા કંસનું^૧ નિવાગણ કરી ક્ષણદાનને માટે ભક્તિમાર્ગને પ્રવર્ત કર્યો. કાષ્ઠ ન દેખે એવા એકાન્ત સ્થાનમાં પ્રાદુર્ભાવ પામી 'શુદ્ધસત્ત્વરૂપ' વસુદેવ અને દેવકીને નિરતિશય આનન્દના આવેશમાં જ તેમણે દસ હજાર ગાયોનું દાન કરવાનો મનમાં સંકલ્પ કર્યો અને દેવકીજી માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સ્નેહથી આકુલ થઇને બોલ્યા કે હે બાલ ! મને ધણી અધીરજ થઇ ગઇ છે અને તારે માટે મને કંસનો બહુ બધ રહે છે. જો શ્લોકમાં^૨ ઉપરની ભાવના જણાવવામાં આવી છે તે શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે દેવકીજીને પ્રથમ માહાત્મ્યજ્ઞાન હતું પણ પછીથી સ્નેહનો ભાગ વધી જવાથી તે બાલકને ભગવાન તરીકે ન ઓળખતાં પોતાના નાના બાલક તરીકે જ ઓળખે છે અને તેથી જ એ બાલકને માટે કંસનો બધ રહે છે. જો સ્નેહનો અતિશય ન માનીએ તો માહાત્મ્યજ્ઞાનવળાં દેવકીજીના મુખમાં ઉપરની ઉક્તિ શોભતી નથી. પ્રથમ માહાત્મ્યજ્ઞાન અને પછીથી સર્વતોષિક સ્નેહ એ જ ભક્તિનું લક્ષણ છે એમ દેવકીજીના મનની સ્થિતિ ઉપરથી આપણને ગાલમ પડે છે. નારદજી પણ ભક્તિસત્રમાં ભક્તિનું લક્ષણ આજ તાત્પર્યનું આપે છે. અહીં કાષ્ઠને સંકા થાય કે શુદ્ધસત્ત્વરૂપ વસુદેવ અને દેવકીજીએ હરિ-ભગવાનનો આશ્રય કર્યો એટલે એમને કાષ્ઠ પણ પ્રકારનો કલેશ ન થયો એમને કારણ કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું^૩ છે કે જેમણે હરિનો આશ્રય લીધો છે તેમને શરીરના, મનના, દિવ્ય, મનુષ્યસંજ્ઞાથી ભૌતિક વગેરે કલેશો ક્યાંથી હોઈ શકે? પણ થીમદ્વાગયત ઉપરથી તો એમ જણાય છે કે વસુદેવ અને દેવકીજીને ઘણો કલેશ થયો. તેથી અહીં નિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે. અનુ સમાધાન એ જ કે ભગવાનને તેમનો અંગીકાર કરવો હતો. તેથી વસુદેવ અને દેવકીજીને કલેશ પ્રાપ્ત કરાવ્યા. વસ્યાહમનુગૃહણમિ—જેના ઉપર હું અનુબદ્ધ કરું છું—હત્યાદિ વગાન ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે ભગવાને સ્વર્ગનમાંથી પૃથક્ કરી અંગીકાર કર્યો. માટે ભગવદ્દિગ્ધાથી સર્વ ધરી શકે છે. અન્તઃપ્રવેશ પછી વસુદેવ અને દેવકીજીનો નિરોધ થયો તેથી ભક્તિમાર્ગની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઇ. આ ભાવ જણાવવા માટે 'ભક્તિમાર્ગ-પ્રવર્તક' એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. ૯.

૧. કંસ એટલે ક મુલં, સારયતિ નાશયતિ—મુખનો નાશ કરનાર.

૨. સમુદ્વિજે, ભવજેતોઃ ભાગ. ૧૦. ૩. ૨૬.

૩. માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વેસુ સુદદઃ સર્વતોષિકઃ । સ્નેહો-ભક્તિરિતિ પ્રોક્તસ્તસ્માન્મુક્તિર્ન ચાન્યથા ॥ પ્રથમ માહાત્મ્યજ્ઞાન અને પછી વધારે દદ અને સર્વના કરતાં અધિક સ્નેહ એ જ ભક્તિ અને તેનાથી જ ભક્તિ, બીજાથી નહિ. ॥

૪. શારીરા-માનસા દિવ્યા વૈદ્યાસે યેનુ માનુષાઃ । ભૌતિકાથ કથં કલેશા વાપન્તે હરિસંશ્રવાત્ ॥

ભક્તિની પ્રવૃત્તિ યદ્ય એ પ્રમાણે ઉપરના નામ ઉપરથી જોઈ ગયા. હવે પ્રશ્ન એ છે કે બધાને એક જ પ્રકારનું કે બિન બિન પ્રકારનું ફલ મળશે? આ શંકાના ઉત્તરમાં શ્રીમદ્ભગવાન નીચેના નામની આજ્ઞા કરે છે:—

મક્તજનકલ્પવૃક્ષાય નમઃ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—મક્તજનોના કલ્પવૃક્ષને નમસ્કાર.

વિવરણ—દેવોનાં મન્દાર, પારિખનક, સંતાન, કલ્પવૃક્ષ અને હરિચંદન નામનાં પાંચ વૃક્ષો છે. તેમને દેવતરુ કહેવામાં આવે છે. આમાં કલ્પવૃક્ષનો એવો ગુણ છે કે એ વૃક્ષની નીચે બેસી જે ઇચ્છા દર્શાવે તે ઇચ્છા એકદમ સફળ થાય. જેની જે વાસના હોય તે વાસના કલ્પવૃક્ષ સિદ્ધ કરી આપે છે. આ જ પ્રમાણે ભક્ત જે પ્રાર્થના-જે ભાવે-ભગવાનને અર્પીતો હોય તે જ પ્રમાણે ભગવાન તે ભક્તને ફલ આપે છે. ભક્તની જે ભાવના હોય તે ભાવના ભગવાન કલ્પવૃક્ષની માફક પૂર્ણ કરે છે. આથી જ ભગવાનને ભક્તજનોનું, કલ્પવૃક્ષ કહેવામાં આવે છે. આ જ ભાવ ગર્ભરત્નિમાં પણ જોવામાં આવે છે. ૧૦.

હવે સાક્ષાત્ આવિર્ભાવ પામેલા ભગવાનનું નામ આપવામાં આવે છે:—

દેવકીનન્દનાય નમઃ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—દેવકીજીને આનન્દ આપનારને નમસ્કાર.

વિવરણ—ભગવાનનો પરમાનન્દસ્વરૂપનું સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત્યે અકસ્માત્ થવાથી દેવકીજીને આનન્દ થાય એ સ્વાભાવિક છે. દેવકીજીને આનન્દ થયો એટલે સર્વ દેવતાઓને પણ આનન્દ થયો, કારણ કે દેવકીજી દેવરૂપિણી છે-દેવકીજીમાં સર્વ દેવતાઓનું સામિધ્ય છે. ‘અયં સર્વગુણોપેતઃ’ વગેરેથી આરંભીને ‘પ્રાચ્યાં વિશીઃકુરિચ’ વગેરે શ્લોક સુધીનું તાત્પર્યનું સૂચન આ દેવકીનન્દન નામથી થાય છે. જેમ પૂર્વ દિશામાં ચન્દ્રનું પ્રાપ્ત્ય થાય છે તેમ દેવકીજીમાં પુરુષોત્તમનું પ્રાપ્ત્ય થયું. ચન્દ્રનું પ્રાપ્ત્ય શત્રિએ થાય છે અને સર્વ તારાઓને આનન્દ આપે છે તેમ ભગવાન પણ સ્ત્રીઓને આનન્દ આપનાર થશે એવો ધ્વનિ નીકળે છે તેથી જ ‘ઓવાંચક દેવકી’ પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. આ મૂલસ્વરૂપ છે અને આ સ્વરૂપનો જ અવતારરૂપ હોય છે તેથી જુદા જુદા ધર્મના અર્થને માટે જુદા જુદા જુદા અર્થ સાથે અવતાર થાય છે. તેથી દેવકીજીમાં પ્રભુનાંશ છે એમ સૂચન કરનાર આ નામ છે. આ ઉપરાંત બ્રાહ્મણોના સંબંધ પણ પ્રતીત થાય છે. એટલા માટે જ પુત્રત્વ દર્શાવનાર ‘નન્દન’ પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. આ જ ભાવ જાયમાને જનાર્દને એ શ્લોક બાંગના વિવરણમાં જોવામાં આવે છે, આ પ્રાર્થના અવતારનો સંદર્ભ છે. ધર્મનું રક્ષણ કરવાથી અનિરંદાશ, મુક્તિનું દાન કરવાને અર્જાનનું નિવૃત્તિ કરવાથી સંકર્ષણાંશ અને દેવકીજીમાં પ્રભુનાંશ. ૧૧.

આ પ્રમાણે સક્ષાત્કાથી પૂર્ણ સચ્ચિદાનંદવિમલ ભગવાન દેવકી અને વસુદેવના આગળ અકસ્માત્ પ્રાદુર્ભૂત થયા તેથી આગળ આશ્રયનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એમ દર્શાવવા નીચેનું નામ આપવામાં આવે છે:—

વસુદેવદેવકીપુણ્યપુજ્જ્વલાય નમઃ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—વસુદેવ અને દેવકીજીના પુણ્યના પુજ્જ્વલાના ફળરૂપ ભગવાનને નમસ્કાર.

વિવરણ—ભગવાન વસુદેવ અને દેવકીજીના પુણ્યપરંપરાના ફલરૂપ છે. ‘પુણ્ય’ પદ ઉપરથી ભાગ્યનું પણ સૂચન થાય છે, કારણ કે ભાગ્ય વિના અત્યંત અનુપમ ફલ મળી શકે નહિ. ભગવાનનું પ્રાકટ્ય ફલરૂપ જ છે. ચિરકાલથી સંચિત યજ્ઞના પુણ્ય અને ભાગ્યનું ભગવતપ્રાકટ્ય ફલ છે, સાધારણ પુણ્ય અને સાધારણ ભાગ્યનું આ ફલ ન હોય. આ ઉપરથી એમનું તો જણાય છે કે જેમ ભગવતપ્રાકટ્યરૂપી ફલ અશ્વૈકિક છે તેમ એ ફલના કારણભૂત પુણ્ય અને ભાગ્ય પણ અશ્વૈકિક છે, કારણ કે કાર્યની જે મતિ હોય તે જ કારણની મતિ હોય છે. જે કે વસુદેવ અને દેવકીજીએ પૂર્વજન્મમાં તપ કરેલું છે, છતાં પણ તે તપ સાધન છે, અને ભગવાન સાધનસાધ્ય નથી—ભગવાન સાધનને વશ થતા નથી—તેથી મૂલ્યવસ્તુરૂપી ઇચ્છા જ કારણ છે, અને વરદાને કરીને તપ પણ અશ્વૈકિક સાધન અને છે તેથી ભાગ્ય પણ અશ્વૈકિક થાય છે. અથવા બીજો પ્રકારે વિચાર કરીએ તો એમ જણાય છે કે વસુદેવ શુદ્ધમત્સ્વરૂપ છે અને તેથી ભગવાનના આવિર્ભાવનું સ્થાન છે; દેવકીજીમાં સર્વ દેવતાઓનો અંતર્ભાવ છે અને ત્રિપલ્લુરૂપ છે તેથી બધાના ભાગ્યના સમુદાયનું નિરૂપણ અર્ધા કરવામાં આવ્યું છે. અને તેથી જ મૂલ્યમાં ‘પુણ્ય’ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જે કે ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ સર્વને અર્થે છે, છતાં પણ વસુદેવ અને દેવકી પ્રાદુર્ભાવના સ્થાનરૂપ હોવાથી તેમના જ ભાગ્ય અને પુણ્યનું આ ભગવતપ્રાકટ્ય ફલ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી જ યજ્ઞાર્ચના દિનાન્યાસનું ઇત્યાદિ કારિકાઓમાં આલકીલાનુભવને આન્તર મનોરથ કહેવામાં આવ્યો છે. ૧૨.

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।
संजातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ॥

પુષ્ટિપાઠાવલી.

પાઠ ૮. ૭૫. (આત્મ)

જેમ અગ્નિમાંથી તણખાઓ નીકળે છે તે પ્રમણે જીવો બ્રહ્મમાંથી મુક્ત્યરે છે, જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી પણ બ્રહ્માના અંશ જ છે એમ આપણે જાણીએ છીએ. જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી અને બ્રહ્માના અંશ જ છે તો પછી જીવ પરાધીન અને દુઃખી કેમ છે? અથવા અંશ બ્રહ્મની પેઠે સ્વતંત્ર અને આનંદમય જ હોવા જોઈએ. છતાં જીવો પરાધીન અને દુઃખી જણાય છે તેનું શું કારણ?

• આ શકોનું સમાધાન ‘પરામિધ્યાનાત્તુ તિરોહિતં તત્તો જ્ઞાસ્ય ષન્ધવિપર્યયો’ બ્રહ્મસૂત્ર. ૩. ૨. ૫ સૂત્રમાં કરેલું છે. પરંતુ એટલે બાધનું અભિધવાન એટલે ભગવાન પોતે અને જીવ સર્વતઃ ભોગ કરે તેવી ઇચ્છા, તેથી જીવમાં અશ્વર્થ વિગેરે ભગવાનના ગુણો દેતા તે તિરોહિત થયા. જીવો પણ ભગવાન પેઠે અશ્વર્થ વિગેરે ભગવાનના ગુણોવાળા હોય તો ભગવાન અને જીવોમાં કાંઈ ભેદ રહે નહિ. ભેદ ન હોય તો કાંઈ વિચિત્ર અથવા વિચિત્રતા રહે નહિ. વિચિત્રતાનું હોય તો ભોગ પણ થાય નહિ. વિચિત્રતા ન હોય તો ભોગ થાય નહિ અને લીલા પણ થાય નહિ. સૂરિ સ્વયાંનું પ્રયોજન જ નિરર્થક થાય. તેથી વિચિત્રતા કરવાની ઇચ્છાથી જીવમાંથી ભગવાનના ગુણો નિરોદિત થયા. આ ભગવાનના ગુણો તિરોદિત થતાં, જીવને અંધ થયો અને ભગવાનના ગુણોથી વિપરીત ગુણો તેને પ્રાપ્ત થયા. ભગવાનના ગુણ (૧) અશ્વર્થનો જીવમાંથી તિરોભાવ થતાં, જીવ

હીન અને પરાધીન થયો. તેમજ. (૨) વીર્યનો તિરોભાવ થવાથી જીવ સર્વદુઃખ સહન કરનાર થયો (૩) યશનો તિરોભાવ થતાં સર્વથી હીન થયો (૪) શ્રીનો તિરોભાવ થતાં તેને જન્મ વિગેરે સર્વ આપત્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ. (૫) જ્ઞાનનો તિરોભાવ થતાં, તેને દેહ વિગેરેમાં અહંબુદ્ધિ થઈ, તથા અપસ્મારથી પીડિતની પેઠે સર્વ વિપરીત જ્ઞાન થયું. (૬) વૈગમ્યનો તિરોભાવ થતાં તે વિપયમાં આક્રમત થયો.

આ પ્રમાણે જીવમાંથી ભગવાનના ધર્મોનો તિરોભાવ થયો તેથી જીવ પરાધીન અને દુઃખી થયો. આનંદનો તો જીવભાવ થતાં પહેલાં જ તિરોભાવ થાય છે, અને 'આનંદ' અંશનો તિરોભાવ થવાથી જ 'જીવ' થાય છે એ પ્રયત્ન રહેલું છે.

જીવમાંથી ભગવાનના ધર્મોનું તિરોધાન થાય છે. તે આપણે જોઈએ. “સત્યં વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ” શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મા સ્વરૂપભૂત ત્રણ અંશ છે, સત્. ચિત્ત અને આનંદ, આમાં ‘વિજ્ઞાન’ અથવા ‘જ્ઞાન’ અથવા ‘ચિત્’ એ બ્રહ્મનો સ્વરૂપભૂત અંશ છે. વળી ‘યઃ સર્વજ્ઞઃ’ ‘જે સર્વજ્ઞ છે’ શ્રુતિ પ્રમાણે ‘જ્ઞાન’ એ બ્રહ્મનો ધર્મ પણ છે. તેથી ‘જ્ઞાન’ એ બ્રહ્મનો સ્વરૂપભૂત અંશ છે, અને ‘જ્ઞાન’ બ્રહ્મનો ધર્મ પણ છે. આપણે પાછલ જોઈએ તેમ જીવમાં બ્રહ્મનો ‘ચિત્’ અથવા ‘જ્ઞાન’ અંશ પ્રધાન છે બ્રહ્મા ‘સત્’ અંશથી જીવની ઉપસાધિ થાય છે, ‘ચિત્’ અંશ તેમાં પ્રધાન છે તેથી જ જીવમાં ચેતન છે. આ ‘ચિત્’ અને ‘સત્’ અંશનો જીવમાંથી કદાપિ તિરોભાવ થતો નથી જ. આ બ્રહ્મા અંશનો જીવમાંથી તિરોભાવ થાય તો જીવનું સ્વરૂપ જ નષ્ટ થઈ જાય, જીવની સ્વરૂપધારિત જે શાયઃ જીવ જ રહે નહિ પણ ‘યઃ સર્વજ્ઞઃ’ ‘જે સર્વજ્ઞ છે’ શ્રુતિમાં બ્રહ્મનો ધર્મ (સ્વરૂપભૂત અંશ નહિ) જે જ્ઞાન જણાવેલ છે તેનો જ તિરોભાવ થાય છે જીવમાંથી બ્રહ્મના યુથુ જ્ઞાનનો તિરોભાવ થતાં તેનામાં દેહ વિગેરેમાં અહંબુદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ દેહ, પ્રાણ વિગેરે જ જીવ છે એમ ને માને છે અને તેને વિપરીત જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ બ્રહ્મા સ્વરૂપભૂત ‘ચિત્’ અંશનો જીવમાંથી કદાપિ તિરોભાવ થતો નથી જ (વિદ્-મંડન).

જીવોમાંથી ભગવાનના ‘જ્ઞાન’ યુથુનો તિરોભાવ થતાં જીવને દેહ વિગેરે અહંબુદ્ધિ થાય છે, અને વિપરીત જ્ઞાન થાય છે ભગવાનની ‘માયા’ નામની શક્તિ છે. ‘માયા’ એટલે ભગવાનની જે કાંઈ થવું હોય તે થવાની શક્તિ. માયા એટલે મિથ્યા નહિ, પરંતુ ભગવાનનું સર્વભવનસામર્થ્ય. માયાશક્તિથી ‘વિદ્યા’ અને ‘અવિદ્યા’ થાય છે. આ ‘વિદ્યા’ અને ‘અવિદ્યા’ થાય છે. આ ‘વિદ્યા’ અને ‘અવિદ્યા’ ભગવાનની માયાથી બનેલા દોષથી ભગવાનની શક્તિ છે, જીવના ધર્મ નથી. તેથી ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે વિદ્યા અથવા અવિદ્યાનો, અવિદ્યા અથવા તિરોભાવ થવા કરે છે. આ વિદ્યા અથવા અવિદ્યા ચિદંશ જીવને જ થાય છે, જડને અથવા અંતર્ધામિને થતી નથી. વિદ્યા અથવા અવિદ્યા જીવને જ વ્યાપે છે. જડને અથવા અંતર્ધામિને વ્યાપતી નથી. વળી આ બંને ભગવાનની શક્તિ છે, ભગવાનને અધીન છે. તેથી ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે જીવને વ્યાપે છે, તેથી જ જીવને જેવી સ્થિતિમાં ચૂકવાની ભગવાનની ઇચ્છા થાય તે જીવને તેની સ્થિતિમાં ચૂકનારી ‘અવિદ્યા’ વિગેરે ભગવાનની શક્તિઓ સત્, રજ, વિગેરે બેદથી વ્યાપે છે. આ પ્રમાણે સર્વ જીવોને ભગવાનની મિન્ન મિન્ન શક્તિઓ ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે વ્યાપે છે અને દરેક જીવને ભગવાનની ઇચ્છામાં હોય તેવી સ્થિતિમાં રાખે છે, આ ભગવાનનું અગાધ આશ્રય છે. +

અવિદ્યાના પાંચ પર્વ છે. અવિદ્યા પાંચ જાનની છે. (૧) સ્વરૂપાજ્ઞાન એટલે. સ્વરૂપનું અજ્ઞાન જીવને પોતાના સ્વરૂપનું વિરમરણ થાય. 'હું બ્રહ્મનો અંશ છું' તે જીવ બુદ્ધી જાય તે. (૨) દેહાધ્યાસ. દેહને જ જીવ માને તે. (૩) પ્રાણાધ્યાસ એટલે પ્રાણને જીવ માને તે. (૪) ઈન્દ્રિયાધ્યાસ એટલે ઈન્દ્રિયને જીવ માને તે. અને (૫) અંતઃકરણાધ્યાસ એટલે અંતઃકરણને જીવ માને તે. આ પાંચ પ્રકારની અવિદ્યા જીવને ત્યાં છે એટલે જીવ પરાધીન અને દુઃખી થાય છે અને સંસારમાં તેને જન્મ મરણ થયા કરે છે. જ્યારે વિદ્યાથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે ત્યારે 'જીવ' મુક્ત થાય છે. તે સમયે તેનો દેહ વિગેરેનો અધ્યાસ દૂર થાય છે. તેના દેહ, ઈન્દ્રિય વિગેરે 'પ્રપંચ' અથવા 'જગત્' રૂપ હોવાથી સત્ય છે અને ને રહે છે, પરંતુ તે દેહ, ઈન્દ્રિય તરીકે જ જાણે છે. 'હું દેહ છું'; અથવા 'હું ઈન્દ્રિય છું' એવું તેનું અજ્ઞાન દૂર થાય છે. તે પોતાના સ્વરૂપને જાણે છે. 'હું જીવ છું, બ્રહ્મનો અંશ છું' વિગેરે જ્ઞાન તેને થાય છે. * વિદ્યા અથવા બ્રહ્મજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનથી કેવલ્ય એટલે સંઘાતથી પૃથગભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા પ્રપંચથી પૃથગભાવ બ્રહ્મજ્ઞાનથી થાય છે. 'હું' દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ અથવા અંતઃકરણ નથી. દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ અને અંતઃકરણ સંઘાત અથવા પ્રપંચ છે; હું તેથી જૂદો ભગવાનનો ચિદંશ જીવ છું." સંઘાતથી પૃથગભાવ બ્રહ્મજ્ઞાનથી થાય છે. સંઘાતથી પૃથગભાવ એટલે મોક્ષ. વિદ્યા અથવા બ્રહ્મજ્ઞાનથી મોક્ષ થય છે, કારણ કે તેથી અંધ કરાવનારી અવિદ્યા દૂર થાય છે. આ વિદ્યાના પશુ પાંચ પર્વ છે (૧) વૈરાગ્ય, વિપયોની નુજ્જા ન રહે તે. (૨) સાંખ્ય. નિત્ય અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક, નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુ પારખવાની શક્તિ આવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરી સર્વનો ત્યાગ કરવો તે સાંખ્ય. (૩) યોગ. આઠ અંગવાળો યોગ. એકાંતમાં અઠ અંગવાળો યોગનું આચરણ. (૪) તપ વિચાર-પૂર્વક અભ્યાસ. (૫) કેશવ પ્રતિ ભક્તિ. આ ભક્તિ મોક્ષના સાધનરૂપ કહેલી હોવાથી પ્રાવાહિકા ભક્તિ છે. આ પાંચ વિદ્યાના પર્વ અથવા ભાગ છે. વિદ્યાથી સત્વસંશ્લિમાં પ્રવૃત્ત દેવ જીવોને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આશુર જીવોને મુક્તિ થતી નથી.

પાઠ ૯.

ઉપરિચિત્તાનિ ચ્ચને ચ્ચકૃતાહ્યાગમ.

જીવ ભગવાનનો અંશ છે. તેથી ભગવત્ત્વાના ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ધર્મો જીવમાં છે. ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી જીવમાંથી ઐશ્વર્ય વિગેરે ભગવદ્ધર્મોનો તિરોભાવ કરે છે, 'તેથી જીવ પરાધીન અને દુઃખી થાય છે એમ યાજ્ઞાત્રા યાજ્ઞાં કર્યું.

શંકા:-પ્રશ્ન આવી રીતે જીવમાંથી ભગવદ્ધર્મોનો તિરોભાવ કરે તો 'ઉપરિચિત્તાનિ' અને અકૃતાહ્યાગમ દોષ થાય ઐશ્વર્ય વિગેરે ભગવાનતા છ શુભો જીવમાં હતા. જીવમાં ભગવદ્ધર્મ હતા. એ ભગવદ્ધર્મ જીવમાં ઉપરિચિત્ત હતા. તે ધર્મોની જીવને હાનિ થાય છે, એટલે, ઉપરિચિત્તાનિ યદ્ય. જીવોને એ ધર્મોની હાનિ થાય તેનું કાંઈ કર્મ તેમણે તે સમયે કરેલું નથી. છતાં કાંઈ પશુ કારણ વિના એ ઉપરિચિત્ત ધર્મોની તેમને હાનિ થય એ દોષ જ છે. વળી વ્યુત્પત્તરણ સમયે જીવે કાંઈ કર્મ કરેલ નથી, તેથી તેમણે કાંઈ પશુ દોષ કર્યા નથી. છતાં આ ધર્મોની હાનિ થતાં તેમને અનીશતા, પરાધીનતા, દુઃખ વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. જીવોએ કાંઈ પશુ દોષ કરેલ નહિ હોવા છતાં તેમને દોષના દંડરૂપ પરાધીનતા, મિથ્યાજ્ઞાન વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે નહિ કરેલા (અકૃત) દોષના દંડરૂપ પરાધીનતા વિગેરેની તેમને પ્રાપ્તિ (અભ્યાગમ) થતી હોવાથી અકૃતાહ્યાગમ દોષ પશુ પ્રાપ્ત થાય છે.

સમાધાન:—ઉપરિચિત્તાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ દોષ હોય તો તે કાના દોષ છે તે જુઓ. તે જીવના દોષ છે, ભગવાનની કૃતિના દોષ છે કે ભગવાનના દોષ છે? જીવના દોષ નથી, કારણકે જીવે તેમાં કાંઈ ફેરફાર નથી. જીવ અદ્વિતીય કર્તા નથી પરંતુ જોને કાંઈ કરવામાં આવે છે તેવા છે. જીવ કર્તા નથી પણ જોને કાંઈ કરવામાં આવે છે તે એટલે કૃતિના વિષય છે, આ જીવના દોષ છે એમ ગણીએ તો કોઈ સંજ્ઞાને લઈને લે તેમાં સંજ્ઞાનો દોષ ગણ્યો કહેવાય. કૃતિના અથવા કર્તાના દોષ ગણીએ તો જીવની કૃતિમાં અથવા જીવમાં જ તેવા દોષ સંભવે તેમાં પણ અસ્વતંત્ર જાગ્યાં અથવા અસ્વતંત્ર જીવની કૃતિમાં જ તે દોષ સંભવે. સ્વતંત્ર જીવની કૃતિમાં તો દોષ જ નથી. કારણકે કોઈમાં આજે અનુભવીએ છીએ કે સ્વતંત્ર રાજાઓ પોતાના વિદાર માટે પ્રાચીન વિચિત્ર ગોપુર, મહેલ વિગેરે બાંધી નોડી ઉજાડ કરી નાખે છે. જાડ પદાર્થોના જ ભંગ કરે છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાના સેવકોના ઐશ્વર્ય થી વિગેરેનું પણ ઢરણ કરે છે, વળી તેમની સેવથી સંતોષ થતાં પાછું તે તેમને આપે છે. જ્યારે સ્વતંત્ર રાજાઓ આમ કરે છે તો પછી સર્વલોકને નિયમમાં રાખનાર સક્ષમ જગતના કારણ ભગવાન પોતાના દાસ જીવને ઉપરિચિત્તાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ કરે તેમાં દોષ શું?

વળી ભગવાન જગતના સર્ગ, રચિતિ અને લયના કર્તા છે. ભગવાન જ્યારે જગત સર્જે છે ત્યારે જીવને અમુક સ્થિતિમાં મૂકે છે તેથી જીવેને અકૃતાભ્યાગમ થાય છે. વળી જ્યારે ભગવાન જગતનો લય કરે છે ત્યારે જીવેની સ્થિતિનો નાશ થાય છે તેથી જીવેને ઉપરિચિત્તાનિ થાય છે. આ પ્રમાણે સર્ગ અને લય વખતે અકૃતાભ્યાગમ અને ઉપરિચિત્તાનિ થાય જ, પરંતુ જીવ સ્વતંત્ર હોવાથી અને કૃતિનો માત્ર વિષય જ હોવાથી, અને ઈશ્વર સ્વતંત્ર કર્તા હોવાથી એ દોષ નથી. સર્ગ અને લય કરવામાં અકૃતાભ્યાગમ અને ઉપરિચિત્તાનિ થાય તેથી ભગવાન સર્ગ અથવા લયના કર્તા નથી એમ કહીએ તો અન્ય કોઈ સર્ગ અથવા લયનો કર્તા નથી જ. તેથી સર્ગને કોઈ કર્તા નહિ હોવાથી જગત સંભવે જ નહિ; પરંતુ જગતનો આપણે અનુભવ કરીએ છીએ. લયનો કોઈ કર્તા ન હોવાથી જગત નિત્ય જ સિદ્ધ થાય. તેનો તિરોમાત્ર પણ યશ શકે નહિ. તેથી ભગવાન જગતના સર્ગ અને લયના કર્તા છે અને સર્ગ અને લય સમયે જીવેને અકૃતાભ્યાગમ અને ઉપરિચિત્તાનિ થાય તે દોષ નથી જ. તેથી જ જીવેનો જાંઘ પણ ભગવાનને અધીન છે: તેમ જ જીવેનો શેક્ષ પણ ભગવાનને જ અધીન છે. “આ જ જોનો આ કોઈમાંથી ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છે તેની પાસે સારાં કર્મ કરાવે છે, આ જ જોનો અધ:પાત કરવા ઇચ્છે તેની પાસે દુષ્ટ કર્મ કરાવે છે.” “જે આત્મામાં રહી આત્માનું અર્થથી યમન કરે છે.” વિગેરે શ્રુતિઓ પણ જીવેના જાંઘ અને શેક્ષ ભગવાનને જ અધીન છે એમ કહે છે. ભગવાન જ સ્વતંત્ર કર્તા છે. ભગવાન વિના શ્રીગુરુ કોઈ સ્વતંત્ર કર્તા નથી. જીવ કર્તા છે, પરંતુ તેનું કર્તવ્ય સ્વતંત્ર નથી, પણ ભગવાનને અધીન છે આ સિદ્ધ કરવા સ્વપ્રારંભ પણ “પરાતુ સત્કલ્પે.” જ સત્ર થોડું છે જીવનું કર્તવ્ય ‘પર’ એટલે ભગવાનથી છે. જીવનું કર્તવ્ય ભગવાનને અધીન છે. જીવ સ્વતંત્ર નહિ હોવાથી, જીવ સ્વતંત્ર હોવાથી તેને ઉપરિચિત્તાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ થાય તે દોષ નથી.

પાઠ ૧૦ વિધિનિષેધ.

ઉપરિચિત્તાનિ અને અકૃતાભ્યાગમ જીવ સ્વતંત્ર નહિ હોવાથી દોષ નથી. જીવ તેને દોષ માની કેટલાક વાદીઓ તે દૂર કરવા કર્મની કલ્પના કરે છે. જીવે પૂર્વે કરેલ સુકૃત અથવા દુકૃત ક્ષાત્રમાં લઈ તે પ્રમાણે જ પ્રભુ જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે. ઇશ્વર સ્વતંત્રતરી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જીવ પાસે કર્મ કરાવના નથી, પરંતુ જીવે પહેલાં કરેલ પ્રવચન અને પાપ ક્ષાત્રમાં લઈ તે

પ્રમાણે તેની પાસે સકૃત અથવા દુષ્ટ કરાવે છે. આમ હોવાથી જ “સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યત્ન કરવો” “બ્રાહ્મણને હણવો નહિ” વિગેરે વિધિ અને નિષેધ નિર્ણયક થાય છે. જે કાર્ય કરવાનો શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ કર્યો હોય તે ‘વિધિ’ કહેવાય છે. જે કાર્ય કરવાની શાસ્ત્રમાં ના પડી હોય તે ‘નિષેધ’ કહેવાય છે. જ્યારે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કર્મ કરી શકતો ન હોય, અને ઈશ્વર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ તેની પાસે કર્મ કરાવના હોય તો “સ્વર્ગની કામનાવાળાઓએ યત્ન કરવો.” “બ્રાહ્મણને હણવો નહિ” વિગેરે વિધિ અને નિષેધ વ્યર્થ થાય, કારણ કે જ્યારે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કર્મ કરી શકતો નથી તો પછી તેને ઉપદેશ શું કામનો ? તેથી વિધિ અને નિષેધ ધ્યાનમાં લઈ જ્યારે કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, અથવા નિવૃત્ત થાય છે, અને ઈશ્વર તેની પાસે તે કર્મ કરાવે છે અથવા તેની કર્મમાંથી નિવૃત્તિ કરાવે છે. વિદિન કર્મમાં પ્રવૃત્તિ અને નિષિદ્ધ કર્મમાંથી નિવૃત્તિ થાય અથવા ન થાય તે જીવના પૂર્વ કરેલાં કર્મને અધીન છે. પૂર્વ કરેલાં કર્મ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ થાય છે અથવા નથી થતી. પ્રસાદ અનાદિ છે તેથી, પૂર્વ કરેલાં કર્મ તો દરેક જીવને છે જ. આમ માનવાથી જીવને અકૃતા-વ્યાગમ થતો નથી, એટલે નહિ દરેક કર્મના ફલ ભોગ્યવા પડતા નથી. તેમજ ઉપરિચિત્તાનિ પશુ થતી નથી, કારણ કે પૂર્વ કરેલા કર્મ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ થવા કરે છે અને કરેલાં કર્મ નિષ્ફલ થતાં નથી. આથી પૂર્વગ્રાંથસાવાળાનો મત છે

પરંતુ આ મત ખોટો છે આ મત પ્રમાણે ઈશ્વર રહેતો જ નથી, પૂર્વ કરેલ કર્મનાં ફલ આપનાર તરીકે ઈશ્વરની આવશ્યકતા છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણકે ફલ આપનાર કર્મ છે. કર્મ જડ હોવાથી ફલ આપી શકે નહિ એમ પણ ન કહેવાય, કારણકે ઉપરિચિત્તાનિ અને અકૃતાવ્યાગમ હોય દૂર કરવા જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે કર્મ પોતાના ફલનું દાન આપી શકે તેનું જ કલ્પનું જોઈએ. કર્મની કલ્પના કરવી જ પડે છે તો તે પોતાના ફલનું દાન કરવાની શક્તિનું જ કલ્પનું જોઈએ.

જીવની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કોણ કરાવે છે ? વિધિ અને નિષેધ કરાવતાં નથી, કારણ કે વિધિ અને નિષેધથી જીવની પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો સર્વ જીવ નિહિત કર્મ કરત અને નિષિદ્ધ કર્મ ન કરત. સર્વ જીવો સન્માર્ગમાં જ વર્તતા હોત પરંતુ તેઓ અનુભવ થતો નથી. ધણા જીવો વિદિન કર્મ કરતા નથી, અને નિષિદ્ધ કર્મ કરે છે. તેથી વિધિ અને નિષેધ પ્રવૃત્તિ કરાવતાં નથી. કર્મનો પ્રસાદ અનાદિ છે અને જીવે પૂર્વ કરેલાં કર્મ જ પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ કરાવે છે એમ પણ માની શકાય તેમ નથી; કારણ કે એમ માનવાથી (૧) વિધિ અને નિષેધ નિર્ણયક થાય છે, જીવની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ તેણે પૂર્વ કરેલાં કર્મથી જ થતી હોય તો “સ્વર્ગની કામનાવાળાઓ યત્ન કરવો” “બ્રાહ્મણને હણવો નહિ” એવા તેને બેધ દેવો નિર્ણયક છે. (૨) વળી વિધિ અને નિષેધ નિર્ણયક હોવાથી સારા માણસો યત્ન વિગેરે કરે છે તે માત્ર અધ્યવસાય જ ગણાય. (૩) કર્મની દાનિ થાય, કારણ કે વિદિત કર્મ કરે તે કર્મ, પણ વિધિ જ નિર્ણયક થઈ એટલે કર્મ ક્યાં રહ્યો ? તે પ્રમાણે અધર્મ પણ સંભવે નહિ. (૪) વિધિ અને નિષેધ નિર્ણયક હોવાથી જીવ કર્મ કરે ત્યારે ફલની ઇચ્છા રાખી શકે નહિ. ફલની ઇચ્છા વિના કર્મ કરવામાં આવે ત્યારે કર્મનું ફલ આપનાર ‘અપૂર્વ’ ન જ કલ્પના કરવાની આવશ્યકતા રહે નહિ. તેથી અપૂર્વ સંભવે નહિ. કર્મ થયું કે તરત નાશ પામે છે. અપૂર્વ છે જ નહિ. તો પછી બાહ્યકર્મમાં પ્રવૃત્તિ કોણ કરાવે ? તેથી પૂર્વ કર્મથી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ થતાં નથી.

વિધિ અને નિષેધ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવે છે, જ્યાં કોઈની વિદિન કર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે અને કોઈની થતી નથી તેમ જ કોઈની નિષિદ્ધ કર્મમાંથી નિવૃત્તિ થાય છે અને કોઈની થતી

નથી એ સર્વ ઈશ્વરેચ્છાથી જ થાય છે. આ પ્રમાણે વિધિ, નિર્ગેષ અને ભગવાનની ઇચ્છા એ ત્રણ માનવા કરતાં ઈશ્વરની ઇચ્છા જ માનવી એ ઉત્તમ છે. ઈશ્વરની ઇચ્છા માન્યા વિના અન્ય ગતિ નથી જ. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવનાર ઈશ્વરની ઇચ્છા જ છે. એમ માનવાથી યજ્ઞ વિગેરે કરવામાં અંધપરંપરા પણ થતી નથી, કારણ કે ઈશ્વરની ઇચ્છાથી જ સર્વ થાય છે. વિધિ ન જાણનાર બાલક પણ કુદરતથી જ વિદિત કર્મમાં પ્રવૃત્ત એવામાં આવે છે. અદ્વિતિ 'વિધિ' પ્રવૃત્ત કરાવતી નથી, કારણ વિધિનું તો તેને જ્ઞાન પણ નથી. તેથી ઈશ્વરેચ્છા જ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવે છે.

પાઠ ૧૨ મર્્યાદા.

ભગવાન પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે અને કર્મનું ફલ આપે છે. ભગવાન કર્મ કરાવે છે તે ફલનું જ્ઞાન કરવા કરાવે છે. કર્મ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ નથી, પરંતુ 'કર્મ-ફલનું' જ્ઞાન કરવા પ્રભુ જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે.

ભગવાન સર્વસમર્થ છે. ભગવાન કર્તુમ્ અર્કર્તુમ્ અન્યથાકર્તુમ્ સમર્થ છે. તેથી ભગવાન કર્મ કરેલ ન હોય તોપણ ફલજ્ઞાન કરવા સમર્થ છે. જ્યારે કર્મ કરેલ ન હોવા છતાં ફલજ્ઞાન કરવાનું ભગવાનમાં સામર્થ્ય છે તો પછી ફલજ્ઞાન કરવા કર્મ કરાવવાની શી જરૂર? વળી તે જ કારણથી 'વિધિ' અને 'નિર્ગેષ' નિરર્થક થાય છે. કારણકે કર્મ વિના જ સારાં અથવા ખરાબ ફલ પ્રભુ આપી શકે છે. સારું અથવા ખરાબ ફલ આપવા માટે સ્મૃત અથવા દુષ્ટન જીવ પાસે કરાવવાની જરૂર નથી. તો પછી 'સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો' વિગેરે બોલવી જરૂર જ નથી. અત્રી સંક્રમ્ણો યાય તે દૂર કરતા "કૃતપ્રયત્નાપેક્ષસ્તુ ચિદિતપ્રતિષિદ્ધાવૈચર્યાદિચ્ચઃ" બ્રહ્મસુત્ર ૨. ૩. ૪૧ સુત્ર યોજેલું છે. "એક હું બહુ થાઉં" વિગેરે શ્રુતિઓથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનને પ્રપચમાં (જગતમાં) રમણ કરવાની ઇચ્છા થઈ. આ પ્રમાણે રમણ કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાને ક્રીડા માટે જીવમ કર્યો. આમાં ભગવાનની ક્રીડા જ મુખ્ય છે, અન્ય સર્વ ગૌણ છે. તેથી ક્રીડા કરવા માટે ભગવાને જગત રચ્યું અને ક્રીડામાં વિચિત્ર રસનો અનુભવ થાય તે માટે "જે કોઈ અમુક કામ કરશે તેને અમુક ફલ આપીશ" એવી મર્્યાદા પોતે રચી. તેથી જ ભગવાનને "ધર્મસેતુના વક્તા કર્તા અભિરક્ષિતા" કહેલા છે. ભગવાને વિચિત્ર રસનો અનુભવ કરવા 'અમુક કર્મ કરશે તેને અમુક ફલ આપીશ' એવી મર્્યાદા અથવા ધર્મસેતુની રચના કરીને જીવોને આ મર્્યાદા જણાવવા અને તેનું રક્ષણ કરવા ભગવાને વેદ રચ્યા. તેથી જીવનું બ્યુચરણ કરતી વખતે જ "આ જીવને અમુક દેશમાં અમુક કાલમાં અમુક અમુક કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરી, અમુક અમુક કર્મમાંથી નિવૃત્ત રાખી અમુક અમુક ફલનું જ્ઞાન કરીશ" એ પ્રમાણે પ્રત્યેક જીવસંનધી તેના ભોક્ષપર્યંત પ્રભુએ વિચાર કરેલ છે; અને પ્રભુએ કરેલા એ વિચાર પ્રમાણે જ જીવ કર્મ કરે છે અને ફલ પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે ક્રીડામાં વિચિત્ર રસ પ્રાપ્ત કરવા પ્રભુએ જે જીવમ કર્યો છે તેની અપેક્ષાથી અથવા તેને અનુસરીને જ ભગવાન જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી "સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો" "બ્રાહ્મણને દયુવો નહિ" વિગેરે વિધિ અને નિર્ગેષ સ્વર્ગ અને નરકની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોવાથી નિરર્થક થયા નથી. તેથી પ્રભુએ ક્રીડામાં વિચિત્ર

જીવ જ્યારે કર્મ કરે ત્યારે તે ફલની ઇચ્છા રાખે છે. ફલની ઇચ્છા વિના કર્મ સંભવતું જ નથી. કર્મ કર્યું એટલે નષ્ટ થયું. પછી તેનું ફલ કે કર્મ કેવી રીતે આપે? કારણ કે, કર્મ પોતે સંપૂર્ણ થતાં જ નષ્ટ થયું. તેથી કર્મનું ફલ આપનાર 'અપૂર્વ' દશ્યવાતામાં આવે છે, કર્મ નાશ પામતાં અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તે કર્મનું ફલ આપે છે. એવું પૂર્વમીમાંસાવાજાનું મત છે.

રસનો અનુભવ કરવા ને મર્્યાદા કરી છે તે મર્્યાદાને અનુસરી જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે અને તેને કર્મના ફલનું દાન કરે છે. મૂલમાં 'આદિ' શબ્દ છે તેથી એમ સ્વયંયુ છે કે આ જ કારણને લીધે કર્મ કરાવ્યા વિના પ્રભુ ફલનું દાન કરતા નથી.

આવી રીતે પ્રભુ ક્રીડા માટે કરેલી મર્્યાદાને અધીન રહી, જીવ પાસે કર્મ કરાવે અને તેને કર્મના ફલનું દાન કરે તો તેથી 'બનીશ્વર' યદુ વ્યાસ, પ્રભુ સતતંત્ર મટી પરતંત્ર થાય, કર્મ વિના ફલદાન કરવા અસમર્થ હોવાથી સર્વશક્તિમાન ન કહેવાય વિગેરે શંકા પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે આ મર્્યાદા પ્રભુએ પોને કરેલી છે. ભગવાન પોને કરેલા નિયમ પ્રમાણે કામ કરે તેમાં અનીધરતા થતી નથી ભગવાને પોતે પોતાની ઇચ્છાથી જ એવી મર્્યાદા રચી છે અને તે મર્્યાદા પ્રમાણે કર્મ કરાવી ફલદાન કરે છે. મર્્યાદાના કર્તા પ્રભુ પોને હોવાથી તેમની સ્વતંત્રતા નષ્ટ થતી નથી. મર્્યાદામાર્ગ પ્રભુએ એવો રચ્યો છે. મર્્યાદા-માર્ગમાં ને મર્્યાદા દરેલી છે તે પ્રમાણે કર્મ કરાવી ફલદાન કરે છે. પરંતુ કર્મ કરાવ્યા વિના ફલદાન કરવાની પ્રભુમાં શક્તિ નથી એમ નથી. જ્યાં પ્રભુ કર્મ વિના પણ ફલદાન કરે છે તે પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે.

ભગવાનને જગત્ સ્વવામાં કાંઈ હેતુ નથી. ભગવાન આપ્તકામ હોવાથી તેમને કાંઈ પ્રયોજન નથી. માત્ર લીલા કરવા જ ભગવાને જગત્ રચ્યું છે. બ્રહ્મસુત્ર ૨, ૧, ૩૪. વિચિત્ર રસનો અનુભવ ન થાય તો લીલા જ સંભવે નહિ. તેથી લીલામાં વિચિત્ર રસનો અનુભવ થાય તે માટે ભગવાને ઉપર જગ્યાવા પ્રમાણે મર્્યાદા કરી. એ મર્્યાદાનું રાન જીવોને કરાવવા અને મર્્યાદાનું રક્ષણ કરવા બેદ રચ્યા. આ સર્વ મર્્યાદામાર્ગનું નિરૂપણ યથું. ભગવાન સ્વતંત્ર કર્તા છે, ભગવાન કોઈને અધીન નથી. ભગવાન જીતી કર્મની અપેક્ષા વિના પણ ફલદાન કરવા સમર્થ છે એમ ન હોય તો ભગવાન સર્વશક્તિમાન ન ગણાય. ભગવાને કોડમાં વિચિત્ર રસનો અનુભવ કરવા ને મર્્યાદા કરી તે પ્રમાણે મર્્યાદામાં ચૂકેલ જીવો પાસે કર્મ કરાવી તેમને ફલદાન કરે છે. પરંતુ આ મર્્યાદા ભગવાને પોને પોતાની ઇચ્છાથી કરેલી હોવાથી, મર્્યાદા પ્રમાણે કર્મ કરાવી ફલદાન કરવામાં ભગવાનના સ્વતંત્ર્યને દાનિ થતી નથી. જીવોને કર્મ કરાવ્યા વિના ફલદાન કરવા પણ ભગવાન સમર્થ છે. એ પ્રમાણે કર્મ કરાવ્યા વિના પ્રભુ ફલદાન કરે તે પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે ક્રીડામાં વિચિત્ર રસનો અનુભવ કરવા પ્રભુએ અસંખ્ય જીવોનું વ્યુચ્ચરણ કરી તેમને જિજ્ઞાસુ મિત્ર માર્ગોમાં મૂકી, તેઓ પાસે જૂનાં જૂનાં કર્મ કરાવી તેમને જૂદી જૂદી સ્થિતિમાં મૂક્યા છે કોઈ જીવ ગુણી છે, કેટલું ગુણી છે. કોઈ ધનવાન છે, કોઈ નિર્ધન છે. આમ છતાં પ્રભુને 'વૈયમ્' એટલે પક્ષપાતી હોવાનો, અથવા 'નૈયમ્' એટલે કૂર હોવાનો દોષ નથી કારણ કે ભગવાન પોને જ જડ જીવ વિગેરે સર્વ ચયજ છે. ભગવાન પોને જ સર્વ જીવરૂપ ચયજ છે. તેથી પક્ષપાત કરવાપણું અથવા કૂર થવાપણું ક્યાં કહ્યું ?

કેશવદાસકૃત પદો.

પદ ૧ ॥ રાગ નટ ॥ છંદ ત્રેક ન સ્વારથ મનતે ॥

કેસે કે વશ હોયે શ્રીહલમ, છંદ ત્રેક નહિ વિષ તનતે ॥ ૧ ॥

ભૂપત ઘસન બઢાઈ ભાવે, ખાનપોન જિગ ગનતે ॥

રિએ ન રૂપ નેહ જિગ આલી ખાત બનાવતે ગનતે ॥ ૨ ॥

સોચ કરે મતિ મેરી આલી, અનન્યતાકે પનતે ।

કેશવપ્રિય બૂઠનમેં સખ રસ મત કર આશ અન ધનતે ॥ ૩ ॥

પદ ૨ ॥ રાગ સોરઠ ॥ સખતેં નેહ મારગ સુખદાથ ।

ખિન સાધન ધ્યારે વશ હોવે, ગોકુલપતિ મન લાઈ ॥ ૧ ॥

રાખે નેનન સદા વલ્લભકોં, લોક વેદ કુલ ભૂલે ।

ઝલે રૂપસુધાસાગરમેં, આરત ઉરમાં સૂલે ॥ ૨ ॥

ધોવે હાથ પ્રાનસૂં પલમેં, ખોવે સખ જંજલ ।

કેશવ કૃપા કરો સખ હોવે, કહા કર લેવે કાલ ॥ ૩ ॥

પદ ૩ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ પ્રાનસો તા દિન ધોએ હાથ ।

અતિ નિર્લજ અનેહી પાપી, વિદૂરે ગોકુલનાથ ॥ ૧ ॥

ધનતેં ધનસી બૂઠે બરખે, વિદુલતાવર આગ ।

ત્રિવિધ સમીર સીતમેં હૂણે, કર લુહાર મન લાગ ॥ ૨ ॥

સહાય કરો વેગે વિકૃલ્લમુત, નવ દુઃખ ભુગતે વામ ।

દશ દુઃખ ભુગત ભુગત બેઠે જેઠે, તખ કહાંતે ધનધામ ॥ ૩ ॥

સુનકર કૃપા કરી વિકૃલ્લમુત, સિંચી સુધાસું નાર ।

કેશવ વિકલ વિયોગી વિલખેં, દૂર કરો જંજલ ॥ ૪ ॥

પદ ૪ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ મેરી ટેર સુનો હો સુખન ।

કહાવતહો ગોકુલપતિ વલ્લભ, છાંડ દઈ પેઢેયાન ॥ ૧ ॥

કહા કરૂં કરૂં ચલત ન મેરી, ચેઠ રહે તન પ્રાન ।

જીવન ખિન જીવત એ કેશવ, કરી ન મેહકી કાન ॥ ૨ ॥

પદ ૫ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ તે તન રહે કહા કીનો ।

તનક ન કાન મેહકી કીની રૂપસુધારસ પીનો ॥ ૧ ॥

વલ્લભ ખિન તું તલપ્રત નિશદિન, વિરહ અગન તન છીનો ।

નિકસત શ્વાસ અનુલભર નિશદિન, વિવધ વિરહ જલ પીનો ॥ ૨ ॥

યહ તનતેં કહા કાન ન હોવે, પ્રિર તન ધર તું નવીનો ।

અચલ અગાધ અમીરસ કેશવ, ગોકુલપતિ રસભીનો ॥ ૩ ॥

પદ ૬ ॥ રાગ સોરઠ ॥ તાલ જલદ ॥ પ્રાન તેં કીનો કહા વિચાર ।

પ્રાણનાથ વિદેખે તું વિરહ વિખજલ ધાર ॥ ૧ ॥

વિપ્રયોગ અગાધ વિખધર, જો સખ અંગ સાર ।

હારિ નહિ હઠ રહ્યો તનમેં, મારે માર સુમાર ॥ ૨ ॥

હાય કાયર કપટ કિયધર, નિર્લજતાં ભર ભાર ।

કરી શ્રીગોકુલભૂપ એસી, ધરી ઉર પર હાર ॥ ૩ ॥

ભયો સખ પાખંડ તેરો, રહિ ઉઠાવન ભાર ।

પાવસ રિતુ ભરિ આઈ કેશવ, બરસે બંદ અંગાર ॥ ૪ ॥

પદ ૭ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ તાલ રૂપક ॥ દેતે બુગ બિન દેખે વીતે ।
 દારિદ્ર ભઈ ઈઈ ભવસાગર, વદલભા ધન પ્રીત રીતે ॥ ૧ ॥
 શિવ બ્રહ્મા સૂરલોક લોકમે, વાહી ગહિ નહિ કોહિ ।
 બૂલી દેહ ગેહ ચિત્ત ચેતન, નહિં કમલસુખ જોઈ ॥ ૨ ॥
 હજન મુખ બરખા નિંદાકી, સહી રહી બૂડી દુઃખમાંહી ।
 મિલ્યો નહિ સત્સંગ સંત કોહિ, તાતે મેરી ધરી ન બાંહી ॥ ૩ ॥
 અળ કરૂણા કરી મહદ્ભક્તને, પ્રકટે (હિય) ગોકુલપતિ રાય ।
 ભયો વિરહ વડવાનલ જોસો, ભઈ રૂપ જલ આય ॥ ૪ ॥
 સહી પરે ન પીર પ્રિય તનમે, પકડે બેઠ બેઠ જિય જાન ।
 કેશવ પ્રાનનાથ બિન બિલખોં, કરો કૃપારસ દાન ॥ ૫ ॥

પદ ૮ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ અહો પ્રિય પીર સહી નહિ જાત ।
 પ્રકટયો ઉર વિરહ વડવાનલ, કહું કોનસોં ખાત ॥ ૧ ॥
 કોન સુને સમુજે નહિ જિયકી, મનમે તનક ન લાગ ।
 કેશવ રૂપસુધા શ્રીગોકુલપતિ, મેટ બરખ હિય આગ ॥ ૨ ॥

પદ ૯ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ નિત જાઈ તિત હોત અવાઈ, રૂપે ન નેહકી ખાત ।
 રૂપે લોક જગતમે જોઈ, રોઈ સખ દિન રાત ॥ ૧ ॥
 ગોકુલેશ વિઠ્ઠલસુતકો જશ, મુખતે નિકસે નાહિ ।
 અતિ વિકરાલ કાલસેં લાગત, આય પરી તીન માંહિ ॥ ૨ ॥
 લોક અઘોક વિખ સમ લાગત, દાગત છયમે આગ ।
 કેશવકું કંઠના કરી દેખો, રહ્યો રૂપરસ પાગ ॥ ૩ ॥

પદ ૧૦ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ તાલ રૂપક ॥ જખતે નામ સુન્યો સુખધંધુ ।
 સહાય કરો ગોકુલપતિ મોહન, શ્રીગોકુલ અરવિંદુ ॥ ૧ ॥
 બરખો રૂપસુધા વિઠ્ઠલસુત, સુદર સુધર સુજન ।
 તનમન તપત રૂપ નહિ દેખે, કરો સુજન દાન ॥ ૨ ॥
 ધીરજ રહત નહિ અળ મોકું, કહિ વિધ રાય પ્રાન ।
 કેશવ વિકટ વિયોગી તરસત, પરસ અનરસ પાન ॥ ૩ ॥

પદ ૧૧ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ તાલ રૂપક ॥
 પૌધારે નિજ રસસેવામે, શ્રીનાથજી રસરૂપ ।
 અરસપરસ હેત લિવાવત, જાનત વદલભામૂપ ॥ ૧ ॥
 દક્ષન નાયક સખ સુખદાયક, શિક્ષક સેવા સાર ।
 નિજ રસરૂપ દુગવત મિથ કરિ, જાનત વેદ ન પાર ॥ ૨ ॥
 જોહ પૂરે સૂરે રસનેહી, જાને ગોકુલરાય ।
 રૂપસુધા બરખે ધન કેશવ, અધર સુધારસ પાય ॥ ૩ ॥

પદ ૧૨ ॥ રાગ મલ્હાર ॥ તાલ દ્વિપદ ॥ દેખો સખી આપ પ્રભુ ભયે દાસ ।
 અનન્યરસ આખનકે કારન, કેશવ ભાવ પ્રકાશ ॥ ૧ ॥
 વા'રસદાર મોહાતમ જન મોહિ, ભાવલેહ નહિ જાને ।
 કહા જાને રસરૂપ અજાને, અનન્ય જન મોને ॥ ૨ ॥
 શિખાવતે સેવ સેવારસદોર, જગત કૃતારથ ભાવી ।
 અનન્યજનકુ હાવભાવ રસ, અધરસુધારસ આવી ॥ ૩ ॥
 મુકિતમારગી સદા એનેહી, સ્વપસંધન રચ ॥
 કહા જાને કેશવ શિવ શારદ, સુનિર્જન શેષ વિરચ ॥ ૪ ॥

પદ ૧૩ ॥ રાગ વિદ્યાગદો ॥ રાગરૂપક ॥
 જોસો હું તેસો તિહારો ગોકુલપતિ, છાંડ ન દેહો પ્રિય નિર્જન ભરિકે ।
 દોષનિધાન જાન કરંધકયો ગુનનિધાન, બાનિ મામિ જીવરકે ॥ ૧ ॥
 સાધન આશા ધર નહિ કબહુ, નિઃસાધન ફલ જાન મન કરકે ।
 જીવન બિન કેશવ સપરી જ્યો, કાનિ ધરો મોહન અંતુસરકે ॥ ૨ ॥

પદ ૧૪ ॥ રાગ વિદ્યાગદો ॥
 જોસો હું તેસો જાને ધરો મન, અંગીકૃત કરિ લીયો હે વદનભર ।
 ચિંતાવશ નિશવાસર વીતે, કૃપા કરો નિર્જન કર શિરપર ધર ॥ ૧ ॥
 કહા કહું ભવધાર પર્યોહું, વિધજલતે મુખ સિંધુ સુધાભર ।
 મોહન કાન માન કેશવપર, કર કરૂણા હું બીનકયાલ હર ॥ ૨ ॥

પદ ૧૫ ॥ રાગ વિદ્યાગદો ॥
 જોસો હું તેસો તિહારો હું સેવક, ગોકુલપતિ અતિગુણિંધિ સાગર ।
 નાયક નવલકુવર વિકૃતકે, ત્રિભુવનપતિ તુમ જગત ઉભગર ॥ ૧ ॥
 મો સમ અધમશિરોમનિ નોહિ, તો સમ પતિત ઉધારન નાગર ।
 કારન જાન કીયો અંગીકૃત, શોચ્યત કહા કેશવ ગુનઆગર ॥ ૨ ॥

પદ ૧૬ ॥ રાગ વિદ્યાગદો ॥
 જોસો હું તેસો તિહારો જુ દાસી, સખરસરસિક વલેભ સુખદાષ ।
 કપટી કુટિલ ફર કેટલે અપરાધી, એવનીરજ ગિની ગિનિયે ને જાઈ ॥ ૧ ॥
 બાંહ પ્રહી ત્રિભુવનકે નાયક, સહાય કરો રાનીજી કહાઈ ।
 પારસ પરસ હોન લોહ કચન, કેશવ અધમ અનન્યનિધિ પાઈ ॥ ૨ ॥

પદ ૧૭ ॥ રાગ વિદ્યાગદો ॥
 જોસો હું તેસો તિહારો કૃપાનિધિ, ગોકુલનાથ અનાથકે નાથે ।
 અધમ અતિ કર પંકર ને છાંડિયે, કર પરસાય કરો જુ સનાથે ॥ ૧ ॥
 ભૂલે ભમત મન મેરો નિશદિન, રાખો અમલ કમલ પદ સાથે ॥
 મોહનરતન મહાકી કાને, સ્વપસંધારસ પાનકે હાથે ॥ ૨ ॥

પદ ॥ ૧૮ ॥ ઘઘાઈ ॥ રાગ દેવમંધાર ॥

દેખોરિ પ્રકટ અદભૂત આજ ॥

શ્રીવિહલમુત અવતારી, વર, શ્રીગોકુલેશ, મહારાજ ॥ ૧ ॥

ગોકુલસહિત પ્રાગમે પ્રગટે, ધર્મધુરંધર રાજ ॥ ૨ ॥

મહારસ રાસ પુષ્પિરસ સિંચન, કેશવપ્રિય શિરતાજ ॥ ૩ ॥

રાજકુમારીવાઈકૃત વિજ્ઞાપિત ॥

મરિ મમ ન જાણે કોઈ, હું પ્રેમભુજંગે ડસીને;

મરું રાતદિવસ રોઈ રોઈ, હું પ્રેમભુજંગે ડસીને;

નખથી શિખ કળી વિષ ચડયું, હવે શી રીતે છવાયરે;

લહેરે ચઢી લડથડીયાં આવે, તો જે પ્રાણ ન જાય, હું પ્રેમ

સ્થામ દિવાની હું યઈ, મારું હૃદય ન પરખે કોઈરે;

ધાયલની ગતિ ધાયલ જાણે, જેને લાગી હોય, હું પ્રેમ

શૂલી ઉપરે સ્થિતિ મારી, પ્રિયને શી રીતે મલવું થાયરે;

ઉપર આગલ અગત જલે છે, કેમ કરી ખહાર જવાય, હું પ્રેમ

અળીયાળી આંખો વહાલો ધુતારો, મન લઈ ગયો મારું હસીનેરે;

ભુકુટી કમાન બાણ, ઝોનાં, લોચન હોડે માર્યાં, હસીને, હું પ્રેમ

ચિત્તના ચુરેચુરા કયાં, ભુજો અંદર આવો ધસીને રે;

વહાલા ચર્ચને વેર વાળ્યું, મારા મનમંદિરમાં વસીને, હું પ્રેમ

જતન કરે જત્ર મત્ર લખી લાવો, કોઈ આપધ લાવો ધસીને રે;

રોમ રોમ વિષ છાઈ રહ્યું, મને કાલે આધી ડસીને, હું પ્રેમ

જો કોઈ મને મોહનથી મિલાવે, તો રહું કંઈ વળગીને રે;

સમ આંધને કહું છું, રંગનામાં પણ હવે ન થાઉં અલગી, હું પ્રેમ

દેહ દેશ વિપરીત દેખીને દેહસંબંધી સંહુ આવે રે;

વેદ જોલાવે નાહી જતાવે, ધડી ધડીએ ગંભીરે, હું પ્રેમ

વેદ અનાહી ન પરખે નાહી, સુજને તો ધા કારી રે;

બુધ્ધિ સર્વે યૂઠી પંડી મઈ, ઓપધ ગયો અકારી, હું પ્રેમ

સુતા સેજમાં વિંધુ કરડે, કરવો કોણ ઉપાય રે;

ઉકતાં ખેસતાં આગલ પાછલ, અજગર ખાવા ધાય, હું પ્રેમ

જલ ગીતાં મને ઝેર ચઢે છે, અંગોઅંગ ડાળે છે નાગ રે;

લોજનધરમાં લોજન, કરવી એકેક મનમંદિર, હવે વાધ, હું પ્રેમ

મંદ સુગંધ શીતલ, તાયુ, પૂજા સમાને વાય રે;

અંદ્ર કીરણથી જાહેર, અંગારાની શી રીતે, છવાય, હું પ્રેમ

પુલની માલા અંગે અડતાં, શૂલ પ્રમાણે ખુચે રે;
 મલિયાગરથી મહા દુઃખ ઉપજે, મને કશું ના રુચે. હું પ્રેમ
 કપુર ચન્દન શુભામર્જલથી, અંગોઅંગ લાગે લહાય રે;
 જેમ જેમ શીતોપચાર કરે તેમ, અધિક અધિક દુઃખ થાય. હું પ્રેમ
 આવા રોગ અનેકે ભરાયા, ભવ લોગે સપડાઈ રે;
 શ્રીવલ્લભવર વેદ વિના, મને જીજ્ઞે નથી સુખદાઈ. હું પ્રેમ
 મારી નવ નાડી ને જોતેરે કાઠા, જોહોને હાથ રે;
 મુજ અખળાતું જીવન સર્વસ્વ, અનાથનો એ નાથ. હું પ્રેમ
 ભર, ખજાર પોકારી કહું છું, ભૂલે કરો પુરાઈ રે;
 કુલકલંક ચક્રી નથી ઠરતી, રહું પીયુના ગુણ ગાઈ. હું પ્રેમ
 ખટ રસ સહુ લાગે પ્રીકો, જેણે આખી રૂપ મીઠાઈ રે;
 વણુ દેખે મને મોહનતું મુખ, તણુ જીવન સુખદાઈ. હું પ્રેમ
 લોકડીયાં મને બહુ પેર કહે છે, રાજે છોડી લાજ રે;
 લાગી ગઈ તો લાજ હવે ક્યાં ? લાજે આવી વ્યાજ. હું પ્રેમ
 જે હાથે હું પીયુની સેવા, કરી હયામાં હરખાતી રે;
 તે હાથે હવે નિશદિન કહું હાય હાય કરી છાતી. હું પ્રેમ
 જે જીમ પીયુની સાથે રસમથી વાતો કહી મલકાતી રે;
 તે હવે અરે હાય થું થયું, એમ કહી અકલાતી. હું પ્રેમ
 જે આંખો સુંદરવર નિરખી, રસમાં રહેતી રાતી રે;
 તે આંખો આંસુ વહેવરાવે, રોઈ રોઈને ગલરાતી. હું પ્રેમ
 જે આ અંગ શ્રીઅંગની સાથે, લંપટાઈને મલકાતું રે;
 તે હવે બાવળીયાથી જુડું, થઈ રહું અથડાતું. હું પ્રેમ
 જે વલ્લભવરના વચનામૃત સુણી, સુખ પામ્યા કાન રે;
 તે કાન ભણકારા વાગી, થઈ ગયા હું વેરાન. હું પ્રેમ
 ગુણી ગાફી શ્રીગોકુલમાં છે, તેને કાઈ ખોલાવો રે;
 કહેજે રાત્રી મરે અણ મોતે, તેની તસ પુઝાવો. હું પ્રેમ
 સિંચન વિષુ શીતલ કેમ થાયે, હવે દાઝી ખળે રે;
 રાત્રીની રોગ રાજ વિના, મટવાનો સુરકેલ. હું પ્રેમ

ત્રિતીય વિજ્ઞાપ્તિ.

રસદાતા રસસોકતા નિષ્કામી, વલ્લભવર વહાલા અંતરજામી;

મારા વહાલા શરણે વશ્યાના સુખકારી.

વલ્લભવર વહાલા, વિનંતિ મામી લેજે મારી, મારા વહાલા ૧.

- વિપયના સુખમાં ગઈ હું - ફૂલી, વલ્લભ વહાલાં
મહા હુખ પાતું આંખે ન ખુલી, મહારા વહાલાં ૨.
- પતિવ્રતાનો ધર્મ ન પાડ્યો, વલ્લભ વહાલાં
ટેકનો છેક - દાટ વાળ્યો, મહારા વહાલાં
ઉલટ ઉરમાં ન આવી જરીએ, વલ્લભ વહાલાં
પ્રાણ્યાં ફૂલ્યાં - યઈ ખાલી ફરીએ, મહારા વહાલાં ૩.
- ચરણરેણુમાં હું નવ લોટી, વલ્લભ વહાલાં
રજનો મહ એ ખોડ મોટી, મહારા વહાલાં
ભાવ લયો ન કદિ ઉરમાં, વલ્લભ વહાલાં
છવતર નાંખી દીધું પૂજમાં, મહારા વહાલાં ૪.
- અનન્યતાનો મારગ ભૂલી, વલ્લભ વહાલાં
ને ઠોર કોઈ નવ સમ તુલી, મહારા વહાલાં
ભજનમાં આનન્દ ન વાડ્યો, વલ્લભ વહાલાં
વિમુખ થવાથી કલેશ વાડ્યો, મહારા વહાલાં ૫.
- જનમો જનમનાં મહારે બેઠી, વલ્લભ વહાલાં
તોએ ના તમસું તાણાવેલી, મહારા વહાલાં
માયાના મદમાં યઈ મસ્તાની, વલ્લભ વહાલાં
જનમ ધર્યો એ પૂજ ધાણી, મહારા વહાલાં ૬.
- ઓમ્કરી લાવે ગઈ હું યાત્રી, વલ્લભ વહાલાં
ભર દરીએ લટકી તોએ ન યાત્રી, મહારા વહાલાં
સુજને ઢેખીને દયા નાહી, વલ્લભ વહાલાં
હવે મારી કેવી યાચે માઠી, મહારા વહાલાં ૭.
- મહદ્ વચન પર નહીં આસક્તિ, વલ્લભ વહાલાં
તો પછી ક્યાંથી આવે ભક્તિ, મહારા વહાલાં
ધર્મ ને ધર્મી સ્વરૂપ ન જાણ્યું, વલ્લભ વહાલાં
હું પદમાં માહારું મેં પરમાણ્યું, મહારા વહાલાં ૮.
- વિશ્વાસે વહાલા હું ન વળગી, વલ્લભ વહાલાં
તેથી હૈયામાં હોલી સલગી, મહારા વહાલાં
સતસંગ સ્વપ્ને ન દીધો, વલ્લભ વહાલાં
હું સંગ વિપનો ખાલો પીધો, મહારા વહાલાં ૯.
- રંચ વાછડ્યતા ન વિચારી, વલ્લભ વહાલાં
હવે તે શી ગત યાચે મહારી, મહારા વહાલાં

- સન્મુખ થઈને કરી સેવા, વદલલ વહાલાં
હવે પછી કયાં મલે દી આવા, મહારા વહાલાં ૧૦.
- વિનતી ન આણી લવ લેશે, વદલલ વહાલાં
ફરતા ભરેલી ભુંઠા વેશે, મહારા વહાલાં
નાંખી અંતરમાં આતુરતા, વદલલ વહાલાં
ન રાખી ચરણકમલમાં આતુરતા, મહારા વહાલાં ૧૧.
- આરજ રહી લોકથી ડરતી, વદલલ વહાલાં
આરતી ઉરમાં ન ધરતી, મહારા વહાલાં
વિવેકધૈર્યાશ્રાય ન કીધો વદલલ વહાલાં
પેટ ભરી ન પ્રેમરસ પીધો, મહારા વહાલાં ૧૨.
- સાધન સુકૃત કાંઈ ન કીધા, વદલલ વહાલાં
નામ નિરંતર ન લીધા, મહારા વહાલાં
દહતા ન જરીએ મન આણું, વદલલ વહાલાં
તો હવે કરવા કયાં ઠેકાણું, મહારા વહાલાં ૧૩.
- લગવદીયોના દોષ વિચારું, વદલલ વહાલાં
હવે થવાનું કયાંથી સારું, મહારા વહાલાં
પદ શનુ સાથ ન મૂકે મારો, વદલલ વહાલાં
ઉગરવાનો નથી આરો, મહારા વહાલાં ૧૪.
- જે જે કરું છું ધીમીઆરી, વદલલ વહાલાં
અંતરમાં સાચી લેજો ધારી, મહારા વહાલાં
ખાંદાં ગ્રહાનું ગિરદ વિચારો, વદલલ વહાલાં
શરણ લાવીને ન વિસારો, મહારા વહાલાં ૧૫.
- ચરણકમલમાં હું ના રાચી, વદલલ વહાલાં
ભકિત મારી છે ઘણી કાચી, મહારા વહાલાં
નથી મારે હઠ કે નથી દાવો, વદલલ વહાલાં
દીન દાસી ન તરસાવો, મહારા વહાલાં ૧૬.
- કરુણાનિધાન નામ મારે, વદલલ વહાલાં
તો હવે શાની ચિન્તા મારે, મહારા વહાલાં
ચહાય તો રાજશિરોમણિ રીઝો, વદલલ વહાલાં
ચહાય તો હુણુ દેખી ખીજો, મહારા વહાલાં ૧૭.
- ચહાય તો કુકર્મી બાણી મારો, વદલલ વહાલાં
ચહાય તો શરણાગત બાણી તારો, મહારા વહાલાં

હવે આ દુઃખ સહ્ય નથી ! બેતું, વલ્લભ વહાલાં	
કાલજીવે ઘડીએ ઘડી ગભરાતું, મહારા વહાલાં	૧૮.
હાય, હું બની ગઈ હુલીંગી, વલ્લભ વહાલાં	
હિંડા અન્તરે લાહ્ય લાગી, મહારા વહાલાં	
એકે વાતે નથી હું અધુરી, વલ્લભ વહાલાં	
થઈ છું પતિત હવે પુરી, મહારા વહાલાં	૧૯.
પતિતપાવન નામ ધરાવે, વલ્લભ વહાલાં	
તો મારી વહારે કેમ ન ધાવે, મહારા વહાલાં	
શું કરવાને આમ તરસાવે, વલ્લભ વહાલાં	
કયાં થઈ આવું પંથ બતાવે, મહારા વહાલાં	૨૦
રાજ ચરણ વિના મહારે, વલ્લભ વહાલાં	
અપર ભરસો ન મહારે, મહારા વહાલાં	
ખીનું તો કશુંએ ન જાણું, વલ્લભ વહાલાં	
રાજ રીએ તો મહા સુખ મારું, મહારા વહાલાં	૨૧.
લાક્ષી ભુંડી તો એ દાસી, વલ્લભ વહાલાં	
રાજ ચરણની ઉપાસી, મહારા વહાલાં	
દૃઢતા નથી રહેતી મનમાં, વલ્લભ વહાલાં	
લાહ્ય લાગી છે મારા તનમાં, મહારા વહાલાં	૨૨.
ખુજ ફેકે સમજ નથી પડતી, વલ્લભ વહાલાં	
કયાં લગી રહીશ આમ રખડતી, મહારા વહાલાં	
રાજ શિરોમણિને હું પામી, વલ્લભ વહાલાં	
તોએ દુઃખમાં રહી ખામી, મહારા વહાલાં	૨૩.
અનેક અપરાધે ભરી છું, વલ્લભ વહાલાં	
તો પણ રાજને વરી છું, મહારા વહાલાં	
હનીઆમાં જહાવરી કરી છું, વલ્લભ વહાલાં	
વશ્ય મોતે વશ્ય મારી મરી છું, મહારા વહાલાં	૨૪.
હવે ન નાથ નમેરાં યાઓ, વલ્લભ વહાલાં	
વહિવેરા આવે કે બેલાવે, મહારા વહાલાં	
કામપૂરક જાણી વળગી, વલ્લભ વહાલાં	
ચિન્તાચૂરક ન કરચો અળગી, મહારા વહાલાં	૨૫.
શ્રીઅંગે શ્રમ દેવામાં ચૂરી, વલ્લભ વહાલાં	
સ્વારથ સાધવામાં પૂરી, મહારા વહાલાં	
સુંબડાં દેવાને તો અધુરી, વલ્લભ વહાલાં	
તે અપરાધે મરું ચૂરી, મહારા વહાલાં	૨૬.

રાજે માની : તો મણીથી મોંઘેરી, વલ્લભ વહાલાં
 રાજે તરછોડી રજથો સોંધી, મહારા વહાલાં
 જગતમાં થાય મહારી હાંસી, વલ્લભ વહાલાં
 મનમાંને મનમાં રહી વિમાસી, મહારા વહાલાં ૨૭.
 ભલે જે થનાર હોય તે થાય, વલ્લભ વહાલાં
 પણ હવે મુજથી ન રહેવાય, મહારા વહાલાં
 નિત્ય પ્રતિ નિરખું સુંદરતાઈ, વલ્લભ વહાલાં
 બીજું ન જોઈએ મારે કંઈ, મહારા વહાલાં ૨૮.
 બ્રમર કમલના સરખી પ્રીતિ, વલ્લભ વહાલાં
 ચરણકમલમાં રહે તો જીતી, મહારા વહાલાં
 કુલ્લક, તોએ દાસી તમારી, વલ્લભ વહાલાં
 હવે સંભાલી લ્યો ગઈ હારી, મહારા વહાલાં ૨૯.
 ધરનાં શુભામણં કયાં જાશે, વલ્લભ વહાલાં
 રાજ જ્યમ છોડ્યાં દુઃખી થાશે, મહારા વહાલાં
 તેવી રીતે આ દુઃખ કયાં કહીએ, વલ્લભ વહાલાં
 ખીજે નહિં ઠેકાણું કયાં જઈએ, મહારા વહાલાં ૩૦.
 એકલણં મંદિરમાં કયાં રહીએ, વલ્લભ વહાલાં
 વિરહદાવાનલ કેમ કરી સહીએ, મહારા વહાલાં
 નિસાસા મૂકી નામ લઈએ, વલ્લભ વહાલાં
 મનમાં આવે જે વિખણં જાઈએ, મહારા વહાલાં ૩૧.
 પણ આપઘાતથી ડર જાઈએ, વલ્લભ વહાલાં
 અવતાર એણે શુભાઈએ, મહારા વહાલાં
 નિત્ય નવલી લીલા તે કેમ જાઈએ, વલ્લભ વહાલાં
 અમુખાઈએ અકુલાઈએ ગભરાઈએ, મહારા વહાલાં ૩૨.
 દયાલુ થઈ પણ વાંકે મારો, વલ્લભ વહાલાં
 એ શું ઘટે છે નાય વિચારો મહારા વહાલાં
 જાણીતા થઈને દુઃખ દેવું, વલ્લભ વહાલાં
 એ પણ ઘટવું નથી શું ઠહેવું, મહારા વહાલાં ૩૩.
 અભિજીતનો જોગ ક્યારે મલશે, વલ્લભ વહાલાં
 દાસીનો દહાડલો કેમ વલશે, મહારા વહાલાં
 સંયોગરસની માધુર વાણી, વલ્લભ વહાલાં
 સંભારી સંભારી ગભરાણી, મહારા વહાલાં ૩૪.

રાજુડી માટે રત્ન અમોહું, વલ્લભ વહાલાં
 નિમિષ વાર હું નહીં ભૂલું, મહારા વહાલાં
 સર્વે ખવાસણમાં ખાસી, વલ્લભ વહાલાં
 રાજુડી તું તો મારી દાસી, મહારા વહાલાં ૩૫.

સ્વકીય સમાજમાં તું વહાલી, વલ્લભ વહાલાં
 તુજ માટે સામે આંચે ચાલી, મહારા વહાલાં
 તુંને જોઈ શકું ન આપ સંભાલી, વલ્લભ વહાલાં
 તુજ વિના ઠકરાઈ સહુ ઠાલી, મહારા વહાલાં ૩૬.

સત્યપ્રતિજ્ઞાની તો ખલિહારી, વલ્લભ વહાલાં
 એ બધી વાતો ક્યાંથી વિસારી, મહારા વહાલાં
 તે વચનામૃત મુજને સાલે, વલ્લભ વહાલાં
 પણ તેમાં મારું કંઈ ન ચાલે, મહારા વહાલાં ૩૭.

વિરહ વેલાએ વાહારે ધાઝી, વલ્લભ વહાલાં
 દર્શન દેઈ દેઈને હરખાઓ, મહારા વહાલાં
 જ્યાં લગી ભૂતલ રાજ બિરાજે, વલ્લભ વહાલાં
 ત્યાં લગી પીયુ પદ રસ પાજે, મહારા વહાલાં ૩૮.

જુગલ ચરણ મુજ મસ્તકે ધરજે વલ્લભ વહાલાં
 મુખીયાં કરીને મુખીયાં યાજે, મહારા વહાલાં
 નયણાંથી નાથ ન થાશે ન્યારા, વલ્લભ વહાલાં
 જોટલું માથું છું પીયુજ મહારા, મહારા વહાલાં ૩૯.

જ્યાં જ્યાં અવતાર જે જે ધરજું વલ્લભ વહાલાં
 ત્યાં ત્યાંથી આવી પદ અનુસરજું, મહારા વહાલાં
 જેમ દીપક દેખી પુદી, વલ્લભ વહાલાં
 અણુએ રહેવાની નથી જુદી, મહારા વહાલાં ૪૦.

લૌકિક દેહ નારા થાશે, વલ્લભ વહાલાં
 શરણ આવેલી જીવ ક્યાં જાયે, મહારા વહાલાં
 આધિદેવિક રૂપ લઈને, વલ્લભ વહાલાં
 ચરણમલમાં રહેશે જઈને, મહારા વહાલાં ૪૧.

જેમ રાજ રાખશે તેમ રહીશું, વલ્લભ વહાલાં
 શ્રીમુખ જોઈને મુખીયાં ચઈશું, મહારા વહાલાં
 નાથ ગયા છે મુજને મેલી, વલ્લભ વહાલાં
 ઠહોને ક્યાં ચઈ આવું પહેલી મહારા વહાલાં ૪૨.

કૃત્યે થર્થ છું ધણી કુહી, વલ્લભ વહાલાં
 દિન દિન દશા આવી ભુંડી, મહારા વહાલાં
 વિરહનો અગ્નિ ઉર તાતો, વલ્લભ વહાલાં
 નિશદિન લાગ્યો ન ખમાતો, મહારા વહાલાં ૪૩.
 જવાલાએ બલતો ને ગજારતો, વલ્લભ વહાલાં
 તોએ ન પાપી પ્રાણ બલતો, મહારા વહાલાં
 વીત્યામાં રહ્યું નથી ખાકી, વલ્લભ વહાલાં
 રાધ રાધને હું તો થાકી, મહારા વહાલાં ૪૪.
 રાગુની વિનતિ ઉર ધરજો, વલ્લભ વહાલાં
 વેગે તે આણું હવે કરજો, મહારા વહાલાં ૪૫

Esoteric Doctrine.

શ્રાવણસ્યામલે પક્ષે એકાદશ્યાં મહાનિશિ ।

સાક્ષાદ્ભગવતા પ્રોક્તં તદક્ષરશઃ ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥

શ્રાવણસ્ય-of the lunar month of *gravana*. અમલે પક્ષે-in the bright half of a lunar month. એકાદશ્યામ-on the eleventh day. મહાનિશિ-on mid-night. સાક્ષાત્-in Bodily form; in Person; in Embodiment. ભગવતા-by the Lord પ્રોક્તમ-prescribed; dictated; laid down authoritatively. તત્-that. અક્ષરશઃ-*ad Verbatim*; syllable by syllable; 2. *literally*. ઉચ્યતે-is declared.

What is dictated by the Supreme Divinity in Embodiment on the mid-night of the eleventh day of the bright half of the lunar month of *gravana* is declared *ad Verbatim*. 1.

બ્રહ્મસમ્બન્ધકરણાત્ સર્વેષાં દેહજીવયોઃ ।

સર્વદોષનિવૃત્તિર્હિ દોષાઃ પञ્ચવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨ ॥

બ્રહ્મસમ્બન્ધકરણાત્-by the performance of *Brahmasambandha*-connection with or relation to the Almighty Brahman-; by forming a devotional tie with the Supreme Divinity. સર્વેષાં-of all. દેહજીવયોઃ-of bodies and souls. સર્વદોષનિવૃત્તિઃ-cessation of all evils. હિ-indeed; without fail; surely. 2. It is proper-justifiable. દોષાઃ-evils; sins. પાંચવિધાઃ-of five sorts સ્મૃતાઃ-are laid down or recorded in *Smritis*.

By forming a devotional tie with the Supreme Divinity, all sorts of deprivity of one's body and soul are removed without fail. It is recorded in Smritis that evils are of five sorts, 2.

सहजा देशकालोत्था लोकवेदनिरूपिताः ।

संयोगजा स्पर्शजाश्चैव न मन्तव्याः कथञ्चन ॥ ३ ॥

सहजा:-inborn; innate; natural; pertaining to the five elements of a body देशकालोत्था:-Those that arise on account of Space and Time. लोकवेदनिरूपिता:-ascertained in various worlds and Vedas. संयोगजा:-those arising out of conjunction (with unclean substances). स्पर्शजा:-those produced by the touch of अनधिकारी persons. च and many others. एव-only. न-not मन्तव्या:-ought to be regarded. कथञ्चन-on any account; in any case.

(They can be classified into five sorts) only:-(1) natural or pertaining to the five elements of a body; (2) those that arise on account of Space and Time; (3) those ascertained in various worlds and Vedas; (4) those arising out of contact with unclean substances; and (5) those produced by the touch of persons not entitled to Vedic ceremonies and rituals. [The word च in the text adds many accidental sins also, such as unclean sight etc] These (five sorts of evils) ought not to be regarded in any case. 3.

अन्यथा सर्वदोषाणां न निवृत्तिः कथञ्चन ।

असमर्पितवस्तूनां तस्माद्वर्जनमाचरेत् ॥ ४ ॥

अन्यथा-in any other manner or way; otherwise. सर्वदोषाणाम्-of all evils. न-not. निवृत्तिः-cessation; complete destruction. कथञ्चन-even with great difficulty; even with great efforts. असमर्पितवस्तूनाम्-of undedicated things. तस्मात्-therefore. वर्जनम्-renunciation; abandonment; giving up. आचरेत् (one) should observe-practise-perform.

Otherwise cessation of all evils can, in no way, be achieved. Therefore, one should abstain from enjoying things unconsecrated (to the Supreme Divinity) 4

निवेदिभिः समर्प्यैव सर्वं कार्यमिति स्थितिः ।

न मतं देवदेवस्य सामिभुक्तसमर्पणम् ॥ ५ ॥

निवेदिभिः-by those who are initiated in the doctrine of complete renunciation of the self to the Almighty. समर्प्यैव-having dedicated only:

सर्वम्—all (customary and scriptural observances). कार्यम्—fit to be performed. इति—thus. स्थितिः—imperative law. न—not मतम्—approved of; sanctioned. देवदेवस्य—of the Lord of deities; of the Supreme Lord. सामिमुक्तसमर्पणम्—dedication of things and actions which are half enjoyed.

Those, who are initiated in the doctrine of complete renunciation of the self to the Almighty, should perform no (customary or scriptural) observance without dedication. (i. e. all actions whatever are intended to be performed by him should not be done without dedication.) This is the Imperative Law Dedication of things and actions which are half enjoyed is not approved of by the Lord of lords. 5.

तस्मादादौ सर्वकार्ये सर्ववस्तुसमर्पणम् ॥ ५ ॥

तस्माद्—therefore. आदौ in the beginning. सर्वकार्ये—in all actions. सर्ववस्तुसमर्पणम्—dedication of all objects. 5½.

Therefore, one should dedicate all things, in the beginning, while performing any action. 5½.

दत्तापहारवचनं तथा च सकलं हरेः ॥ ६ ॥

न ग्राह्यमिति वाक्यं हि भिन्नमार्गपरं मतम् ॥ ६ ॥

दत्तापहारवचनम्—the statement as regards the taking (away) of the things delivered. तथा च—and also; and likewise. सकलम्—all. हरेः—of Hari. न—not. ग्राह्यम्—should be accepted. इति—thus. वाक्यम्—statement; rule. हि—verily. भिन्नमार्गपरम्—devoted—having reference—to a different path Viz. Pñjāmārga-Path of Worship-. मतम्—is aimed at; is looked upon

The statement as regards the appropriation of what is delivered (to the Lord), as well as the precept that nothing of God Hari should be accepted are regarded to refer to (quite) a different path. 6½.

सेवकानां यथा लोके व्यवहारः प्रसिद्ध्यति ॥ ७ ॥

तथा कार्यं समर्प्यैव सर्वेषां ब्रह्मता ततः ॥ ७ ॥

सेवकानाम्—of Divine Servants; of Devotees यथा—the manner in which. लोके—in worldly affairs; in practical life. व्यवहारः—practise; an established rule. प्रसिद्ध्यति—be accomplished; be fulfilled; be successful. तथा—in that manner. कार्यम्—should be done समर्प्यैव—having dedicated only. सर्वेषाम्—of all. (1 Devotees, 2. Actions) ब्रह्मता—Innocence; the state of being faultless and impartial. ततः—thence.

Only after dedication (to the Lord), the devotees should perform everything in the manner in which their practical life should be successful in the world. Innocence (of all their actions will be achieved) of its own accord. 7½

गङ्गात्वं सर्वदोषाणां गुणदोषादिवर्णना ॥ ८ ॥

गङ्गात्वे न निरूप्या स्यात्तद्वत्त्रापि चैव हि ॥ ८½ ॥

गङ्गात्वं-till entrance to the sacred waters of the Ganges सर्वदोषाणां-of the defects of all waters गुणदोषादिवर्णना-delineation of merits and defects. गङ्गात्वे-after ingress in the sacred waters of the Ganges न निरूप्या स्यात्-is not described. तद्वत्-in like manner; analogously. अपि-in this case also. च and एव indeed. हि-and it is proper.

Just as the merits and defects (of various waters) are delineated only till their entrance to the sacred waters of the Ganges; after their ingress in them they are not described; analogously, in this case also (the merits and defects of the actions of the devotees are considered only till Bhagavannivedana; after the achievement of a devotional life-after the dedication of all things and actions to the Supreme Lord-they are not to be regarded) 8½.

श्रीगोकुलेशो जयति ॥

श्रीगोकुलेशाष्टकम्.

नत्वा श्रीगोकुलेशं तं रसरूपैकविग्रहं । व्याख्यास्ये भक्तबोधार्थं
कृत्वा तत्प्रार्थनाष्टकम् ॥ अथ प्रभुस्वरूपस्य पूर्णगुणारसात्मकत्वा-
त्तस्य रसस्य च संयोगरसानुभवं कारयित्वा पूर्णरसानुभवार्थं विप्र-
योगरसे दीयमाने सति तस्य विप्रयोगस्य विकलत्वास्वास्थ्यप्रकृति-
कत्वेनातिगाढतापरूपत्वात्तत्तापमसहमानास्तामसभावापन्ना भक्ता-
स्तापनिवृत्त्यर्थं प्रभुमुद्दिश्य स्वरूपदर्शनं प्रार्थयन्ते । प्राणाधिकप्रेष्टे-
त्यादि ॥ हे प्राणाधिकप्रेष्ठ । हे गोकुलेश । त्वं भवजनानां निजं
रूपं दर्शयेति पदसम्बन्धः । प्राणेभ्योप्यधिकप्रियतमोत्तया त्वद्रूपा-

दर्शने प्राणा गच्छेयुरेवेतिभावः । तर्हि कथं स्थिता इत्याकाङ्क्षायां
द्वितीयं सम्बोधनमाहुः गोकुलेशेति । लीलाख्यापकगोकुलस्वामि-
नामोक्त्या प्राणानां निर्गमने पूर्वं तन्नामैव कण्ठ आगत्य प्राणान्
रुरोधेति ज्ञापितम् । स्वरूपादर्शने प्राणरक्षणं तापनिवर्तकत्वं
जीवनकारित्वं सर्वप्रकाशकत्वं स्वरूपप्रदत्वं च लीलाविशिष्टनाम-
कथनस्य 'तव कथामृतं तप्तजीवनमिति' श्लोके श्रीशुकेनोक्तम् ।
भवजनानामिति ॥ त्वदीयत्वोक्त्या स्वकीयानामुपेक्षापि न
कर्तव्येतिभावः । तेषां तत्कालीनावस्था निरूप्यते ॥ त्वद्विप्रयोगेति
तवविप्रयोगरूपो योऽनलस्तेन तापितानां तावकानामन्यकृत-
तापासंभवात् केवलं त्वद्रूपादर्शनजनिततापोदयादतिदैन्यकथनम् ।
रूपस्य तापनिवर्तकत्वमाहुः समस्तसन्तापनिवर्तकमिति । यद्रूपं
बहुविधतापनिवर्तकं त्वदीयानामन्यकृततापासंभवाद्विरहजनितताप-
स्यैव बहुविधत्वद्योतकं समस्तपदम् । अन्यरूपस्य तापनिवर्तकत्वा-
भावाद्भिजपदम् । अदर्शनं तापहेतुरिति दर्शनमेव प्रार्थयन्ते
दर्शयेति पदेन ॥ १ ॥ अतः परं राजसभावापन्ना विक्षिप्तचिताः
संतस्तद्विरहजतापस्य बहुविधत्वेन सर्पदंशजनितविपरूपतां वदन्तः
पूर्वोक्तसर्वसामर्थ्ययुक्तनामकथनेनैव पुनः संबोधयन्तां जीवनकारि-
स्वरूपदर्शनमेव प्रार्थयन्ते भवद्वियोगेति । भवतस्तव वियोग एव
उरगः सर्पस्तस्य यो दंश स्तद्युक्तानां पुनः सर्वाङ्गेषु उद्यत प्रसरं
यत् यद्विष तेन मूर्छितानां मोहप्राप्तानां तावकानां त्वदीयानां संप्रति
अस्यामपि दशायां संजीवनं सम्यक् जीवनकारि यदेतादृशं तन्निजं
स्वीयं रूपं दर्शयेति पूर्ववद्दर्शनमेव प्रार्थयन्ते । विषमूर्छितानां विष-
निवर्तकं संजीवनं नामौषधं लोकप्रासिद्धमपीतिभावः ॥ २ ॥ ततः

सात्त्विकभावापन्नास्त्वद्विप्रयोगजनिततापस्य सर्वज्ञानाच्छादकत्वेना-
 न्धकाररूपतां वदन्तः पूर्वोक्तप्रकारकनामसंस्वोधनेनैव त्वदीयानां
 ज्ञानप्रकाशकं स्वरूपदर्शनमेव पुनः प्रार्थयन्ते आकस्मिकेति । अक-
 स्माज्जातो यस्तव विरहरूपो अन्धकारः तेन सम्यक् आच्छादितानि
सर्वविषयज्ञानानि येषां तेषां त्वद्भक्ताज्ञानानां नेत्राणां वा प्रकाश-
 जनकमेतादृशं निजं रूपं दर्शयेति पूर्ववत् । अनेन श्लोकत्रयेण
 त्रिविधभावापन्नसाधारणभक्तानां स्वार्थजनकरूपदर्शनमेव प्रार्थि-
 तम् ॥३॥ अथ युष्मद्विरहजनितविविधस्वतापं निवेद्य पश्चादेतद्भावं-
 त्रययुक्तानामसाधारणभक्तानां मध्ये राजसाः साधारणभक्ता
 विचित्रवर्णास्तरणस्थितेरूपनिरूपणेनाद्भुतरसयुक्तं स्वानुभूतं येषां-
 दृष्टशृङ्गारस्वरूपं वर्णयन्तो दर्शनमेव प्रार्थयन्ते । विप्रयोगे दर्शनस्यैवा-
 वर्णयकत्वात् सर्वत्र प्रार्थनमुक्तम् । स्वमन्दिरेति । स्वकीये मन्दिरे
आस्तीर्णं नानावर्णयुक्तं सुखजनकस्पर्शं मृदत्यन्तं कोमलं तादृशं
 यदास्तरणं तस्मिन्निपण्णमुपविष्टम् । पुनः कीदृशम् ? पृथुं स्थूलं
 यत् उपधानं तदाश्रितः - पृष्ठभागः पाश्चात्यभागो यस्य । तदेवम्भूतं
निजं रूपं दर्शयेति प्रार्थयन्ते ॥४॥ ततः कृपादृष्टिजनितप्रसादनिरू-
 पणेन सात्त्विकाः साधारणभक्ताः करुणारसयुक्तशृङ्गाररसस्वरूपं
 वर्णयन्तस्तादृशस्वरूपदर्शनं प्रार्थयन्ते सन्दर्शनार्थेति । सन्दर्शनम-
 होरात्रं प्रभोरुत्थानमारभ्य शयनावधि सम्यग्दर्शनम् । तदर्थमागता
 ये सर्वे लोकास्तेषां विशिष्टानि तत्तद्भावपूर्णानि यानि विलोचनानि
 नेत्राणि तेषामासेचनकमत्तृप्तिजनकं 'तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो
 यस्य दर्शना'दित्यमरः । यद्वा आ समन्तात् निजानन्दसेककरम् ।

पुनर्मनो जानातीति मनोज्ञम् । येन भावेन ये पश्यन्ति तेषां
 तद्भावं जानातीतिभावः । मनोहरं वा पुनः कृपा योवलोको
 दृष्टिपातस्तेनाहितःस्थापितस्तेषु प्रसादो येन । कृपादृशा भक्तानां
 तत्तद्भावपूर्वकमितिभावः । एतादृशं निजं रूपं दर्शयेति ॥ ५ ॥
 पुनरपि तामसा असाधारणभक्ताः प्रौढया तदेव स्वरूपं स्वप्रसादा
 धरामृतदातृत्वेन निरूपयन्तः तद्दर्शनमेव प्रार्थयन्ते यत्सर्वदेति ।
 यद्रूपं सर्वदा सर्वस्मिन् काले चर्विताया नागवल्ली ताम्बूलं तस्या
 यो रसः प्रियो यस्य । अत्र ताम्बूलपदं विहाय स्त्रीलिङ्गनागवल्ली-
 शब्दप्रयोगात्तज्जातीयसम्बन्धी रस एव सदा प्रभोः प्रिय इति ध्वनि
 तार्थः । पुनस्तद्रसेन नागवल्लीरसेन रक्ता रञ्जिताः स्नेहकलारूपा दन्ता
 यस्य । पुनर्निजेषु स्वकीयेषु ताम्बूलचर्वितरूपं प्रसादं ददातीति
 तथा । अनेनासाधारणभक्तेषु दन्तजनितचर्वितदानेन स्नेहपूर्णाधरा-
 मृतप्रदमितिभावः । एतादृशं निजं रूपं दर्शयेति ॥ ६ ॥ एवं साधा-
 रणासाधारणभक्तानां मध्येऽसाधारणास्त्रिविधा अन्यन्तरङ्गभक्ताः
 स्वेषां स्वरूपानन्दरसदातृत्वेन वर्णयन्तस्तत्स्वरूपदर्शनमेव प्रार्थयन्ते
प्रतिक्षणमिति । प्रतिक्षणं निरन्तरं गोकुलसुन्दरीणां स्वीयत्वेना
ङ्गीकृतमुख्यभक्तानां यानि अतृप्तिमन्ति तृप्तिरहितानि लोचनानि
नयनानि । यद्वा लोचनपदोपलक्षितानि सर्वेन्द्रियाणि तेषां स्वस्व-
 भोग्यरसपानस्य पात्रम् । यद्वा तासां सर्वेन्द्रियाण्येव रसपानपात्राणि
 यस्य रूपस्य तद्रूपम् । अत्राधाराधेययोः पात्ररसयोर्भिन्नत्वनिरूपणेपि
 द्वयोरानन्दैकस्वरूपत्वमेव । पुनः समस्तस्य सौन्दर्यस्य लावण्यस्य
रसस्य परमातन्दरसस्य च । यद्वा समस्तानां त्रिविधान्तरङ्ग-
भक्तानामोषः समूहः प्रवाहो वा तेनपूर्णं यद्रूपम् । अनेन निरन्तर-

पानेप्यप्रच्युतरसौघपूर्णमितिभावः । एतादृशं निजं रूपं दर्शयेति ।
 अत्रान्तरङ्गानां त्रैविध्येपि केवलं स्वरूपानन्दरसैकनिष्ठत्वेनैकविध-
 रसात्मकरूपदर्शनमेव प्रार्थितम् ॥ ७ ॥ अथ त्रिविधाः साधारणभक्ता
 यथादृष्टं बहुविधरसयुक्तस्वरूपदर्शनमेव प्रार्थयन्ते कचित्क्षणमिति ।
कचित्कस्मिंश्चित्समये क्षणं वैणिकेषु ग्रीणावादकेषु दत्तौ तन्नादा-
धीनकृतौ कणौ येन तत् । पुनः कदाचित् कस्मिंश्चित् काल उद्गाने
उच्चैर्गानं उत्कृष्टे गाने वा कृतमवधानं तदेकचित्तत्वं येन । पुनः कचन
हास्ययुक्ता वाचो भाषमाणम् । एवंभूतं रूपं दर्शयेति । एतेषां
 राजससात्त्विकतामसानां साधारणत्वात् तत्तद्भावज्ञापकविशेषणत्रयेण
 त्रिविधस्वरूपदर्शनप्रार्थनमत्रासाधारणान्तरङ्गाणां साक्षादन्योन्यं
 परमफलरूपप्रभुस्वरूपानन्दरसैकभोक्तृत्वादस्य रसस्य चातिगोप्य-
 त्वेनैवाधिकरसत्वसिद्धेरेतद्गोपनार्थमादावन्ते च साधारणत्रिविध-
 भक्तप्रार्थ्यस्वरूपदर्शननिरूपणेन सम्पुटीकृत्य तन्मध्ये तत् स्थापित-
 मितिभावः । सर्वत्रातिवैकल्यात् प्रतिश्लोकं स्वरूपदर्शनमेव प्रार्थितम्
 ॥ ८ ॥ एवं त्रिविधभक्तकृतप्रभुस्वरूपदर्शनप्रार्थनमुक्त्वा एतदष्टक-
 पाठजनितं यथाधिकारं त्रिविधं फलं निरूप्यते श्रीगोकुलेशेति ।
इदं श्रीगोकुलेशाष्टकं नित्यं श्रद्धया यः पठति स इष्टं फलं प्राप्नोतीति ।
 ततश्च तदीयं रूपमवश्यं पश्यतीति । पश्चाद्धर्षयुक्तः सन् तत्प्रभु-
 स्वरूपं स्वाधीनं च करोति । राजसानां वाञ्छितप्राप्तिः सात्त्विकानां
 स्वरूपदर्शनं तामसानां स्वरूपाधीनकरणं फले चेति त्रैविध्यम् ॥ ९ ॥
 ॥ इति श्रीकृष्णरायप्रोक्तं स्वकृतश्रीगोकुलेशाष्टकविवरणं सम्पूर्णम् ॥

વૈષ્ણવોને સૂચના.

પુષ્ટિભક્તિસુધાના અષ્ટમ વર્ણના અને પુષ્ટિસુધાના પંચમ
ના અંકે અત્ર સમાપ્ત થઈ જાય છે, હવેથી પુષ્ટિભક્તિસુધાના
તુર્થશ વર્ણના અંકે તત્ત્રી વૈ. ઉજમશીભાઈ તરફથી પ્રવૃત્તિથી
સિદ્ધ થશે.

શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રાકટ્યોત્સવ.

સંવત ૧૯૮૨.

શ્રીપુરુષોત્તમમંડલના આશ્રય નીચે દશદિગન્તવિજયી શ્રીગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રાકટ્યોત્સવનિમિત્તે રવિવાર તા. ૧૯-૯-૨૬ને દિને મુખ્યધના માધવબાગમાં એક પ્રસિદ્ધ સભા મળી હતી, જે વેદાંત એકન કોલેજના સંસ્કૃતના અધ્યાપતા પ્રો. મમતાલ ગણપતિરામ શાસ્ત્રી એમ. એ. એ “શ્રીપુરુષોત્તમજીની અદ્વિતીય વિદ્વતા”નું નિરૂપણ કરવા સાથે અન્ય વક્તાઓએ શ્રીપુરુષોત્તમજીના જીવનચરિત્ર વિશે વિવેચન કર્યું હતું. આ પ્રસંગે પ્રો. શાસ્ત્રીની શ્રીપુષ્પિત્રપ્રદાય અને વૈષ્ણવો પ્રતિ અનેકવિધ ભેવાઓએ આકૃષ્ટ હિત મંડલના આશ્રય નીચે ગદ્યલાલજીના મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા મંડતા વર્ગોમાં અધ્યયનકર્તાઓ તરફથી તેમને સન્માનપત્ર તથા સુવર્ણપદક અર્પણ કરવાનો પણ સંભારણ કરવામાં આવ્યો હતો.

પ્રારંભમાં કીર્તનાનન્તર પરમભગવદીય ધીરજલાલ વ્રજદાસ સાંકલીયા પ્હીડરની દરખાસ્તથી અને પરમવૈષ્ણવ જમનાદાસ કાનજી બી. એ. ના ટેકાથી શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રમુખસ્થાન. પ્રાકટ્યોત્સવ ઉત્ખયા મલેલી સભાનું પ્રમુખસ્થાન શાસ્ત્રીજીએ તાલીઓના અવાજ વચ્ચે સ્વીકારતાં જણાવ્યું હતું કે ‘આપની ઇચ્છાને અધીન થઈને આ સ્થાન મેં લીધું છે. ગયે વર્ષે આપણે આ જ સ્થાને મધ્યાહ્ન તો વેદાંત એક સંપ્રદાયિક પુસ્તકોના સંમંદનું પ્રદર્શન કર્યું હતું, તેવું આ વર્ષે આપણે કર્યું નથી, પરંતુ તેથી આમલ વધીને મુદ્દ કાર્ય કર્યું છે. ગયે વર્ષે મારી વિનીત સૂચનાનો સ્વીકાર કરીને આ આપણું શ્રીપુરુષોત્તમ-મંડલ સ્થપાયું હતું, જેની પ્રવૃત્તિ સમગ્ર વર્ષમાં સન્તોષકારક રહી છે. પ્રકૃત વર્ષે આપણા મંડલની પ્રવૃત્તિ ક્ષી ટિશામાં થઈ તદ્દિપચક વિવેચન વૈષ્ણવમાન્ય તેલીવાલાને કરવાને હવે જણાવીશ.

૧. મૂલ્યંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા વધીલ હાઈકોર્ટ જણાવ્યું કે—

માન્યવર પ્રમુખ અને લાગ્યવાન વૈષ્ણવો,

આજે આપણે શ્રીપુરુષોત્તમમંડલના આશ્રય નીચે મળ્યા છીએ. ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજનું નામ આપણા સંપ્રદાયમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. શ્રીમદ્વપ્રજી શ્રીપુરુષોત્તમમંડલની (શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી) અને શ્રીવિદ્વદનાથજી પછી એક વિદ્વાન તરીકે સંપ્ર-ગત વર્ષની પ્રવૃત્તિ દાયમાં કાંઈના પણ પ્રભાવ પછો હોય તો તે શ્રીપુરુષોત્તમજીના છે. તેમને વિશે વૈ. તેલીવાલા. આપણા ઉપર મહાન ઉપકાર છે. તેમનું વક્તવ્ય સચોટ છે. તેમણે પોતાના આયુષ્યના ૪૦ વર્ષ સુરતમાં શ્રીબાલકૃષ્ણજીની સેવામાં ગાળ્યાં, અને ત્યાં તેમ જ કુમસમાં રહીને અનેક ગ્રંથો મિલ્લ કર્યા. તેમના તે ગ્રંથો સંપ્રદાયનાંઓને તથા તેની બહારનાંઓને ચકિત કરી નાખે તેવા છે. તેમનું વૈદુષ્ય-વિદ્વતા-જ્ઞાન-અદ્વિતીય ગણી શકાય. સ્મરણ નામાવશેષ કે શુદ્ધત્વ ન રહે, પણ તેમનું સ્મરણ સતત રહે, તેથી આ મંડલની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથો વિદ્વાનોનાં પણ માનમર્દન કરે તેવા છે. એ ગ્રંથો સહસ્રા સમજમાં આવે તેવા નથી, પણ તે આપણને મળેને સહેલાઈથી સમજાય તે રીતે શાસ્ત્રીજીએ તેના અધ્યાપનનો આરંભ કરેલો છે હું હવે આ મંડલદ્વારા ગત વર્ષે કયા ગ્રંથો વ્યાયા અને હાલ કયા કયા ગ્રંથોનું વાચન ચાલુ છે તે જણાવીશ. પ્રથમ આપણે શ્રીપુરુષોત્તમજીના ‘બહિર્મુખ-મુખધ્વસવાદ’ ગ્રંથ સર્લ એના ત્રણે વિભાગનું સાંગોપાંગ વાચન કર્યું, એ પછી આપણે શ્રીવલ્લભા-

માર્પણને મુદ્રાસિદ્ધ વાદ્યંત્ર 'પત્રાવલંબન' શ્રીપુરુષોત્તમજીની દીકા સાથે વાદ્યો. એ ગ્રંથનું નામ દરેક વૈષ્ણવને પરિચિત છે. શ્રીવદ્ધલાખ્યાનમાં 'પત્રાવલંબને પંડિત જીત્યા ગજમાયિકમત શતખંડ' પંકિતઓ સર્વના સ્મરણમાં હશે. તેના અધ્યયન પછી શાસ્ત્રીજીએ એનો સાર પણ આપણને નિવેદિત કર્યો. એ ગ્રંથનું શ્રીપુરુષોત્તમજીની દીકા સાથે જત વર્ષે ભગવદીય ભાઈ રણુછોડાસ વરજીવનદાસે મુદ્રણ પણ કરાવ્યું છે, આ ગ્રંથાનન્તર 'પ્રપચ્ચસંસારભેદ'નું પણ વાચન થઈ ગયું છે. વર્ગમાં વાચવામાં આવેલો અને અઘાપિ વંચાતો ગ્રંથ 'માંકુક્યોપનિષદ' છે. શાંકરો દશ ઉપનિષદોને પ્રાચીન જણાવે છે, તેમાં પણ સામાન્ય વાચકવર્ગને વિશેષતઃ માયાવાદ દેખાતો નથી. શંકરાચાર્ય પોતાના ગુરુ ગોવિંદના પણ ગુરુ ગૌડપાદની માણક્યોપનિષદ પરની કારિકાનો આશ્રય લઈને જણાવે છે કે તેમાં માયાવાદ નિરૂપવામાં આવ્યો છે, તેથી શ્રીપુરુષોત્તમજીએ એ ઉપનિષદ અને ગૌડપાદકારિકા પર દીપિકા કરીને એવું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે માંકુક્યોપનિષદમાં કે તે પરની ગૌડપાદની કારિકામાં પણ માયાવાદ નહિ પણ બ્રહ્મવાદ છે. સંપ્રદાયના આદર અથો સમજવાની ઈચ્છા હોય તેમને મારે 'અણુભાષ્યાદિ' વાચવામાં આવે છે. હાલ આનંદમયાધિકરણ વંચાય છે, ત્રિસત્રીપરનું ભાષ્ય વંચાયા પછી તે પરની શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજીની 'ભાવપ્રકાશિકાવૃત્તિ' પણ વાચવામાં આવી હતી. આ વૃત્તિમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીના 'ભાષ્યપ્રકાશ' અને 'અણુભાષ્ય' ઉભયનો ઉત્તમ સાર આપેલો છે. સંપ્રદાયનું અસ્તિત્વ રક્ષવું હોય તો તે શ્રીપુરુષોત્તમજીની શ્રેણીથી રક્ષાશે. પ્રભુ વરણ કરે તો જ ભાવનાત્મક અધિકારનું ગ્રહણ થઈ શકે, પણ સામાન્ય જનસમાજનું અવલંબન તો પ્રમાણપદ્ધતિ પર જ હોઈ શકે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના નામમાત્રનો પરિચય નહિ પરન્તુ એમના ગ્રંથોનું સાંગોપાંગ અધ્યયન કરીને તે દ્વારા સદાચાર સંપ્રદાયમાં પ્રવર્તીવવાનો આ મંડળનો સંદેશ છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોના અધ્યયનથી અને તેમાંથી ફક્તિ થતા સદાચારના સેવનથી પ્રમાણનિષ્ઠ થયા પછી ક્યારેક કોઈક અધિકારીને પ્રમેયમાં પણ નિષ્ઠા થાય અને તે દ્વારા શ્રીગોડલેશ શ્રીહરિરાયજી આદિએ ઉપદેશ આચાર્યશ્રીનું પ્રમેય પણ રચુરે. આ રીતે પ્રમાણ અને પ્રમેયપદ્ધતિ ઉભયની સંગતિ છે. બીજો જ ગ્રંથ વંચાય છે તે શ્રીસુભોધિનીજી છે. શ્રીસુભોધિનીજીમાં દશમસ્કંધ મૂર્ધન્ય છે. તેમાં પણ વેલ્ગીત પરમમુંદર છે. શ્રીપદ્મનાભદાસજીએ ગાથું છે કે 'વેલ્ગીત ઓર યુગલગીતકી રસજરખા બરખાઈ,' અર્થાત્ પદ્મનાભદાસજીના સમયમાં પણ વેલ્ગીતનાં અને યુગલગીતનાં શ્રીસુભોધિનીજી ઉત્તમોત્તમ છે એમ વૈષ્ણવોનો અનુભવ હતો. વેલ્ગીતમાં પ્રભુના અઘીકે રસાત્મક સ્વરૂપનો જે આંતર અનુભવ શ્રીગોપીજનોએ કરેલો તેનું નિરૂપણ વ્યાસજીએ કર્યું છે, અને તેનું ઉદ્ઘાટન શ્રીમદ્દાપ્રભુજીએ શ્રીસુભોધિનીજીમાં કર્યું છે, અને શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પ્રમાણપદ્ધતિનું અવલંબન કરીને રસનિષ્પત્તિપ્રદાર સવિસ્તર નિરૂપિત કર્યો છે. શ્રીસુભોધિનીજી સક્ષ્મ સાહિત્ય સાથે શાસ્ત્રીજી વાંચે છે, અને સંરક્ષતાથી સમજાવે છે. આ સંરક્ષતાનું કારણ ભગવદીય સોની રણુછોડાભાઈ છે. તેમણે તે સાહિત્ય પોતાનાં માતૃશ્રીના સ્મરણાર્થે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. સંપ્રદાયમાં વિદ્યા પ્રતિની આ અભિરુચિ જોતાં મંડળની એક વર્ષની પ્રવૃત્તિ એદ દર્શાવનારી નહિ પરન્તુ સંતોષકારક લેખાવી નોંધજો. જો હાલની આપણી એ પ્રવૃત્તિ પ્રભુકૃપાએ માણ રહી તો તે બીજા થોડા સમયમાં વૃક્ષરૂપે ઉગી તેનાં મુંદર ફલ સંપ્રદાયને અને વૈષ્ણવોને પ્રાપ્ત થશે.

તદનન્તર વૈ. વાડીજાલ નંગીનદાસ શાહ પ્લીડરે જણાવ્યું કે શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિદ્વતા એવી

વૈ. વાડીજાલના વિષે પરિચય કરાવી શકું તેમ નથી, પરન્તુ શ્રીમદ્દાપ્રભુજીની કૃપાથી જેમને તેના અધ્યયનનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તેમનો નિઃશંક નિશ્ચય થયો હશે કે સંપ્રદાય પ્રતિ નિન્દકોના આલોપો નિર્મૂલ છે, તેના નિરાસ મારે

આપણને કોઈ પણ નવ્ય પ્રયાસની આવશ્યકતા નથી. આપણી ઉપર દયા કરીને શ્રીમદ્દાપ્રભુજી શ્રીગુરુસાંઈજી શ્રીગોકુલેશ શ્રીહરિરાવજી શ્રીપુરુષોત્તમજી પ્રસન્નિ મહત્તી અંધરૂપા સામગ્રી મૂકી ગયા છે, પરન્તુ ખેદની તો વાર્તા એ છે કે તે જોવાનો પણ આપણને-વૈષ્ણવોને-કે ગુરુવર્ગને પણ અવકાશ નથી ! મુંબઈમાં વૈષ્ણવોની વસતિ ત્રણ લાખની છે. શાસ્ત્રીજી ગાંધીનું દ્રવ્ય ખર્ચી આપણને એ અંધોનો લાલ આપવાને દર અઠવાડીએ પુનાથી અને ભરુચથી પણ અને આવે છે, પણ ૫૦-૬૦ વૈષ્ણવો પણ લાગ્યે જ તેનો લાલ લે છે. આચાર્યશ્રીએ અને પ્રાચીન આચાર્યવંશ્યોએ મહાન અંધો લખવા પાછલ જે શ્રમ લીધો છે તેની આપણને દરકાર નથી, કદર નથી. તત્ત્વપર્યન્ત આ રિયતિ રહેશે તત્ત્વપર્યન્ત આપણા પ્રતિ આક્ષેપોનો નિરાસ નહિ અપાય. ‘અદ્વિર્જ્યુમુખ્યસ્તવાદ’ ‘પંડિતકરભિન્દિપાત્ર’ વગેરે અંધો જોઈએ નહિ તો ‘ઠાંરપુરી ખાધ બેસનારા’ જ ગણાઈએ. લોક તો જેવું જોશે તેવું જ કહેશે. એ અંધો પ્રસિદ્ધ કરવાનો તથા તે ભણવાભણાવવાનો જેમના પર ભાર છે, અને જેમનું તે કર્તવ્ય છે, તેમને શ્રીમદ્દાપ્રભુજીની કૃપાથી તે સુમશે નહિ તત્ત્વપર્યન્ત સંપ્રદાયનો ઉદય થશે નહિ. શ્રીપુરુષોત્તમજીના સમયમાં પણ પારમ્પરિક વાચનાદિ બધ પડી જતાં શ્રીપુરુષોત્તમજીને ‘સંપ્રદાયે નિવૃત્તે’ શબ્દ લાખ્યપ્રકાશના ઉપસંહારમાં લખવા પડ્યા. તે વખતે પણ વિદ્યાના વિરાધીઓ તેઓશ્રીને ‘વેદપશુ’ના નામથી એલખાવતા. તેથી કરીને એમ સમજવાનું નથી કે પુષ્ટિમાર્ગને વિદ્યા સાથે વૈર છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં આપણે શ્રીપુરુષોત્તમની સેવા અને શુભગાન કરવાનાં છે. શ્રીપુરુષોત્તમ ભગવાન જ્ઞાન વૈરાગ્ય વીર્ય ઐશ્વર્ય યશ અને શ્રીએમ છ ગુણે સંપન્ન છે, અને તેથી આપણે તેમને પરિપૂર્ણ માનીએ છીએ, તો તેમના સેવક જ્ઞાન પ્રતિ વૈરકર્તા ક્યાંથી હોય ? આચાર્યશ્રી આદિએ જે જ્ઞાનસામગ્રી પ્રસિદ્ધ કરી છે તેનો જ વિસ્તાર શ્રીપુરુષોત્તમજીએ કર્યો છે. તેઓશ્રીએ અણુભાખ્યનો વિસ્તાર તે પરની ‘પ્રકાશ’ નામની દીક્ષ કરીને કર્યો છે, અને તે હાથે પર શ્રીચોગિગોપેશ્વરજીની ‘રશ્મિ’ નામની દીક્ષ છે. આચાર્યજીનો એવો એક પણ અંધ નથી કે જે પર શ્રીપુરુષોત્તમજીની દીક્ષ ન હોય. જે અંધ પર તેમની દીક્ષ ન હોય તે અંધ શ્રીઆચાર્યજીનો ન હોવાના સંદેહને ક્વચિદ્ અવકાશ મળી શકે છે, અર્થાત્ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ આચાર્યશ્રીના ચાવ-માત્ર અંધ પર દીક્ષ કરી છે, સંપ્રદાયના સેવકપ્રકારદિ પ્રતિ આક્ષેપોનો પણ નિરાસ કર્યો છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના વૈદ્ય-વિદ્વા-વિષે વિશેષતઃ પરિચય આપણને શાસ્ત્રીજી દ્વારાજો, પરન્તુ શ્રીઆચાર્યશ્રીની કૃપાથી આપણા વૈષ્ણવભાઈઓને અને આચાર્યવંશ્યોને આ અંધોના સંરક્ષણની અને સજાપાંતર પ્રસિદ્ધિ સાથે અખ્ય-યતની તથા અખ્યાપનની સદ્ગુણિ પ્રાપ્ત થતાં સદાચાર પ્રવર્તતાં જ્ઞાનશ્યતા સ્વતઃ જ નિર્મલ યષ્ટ જશે. લોકોપકારનું કાર્ય ન્યાંથી અટક્યું ત્યાંથી તે ચાલુ રાખવાનો ઉદ્દેશ મ’ડલે કપી રીતે પાર-સનાતની સાંગાણીના પાશો તે વિષે કેટલુંક વિવેચન કરી અંધપ્રસિદ્ધિ અને અખ્યનાખ્યાપન વક્તવ્યનો સાર. ઉપર રા. સાંગાણીએ ભાર મેલ્યો હતો.

મ’ડલની પ્રશન્તિઓની અનેકવિધતા દર્શાવતાં ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજની અદ્વિતીય વિદ્વાતાં તેમણે રચેલા અનેકાનેક અંધોમાંથી પ્રમોલો શાસ્ત્રીજીએ આખ્યા પ્રમુખ શાસ્ત્રીજીના હતાં, અને જ્યાંજ્યાં હવું કે એમની વિદ્વાતા પ્રતિપક્ષીઓને પણ સ્વીકારવી લાપણુનો સાર. પડે તેવી છે. વિશેષમાં તેમણે જ્યાંજ્યાં હવું કે મુંબઈસરકારના કેળવણી ખાતા તરફથી મુદ્રિત ‘અણુભાખ્ય’ના ઉપોદ્ધાતમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીના પ્રકાશ વિષે લખતાં તે મુદ્રણનું કાર્ય-જેમના હસ્તક હવું અને જેઓ સ્માર્ત છે તે-શ્રીધર શાસ્ત્રી. પાકડને પણ સ્વીકારવું પડ્યું છે કે પોતાના અંધોના પ્રતિષ્ઠત જેવી સમીક્ષા શ્રીપુરુષોત્તમજીએ કરી છે તેવી અન્ય કોઈએ પણ કરી નથી. સમાપ્તિમાં તેમણે ગોસ્વામી મહારાજોને અને વૈષ્ણવો-

ને તે પ્રધાનું અધ્યયન કરવા અને સર્વથી પ્રથમ સાનુવાદ પ્રકાશ^૧ પ્રસિદ્ધ કરવાની ભલામણ કરી હતી.
સમ્માનપત્ર આપવાનો સમારંભ.

અનન્તર ઉક્ત સભાનું વિસર્જન થઈને શાસ્ત્રીજીને સમ્માનપત્ર અને સુવર્ણપદક આપવાની સમા મલી હતી. વૈ. જગજીવનદાસ ગોવર્ધનદાસની દરખાસ્ત અને વૈ. જમનાદાસ કાનજીના ટેકાથી આ સભાનું પ્રમુખસ્થાન માધવબાગવાલા શેઠ ધર્મદાસ ત્રિભુવનદાસે લીધું હતું. વૈ મૂલચંદ્ર તેલીવાલાએ શાસ્ત્રીજીને એનાયત કરવાનું માનપત્ર-ને સંસ્કૃતમાં લખાઈ સાદિન પર છપાયતું હતું અને જેમાં શાસ્ત્રીજીની સંપ્રદાયની અને વૈષ્ણવોની છેલ્લા ૪૨ વર્ષની સેવાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું તે^૨ નવામી બતાવ્યું હતું. તેમ કરતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે શાસ્ત્રીજી પોતાના અનેક આર્થિક લાભો છોડી પોતાને ખર્ચે અને આવી આપણને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપે છે તો તેના પ્રમાણમાં આ સમ્માનપત્ર અને પદક 'પત્રપુષ્પ' સમાન તેમણે 'લેખવાની પ્રાર્થના છે. મારી ઉપર તો શાસ્ત્રીજીના અનેક ઉપકારો છે. સંપ્રદાયના સાહિત્ય પ્રતિની મારી અભિરુચિ જ તેમના સત્સંગને આજારી છે મારા પ્રથમ લગ્નસમયે આશીર્વાદમાં મને તેમણે 'અણભાગ્ય' આપ્યું, તે મને ફલ્યું છે. શાસ્ત્રીજીમાં શાંતિરૂદ્ધ અને ગ્રેડયુઝેટરૂદ્ધ બંનેનું મુલોગ્ય મિશ્રણ આપણે જોઈએ છીએ, જેનો લાભ સંપ્રદાયને અને આપણને હાથ પછી મલતો રહ્યો છે. લક્ષ્મીરામ કૃષ્ણરામ બંને સમ્માનપત્ર ગુજરાતીમાં સમગ્લવતાં શાસ્ત્રીજીની વિવિધ સેવાઓની પ્રશંસા કરી હતી. શાસ્ત્રીજીને સમ્માનપત્રનું તથા પદકનું અર્પણ કરતાં પ્રમુખ શેઠ ધર્મદાસે જણાવ્યું કે આજની આ સભાના પ્રમુખસ્થાને ગોસ્વામી બાલક બિરાજ્યા હોત તો તે વિશેષ ઉચિત થઈ પડત. શાસ્ત્રીજીએ પ્રત્યુપકાર માન્યા પછી કીર્તનાનન્તર સભાનું વિસર્જન થયું હતું.

શાસ્ત્રીજી મગ્નલાલ ગણપતિરામનું ભાષણ.

શ્રીપુરુષોત્તમજીની અદ્વિતીય વિદ્વતા.

શાસ્ત્રીજીએ પ્રારંભમાં શ્રીવેણુગીતના ચર્હાંપોઢં નટવરઘણુ; તથા સૌન્દર્ય નિજહર્જિતં પ્રકટિતં શ્લોકથી મંગલાચરણુકરણુનન્તર જણાવ્યું કે—
ભાગ્યવાન્ વૈષ્ણવો,

શ્રીપુરુષોત્તમજીના ચરિત્ર વિગે ગત વર્ગે એટલું બધું કયાયું છે કે તેનો અનુવાદ કરીને આપનો સમય પુનઃ લેવો અનુચિત થઈ પડશે, આથી તેઓશ્રીની કેવલ અનુપમ વિદ્વતાનો આપને આસ્વાદ કરાવવાને આજે અત્ર ઉપરિચત થયો છું..

વેદવેદાન્ત અને શ્રીપુરુષોત્તમજી.

આપણા પુષ્ટિમાર્ગ પ્રતિ કેટલાકોના એવો આક્ષેપ છે કે તેમાં વેદને સ્થાન નથી, અંથવા જેમ પ્રકાશની અને અધકારની એકત્ર સહસ્થિતિ હોઈ શકે નહિ તેમ પુષ્ટિમાર્ગ અને વેદ ઉભય પરસ્પરવિરુદ્ધવસ્તુવેદક હોવાથી તે ઉભયની સંગતિ સંભવતી નથી. શ્રીપુરુષોત્તમજીએ સિદ્ધ કરી દર્શાવ્યું છે કે પુષ્ટિમાર્ગનો અને વેદનો પરસ્પર વિરોધ નથી, પરન્તુ જે એકમાં છે તે જ અન્યમાં

૧. અણમાધ્યપ્રકાશના ગુર્જરાનુવાદનું મુદ્રણ નિબંધયે કરવાની પ્રસન્નતા સુરહીતનામયેષ નિલકાચિન શ્રીમદ્ગોવર્ધનદાસજીએ વૈ. રણછોડદાસજીનાં વરજીવન ઔદના દ્વારા દર્શાવી છે એ સમુદ્ધોષ કરતાં આનન્દ યાચ છે.

૨. આ સમ્માનપત્ર અન્યથ સાનુવાદ મુદ્રિત છે.

પ્રકારભેદ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાએ ગાયત્રી ઉપર લાખ્ય રચીને તે દ્વારા સિદ્ધ કર્યું છે કે ગાયત્રીમાં બીજાને 'રાસકીલૈકતાત્પર્ય'નું જ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તે જ વસ્તુની વિશેષતઃપ્રકાશક 'ગાયત્રીકારિકા' શ્રીગુણાંકજીએ લખી છે, અને તે ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજીએ વિવરણ લખીને વિસ્તારથી જીદ્ધાગોહ કરીને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે વેદનો જ સાર પુષ્ટિમાર્ગ છે. આ 'ગાયત્રીલાખ્ય'ની તે ઉપરના સર્વ સાદિત્યે અને ગુર્જરાનુવાદે સદિત તથા આદૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે, તેથી જેમને તે વિષે જીદ્ધાસાવિશેષ હોય તેમણે તે વાચીને સ્વનિશ્ચય કરી લેવો. ઉપનિષદમાં પણ ગાયત્રીગીત બ્રહ્મવાદનું જ નિરૂપણ છે. આપણા પ્રતિ ઉપનિષદ્વિષયક પણ એવો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે શાંકરમાન્ય દશ મુખ્ય ઉપનિષદોમાં સામાન્યરીત્યા માયાવાદનું અને માંડૂંઓપનિષદમાં તો વિશેષતઃ માયાવાદનું જ નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે, આ ઉપનિષદની શંકરાચાર્યના દાદાગુરુ-એટલે કે સત્પાસીઓ પરણતા ન હોવાથી તેમના ગુરુ ગોવિંદાચાર્યના પણ વિદ્યાગુરુ-ગૌડપાદાચાર્યે કારિકા લખેલી હોવાથી રાતેલીવાદાએ જણાવ્યા પ્રમાણે શાંકરો આશંકાપૂર્વક કહે છે કે ગૌડપાદની કારિકામાં માયાવાદ જીવબ્રહ્મવાદ અને નિરાકારબ્રહ્મવાદ નિરૂપ્યો છે, પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ માંડૂંઓપનિષદની નિઝ 'દીપિકા'માં ગૌડપાદની કારિકાનો અને શાંકર-લાખ્યનો પરસ્પર વિરોધ દર્શાવીને એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે ગૌડપાદની કારિકાઓમાં પણ માયા-વાદને સ્થાન નથી, પરંતુ સર્વે ઉપનિષદો બ્રહ્મવાદનું જ નિરૂપણ કરે છે. આશય બ્રહ્મ નીચું પડે અને આશ્રિત માંધા તદુપરિ આરોહી નિન્નેજીનુસાર બ્રહ્મને જ પ્રમાણે છે એમ ઉપનિષદોનો આશય નથી, પરંતુ ઉપનિષદોનું બ્રહ્મ એવું છે કે જે માયાસદશ અનંત આશ્રિત શક્તિઓને સ્વાધીન રાખીને લીલાએ પરિણમે છે. 'માંડૂંજી' ઉપનિષદ સાથે નિષ્ઠ સંબંધ ધરાવતી 'નૃસિંહતાપનીય' ઉપનિષદ છે. આ ઉલ્લેખ ઉપનિષદમાં તુરિયાનું નિરૂપણ છે, તેથી 'નૃસિંહતાપનીય' ઉપર પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ 'દીપિકા' દીપાવી દર્શાવ્યું છે કે તેમાં પણ માયાવાદનો ગંધ નથી. સાક્ષીજી રમાનાથે આ ઉલ્લેખે ઉપનિષદોની દીપિકાઓ મુદ્રિત કરી છે. આ વિના 'બ્રહ્મોપનિષદર્થસંગ્રહ' તથા 'કૈવલ્યોપનિષદર્થસંગ્રહ' પણ પુણ્ડિકિતમુદ્રામાં મુદ્રિત છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીની અન્ય પણ કૃતિનો ઉપન્યાસ વારંવાર દૃષ્ટિપથ ચાલે છે, 'હૃદિગ્ય'ની પણ આપત્રીની દીપિકા છે, અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત ઉપનિષદ્વિત્તિપાદ છે કે તદ્વિરુદ્ધ છે તેના મિથ્યાજ્ઞપ નહિ કરતાં આ સાદિલનું અખ્યાન કરીને પુષ્ટિમાર્ગમાં વેદનો વિરોધ છે કે સ્વારસ્ય છે તેની તુલના કરવી વાસ્તવિક થઈ પડશે.

ગીતાજી અને શ્રીપુરુષોત્તમજી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની પિતૃવ્યશ્રીમજરાજકૃત 'અમૃતતરંગિણી'ના પ્રારંભમાં અને અન્તમાં તુલનાત્મક લેખ લખીને સિદ્ધ કર્યું છે કે દ્વિતીય ગીતાપ્રસ્થાનમાં પણ પુષ્ટિમાર્ગ જ પ્રધાનત્વે ઉપદિષ્ટ છે, શ્રીપુરુષોત્તમજીના પિતૃવ્ય શ્રીમજરાજજીએ ગીતાપરિ 'અમૃતતરંગિણી' નામની ટીકા લખી છે તેના આરંભમાં મર્મમય ઉપોદ્ધાત લખીને શ્રીગીતાજીનું પણ પરમતાત્પર્ય પુષ્ટિમાર્ગમાં જ છે એમ સર્વ મતનો ઉપન્યાસ અને સમીક્ષા કરીને જેમ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ દર્શાવ્યું છે તેમ જ ગીતાના અન્તિમપ્રાય 'સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય' સ્લોક ઉપરના 'ન્યાસાર્થેશ્વરી' શ્રીગુણાંકજીની વિવૃત્તિ વિવરીને સ્પષ્ટ સિદ્ધ કર્યું છે કે ગીતાનું પણ પર્યવસાન પુષ્ટિમાર્ગમાં જ છે. આ ગીતા-ટીકા પ' રત્નગોપાલજીજીએ પચિસેક વર્ષપર શ્રીપુરુષોત્તમજીના નામથી કાશીમાં મુદ્રિત કરી હતી.

મીમાંસા અને શ્રીપુરુષોત્તમજી.

શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પૂર્વમીમાંસાના પ્રાપ્ત 'ભાવાર્થપાદલાખ્ય'નું પણ વિવરણ કર્યું છે. અમે પૂર્વ, અમે ઉત્તર, અમે પ્રાચીન, અમે અર્વાચીન, અમે પ્રાચ્ય અમે નવ્ય, એમ પૂર્વમીમાંસાનો અને ઉત્તરમીમાંસાનો વેદાર્થને પ્રાહુલાવ થયો છે. પૂર્વ વિના ઉત્તરનો

સંભવ નથી, તેમ જ પૂર્વ પણ ઉત્તરની અપેક્ષા રાખે છે. જેમ મીમાંસામાં પૂર્વ અને ઉત્તર બેદ છે તેમ શુદ્ધદૈત્યજ્ઞવાદમાં પણ 'સાંપ્રદાયિક' અને 'નવ્ય' એમ બે શાખા છે, તેમાં 'નવ્ય'નો આરંભ શ્રીપુરુષોત્તમજીથી થાય છે. વ્યાકરણ, ન્યાય, વૈશેષિક સાંખ્ય, યોગ, અલંકાર એ સર્વમાં પણ સંપ્રદાય અને નવ્ય એમ બેદ સપ્રસિદ્ધ જ છે. પૂર્વમીમાંસાના દ્વિતીયાધ્યાયના પ્રથમ 'ભાવાર્થ પાદ'ના ભાષ્યનું વિવરણ કરીને ભટ્ટમતથી અને પ્રભાકરમતથી સ્વસિદ્ધાન્તની ભિન્નતા દર્શાવીને ભાટો બૃહ્યા પ્રભાકરો પ્રસ્મર્યા એમ રૂપક ક્યું છે. ઉત્તરમીમાંસા ઉપર પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ અંથ-ત્રયી પ્રસિદ્ધ કરી છે. અધિકારણુમાત્રમાં પ્રત્યેક અધિકારણુનો સાર આપ્યો છે, તેમાં પણ સંશયખીજનો અને સંગતિનો પ્રકાર કોષ પણ ટીકાકાર શ્રીપુરુષોત્તમજીવદ્ નિરૂપતા નથી. 'ભાવપ્રકાશિકા' નામની ધ્વન્યસૂત્રવૃત્તિ શ્રીપુરુષોત્તમજીના વિદ્યાગુરુ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજીએ પ્રથમ આરંભેલી તેની પણ સશુદ્ધિવૃદ્ધિ સમાપ્તિ તો શ્રીપુરુષોત્તમજીએ જ કરી, પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીની પ્રતિષ્ઠા-અને તેથી કરીને સદૃશ સંપ્રદાયની પણ પ્રતિષ્ઠા-અથવા ભાષ્યપ્રકાશ નામનો તેમનો ઉત્તમોત્તમ અંથ સિદ્ધ કરે છે. આ મહાઅંથમાં અથુભાષ્યના વ્યાખ્યાનમાત્રથી સતોય ન માનતાં પ્રત્યધિકારણુને અતે પ્રાપ્ત સર્વ ભાષ્યનો ઉપન્યાસ. અને સમીક્ષા કરીને શ્રીવદ્ભાવાર્થજીના અર્થની સરલતા અને સ્વાભાવિકતા શ્રીપુરુષોત્તમજીએ સિદ્ધ કરી આપી છે, અને તેથી જે જે દેશમાં અને જે જે કાલમાં ધ્વન્યસૂત્રનું અધ્યયન થાય છે અને યશે તેની સંપૂર્ણિ આ 'ભાષ્યપ્રકાશ' વિના કદાપિ યર્થ શકશે જ નહિ. આ 'પ્રકાશ'નામનો અંથ માત્ર 'આર દિવાક' વચ્ચે જ વંચાય તેવો નથી, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનમાત્રે તેનો સમાશ્રય કર્યા વિના ગત્યન્તર જ નથી. સરકારી કેળવણીખાતા તરફથી પ્રસિદ્ધ થતી બોમ્બે સંસ્કૃત સિરિઝમાં 'અથુભાષ્ય' ના પ્રકાશક મારા સન્નિવર વે. શા. સં. પાઠકશાસ્ત્રી મુક્તકંઠે સ્વીકાર કરે છે કે ધ્વન્યસૂત્ર ઉપર પ્રકાશ લેવા અંથનું દર્શન અદ્વાપિ પડિતોને, યથું નથી. આ પાઠકશાસ્ત્રી આરુદ્ધરમાર્ત શંકર વિદ્વાન્ છે, અને તે પડિત શ્રીપુરુષોત્તમજી વિષે જે અભિપ્રાય પ્રકટ ઉચ્ચારે છે, તેથી શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિદ્વતાનું ભાન આપને કાંઈક અંશે યશે એમ હું માનું છું, કારણકે 'પ્રકાશ' માં શાસ્ત્રાર્થ અધ્યાપાર્ય પાદાર્ય અધિકરણુર્થ સૂત્રાર્ય અને અક્ષરાર્ય એની તો નિપુણતાથી સંગતિપૂર્વક દર્શાવ્યાછે કે ધ્વન્યસૂત્ર ઉપરના અંથોમાં 'પ્રકાશ' સદૈવ અદ્વિતીય જ રહેશે. આપણા સંપ્રદાયમાં શ્રીનૃસિંહની, શ્રીરામનની અને શ્રીરામચંદ્રજીની એમ ત્રણ જ્યન્તી સ્વીકારાય છે. શ્રીકૃષ્ણ તો સાક્ષાદ્ અવતારી હોવાથી તેમનો પ્રાદુર્ભાવિત્સવ મનાય છે અને તે જ પ્રકારે શ્રીમદ્ભાવાર્થચરણનો પણ પ્રાદુર્ભાવમહોત્સવ સ્વીકારાય છે. અંગી શ્રીમદ્ભાવજીમાં અંગમૂત તેમના શુદ્ધ વંશમાત્રનો સમાવેશ યર્થ જવાથી લિંગલિંગ જ્યન્તીનો અવકાશ જ પુષ્ટિમાર્ગમાં નથી, તથાપિ આવતે વર્ષે આ શ્રીપુરુષોત્તમજીના ઉત્તરાર્થે આપણે મહીએ તત્કાદ્ શ્રીપુરુષોત્તમજીના આ ઉત્તમોત્તમ 'પ્રકાશ' અંથમાંથી એક પણ પાદનું ભાષાંતર કોષ ધનિક ગૌરવામી વા વૈષ્ણવ ક્ષત્રીને 'ભાષ્યપ્રકાશ'નું અધ્યયન આપણને મુગમ કરી આપે એવી આશા હું. અર સવિનય દર્શાવું તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય આ યુગ અધ્યયનાધ્યાપનનો છે. ભાહુતી શાસ્ત્રીઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને બેસી રહેવાનો હવે સમય રહ્યો નથી.

શ્રીમદ્ભાગવત અને શ્રીપુરુષોત્તમજી.

વેદ મીતા અને યજ્ઞ ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજીના સાહિત્યવિષયક કાંઈ જાન આપ સર્વને પ્રાપ્ત થયું, હવે ચતુર્થ પ્રસ્થાન શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમજીએ જે સાહિત્ય રચ્યું છે તે વિશે હું કાંઈક કહું છું. બીજા વૈદાન્તિકો શ્રીમદ્ભાગવતને ચતુર્થપ્રસ્થાનને સ્વીકારતા નથી, તેથી 'શ્રીમદ્ભાગવત-વિષયક'શંકનિરાસનાદ'નામનો અંથ લખીને શ્રીમદ્ભાગવતની ચતુર્થ પ્રસ્થાનને યોગ્યતા શ્રીપુરુષોત્તમ-

છએ સાધી છે. શ્રીમદ્ભાગવતના સપ્ત અર્થમાંથી ચતુષ્ઠી શ્રીમદ્વાપ્તભુજના 'તત્ત્વદીપ-
નિર્મધ'માં, અને શિષ્ટા અર્થત્રયી શ્રીમદ્ભાગવતોપરિ તેમના 'શ્રીસુભોધિતી'નામના ભાષ્યમાં નિર્મધી
છે. 'તત્ત્વદીપનિર્મધ'ના 'પ્રકાશ' ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમભુજે 'આવરણભંગ' નામની દીકા પંચમ સ્કંધ-
પર્વત કરીને 'પ્રકાશ'ના અભાવમાં પદ સ્કંધથી સમાપ્તિપર્વત શ્રીમદ્વાચાર્યજીનાં 'ભાગવતાર્થ-
નિર્મધ' ઉપર 'જોજના' નામની દીકા શ્રીપુરુષોત્તમભુજે કરીને નિર્મધનું વાચન સરલ કરી આપ્યું
છે. શ્રીસુભોધિતીજીના પ્રથમ દ્વિતીય તૃતીય દશમ અને એકાદશના ચાર અધ્યાય ઉપર પણ
શ્રીપુરુષોત્તમભુજના 'પ્રકાશ' વિના મૂલ ગ્રંથનું પથાર્ય જ્ઞાન અસંકયપ્રાપ્ય છે. શ્રીમદ્ભાગવત ઉપરનું
શ્રીમદ્વાચાર્યનું ભાષ્ય યદ્યપિ 'શ્રીસુભોધિતી' કહેવાય છે, તથાપિ તેનો આશય અતીવ ગંભીર
હોવાથી તે 'પ્રકાશ'ના અભાવમાં તો વસ્તુતઃ દુર્બોધિની જ રહે છે. આ પ્રકારે વેદ ગીતા સૂત્ર અને
ભાગવતપર્વતના ચારે પ્રસ્થાન ઉપર શ્રીપુરુષોત્તમભુજનો પરિશ્રમ આપણા ઉપકારને અર્થે જે થયો
છે તેનું સાદૃશ્ય તો ત્યારે જ કે જ્યારે આપણે તેનો આસ્વાદ લઈએ અને અન્ય સર્વને પણ લેવ-
રાવીએ. હું આપને અત્ર રમરણ કરાવું કે આપણો સંપ્રદાય ભોગનો સર્વથા નથી તો તે ક્ષત્ય લેખશો.

સ્વતંત્ર પ્રકરણગ્રંથો અને શ્રીપુરુષોત્તમભુ.

સ્વતંત્ર પ્રકરણ ગ્રંથો ઉપર પણ શ્રીપુરુષોત્તમભુનું સાહિત્ય ન્યૂન નથી, તેમની યોગ્ય
ગ્રંથ ઉપરની વિવૃતિઓ ભાષ્ય તેજીવાસાએ પ્રસિદ્ધ કરી છે. એવી વિવૃતિ વિના નમામિ યમુના-
મહામનું પણ અર્થજ્ઞાન અશક્યપ્રાપ્ય છે. આ સર્વ ગ્રંથોની શૈલી પ્રમાણમાર્ગીય હોવાથી અન્ય
સાંપ્રદાયિકોને પણ આપણાં સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન શ્રીપુરુષોત્તમભુના ગ્રંથોથી જેવું સરલ યદ્ય જાય છે
તેવું અન્ય કોઈની પણ દીકાથી યદ્ય શક્યું નથી એમ કહેવામાં લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ
નથી. આપણા શ્રીપુષ્ટિસંપ્રદાયમાં જેમ સેવ્યસ્વરૂપ યુગ્મ છે, જેમ કોઈક કોષ્ટોમાં પ્રિન્સિપલ
Joint હોય છે, તેમ શુદ્ધદૈત ધ્વજવાદમાં ભાષ્યકારનું પણ યુગ્મ છે, ભાષ્યકાર joint છે, અર્થાત્
'અણુભાષ્ય'ના શિષ્ટ ૧૫ અધ્યાયનું ભાષ્ય શ્રીમદ્વાચાર્યના દ્વિતીય કુમાર શ્રીવિદ્યેશ્વરચરણે કર્યું છે,
તેથી સંપ્રદાયમાં શ્રીવિદ્યેશ્વરચરણ પણ ભાષ્યકારત્વે 'આચાર્ય' લેખાય છે, આથી શ્રીપુરુષોત્તમભુએ
શ્રીવિદ્યેશ્વરચરણના 'વિદ્યન્મંડન' 'ભક્તિહંસ' ઇત્યાદિ ગ્રંથોપરિ 'સુવર્ણસૂત્ર' અને 'તીર્થ' તેમ જ
'વિવેક' ઇત્યાદિ દીકાગ્રંથો રચ્યા છે. 'ભક્તિહંસ' ઉપર શ્રીરઘુનાથજીની 'ભક્તિતરંગિણી' વિવૃતિ
ઉપર જેમ શ્રીપુરુષોત્તમભુએ 'તીર્થ' અને 'વિવેક' એમ દીકાકૃતિ રચી તેમ જ શ્રીચંસાર્ધજીના
'વક્ત્રભાષક' ની શ્રીગોકુલનાથજીની 'વિવૃતિ' ઉપર પણ દીકા રચીને શ્રીચંસાર્ધજીના સપ્ત બાલકો
પ્રતિ પણ નિજ આદર દર્શાવીને જગદને દર્શાવી આપ્યું છે કે શ્રીવિદ્યેશ્વરના પુત્રો પણ
સુયોગ્ય જ હતા.

સ્વતંત્ર વાદગ્રંથો.

અત્રપર્વત મેં શ્રીપુરુષોત્તમભુના દીકાગ્રંથો વિષે કહ્યું. હવે શ્રીપુરુષોત્તમભુના સ્વતંત્ર ગ્રંથો
વિષે એ અક્ષર કહું છું. અંશો નાનાવ્યવદેશાત્ સૂત્રમાં જીવને ધ્વજના અંશ કથ્યો અને ભાષ્યમાં તેમ જ
પ્રકાશમાં જીવનું અંશત્વ સ્ફુટ કર્યું તથાપિ વક્તવ્યવિશેષ હોવાથી પ્રકરણત્વે શ્રીપુરુષોત્તમભુએ વાદગ્રંથ
કરીને સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતના કટિન ભાગનું સ્પષ્ટીકરણ વાદિપ્રતિવાદિન્યાયે કરી આપ્યું છે. આવા
વાદગ્રંથમાંથી માત્ર કેટલાકનું જ મુદ્રણ 'વાદાવલિ'માં તો થયું છે. 'પ્રદસ્ત' 'પંડિતકરલિન્દિપાક્ષ'
ઇત્યાદિ વાદગ્રંથો પ્રસિદ્ધ યવાના છે. આ કોટિના ગ્રંથોમાં ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ 'પ્રસ્થાનરત્નાકર'
છે. 'સર્વદર્શનસંગ્રહ'માં પ્રત્યેક દર્શનનો પૃથક્ત્વે સાર આપવામાં આવ્યો છે, જ્યારે 'પ્રસ્થાન-
રત્નાકર'માં પ્રમાણુ પ્રમેય સાધન અને દ્વ્ય એમ ચતુર્ધા વિષયમોઃ વસ્તુવિચાર થયેલો છે. અનંત-

કૃષ્ણપણિત આ વાદઅન્ય વાગે અને એ અન્યના જેવો બીજો એક પણ અન્ય કોઈ પણ સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં છે એમ જો સિદ્ધ કરી આપે તો તેનું અસ્ત્ર અને મારી રમ્યુ, આ કહેવાનો આશય એટલો જ છે કે આવા સુનિપુણ અન્યો આપણા સંપ્રદાયમાં વિદ્યમાન છે તથાપિ અધ્યયનાધ્યાપન બહુ શિથિલ થઈ જવાથી તેનો ઉચિત લાભ કોઈ લેતું નથી. લીલાવદ જેમ જ્ઞાન પણ દશપ્રકારક છે એવું અન્ય કયા સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ છે? માત્ર 'પ્રસ્થાનરતનાકર'ને જ સંપ્રદાયનો પ્રતિનિધિએમ માનીને કેવલ તેનું જ પરિશીલન કરવામાં આવે તો બહુ જ સ્વદષ્ટ સમયમાં સર્વ આસ્તિકનાસ્તિક દર્શનનું સલક્ષણપ્રમાણક જ્ઞાન સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે, તેથી જેમને 'અણુભાષ્યપ્રકાશ' વિચારવાનો અવકાશ ન હોય તેમણે પણ આ 'પ્રસ્થાનરતનાકર' અન્ય વાચવાજેટલો તો અવકાશ પ્રાપ્ત કરવો ઉચિત જ છે, કારણ કે સાંપ્રદાયિક અન્યોમાં પ્રથમ સ્થાન 'પ્રકાશ'ને અને દ્વિતીય જ સ્થાન આ 'પ્રસ્થાનરતનાકર'ને છે. 'પ્રકાશ'નું મૂલ્ય પચ્ચવિંશતિ મુદ્રિકા છે, જ્યારે 'પ્રસ્થાન-રતનાકર'નું મૂલ્ય માત્ર અર્ધમુદ્રિકા છે. આથી સાધારણુરિથિતો પણ જીતાસુ આ અન્ય પ્રાપ્ત કરીને ધારે તો તે ઉત્તમ અંયસ્ય વિજ્ઞાનનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. અત્રપર્યંત શ્રીપુરુષોત્તમજીના દીકાઅન્ય અને સ્વતંત્રઅન્યનું દિવ્દર્શન કરાવ્યું, અને પ્રમાણુઅન્યની સંખ્યા અને વ્યાપકતા પ્રદર્શિત કરી. હવે શ્રીપુરુષોત્તમજીના અન્યમાં વૈદુષ્યનો જે સમુદર્ષ પ્રતીત થાય છે તેનું કાંઈક નિરૂપણ કરું છું કે જેથી શ્રીપુરુષોત્તમજીનું વૈદુષ્ય-વિદ્વતા-અદ્વિતીયછે એમ આપ સર્વનો નિશ્ચય થાય.

મતદર્શનોની તુલનાત્મક સમીક્ષા.

પ્રમાણુવિચાર.

પ્રમાણુપ્રમેયસાધન અને દક્ષથી અન્યકારનું વૈદુષ્ય-વિદ્વતા-નિર્ણાત થઈ શકે છે. આર્વાક કેવલ પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણુ માનેછે, અને તેનું પ્રમેય પ્રત્યક્ષમય જ હોવાથી, યદ્યપિ આર્વાક બૃહસ્પતિનો અવતાર ગણાય છે તથાપિ, આપણા અંતઃરણ્યમાં તેના સિદ્ધાન્ત વિષે આદર થઈ શકતો નથી. આર્વાકનો કોઈ પણ મૂલ અન્ય યદ્યપિ અદ્યપિ ઉપલબ્ધ થયો નથી, તથાપિ 'સર્વદર્શનસંગ્રહાદિ' માં તે મતનો ઉપન્યાસ સંતોષકારક હોવાથી આર્વાક મત વિષે આપણને પર્ષાસ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષપ્રમાણુની ગતિ ક્યાંપર્યંત હોઈ શકે? આર્વાકને આથી પૃથ્વાદિ મહાભૂત-પર્યંતના જ્ઞાનમાં જ સંતોષ માની લેવો પડ્યો. જૌદે પ્રત્યક્ષપ્રમાણુમાં અનુમાનપ્રમાણુની પૂર્તિ કરી અને પ્રમેય યંણુ શુદ્ધિપર્યંત સ્વીકાર્યું, તથાપિ પરમાત્મપર્યંત ગતિ કરવાને તે દર્શનમાં કાંઈ પણ સામગ્રી નથી. સાંખ્યદર્શનમાં યદ્યપિ તૃતીય શબ્દપ્રમાણુ સ્વીકારાયું, તથાપિ તે શબ્દપ્રમાણુનું સ્થાન પ્રત્યક્ષની અને અનુમાનની નીચે હોવાથી દ્યુતેસ્તુ શબ્દમૂલકસ્વાત્ ક્રત્યાદિ અલ્પસૂત્ર વાચવાથી આપણને જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે સાંખ્યદર્શનમાં થઈ શકતો નથી, તેનું પ્રમેય પણ પ્રકૃતિપુરુષપર્યંત જ હોવાથી સાક્ષાદ્અભ્યર્થત તે દર્શન પણ ગમન કરી શકતું નથી. પ્રત્યક્ષથી અને અનુમાનથી શબ્દપ્રમાણુ ઐઠ છે એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પણ નિગમ-ને અનુદક્ષ હોય તો જ પ્રત્યક્ષાદિના પ્રમાણુત્વે અંગીકાર શુદ્ધાદૈત્તઅલ્પવાદમયોમાં છે, અને તેથી 'વેદો નારાયણઃ સાક્ષાદ્' 'વેદૈષ્ઠ સર્વરહમેય વેદઃ' 'સર્વે વેદા યત્પદમામનગિત' ક્રત્યાદિનું અવસંખન શુદ્ધાદૈત્ત અલ્પવાદમાં અશ્વરયઃ થાય છે. પ્રત્યક્ષાદિના પ્રમાણુત્વે અર્થે અંતઃ-કરણ શુદ્ધસત્ત્વસ્વરૂપ વસુદેવાત્મક થઈ જતું જોઈએ. શુદ્ધિતત્ત્વ શુદ્ધ ન હોય તત્રપર્યંત પ્રમાણુમાં અપ્રમાણુની અને અપ્રમાણુમાં પ્રમાણુની ભ્રાંતિ પણ સંભવ છે. સાક્ષાદ્ બૃહસ્પતિ સાક્ષાદ્ શુદ્ધાવતાર સાક્ષાદ્ અપભાવતાર અને સાક્ષાત્ કપિલાવતાર પણ જે વેદથી વિરુદ્ધ એણમાત્ર પણ આઠા કરે તો તે મતનો અંગીકાર આર્ષાવર્તમાં થઈ શકતો નથી. આ દૃષ્ટિબુદ્ધી

નોતાં આધારવર્તત્વનું લક્ષણ નિગમાનુસારિત્વ છે. 'પ્રસ્થાનરતનાકર' ગ્રંથના આરંભના ૫૦ પત્રપર્વન્ત પ્રમાણુની જે પરીક્ષા શ્રીપુરુષોત્તમજીએ કરી છે તેનું અવગાહન કરવાથી પ્રમાણુતઃ શ્રીપુરુષોત્તમજીનું આસ્તિક વૈદુષ્ય-વિદ્વતા-અદિતીય છે એમ નિશ્ચિત થઈ જાય છે.

પ્રમેયવિચાર.

હવે પ્રમેય પ્રતિ દષ્ટિ કરીએ, ઇતર દર્શનનું પ્રમેય મહાબૂત, ઢેઢ ઇદ્રિય પ્રાણ મન અહંકાર ભુદ્ધિ ચિત્ત પ્રકૃતિ અથવા પુરુષ પર્વત હોય છે, જ્યારે શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદનું પ્રમેય એક જ અદિતીય બ્રહ્મ છે. આથી ઋગ્ગં કૃત્વા છૂતં પિવેત, સર્વ શૂન્યમ્, સર્વ દુઃખમ્, સર્વ તુચ્છમ્, સર્વ ક્ષણિકમ્ ઇત્યાદિ પ્રમેયથી અતીવ વિલક્ષણ પ્રકૃતિથી અને પુરુષથી પણ અતીવ વિલક્ષણ, ચદ્ધારં વેદવિદો વદન્તિ ઇત્યાદિમુક્ત અક્ષરબ્રહ્મ શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદનું પ્રમેય છે, અને આ બ્રહ્મ પણ અવિદ્યા માયા અદૃષ્ટ ઇત્યાદિથી અત્યંત વિનિર્મુક્ત છે. વેદપ્રતિપાદ અક્ષરથી પણ અતીત પરબ્રહ્મની પણ પ્રાપ્તિનો પ્રકાર વ્રહ્મવિદાન્નેતિ પરમ શ્રુત્યુક્ત દિશાએ શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદે આદ્યો છે, તેથી વસ્તુતઃ આ બ્રહ્મવાદનું પ્રમેય કેવલ આનંદાત્મક આનંદમય શુદ્ધ બ્રહ્મ છે.

સાધનવિચાર.

સાધનની દષ્ટિએ કેટલાંક દર્શન 'સ્રક્ષુર્પૂર્વક ધૃતપાન'નો ઉપદેશ કરે છે, કેટલાંક શારીર તપનો ઉપદેશ કરે છે, કેટલાંક અગ્નિહોત્રાદિનો ઉપદેશ કરે છે, કેટલાંક વિવેકાદિનો ઉપદેશ કરે છે, કેટલાંક યમ-નિયમાદિનો ઉપદેશ કરે છે, ત્યારે શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદ નિષ્કામ કર્મ અખંડ શુદ્ધ અદૈતગાન, ઉપાસના, સાધનભક્તિ અને ફલભક્તિ એમ ક્રમ દર્શાવે છે, તેથી સાધનદષ્ટિએ પણ સકામથી બિન્ન નિષ્કામ કર્મપૂર્વક તામસાદિ સમુદાયનાથી બિન્ન શુદ્ધાતીત માહાત્મ્યગાન અગત્યે આ સિદ્ધાન્તમાં સ્વીકારવામાં આવે છે. માહાત્મ્યગાન પણ પૂર્વાગત્યે જ સ્વીકારવામાં આવે છે. માહાત્મ્યગાન પણ પૂર્વાગમાત્ર છે, અન્યથા ભણ્યો પણ ગણ્યો નહિ તેવું યાય, તેથી માહાત્મ્યગાનમાત્રથી પણ સતોષ નહિ માત્રી ભેતાં સુદૃઢ સર્વતોષિક સ્નેહ પ્રભુમાં ધારણ કરવાનો ઉપદેશ બ્રહ્મવાદ કરે છે, અર્થાત્ સાધનક્ષાથી પણ શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદમાં પ્રભુભામી સ્નેહનો ઉપદેશ હોવાથી આ દર્શન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.

ફલવિચાર.

ફલવિચારથી નોતાં પણ જ્યારે અન્ય દર્શનિકો સ્વર્ગાદિ લોકમાં ગમન સ્વીકારે છે, અથવા દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિમાત્ર ફલત્વે સ્વીકારે છે, ત્યારે તેમ ન સ્વીકારતાં શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદમાં કેવલ ગાનીનું બ્રહ્મમાં સાધુજન્ય સ્વીકારું છે, ગાનિભક્તની તો અક્ષરાતીત પરતઃપર સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ 'ઋચો બક્ષરે પરમે વ્યોમન્' ઇત્યાદિ શ્રુત્યુક્ત માર્ગે સ્વીકારાઈ છે, અને કેવલ અનન્ય ભક્તનો તો સદાસર્વદા શ્રીકૃષ્ણમાં ગોપીવદ્ વિહાર સ્વીકારાયો છે, જે દર્શનમાં વેદ જ મુખ્ય અરે કેવલ પ્રમાણ છે, જે દર્શનમાં અક્ષરબ્રહ્મથી પણ અતીત પરબ્રહ્મ પ્રમેય છે, જે દર્શનમાં ગાનોત્તર ભગવદ્વરણિકપ્રાપ્તિ શુદ્ધ સ્નેહ સાધન છે, અને જે દર્શનમાં 'યથાક્રમ અક્ષરબ્રહ્મ વા પરબ્રહ્મ ફલ છે તે દર્શનની ઉત્તમતા અને તે ઉત્તમ દર્શનના ઉપપાદક શ્રીપુરુષોત્તમજીની અદિતીય વિદ્વતા આપ સર્વેને પ્રલક્ષ પ્રતીત થઈ રહે તેમ છે, તથાપિ કેટલાંક લક્ષણ નિરૂપિને હું મારા ભાષણનો ઉપસંહાર કરીશ.

શુદ્ધિનો તીવ્ર વિશાલતા અને હૃદયની ગહનતા.

શ્રીપુરુષોત્તમજીની દષ્ટિ સંકુચિત નથી પરંતુ વિશાલ છે. કોઈક દર્શનમાં શુદ્ધિની વિશાલતા હોય છે તથાપિ હૃદયની ગહનતા હોતી નથી, પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગાનભક્તિપ્રથામાં શુદ્ધિની તીવ્રતા અને વિશાલતા અને હૃદયની ગહનતા અક્ષરે અક્ષરે પ્રતીત યાય છે, જે શ્રીપુરુષોત્તમજીએ સંગોપાંગ વેદોપવેદ પ્રામાણ્યવે, સ્વીકાર્યો, તે શ્રીપુરુષોત્તમજીના અન્યનું

એક પત્રમાત્ર વાચવાથી અસંખ્ય શ્રુતિનો ઉપન્યાસ - દષ્ટિગોચર થાય છે, અર્થાત્ શ્રીપુરુ-
ષોત્તમજી શ્રુતિસંપન્ન હતા. એટલું જ નહિ પરંતુ મન્વાદિસ્મૃતિ પણ શ્રુતિને જ અનુકૂલ હોવાથી
શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોમાં વેદાનુકૂલ મન્વાદિ સ્મૃતિનો પણ ઉપન્યાસ વારંવાર દષ્ટિગોચર થયા
કરે છે. શ્રીપુરુષોત્તમજી સ્મૃતિમાં વદુષ્ય-વિદ્વતા-કેવલ 'દ્રવ્યશુદ્ધિ' ધંધાના વાચનથી ક્લી શકાય એમ
છે, તેમાં આધુનિક લાદીપર લાગતી ચીની પ્રભૃતિનો પણ વિચાર પ્રમાણુપૂર્વક કરવામાં આવ્યો
છે ! આ પ્રસ્તાવમાં શ્રીપુરુષોત્તમજી કેટલાક ગ્રંથોનાં નામ આપે છે, જે ગ્રંથોનાં દર્શન મને પણ
અઘાવધિ ધરાં નથી. આપણે ત્યાં શ્રીમદ્ભાગવતનો સ્વીકાર ચતુર્થપ્રમાણત્વે થયેલો હોવાથી શ્રીપુરુ-
ષોત્તમજીના ગ્રંથોમાં વેદના ઉપગ્રંથજી ઇતિહાસપુરાણનાં ઉપપુરાણનાં અને તંત્રોનાં પણ પ્રમાણુનો
ઉપન્યાસ એટલો જ દષ્ટિગોચર થાય છે. આપણા સંપ્રદાયમાં જે સેવાપ્રકાર પ્રચલિત છે
તે શ્રુતિમુદ્ધક અને તંત્રમુદ્ધક પણ હોવાથી શ્રીપુરુષોત્તમજી સાતત્યતંત્રમાં અસંત નિષ્ણાત હતા,
અર્થાત્ શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોમાં શ્રુતિના, સ્મૃતિના ઇતિહાસપુરાણોપપુરાણના અને નારદપંચરાત્રાદિ
તંત્રના પણ ઉપન્યાસ વારંવાર દષ્ટિપથ થાય છે. શુદ્ધાદૈત બ્રહ્મવાદનો સમુદ્ધર્ષ શાસ્ત્રદષ્ટિએ
સિદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયેલા ઉપપાદક શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોમાં અસ્તિક નાસ્તિક ઉભયે દર્શનનો યથાર્થ
ઉપન્યાસ હોય એમાં આશ્ચર્ય જ નથી. યદ્યપિ શ્રીપુરુષોત્તમજીના સંમરત ગ્રંથો અઘાપિ ઉપજ્ઞાન ધરા
નથી, તથાપિ આખ્યાયિકાથી તેમના ગ્રંથોનું પૂર નવક્ષસ્ત્રોત્કરેટલું જણાય છે. આ શ્રીગોસ્વામી
પુરુષોત્તમજી ઉપગ્રંથમાં સ્નાનાદિક કરીને મંગલાથી રાજભોગપર્વતની સેવા પહોંચીને સુરતથી અતિસમીપ
દુર્વાસાએત્રમાં (કુમસમાં) બિરાજીને ગ્રંથનિરીક્ષણ કરતા, અને સાંજે સન્ધ્યારાતિદાસમયે પુનઃ પ્રભુસમીપ
ઉપરિચિત ધર્મ જતા શ્રીપુરુષોત્તમજીએ નામસેવાને અર્થે દુર્વાસાએત્રનું વરણ કર્યું, તેમાં પણ મને
તો એવો આશય જણાય છે કે સત્યનો શોધ દુર્વાસાના જેટલા સદામુદ્ધ કરીને અસત્યનો અત્યંત
નિમગ્ન કરવો. સુરતથી કુમસ પધારતાં વાહનમાં પણ વાગી શકાય એવાં પુસ્તકો શ્રીપુરુષોત્તમજી
બહુ જ પરિશ્રમપૂર્વક સિદ્ધ કરાવતા, અને અઘાવધિ. સુરતના પુસ્તકાલયમાં તેવાં પુસ્તકોનાં
દર્શન થાય છે.

દાર્શનિકિત્વે ખ્યાતિ.

પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીની વારતવિક ખ્યાતિ ઉત્તમોત્તમ દાર્શનિકત્વે છે. આથી શ્રીપુરુષોત્તમ-
જીના ગ્રંથોમાં પાણિન્યાદિના દર્શનનો ઉપન્યાસ હોય છે એટલું જ નહિ પરંતુ ચાર્વાકાદિદાર્શ-
નિકોનો પણ ઉપન્યાસ દષ્ટિગોચર થાય છે, જેમ અન્ય દર્શનોમાં 'પ્રાચ્ય' અને 'નવા' - 'પ્રાચીન
અને અર્વાચીન' પદ્ધતિએ વિચાર કરનારા - એમ બેદ દષ્ટિપથ થાય છે, તેવો જ બેદ શુદ્ધાદૈત
બ્રહ્મવાદમાં પણ સિદ્ધ કરીને ઉત્પાદક શ્રીમદ્દામ્બુજીથી આરંભીને નિજપિતૃપર્વતના ગોસ્વામી બાલો
સાંપ્રદાયિક વિદ્વાન હતા એમ તેમજે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. શુદ્ધાદૈત સંપ્રદાયમાં ફોનોમ્યુપ વા ફલરૂપ
સંન્યાસનું મહત્ત્વ કેવલ શ્રીવક્ષભાગ્યાર્થજીએ જ કર્યું, તદનન્તર અઘાવધિના ગોસ્વામિભાષકાએ
ગૃહસ્થાશ્રમ જ સ્વીકાર્યો છે, આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ વિના આ ક્ષણમાં ભક્તિમાર્ગીયમુખ્ય સંન્યાસ સંભવતો
નથી એમ શ્રીવક્ષભાગ્યાર્થજીએ જ 'સંન્યાસનિર્ણય' માં 'સક્રયાસચરણં મક્તાવન્યયા
પતિતો મયેત્' ઇત્યાદિએ નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં ભક્તિમાર્ગીય રિયતિ સિદ્ધ કરીને
વ્યસનપર્વતનાં સાધન પરિપક્વ કરીને સ્વયં પરિપક્વ થયેલા ભક્તને અર્થે પુષ્ટિમાર્ગમાં પણ સંન્યાસની
આદા છે જ, અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગમાં સંન્યાસનો વિરોધ છે એમ માન્યતા અર્ધદષ્ટિ આંતોની જ છે.

શ્રીમદ્દામ્બુજીની વિરક્તાતા.

શ્રીવક્ષભાગ્યાર્થજીનું જીવન વિરક્ત અને કેવલ નિસ્વાર્થ હતું. આપના સમક્ષ શ્રીમદ્દામ્બુ-
જીનું ચિત્ર બિરાજે છે તેનાં દર્શન કરવાથી આપ બોધે શકશે કે શ્રીમદ્દામ્બુજી કેવલ મેવ

ધોતીઉપરથી ધર્મ છે, તેમના શ્રીકંઠમાં હીરામોતીની માલાઓ નથી, પરંતુ કેવલ તુલસીની માલા છે, તેઓશ્રીએ એકલાદિ નિજ સ્થાનમાં 'આ ગૃહ ખમ્ભ' પટ્ટીવાર દીક્ષિત વલ્લભભટ્ટ લક્ષમણ-ભટ્ટનું છે' એમ ફલક કદાપિ માર્યું હતું નહિ, પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગીય સંન્યાસનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવાની તીવ્ર યત્તિથી નિજ પર્યુક્તીને પણ અમિસાત્ કરી દીધી હતી. ઘસુઘેવ કુટુંબકર્મમાં જે વિશાસતાનું જ્ઞાન થાય છે તે વિશાસતા આદરીને તેઓશ્રીએ ભક્તિમાર્ગીય પૂર્ણ ત્યાગનો અંગીકાર કર્યો હતો. શ્રીમદ્વાપ્તભુજ પંડી શ્રીગુણાંધજીનો જે ગૃહસ્થાશ્રમ હતો તે આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ હતો, એટલે કે તે ગૃહસ્થાશ્રમ પણ સર્વથા ભોગપ્રધાન ન જ હતો, પરંતુ કેવલ ભગવતસેવાસાધક હતો. 'ભગવતસેવા નહિ કરો અને બહિર્મુખ થશો તો સર્વથા કાલ તમારું' પણ ભક્ષણ કરશે' આ શિક્ષા'લોક-નું' મર્મ શ્રીગુણાંધજીના હૃદયમાંથી કદાપિ દૂર ગયલું જણાતું નથી. સમગ્ર રજપુતસ્થાન-અરે અકબર બાદશાહ પણ-શ્રીગુણાંધજીની આજ્ઞાનું ધારણ શિરસા કરતું, તેથી જો કે શ્રીગુણાંધજીની ધનસંપત્તિ પરિપૂર્ણ હતી તથાપિ તે સંપત્તિનો પણ વિનિયોગ શ્રીગુણાંધજી ભગવતસેવામાં જ કરતા, તેઓશ્રી સ્વપુત્રાર્થે પણ ધનસંચય કરતા નહિ, પરંતુ કેવલ પ્રભુસેવાને જ અર્થે તેમ કરતા.

શ્રીપુરુષોત્તમજીનો વિદ્યાબ્યાસંગ.

શ્રીગુણાંધજીની આ શૈલીનો પરિપૂર્ણ લાભ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પ્રાપ્ત કર્યો, ગમે તે સંપ્રદાયનો ઉત્તમ પંડિત પ્રાપ્ત થતાં તેને શુદ્ધ સ્વરૂપ અંતઃકરણથી શ્રીપુરુષોત્તમજી આશ્રય આપતા, એટલું જ નહિ પરંતુ દિવસના અમુક વિલાસમાં તે તે પંડિતો સાથે શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરીને એવા તો વચ કરી લીધા હતા કે તે તે સંપ્રદાયના અપ્રાપ્ય પણ અન્યોની ઉપયોગાર્થે ઉત્તમોત્તમ શુદ્ધ પ્રતિભા શ્રીપુરુષોત્તમજીને અનાયાસે પ્રાપ્ત થઈ જતી. આથી શાંકરવેદાન્તત્ર્યંબોમાં જે પાક હોય છે. તેનાથી પણ સમુચિતતર પાક કવચિત્ શ્રીપુરુષોત્તમજી દર્શાવે છે. સાંખ્યાદિ પંડિતો પણ સમન્વયાદિ હેતુએ પ્રકૃતિકારણવાદ સિદ્ધ કરવાને તત્પર થાય છે, તત્ર પણ 'સમન્વયાત્'નો જે અર્થ શ્રીપુરુષોત્તમજી આપે છે તે જ અર્થનું ગ્રહણ કરાય તારે જ સમન્વયપહેતુથી સાંખ્યપ્રકૃતિવાદ પણ સાધી શકાય. શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પોતાની એક પાછનો પણ કુમાર્ગે વ્યય કર્યો નથી. વિદ્વાનોને આશ્રય આપતાં શ્રીપુરુષોત્તમજી કદાપિ એવો સંકુચિત વિચાર લાવતા નહિ કે આ તો શાંકર હોવાથી આપણા પ્રતિસ્પર્ધી છે. તેઓશ્રીના આશ્રયનું પાત્ર ઉત્તમોત્તમ જ પંડિત થઈ શકે એ તો સ્વાભાવિક જ હતું, અને તેથી ગમે તેવા પોતાને પંડિત માની ખેસતા પંડિતમન્યોથી તો તેઓ સદૈવ સુદૈર જ રહેતા.

તીવ્ર શુદ્ધિમત્તા.

અત્રપર્યન્ત શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિદ્વતા નિરૂપી. અંધમાંથી અનેકાનેક પ્રમાણોનો સંચય કરીને તેમનો યથાસમય ઉપયોગ કરવાને તે સર્વ પ્રમાણોનો સારી રીતિએ પરિપાક કરીને અવધારણ કરતું પડે છે. અર્થાત્ પ્રમાણસંચય કર્યો પંડી પણ સ્પષ્ટ-અર્થ સમુચિત અવધારણની અપેક્ષા રહે છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના કોષ પણ અંધનું એક પત્રમાત્ર પણ નિરીક્ષતાં આ અદ્ભુત શક્તિ તેમનામાં અત્યુત્તમ પ્રકારે હતી એમ નિશ્ચિત થઈ જાય છે. આપણને ગાથા અત્ર એમ કહે છે કે શ્રીવલ્લભાધીશ્વરદ્વારા શ્રીપુરુષોત્તમજીને એવું તો વરદાન પ્રાપ્ત થયું હતું કે કોષ પણ અંધનો આદિ અને અંતભાગમાત્ર વિચારી લેવાથી શ્રીપુરુષોત્તમજીને તે સમગ્ર અંધનો આશય સ્ફુરી જતો. આનું પણ સ્વાસ્થ્ય એ જ કે ઉત્તમ સંસ્કૃત અંધના આદિમાં અને અંતમાં અંધનું સમગ્ર તત્ત્વ નિપુણતાથી નિરૂપિત હોવાથી સુયુક્ત વિદ્વાન આદિ અને અંતમાત્રથી સમગ્ર અંધનું તાત્પર્ય અનાયાસે અલી શકે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ યથાસમય તેનો યોગ્ય ઉપન્યાસ પણ કરી શકે છે.

પદ્ધતિનો વિશેષ અને સુચુક્ર સંમિશ્રણ.

શ્રીમદ્વાપ્તભુજની શ્રીગુણોત્તમજીની અને શ્રીપુરુષોત્તમજીની પદ્ધતિમાં પણ કાંઈક વિશેષ છે. શ્રીમદ્વાપ્તચરણ સંપૂર્ણત્વે વૈદિક દીક્ષિત અને આરુઢમીમાંસક તેમ જ વૈયાકરણ હતા, અર્થાત્ શ્રીમદ્વાપ્તભુજના ગ્રંથોનું લક્ષણ વેદની તદ્દગની અને મીમાંસાની દૃષ્ટિએ પૂર્ણતાનવતા છે. શ્રીગુણોત્તમજીમાં કાવ્યપ્રકાર વિશેષ હતો. તેઓશ્રીના ગ્રંથો પ્રાયઃ કાદંબરીવત્ સમાસાત્મગૌરી શૈલીમાં લખાયેલા છે. ‘સ્વમદર્શન’, ‘પ્રબોધ’, ‘ગંગારમ’ અને ‘ધ્યાદિ સુમધુર ગ્રંથ’ પણ આ પ્રકારના છે. મીમાંસાને રચાને શ્રીગુણોત્તમજીમાં ન્યાયકૌશલ્ય હતું. શ્રીગુણોત્તમજીના ‘વિદ્-મંડન’માં ‘આવિર્ભાવતિરોભાવ’ વાદપ્રસંગમાં આ લક્ષણ પ્રકટ છે. ‘આનંદમયાધિકરણ’માં પણ શ્રીગુણોત્તમજીની શૈલી અલંકારમય અને ન્યાયગર્ભ પ્રતીત થાય છે. ૧૫તાપુત્રના આ શૈલીબેદના વિશદ અદ્યજીથી શ્રીમદ્વાપ્તભુજના ગ્રંથમાં સંશ્લિષ્ટ શ્રીગુણોત્તમજીની પંક્તિઓ શ્રીપુરુષોત્તમજી પૃથક્ કરી દે છે. ભાખ્યો શિષ્ટ સાર્વાધ્યાય શ્રીગુણોત્તમજીની કૃતિ છે એમ પ્રથમતઃ દર્શાવવાનું મન પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીને જ છે, અને તત્ત્ર પણ મૂલ આ શૈલીબેદનો વિવેકઅદ છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીમાં આ સર્વનું સુચુક્ર મિશ્રણ હતું, અને તેથી જેમ અનેક પ્રકારની કુશલતાએ એક સુનિપુણ ‘એરિસ્ટર’ પોતાનો ‘કેસ’ ચલાવે છે તેવી રચનાથી શ્રીપુરુષોત્તમજી વાદિપ્રતિવાદિન્યાયે નિજ સિદ્ધાંતનું સમર્થન અધિકરણન્યાયે કરે છે. ‘અધિકરણમાલા’ જેવો ગ્રંથ વાચતાં પણ તેમની આ શૈલી અનુભવાય છે. વરતુતઃ ‘અધિકરણ’નો અર્થ ન્યાયસભા થાય છે, અને ન્યાયસભામાં જેમ અમુક વિષયમાં સંદેહ પ્રાપ્ત થવાથી ‘કેસ’ થાય છે અને વાદી અને પ્રતિવાદી ઉભયે નિજ પક્ષનું સ્વદર્શિનિદુએ સમર્થન કરે છે અને અંતે ન્યાયાધીશ ન્યાય આપે છે, તે જ પ્રકારે વાદમાં પણ વિષયવાક્યમાં સંદેહભીજ રપ્ટ કરીને પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ ક્યારે પછી તેની સંગતિ કરી આપવામાં આવે છે. કાંઈ પણ અધિકરણ એવું નથી કે જેમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીએ આ પ્રકારે અધિકરણના પંચ અંગ રપ્ટ કર્યાં ન હોય. આ જાનાયતનું પાન કરવાનો અધિકાર પડિતોનો છે, તેથી હું પુનઃ આગ્રહપૂર્વક ક્યું છું કે પડિતોએ તો અવશ્ય ‘પ્રકાશ’નું અને તેના અભાવે તો ‘પ્રસ્થાનરત્નાકર’માનું પણ અવશ્ય અવગાહન કરવું.

સત્યશોધનની છાસા.

જ્યારે શ્રીપુરુષોત્તમજી વાદમાં ઉત્તરે ત્યારે ‘બાળાભાષ્ય’ પ્રમાણુ’ નહિ કરતાં શુદ્ધ નિરૂપણ પાતે સત્ય શોધવાને યત્ન કરતા પ્રતીત થાય છે વ્યક્તિના નામમાનથી તેઓશ્રી ભય પ્રાપ્ત કરતા નહિ, તેમ અન્યને કરાવતા પણ નહિ. ‘વિકારશબ્દાન્નેતિ ચેન્ન પ્રાચુર્યાત્’ સંપ્રતો વિચાર કરતાં ‘મયદ્’ પ્રત્યય વિધારનો બોધ કરે છે કે પ્રાચુર્યનો એનો નિર્ણય કરતાં શંકરાચાર્યનો અને ભામતીકાર વાચરપતિમિત્રનો ઉપન્યાસ કરીને ‘પાણિનિ’ ‘કાશિકાવૃત્તિ’ ‘પ્રસાદ’ ‘સિદ્ધાંતકૌમુદી’ ‘મતોરમા’ અને ‘શબ્દ-દુશેખર’ પર્વતનો અભિપ્રાય લઈને પ્રાયઃ નિઃસમયસ્ય રામકૃષ્ણભટ્ટના ‘સિદ્ધાંતરત્નાકર’નો પણ અભિપ્રાય દર્શાવે છે, અને ‘પાણિનિ’ના પણ અભિપ્રાયોત્સાર ‘મયદ્’ પ્રત્યય ‘આનંદમય’માં વિકારવાચી નથી, પરંતુ પ્રાચુર્યવાચી છે, એમ નિરૂપણ કરતાં નિજ જ્ઞાન મુપતિ અત્યંતપ્રસય up-to-date છે એમ રપ્ટ કરાવીને શંકરાચાર્ય અધીરત્વે કેવો અને કેટલો અન્યાય કરી રહ્યા છે એ નિશ્ચય કરવાનું કાર્ય નિજ વાચકને સ્વાધીન કરી દે છે. પુનાની દાષરૂદ્ધના એક માણ હેઝમાસ્તરે ‘પરુદ્ધનચિનનિકા’માં કયું અને મેઝમુલરે અનુવાદ પણ કરી દીધો કે ‘વિકારશબ્દ’ મૂત્ર ઉપર શ્રીવદ્ધભાષ્યાર્થે Rapo-જ્ઞાતકાર-કર્યો છે,’ આ કથનમાં અને અનુવાદમાં કેટલું સત્ય છે અથવા અસત્ય છે તે નિર્ણય કરવાનું કાર્ય ‘અણ્ભાષ્ય’ના મુપ્રામાણિક વાચકોનું છે.

દૃષ્ટિબિંદુસેદે ચુક્તમિચાર.

શ્રીપુરુષોત્તમજીના ગ્રંથોનું અધ્યયન જ્યારે હું કરું છું ત્યારે મને એમ પણ અનુભવ થાય

‘છે કે શાંકરદર્શનનું’ જ્ઞાન પણ કેવલ ‘ભામતી’માં દર્શવિદ્યા પ્રકારે જ નહિ પરંતુ દક્ષિણમાં વિદ્યાનગરમાં મળી ગયેલા વિદ્યારણ્યાદિના પણ પ્રકારે અવિદ્યાનાદિદિદિદિદિન્દુએ પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. અન્ય સંપ્રદાયમાં માયાવાદ અવિદ્યાવાદ અવ્યક્તેશ્વરવાદ પ્રતિબિંબવાદ આભાસવાદ ઇત્યાદિ નિરીક્ષતા ત્યારે તેઓશ્રીના અંતઃકરણમાં શુદ્ધદૈત સ્વરૂપાદમાં પણ એવી સૂક્ષ્મતા હોવી જ નોંધએ એમ નિશ્ચય થવાથી શ્રીમદ્દાપ્રજુળના દષ્ટિબિંદુથી કંઈક ભિન્ન શ્રીગુણોંછળને દષ્ટિબિંદુભેદ તેમ જ નિજ પિતામહ શ્રીયંદુનાયજીને, પિતા શ્રીપીતાંબરજીને પિતૃવ્ય શ્રીમન્નરાજને અને મન્નપ્રદ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજીને પણ દષ્ટિબિંદુભેદ શ્રીપુરુષોત્તમજી વારંવાર પ્રસિદ્ધ કરતા, અને ‘લક્ષિતવર્ધિની’ની ટીકામાં તેા શ્રીગોપુલેશથી આરંભીને પિતાપર્યંતના તમામ ટીકાકારોને આશય દર્શાવીને ‘મમ તુ પયં પ્રતિભાતિ’—મને તો આમ લાગે છે—શબ્દથી પૂર્વસિદ્ધ પ્રાચીન મતથી પણ નિજ મતની નવ્યતાનો Originalityનો—પણ સાક્ષાત્કાર તેઓશ્રી કરાવે છે, અર્થાત્તત્તમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ ઇત્યાદિ ગીતાવાક્યમાં જે ‘અભય’નું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે તે ‘અભય’ શ્રીપુરુષોત્તમજીમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. શાસ્ત્રના અવગાહનકર્તાઓને તો વિદિત જ છે કે મૂલ ગ્રંથમાં પાઠભેદ ન કરતાં દેશકાલને લીધે તે જ મૂલ વાક્યનો નવ્ય અર્થ કરવો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અત્ર પણ શ્રીગુણોંછળના અને શ્રીગોપુલેશના પ્રકટ પુરુષોત્તમત્વને લીધે સંપ્રદાયમાં સંયોગરસ અતિશય આગલ પડી ગયો, અને યદ્યાપિ શ્રીહરિરાયજીએ વિપ્રયોગરસને આગ્રહ કર્યો જ, તથાપિ તેનું પરિપોષણ પ્રમાણપદ્ધતિએ કરવાની આવશ્યકતા શ્રીપુરુષોત્તમજીના સમયમાં ઉપસ્થિત યદ્યર્થ હતી, તેથી શ્રીપુરુષોત્તમજીએ ઉપપાદ્ય પ્રમેય-માર્ગનો પણ વિચાર પ્રમાણુદષ્ટિએ જ કરીને સંપ્રદાયનો, ઉદ્ધર્થ સિદ્ધ કર્યો છે. યદ્યપિ શ્રીહરિરાયજીમાં આ પ્રકારની વિશિષ્ટ યોગ્યતા હતી જ, તથાપિ તે શ્રીમાન્ વારંવાર મૂર્જાવસ્થામાં રહેતા, તેથી પ્રમાણુદષ્ટિએ પુષ્ટિસંપ્રદાયનું સંરક્ષણ કરવાને જ અર્થે શ્રીપુરુષોત્તમજીનું પ્રાકટ્ય તે કાલે આવશ્યક જ હતું, અને તેથી નાસ્તિક નવત્વને—Indopendenceને—અવલંબીને નહિ પરંતુ પ્રાચીન જ પ્રમેય-માર્ગને અવલંબીને પ્રમાણુદષ્ટિનવત્વે પ્રમાણુનિષ્ઠાની નવી જ પદ્ધતિએ શ્રીપુરુષોત્તમજીએ પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રમેયમાર્ગનું સંરક્ષણ કર્યું છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીની સહૃદય વિદ્વતાનો યથાર્થ અનુભવ કરવાની ઇચ્છાવાને ‘વેણુગીત’માં તેઓશ્રીના પ્રકાશમાંથી રસનિષ્પત્તિપ્રકારનું અવગાહન કરવું, જેથી પ્રમાણુનિષ્ઠાથી વિવક્ષણુ તેઓશ્રીની પ્રમેયનિષ્ઠાના સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન યદ્યપિ શકે, ‘અણુભાષ્યપ્રકાશ’માં ‘તર્કપાદ’નું અવગાહન કરવાથી શ્રીપુરુષોત્તમજીમાં સાંખ્યમતનું વૈશેષિકમતનું અતુર્વિધિબૌદ્ધમતનું અનૈકાન્તિક જૈનમતનું કાપાલિકાદિ શૈવમતનું તેમ જ પાંચરાનાદિભાગવતવૈષ્ણવમતનું જ્ઞાન કેટલું બધું ગહન હતું તે સહજ મહી શકાય તેમ છે.

શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રધાનમદ્વ.

સહસ્રચક્રારો પ્રધાનમદ્વ (વાદની કુસ્તીમાં મુખ્ય પ્રતિસ્પર્ધી) સાંખ્ય છે, જેમ શ્રીવદ્વભા-ચાર્યજીનો પ્રધાનમદ્વ શંકરાચાર્ય છે, અર્થાત્ત જેમ સાંખ્યના ખંડનથી અન્યમત ઉપર વિજય સૂત્રકારે કરી શક્યા, જેમ શાંકરમતના ખંડનથી શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી વાદિમાત્રનો નિમ્મલ કરી શક્યા, તેમ જ શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રધાનમદ્વ ‘ભામતી’કાર વાયરપતિમિત્ર છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીએ ગૌડ-પાદની ‘કારિકા’ ઉપર ‘દાપિકા’ પ્રકટ કરીને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે ગૌડપાદના મતથી શાંકરમત વિભિન્ન છે, એટલું જ નહિ પરંતુ ‘આનંદમયાધિકરણ’ને અતે તો એમ પણ ઉદ્ધોષ કર્યો કે શાંકરમત વાયરપતિમિત્ર ‘ભામતી’કારના પણ મતથી ભિન્ન છે. શ્રીપુરુષોત્તમજી દક્ષિણમાં પધાર્યા તે પછી જ જે વિદ્યારણ્યાદિની દિશાએ શાંકરમતનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન તેમજ વિવક્ષણુતાથી પ્રાપ્ત કરી લીધું તે જ વિદ્યારણ્યના વિદ્યાનગરમાં એકાદ સતકાનન્તર જ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ દિવિગત્ય કરીને વિદ્યારણ્યના મતનું સમુન્મૂલન કર્યું!

ઉપસહાર.

આ મારા કથનથી આપણા સંપ્રદાયના અદ્વિતીય વિદ્વાન શ્રીપુરુષોત્તમજીની વિદ્વતાનું અપૂર્વત્વ આપ અહીં શક્યા હશે. ધીરજ્ઞસાધ્યે અને તેલીવાલાએ શ્રીપુરુષોત્તમજીના ટીકાઓએ સહિત અતેક મૂલ્ય અંથ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીના “પ્રકાશ” સાથે મૂલ્યથોનું અધ્યયન અધ્યાપન અતિસુગમ થાય એવી યોજનાઓ સિદ્ધ કરવાનું કાર્ય સમગ્ર સંપ્રદાયનું છે, તેથી હું પુનઃ સ્મરણ કરાવું છું કે વિશેષ નહિ તો માત્ર “અણુભાષ્ય”ના પ્રથમપાદનું પણ ‘પ્રકાશ’ સાથે ભાષાંતર કાઢી પણ ધર્નાદય ગોસ્વામી વા વૈષ્ણવ સત્વર કરાવી સંપ્રદાયનો સમુદાય સિદ્ધ કરવા બદ્ધપરિકર થાય એવી સન્મતિ પ્રભુ તેમને આપે. પુરુષોત્તમમંડલના વર્ગનો લાભ જે બન્ધુઓ લે છે તેમને તો શ્રીપુરુષોત્તમજીના અંથોની વિશાસતાનું અને ગહનતાનું કાંઈક દર્શન થયા જ કરે છે અને તેથી તેમનો તો હવે એમ પણ નિશ્ચય થયો હોવો જોઈએ કે જેની રીતિએ શંકરાચાર્યના માયાવાદમાં વિદ્યારણ્ય અદ્વિતીય છે, અથવા જેમ જૈનમતમાં હેમચંદ્ર અદ્વિતીય છે, તેમ જ શુદ્ધાદ્વૈત બ્રહ્મવાદમાં પણ દશદિગન્તવિગ્રથી શ્રીપુરુષોત્તમજી અદ્વિતીય વિદ્વાન છે, અને તેથી પત્રપર્થન્ત એમના અદ્વિતીય અંથોના અધ્યયન અધ્યાપન આદિની પ્રવૃત્તિ આપણે કરીશું નહિ તત્રપર્થન્ત આપણા સંપ્રદાય પ્રતિના અને વિશેષ કરીને શ્રીપુરુષોત્તમજી પ્રતિના ઋણમાંથી આપણે મુક્ત થઈ શકીએ એમ મને લાગતું નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ શ્રીપુરુષોત્તમજીના અંથના અધ્યયનાદિમાં કાંઈ પણ અંશે શિચિક્ષતા દર્શાવાશે તો તેનું દુષ્પરિણામ કદાચિત્ સમગ્ર સંપ્રદાયને, સહુનું પડે એમ પણ મારું તો મન્તવ્ય છે, તેથી શ્રીગોસ્વામીઓને અને વૈષ્ણવોને મારી સવિનય પ્રાર્થના છે કે સાંપ્રદાયિક અધ્યયન પ્રતિ સાગ્રહ વિમુખતા અથવા સહક શિચિક્ષતા દર્શાવાય છે તે તત્કાલ દૂર કરીને પ્રમાણુપદ્ધતિએ પ્રમેયસંપ્રદાયના અંથોના અધ્યયનમાં આપણે સર્વેએ અત્યંત સમાદર રાખવો જોઈએ.

॥ सन्मानपत्रम् ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदानार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

भगवच्छास्त्रनिष्णात विद्वद्वरमग्नलालशास्त्रिणः ॥

श्रीमतां धैर्यं न कस्यचिदाश्रयजन्यं वा सम्बन्धजन्यं वा किन्तु श्रीमदाचार्यचरणा-
नां निरतिशयकृपापरिपूर्णकटाक्षेण प्राप्तं वर्तते । तस्मात् भवद्भिः साम्प्रदायिकेभ्यो
गतचत्वारिंशद्वर्षान् निःशुल्कं दत्तः । श्रीमत्पुरुषोत्तममण्डलस्य प्राकट्य श्रीमतामेव
प्रयासेन ज्ञातम् । 'सम्प्रदाये निवृत्ते' साम्प्रदायिकाकरग्रन्थानामध्ययनं लुप्तप्रार्थ
यदासीत् तस्मिन्समये व्यावहारिकान् देहानार्थिकान् प्रतिबन्धान् विपश्य श्रीमदणु-
भाष्यादीनां श्रीमत्पुरुषोत्तमग्रन्थानां चाध्यापनमस्माकं कारितं तदर्थं यथं श्रीमतां
सर्वथा श्रणिनः । सम्प्रदायरक्षार्थं श्रीमदाचार्यचरणाः श्रीमतो बहून् वर्षान् रक्षयुरिति
तान् प्रार्थयामहे इति ।

मोहमयी

श्रीपुरुषोत्तमप्राकट्योत्सवः ।

भा. शु. ११ सं. १९८२.

निवेदकाः

श्रीपुरुषोत्तममण्डलाध्येतारः ।

સન્માનપત્ર

॥ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥

॥ શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ॥

॥ શ્રીમદ્ધાર્મચરણક્રમલેખ્યે નમઃ ॥

ભગવદ્ધામ્નિષ્ણાત વિદ્વદ્વર મગ્નતાલ શાસ્ત્રી,

આપની વિદ્વતા કોઈના પાલુ આશ્રયે વા સમગ્રન્યે લગ્ય નથી, પરંતુ શ્રીમદ્ધાર્મચરણની નિરતિશય કૃપાએ પરિપૂર્ણ કયાસે પ્રાપ્ત છે. તેનો લાભ આપે સમગ્રદાયિક વૈધલ્યોને ગત ૪૨ વર્ષપર્યન્ત નિઃશુલ્ક આપ્યા કર્યો છે. આ શ્રીપુરુષોત્તમમંડલનું પ્રાકટ્ય આપના જ પ્રયાસે થયું છે. 'સમગ્રદાય નિવૃત્ત થઈ ગયે સતે' સમગ્રદાયિક આકર ગ્રન્થોનું અધ્યયન યદા હુતપ્રાય થઈ ગયું તેવે સમયે વ્યાવહારિક દૈનિક આર્થિક પ્રતિબંધોને વિશ્લેષીને શ્રીમદ્ભગવાદિનું અને શ્રીપુરુષોત્તમજ્ઞના ગ્રન્થોનું અધ્યયન આપે અમને કરાગ્યું તદર્થે અમે આપના સર્વથા ઝાણી છીએ. સમગ્રદાયની રક્ષાને અર્થે શ્રીમદ્ધાર્મચરણ આપને બહુ વર્ષપર્યન્ત રહે એમ તે શ્રીને પ્રાર્થાએ છીએ.

મોહમયી,
શ્રીપુરુષોત્તમપ્રાકટ્યોત્સવ
ભા. શુ. ૧૧ સં. ૧૯૮૨.

નિવેદો

શ્રીપુરુષોત્તમમંડલના અધ્યેતા.

ભક્તિવર્ધિની

શ્રીશ્રીવલ્લભવિરચિત્તવિવૃત્તિયો સમેત.

લેખક:—ઉત્તમશી બાપુસાલ કાપડીયા.

કૃપામધુએ સુપ્રસિદ્ધ સ્વાચાર્યપાદાબ્જને નમન કરીને તત્પરારે આરક્ત પુદ્ધિએ, 'ભક્તિવર્ધિની'નું વ્યાખ્યાન કરીશ ૧. પિતૃપાદની રમ્ભને હૃદયમાં ધારણ કરીને તદ્દત્પુદ્ધિની પ્રદાના સિદ્ધર્થ હું પ્રવૃત્ત થયો છું, અન્યથા નદિ જ એ નિચિત છે. ૨.

અથ આચાર્યચરણ સ્વમાર્ગમાં અર્જીકૃત પરન્તુ સ્વમાર્ગીય ભક્તિના શુદ્ધિપ્રકારનો ન જાનતા ભક્તોને કૃપાએ તે શુદ્ધિપ્રકારના ગોપનાર્થ તદ્દત્પુદ્ધિપ્રકારની પ્રતિજ્ઞા યથા કલ્યાદિ શ્લોકે કરે છે.

યથા ભક્તિઃ પ્રવૃદ્ધા સ્યાત્તથોપાયો નિરૂપ્યતે ।

વીજભાવે દ્રઢે તુ સ્યાત્યાગાચ્છૂવણકીતનાત્ ॥૭૪॥

શ્લોકાર્થ—જે પ્રકારે સ્વમાર્ગીય ભક્તિ પ્રકારે શુદ્ધિને પામે તત્પરારે લેખાય નિરૂપાય છે. તે તે બીજાભાવ દૃઢ થયે ત્યામળી અને વ્રજચૂડીર્નથી થાય. ૧.

યથા જે સાધને ભક્તિઃ સ્વપ્રવર્તિતમાર્ગરૂપ ભક્તિ પ્રવૃદ્ધા સ્યાન્ પ્રકારે શુદ્ધિને પામે તથા, તત્પરારે ઉપાયઃ સાધન નિરૂપ્યતે કથાય છે એમ અર્થ, પૂર્વપક્ષ:—ભક્તિની ઉત્પત્તિના પ્રકારે શાસ્ત્રોમાં અને પુરાણાદિમાં ઉક્ત છે જ, અને ઉત્પત્ત્યનન્તર તેની શુદ્ધિ, તે અનુકતસિદ્ધ જ છે, તે આ પ્રકારે, શ્રીલાગવનમાં 'દાન મન તપ હોમ જપ સ્વાધ્યાય સંયમ અને અન્ય વિવિધ યથોક્ત કૃષ્ણમાં ભક્તિ નિશ્ચય સિદ્ધ થાય છે' એમ, એકાદશસ્કન્ધમાં પણ 'શ્રદ્ધામૃત્તયામાં' એમ ઉપદેશ કરીને 'એ પ્રકારે આત્મનિવેદી મનુષ્યોના ધર્મોએ, હે ઉદ્ધવ, મારામાં ભક્તિ સમ્પદ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે, અન્ય કયો અર્થ અવશિષ્ટ રહે?' એમ, પ્રથમ-સ્કન્ધમાં પણ 'જેનાં, ખરે, શ્રવણમાત્રે પરમપુરુષ કૃષ્ણમાં પ્રમાનને શોકગ્રોહમર્થાપદા ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.' એમ, ગીતામાં પણ 'અક્ષબૂત પ્રસન્નાત્મા નથી રોચનો કે નથી આકાંક્ષા રાખતો, સર્વ ભૂતોમાં સમ તે મારી પરા ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે' એમ (શાસ્ત્રોમાં) ભક્તિની ઉત્પત્તિના પ્રકારે ઉક્ત છે જ. યદ્યપિ ઉત્પત્તિ પ્રકારે ઉક્ત છે તથાપિ શુદ્ધિપ્રકાર ઉક્ત નથી તેથી ભક્તિની શુદ્ધિના પ્રકારને અર્થે આચાર્યનું કથન સંભવે છે. એમ આશંકા થાય તો એ આશંકા પણ ન કરવી, શુદ્ધિનો પ્રકાર પણ તત્ત-શાસ્ત્રોમાં જ-ઉક્ત-છે. તૃતીયસ્કન્ધના પચમમાધ્યાયમાં 'હે દેવ, આપની કથાસુધાના પાને પ્રભુભક્તિએ જે વિશદશય ભક્તો વેરાગ્યસાર બોધનો પ્રતિસામ કરીને અગ્રજસા અકુણ્ડિષ્ણને જેમ પ્રાપ્ત થયા' એમ અવ શુદ્ધિનો પ્રકાર પણ ઉક્ત છે. યદ્યપિ અત્રં પુરાણાદિ શાસ્ત્રોમાં ભક્તિની ઉત્પત્તિના અને શુદ્ધિના પ્રકારે પણ ઉક્ત છે જ, તેથી જ ઉભયનો સમ્ભવ સને પણ જે પ્રકારે ભક્તિ પ્રવૃદ્ધ થાય' એમ પુનઃ પણ ભક્તિશુદ્ધિપ્રકારના કથનમાં કયો હેતુ? એમ પ્રશ્ન થાય તો સિદ્ધાન્ત. સત્ય, પૂર્વેક્ત દાનતતાદિ સાધનો મર્થોદામાર્ગીય હોવાથી તે સાધનોએ ઉત્પન્ન ભક્તિ પણ તન્માર્ગીય અર્થાત્ મર્થોદામાર્ગીય જ છે એમ અવધારવું, કારણ કે 'કાયેનું' અને કારણનું 'ઓખતીયત્વ' એ નિયમ છે. શુદ્ધિનો પ્રકાર પણ મર્થોદામાર્ગીયસાધનસાધ્યત્વે અને મુક્તિપ્રકારે મર્થોદામાર્ગીય જ, આચાર્ય તો સ્વપ્રકટિત શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિનું નિરૂપણ કરવાને અર્થે, સ્વપ્રકટિતશુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય-

ભક્તિતત્ત્વ અને મર્યાદાભક્તિતત્ત્વ વૈલક્ષણ્ય સાપિન કરેલાને અને તત્ત્વતત્ત્વ પણ વૈલક્ષણ્ય કથાને વિન્ન પ્રકારે સ્વમાર્ગીય ભક્તિને અને તદ્વદિપ્રકારસાધનોને યથા ઇત્યાદિએ નિરૂપે છે ને પ્રકારે સ્વમાર્ગીય સ્વપ્રવર્તિત સાધનોએ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિ પ્રાપ્તિ વદા થાય. ફલેન્મુખત એ વદિમાં પ્રકાર, અર્થાત્ ને સાધનોએ સ્વપ્રવર્તિત શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિ ફલેન્મુખ થાય તથા તત્પ્રકારક ઉપાય તત્પ્રકારક સાધનસમુદાય નિહ્વચ્ચતે કથાય છે એમ અર્થ.

વીજભાવે દુદે તુ સ્યાત્ ઇત્યાદિએ પૂર્વોક્ત સાધનસમુદાયોને જ કહે છે. અતઃ પીઞ્જ-શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય આચાર્યના અનુગ્રહપૂર્વક સ્વમાર્ગ પ્રકારકભગવતિ-વીજભાવે દુદે તુ સ્યાત્ વેદાનાન્તર ભગવદ્દ્વાર એ જ. પીઞ્જભાવે તેનું દાહર્થ્ય અર્થાત્ નિરન્તર તદેકપરતાએ ભગવન્માર્ગસ્થિતિ. તુ શબ્દે માર્ગ-નતરીય સાધનોનો વ્યુદાસ અવધારવો. ત્યારે ભક્તિ પ્રવૃદ્ધ-ફલેન્મુખ-થાય.

ત્યાગાચ્છવળકૃતિનાત્ ઇત્યાદિએ ભક્તિની પ્રવૃદ્ધિમાં સ્વમાર્ગીય અન્ય સાધનોને કહે છે. ત્યાગાત્ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય સાધનોથી અનિરક્ત સાધનોના ત્યાગથી. ત્યાગાચ્છવળકૃતિનાત્ ચ્છવળકૃતિનાત્ તદ્વત-તેજ પ્રકારે-શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્ધર્મના શ્રવણથી, અને તે જ પ્રકારે તદ્વતજ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્ધર્મના કીર્તનથી, અતઃ શ્રવણ અને કીર્તનના એકવદ્ધારની ભક્તિએ-સમાદાહ-સમાસ-ઉભયતુ પણ એકગતીયત્વ છે એમ સાપિન છે. ૧.

પ્રથમ પૂર્વે પીઞ્જનો દાહર્થ્યનો પ્રકાર ઉક્ત જ છે, તથાપિ કદાચિન્ પુતરવ્યાસજી અનુસાર સંગ્રહે છે, તેથી ને પ્રકારે ઇતરવ્યાસજીના અભાવે પીઞ્જદાહર્થ્ય મિલ્લ થાય તદર્થ વીજદાહર્થ્ય-પ્રકારસ્તુ ભગવદ્ધર્મનરૂપ અન્ય પ્રકારને કહે છે.

વીજદાહર્થ્યપ્રકારસ્તુ ગૃહે સ્થિત્વા સ્વધર્મતઃ ।

અવ્યાવૃત્તો ભજેત્કૃષ્ણં પૂજયા શ્રવણાદિભિઃ ॥૨૥

શ્લોકાર્થઃ--પીઞ્જદાહર્થ્ય પ્રકારે તો ગૃહમાં સ્થિતિ કરીને સ્વધર્મતઃ અવ્યાવૃત્ત (ભક્તો) પૂજાએ (અને) શ્રવણાદિએ કૃષ્ણને ભજવા. ૨.

ટીકાઃ--તુ શબ્દે એનદતિરક્ત અન્ય પ્રકારોનો વ્યુદાસ કથ્યો.

સ્વમાર્ગીય-પુષ્ટિભક્તિમાર્ગીય--ભગવદ્ધર્મન તો ગૃહમાં સ્થિતિના અભાવે સંગ્રહવત્ નથી તેથી ગૃહે સ્થિત્વા ઇત્યાદિએ પૂર્વે ગૃહસ્થિતિને કહે છે. ભગવ-

ગૃહે સ્થિતયા સ્વધર્મતઃ ધર્મનને અનુદ્વંધ ગૃહે ગૃહમાં સ્થિત્વા સ્થિતિ કરીને સ્વધર્મતઃ સ્વધર્મતઃ કૃષ્ણં કૃષ્ણને ભજેત્ ભજવા. અતઃ આ શ્લોકમાં-સ્વધર્મ પદે વૈષ્ણવમના ધર્મો વિવક્ષિત-કથવાની ઇચ્છા-નથી, પરન્તુ સ્વમાર્ગીય-પુષ્ટિભક્તિ-

૧. દેવલ વર્ણાશ્રમધર્મનો જ અત્યાગ્રહણ કરીને આસુરો પુષ્ટિભક્તિમાર્ગીય સ્વધર્મનો વિચાર કર્યો કે ભક્તિમાર્ગીય સાધક શ્રાદ્ધાદિ કાચ્ય કર્યોનો પણ અગ્રહણ કરીને બાદિર્મુખ્ય જ પ્રાપ્ત કર્યો સામાન્ય પણ શ્રવણભક્તિમાં દૈવિક ધર્મો પરધર્મ દેવાથી દેવ છે એ વિધાયની મીમાંસા શ્રામદાપ્રશુભ્યે વિષ્ણોસ્વધર્મ શ્લોકમાં કરી છે, અને તદ્વત્ત્વ વે. યા. સં. મંત્રવાદ શાસ્ત્રીએ 'પુષ્ટિમુખ' ના ચતુર્થ વર્ણના ચતુર્ધાકુમાં આપ્યો છે, તેનું અતઃ રમ્ય અનુસન્ધાન અવશ્ય કર્તવ્ય છે. રાસપ્રમ્યાગ્યાપીના યત્નયુક્ત શ્લોકમાં શ્રીમુખેષિનીછમાં તો ધર્મશાસ્ત્રો સારીરધર્મને જ સ્વધર્મ કથવા દેવાથી તેઓ અનાત્મવિદ્ અભક્ત છે અને આત્મધર્મને ના ભગવદ્ધર્મને તેઓ સ્વધર્મ કથના નથી એ સ્પષ્ટ ઉપદેશ અવિરમણીય જ છે.

માગીય-ભગવદ્ધર્મો વિવક્ષિત છે. શાથી? વર્ણુગ્રામ ધર્મેમાં સ્વયંભવો અભાવ છે તેથી. તે આ પ્રકારે:- ધર્મ દિવિધ-મે પ્રકારના-છે. એક ધર્મ શરીરપર્યવસાથી છે; દ્વિતીય ધર્મ આત્મપર્યવસાથી છે. તત્ત્વ સંસ્થાવદનથી આરંભીને યાગ્ય ત વર્ણુશ્રમના ધર્મો શરીરપર્યવસાથી જ છે. કારણ કે તત્ત્વધર્મેનું ઇન્દ્રિયોદ્ગતિના ભોગમાં જ પર્યવસાન છે, ભોગની સમાપ્તિ થયે પુનઃ 'ક્ષીણ પુણ્ય થયે મર્ત્યલોકમાં પ્રવેશ કરે છે' એ વચનથી શરીરસુખમાં જ પર્યવસાવિત છે, પરંતુ આત્માનું પરોક્ષસાધકત્વ નથી. સ્વપદ આત્મપર હોવાથી સ્વધર્મપદે આત્મપર્યવસાથી ધર્મ કથાત છે, અને તે તો ભગવદ્ધર્મ જ છે. અને તે પ્રકારે પ્રમાણુ પશુ, સૌમ્યસંસ્થામાં પ્રવેશીતું વચન છે. 'યચ્છનનો ભગવતે વિદ્યોત માનં તચ્છાંતમે પ્રતિમુલ્લસ્ય યયા મુલ્લસ્ય' એમ કિંચ, ધર્મ તત્ત્વિત્વ પ્રત્યક્ષત્વે અવિકૃત હોવાથી સ્વધર્મતઃ એ કથનથી અવિકૃત ધર્મ ઉક્ત છે. તેથી અવિકૃત ધર્મ તો ભગવદ્ધર્મ જ હોવાથી સ્વધર્મપદે ભગવદ્ધર્મ જ છે એમ સર્વ અનપચ.

અને તે સ્વધર્મ કયો? એ આશ્વિ. યાવ તો કયે છે કે અવ્યાવૃત્તો મજેત્કુળમ્ હોવાદિ. અવ્યાવૃત્ત ભગવદ્ધર્મને અનુકૂલ-પ્રતિકૂલ-સ્વાવૃત્તિથી રહિત મજેત્ અવ્યાવૃત્તો મજેત્ - કુળને કૃષ્ણને મજેત્ ભગવાન અત્ ભગવાન કુળપદે કૃષ્ણાય કુળમ્. હોવાથી આ ભગવત મને ફલરૂપ છે એમ જાણીને ભગવત કર્તવ્ય છે. પરંતુ સાધનની હુદ્દિએ નહિ એક જ ભગવત સાધનરૂપ અને ફલરૂપ પશુ કયે પ્રકારે સમ્ભવે? એમ જો પ્રશ્ન યાવ તો સાત સાક્ષાત્પુષ્ટિમાર્ગીયફલ અન્ય સાધનોએ અસાધ્ય હોવાથી પુરોષોત્તમનું ભગવત જ સાક્ષાત્પુષ્ટિમાર્ગીયફલસાધક છે. જેમ મહારાજે ધાર્યું, પશુ સુવર્ણરત્નાદિક જ છે, વપદાર્પમાત્ર પશુ તત્ત્વ જ છે. અને વળી કાશમાં સંચાલ પશુ સુવર્ણરત્નાદિક જ છે, કારણ કે મહારાજ સર્વોત્કૃષ્ટ છે અને સુવર્ણ પશુ સર્વ ધાતુની અપેક્ષા ઉત્કૃષ્ટ છે, તેમ આ ફલનું સર્વોત્કૃષ્ટત્વમાવથી સર્વોત્કૃષ્ટ જ સાધન અપેક્ષિત છે, અને સર્વોત્કૃષ્ટ સાધનના વિચાર કરતાં ભગવતથી અતિરિક્ત સર્વોત્કૃષ્ટના, અભાવ હોવાથી સર્વોત્કૃષ્ટ જ સાધન સર્વોત્કૃષ્ટ ફલ જ છે તેથી ભગવતને સાધન અને ભગવત જ ફલ એમ અનુપપત્તિ કોષ પશુ નથી.

અમે પૂજાર્ચાઘ્રષ્ણાદિભિઃ ઇત્યાદિએ ભગવાન પ્રકારને કયે છે. અંત પૂજા પદે આગમમાં-એકનાં-ઉક્ત પ્રકારે પૂજા વિવક્ષિતા નથી, કારણ કે પૂર્વ પૂજાર્ચા ઘ્રષ્ણાદિભિઃ કુળ પદે મહાનંદ ફલરૂપ પુરોષોત્તમનું ભગવત પ્રકારત્વે ઉક્ત છે. આગમમાં ઉક્ત પૂજનું પુરોષોત્તમની વિભૂતિમાં પર્યવસાન થતું હોવાથી તે આગમોક્ત પૂજા પુરોષોત્તમભગવત-પર્યવસાથી નથી, તથાપિ પુરોષોત્તમભગવતપ્રકારમાં પશુ પૂજની ગણના હોવાથી તે પૂજા શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીયા જ છે એમ જણાયું. અત એવ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીયત્વમિ-

૧. આ શ્લોક ઉપર શીશુસાધકૃત સ્વતંત્ર લેખનો શુભંભાસુરાર્પ-પ્રમ્થમ વર્ધના જ દ્વિતીયા-ક્રમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે, તેનું અવરણ મનન કર્તવ્ય છે.

૨. જોકે અમે 'લમતે સુદૃઢં મત્તિષ્' ઇત્યાદિએ અધિકારકેદરસંપત્તિપૂર્વક સાક્ષાત્પુરોષોત્તમનું ભગવત ફલ છે એમ ઉક્તિએ આધુનિક ભગવતે સાધનત્વ પ્રાપ્ત યાવ છે. તથાપિ પ્રુષ્ટિમાર્ગમાં પુરોષોત્તમ જ ભગવતીય હોવાથી, યદપિ આધુનિક ભગવતમાં એકોદિકેદરસંપત્તિ નથી તથાપિ આધુનિક ભગવત પુરોષોત્તમપર્યવસાથી જ છે તેથી આ ભગવત પશુ ફલરૂપ છે એમ જાણવાને કચ્ચ કે આ ભગવત મને ફલરૂપ છે એમ જાણીને ભગવત કર્તવ્ય છે.

નીચ્છએએ પ્રમેયપ્રકરણીય સપ્તમાધ્યાયમાં^૧ શુભગાનમાં હરિણીના ભાવને નિરૂપીને પશ્ચાત્ તર્જાયદષ્ટિ-
 ન પૂજા છે એમ કથ્યું છે, કારણ કે તત્ર 'પ્રણ્યાવસોકે વિરચિતા પૂજા કરી' એમ કથન છે. હરિણીના
 ભાવને સંગતીય ભાવપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણદર્શનસેવાકરણ ન પૂજાએ ભજન. એતર્જાવના સાપનાર્થ અથ એત-
 ન્માર્ગીય ભજનસાધન પૂજા આ છે એમ જણાવવાને પૂજ્યા. એમ કથ્યું. આ માર્ગમાં ભજન
 સેવા ન છે. અત્ર કોઈ સ્નેહરહિતસેવા પૂજા ન એમ પૂજાપદ્ધતિ વ્યાખ્યાન કરે છે તે
 વિચારક્રમ નથી. શાથી? માર્ગનો ભેદ નિયામક છે તેથી. આશયે તો સ્વપ્રકટિત શુદ્ધપુષ્ટિ-
 માર્ગીય ભક્તિની વૃદ્ધિને અર્થે ભક્તિવર્ધિનીરૂપ સાન્નિધ્ય કથ્યું છે. તત્રીય શાસ્ત્રમાં તર્જીકૃત
 શ્રીઅર્ચાર્ચરણે અર્જીકૃત-અધિકારી છે, અન્યાતોત નહિ. તેઓ આચર્યનાં શ્રીમદાપ્રભુજના-
 અનુચ્છે શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય હોવાથી: તત્રપ્રદર્શિતસેવાકરણ સ્નેહ હોવા સ્નેહરહિત હોવા પરંતુ તે
 પુરુષોત્તમપર્યવસાયો હોવાથી ભક્તિમાર્ગીય ન થાય છે, પરંતુ પૂજામાર્ગીય તો નહિ ન. ક્રિય,
 શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીયસેવાપ્રકારસદૃશ વસ્ત્રાલંકારસમર્પણરૂપ પ્રકારો તો પૂજામાં પણ દષ્ટિગોચર થાય છે
 તથાપિ તેમનું વિશૂંતિમાં પર્યવસાન હોવાથી તે પૂજામાર્ગીય ન છે, પરંતુ સાદૃશ્યમાત્રે તે ભક્તિ-
 માર્ગીય નથી. કારણ કે માર્ગનો ભેદ નિયામક છે. ક્રિય, જે માર્ગનો હોય તેણે કૃત સર્વ
 ભગવાંદર્શનિક પણ તન્માર્ગીય ન થાય છે. જેમ 'પ્રભાદથી કર્મ કરનારનું' એ શ્લોકમાં
 કર્મસાધુપચાર કૃત વિષ્ણુરમરણ કર્મમાર્ગીય ન છે. 'વેલી' જેની સ્મૃતિએ 'અને' નામોક્તિએ
 શ્લોકમાં સ્મૃત્યાદિય પણ કર્મમાર્ગીય ન છે, પરંતુ નવધાભક્તિમાં ઉત્તમ સાદૃશ્યમાત્રે ભક્તિમાર્ગીય
 નથી. એ પ્રકારે સેવાપદોગી પૂજાને કથીને ધ્યવળાદિચિં: ધ્યાદિએ તેને ઉચ્ચેગી શ્રવણાદિને
 પણ કહે છે. સેવાકરણાનંતર અવશિષ્ટ કાકમાં ઇતરના વ્યાસકૃતિના અભાવાર્થ શ્રવણ કર્તવ્ય છે. આદિ
 પદે કીર્તન સ્મરણ ચિંતન પણ કર્તવ્ય છે. ૨.

એ પ્રકારે અન્યાટતિપૂર્વક ભજનને કથીને કદાચિન મંગલકર્ષે વ્યાપ્તિના સમયમાં પણ
 હરિમાં-સર્વદુઃખહર્તામાં-ચિંતના વ્યાસકૃતિપૂર્વક ન વ્યાપ્તિ કર્તવ્યા છે. એમ વ્યાવૃત્તોપિ 'હરો
 ચિત્તમ્' ધ્યાદિએ કહે છે.

આવૃત્તોપિ હરૌ ચિત્તં શ્રવણાદૌ ચતેત્સંદા ।

તતઃ પ્રેમ તથાસક્તિર્વ્યસનં ચ યદા ભવેત્ ॥૩॥

શ્લોકાર્થઃ-આટત (મકતે) પણ હરિમાં શ્રવણાદિમાં ચિંતને સદા યતનું, તેથી પ્રેમ તથા
 આસક્તિ અને વ્યારે વ્યસન થાય (ત્યારે પ્રીતિ/આવૃદ્ધ થાય) ૩.

ટીકાઃ-વ્યાપ્તિના કંરણની અનંતર અવશિષ્ટ સમયમાં પૂર્વેન શ્રવણાદૌ શ્રવણ (શીર્તન
 રમરણ ચિંતન) ધ્યાદિમાં ચતેત્ શ્રવણવર્થ યત કરવો.

એ પ્રકારે ભક્તિમાર્ગીય ભક્તિવૃદ્ધિના સાધનને કથીને તતઃ પ્રેમ ધ્યાદિએ ભક્તિવૃદ્ધિના
 પ્રકારને કહે છે. પૂર્વ-પ્રયમ-પ્રેમ થાય છે. તતઃ સ્નેહાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. તત્તનંતર પ્રીતિગાવ
 ઉત્પન્ન થયે આસક્તિ થાય છે. ચિત્ત મંગલરત્નરૂપમાં વ્યાસકૃત અર્ચાન લગ્ન તદેકપર થાય છે.
 તતઃ પ્રીતિગાવ યથે વ્યસન થાય છે. વ્યસન એટલે ભગવન્નરૂપવ્યવિરુદ્ધે રિયતિ કરવાને પણ ચકત

૧. સ્વરૂપ સમયમાં, ન આ અધ્યાયનો, ગુર્જરાનુવાદ પણ મુખ્યસ્થિતિ પરો.

૨. છાસાસુએ અત્ર શ્રીકૃષ્ણાદિકૃત ભક્તિવૃદ્ધિનું અનુસંધાન અવશ્ય કર્તવ્ય છે. સામાન્ય
 બાહ્યાદિમાં વિષ્ણુરમરણ ન કરીએ બીએ એ પદોક્તિને પવિત્રાર શર્ત્ત ન થયો. સમજવો.

નથી તે આ પ્રકારે, 'દશમસ્કન્ધમાં 'ગીર્ણીએને, એવિન્દના દર્શનમાં પરમ આનન્દ હતો, જેમને જેનાં વિના 'ક્ષણ' પણ યુગશત જેવો હતો' એમ-એ પ્રકારે બ્યારે વ્યસન થાય છે, ત્યારે ખીજભાવ યાય છે-૩.

એ પ્રકારે વ્યસનપર્યાન્ત ખીજદાદર્શના પ્રકારને ક્યોને, અગ્રે વીજં તદુચ્યતે ધ્યાદિએ ખીજનાં દેહત્વને નિરૂપે છે.

વીજં તદુચ્યતે શાસ્ત્રે દૃઢં યન્નાપિ નશ્યતિ ।

સ્નેહાદ્રાગવિનાશઃ સ્યાદાસક્તયા સ્યાદુહારુચિઃ ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ—તે પૂર્વોક્ત-ખીજ (વ્યસનભાવાનન્તર) દૃઢ થાય છે એમ ભક્તિશાસ્ત્રમાં નિરૂપ્યું છે. (ખીજનું દાદર્શ અર્થાત) જે કોઇએ પણ નાશ પામતું નથી સ્નેહથી રાગનો વિનાશ થાય, આસક્તિએ ગૃહારુચિ થાય. ૪.

ટીકા—તત્ તે પૂર્વોક્ત વીજં ખીજ વ્યસનભાવની અનન્તર દૃઢ દૃઢ થાય છે એમ વીજં તદુચ્યતે શાસ્ત્રે, શાસ્ત્રે ભક્તિશાસ્ત્રમાં ઉચ્યતે નિરૂપાય છે એમ અર્થ.

દૃઢપણું ક્ષણ યન્નાપિ નશ્યતિ ધ્યાદિએ કહે છે. યત્ જે ખીજ કોઇપણ લૌકિકનાશકે વા અલૌકિકનાશકે પણ નાશ પામતું નથી એમ ખીજદાદર્શનું ક્ષણ યન્નાપિ નશ્યતિ, લૌકિકનાશક અર્થાત્ દુઃસપ્તાદિ, અલૌકિકનાશક કામાદિ, તેણે પણ તે પૂર્વોક્ત ખીજ નાશ પામતું નથી એમ અર્થ.

અતઃ—પર જે પ્રકારે સ્નેહાદિનયના મધ્યમાં જેણે જે પ્રકારે અપનોદન થાય છે, તે પ્રકારે તેના અપનોદનપ્રકારને વહે છે. અત્ર સ્નેહાદિની ઉત્પત્તિમાં મુખ્ય ત્રણ સ્નેહાદ્રાગવિનાશઃ સ્યાત્ અપનોદક છે—(૧) ભગવન્થી અતિરિક્ત વિષયમાં રાગ, (૨) ગૃહાસક્તિ આસક્તયા સ્યાત્ એને (૩) ભગવાન્થી વ્યતિરેકે પણ કામનિર્વાહ, તત્ર સ્નેહાદ્રાગવિનાશઃ

ગૃહારુચિઃ । સ્યાત્ ધ્યાદિએ રાગાદિનયનાં કહે એકે અપનોદકત્વને કહે છે. તત્ર પૂર્વે મયાકથમિન્દ અત્ર સ્નેહાદિની ઉત્પત્તિએ પણ ભગવદતિરિક્ત વિષયમાં રાગ થતો નથી. તદનન્તર બ્યારે આસક્તિ થાય છે, તતઃ પ્રાદભાવ થાય છે, ત્યારે ગૃહાસક્તિનો અપનોદ થાય છે. ભગવદાસક્તિએ ગૃહાસક્તિ ચોલી જાય છે. ૪.

આસક્ત્યનન્તરે ગૃહાસ્યાનામ ધ્યાદિએ ગૃહારુચિમાં હેતુરૂપને કહે છે.

ગૃહસ્થાનાં વાધકત્વમેનાત્મત્વં ચ ભાસતે ।

યદા સ્યાદ્ વ્યસનં કૃષ્ણે કૃતાર્થઃ સ્યાત્તદૈવ હિ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થઃ—ગૃહસ્થેણ વાધકત્વ અરે અનાત્મત્વ બાણે છે. બ્યારે કૃષ્ણમાં વ્યસન થાય ત્યારે જ નિશ્ચય-કૃતાર્થ થાય. ૫.

ટીકા—ગૃહે સ્થિત આર્થપુત્રાદિ, ગૃહમાં રિયતિ કરે તે ગૃહસ્થો, અર્થાત્ આર્થપુત્રાદિ તેમને સ્વસમર્થતામાવનો અભાવ હોવાથી તેમણે સહ સમન્ધ ભાવેના ગૃહસ્થાનાં વાધકત્વમ્, વિધાતક છે એમ સૂત્રિએ તેઓમાં અરુચિ થાય જ છે, તેથી વાધકત્વ ભાસતે એમ કથ્યું.

‘યંચપિ ભાર્યાપુત્રાદિ ભાવબાધક છે એમ કહેયું.’ તથાપિ ‘અરે પુત્રોના કામોર્થ પુત્રો પ્રિય
 નથી, પરંતુ આત્માનો કામોર્થ પુત્રો પ્રિય થાય છે.’ એ દ્યુતિએ
 અનાત્મત્વં ચ માસતે. તે પુત્રાદિમાં આત્મસમ્બન્ધિત્વે પ્રિયત્વની પણ સ્ફુર્તિએ — સર્વાત્માંએ
 આધારવતી સ્ફુર્તિ, યથે નદિ એમ આશરૂના નિરાસાર્ય, તે ભાર્યાપુત્રા-
 દિમાં તાદૃશ ભગવદ્ભક્ત બક્તને આત્મસમ્બન્ધિત્વસ્ફુર્તિના અભાવે જેમ સર્વાત્માંએ પ્રિયત્વનો
 અભાવ તે પ્રકારે અનાત્મત્વં ચ માસતે પ્રત્યાદિએ કહે છે. પેતાની ભગવદ્ભક્તિએ નિરૂપાધિ
 સ્નેહારપદને—નિરૂપાધિ સ્નેહના ભાગનારે—ભગવાનમાં જ આત્મત્વ સ્ફુરે છે, પરંતુ સ્વ આત્મામાં
 આત્મત્વ સ્ફુરતું નથી. એના ભગવદ્ભક્તિમાં જ તે ભક્તને આત્મસમ્બન્ધિત્વ માસે છે, પરંતુ
 સ્વાત્મસમ્બન્ધીઓમાં આત્મસમ્બન્ધિત્વ બાસતું નથી એમ અર્થ. તે ભાર્યાપુત્રાદિમાં આત્મસમ્બન્ધિ-
 ત્વનો ભાગનો અભાવ હોવાથી તેઓ આધારત્વ જ માસે છે, પરંતુ સ્વાત્મીયકત્વ સ્ફુરતું નથી
 એમ બાધુવધાને વાધકત્વમનાત્મત્વમ એમ કહેયું. આ પ્રકારે શ્લોકરચિમાં હેતુકય કહેયું.

‘એ પ્રકારે તાદૃશ ભક્તિ શ્લોકરચિમાં હેતુકય કથીને તેની જ સ્નેહરહિતી પરાકાષ્ટાને ચદા
 સ્વાત્ પ્રત્યાદિએ કહે છે. ચદા જ કાલમાં કૃષ્ણે, દ્વિતીયમાં કૃષ્ણમાં
 ચદા સ્વાદ વ્યસન વ્યસન સ્વાત્ યય. ભગવનના દર્શનાદિ યતિરેક તત્સમ્બન્ધિત્યતિરેક
 કૃષ્ણે કૃતાર્થઃ સિધિતિની અશક્તિ એ વ્યસન તે ત્યારે થયે અર્થાત્ તાદૃશ ભાવ
 સ્વાત્તદૈવ દિ. ત્યારે યાય ત્યારે જ કૃતાર્થ થાય, કૃત છે અથ જેણે તાદૃશ યાય.
 અર્થ અજ ભક્તિભાર્યાપિસાક્ષાદ્ભગવત્સમ્બન્ધ દર્શનમાં છે. તે અર્થ
 સ્વમાં કૃત યાય અર્થાત્ સમ્પાદિત થાય છે. ત્યારે કૃત છે પૂર્વોક્તિસ્વરૂપ અર્થ જેણે, અર્થાત્
 ભગવાને તે ભક્તને, તેનું દાન કયું છે. એતદ્દલનથી અતિરિક્ત દેખતું દાન યુક્ત નથી એમ
 શાપનાર્થ દિ પદે કહેયું પ.

‘એ પ્રકારે તે વ્યસનવન ભક્તની ચેત્યતાના ભાવતું અને તેના ફલતું નિરૂપણ કરીને
 તાદૃશસ્વાપિ પ્રત્યાદિએ તે ભક્તની અધિમ વ્યવસ્થાને કહે છે.

તાદૃશસ્વાપિ સતતં ગેહસ્થાનં વિનાશકમ્ ।

ત્યાગં કૃત્વા યતેદ્યસ્તુ તદર્થાર્થેકમાનસઃ ॥ ૬ ॥

લભતે સુદૃઢાં ભક્તિઃ સર્વતોષ્યધિકાં પરામ્ ।

ત્યાગે વાધિકમૂયસ્ત્વં દુઃસંસર્ગોત્તયાન્નતઃ ॥ ૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—તાદૃશ ભાવયુક્ત ભક્તને પણ સતત ગેહસ્થાન વિનાશક છે. ત્યાગ કરીને તેણે
 તો યત્ન કરવો. તદર્થાર્થેકમાનસ તે ભક્ત સદૃઢ સર્વતોષ્યધિક, પણ ભક્તને પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાગમાં
 દુઃસંસર્ગથી તથા અન્નતઃ, બાધકમૂયસ્ત્વ છે. ૬-૭

‘યથાપિ મિ. તેલીવાલા વિનાશનું મુદ્રિત કરતાં દિશે છે, તથાપિ શ્રીગોકુલનાથે તે વિનાશકને
 પાદનો અન્નપાત્ર કરે છે.

ટીકા:-તાદશસ્વાયિ તાદશ ભાવે યુક્ત બહતને પશુ સતત નિરન્તર. ગૌહસ્થાનં
 શુદ્ધમાં સ્થિતિ તાદશભાવના અને સત્સર્જના અભાવથી વિનાશક
 તાદશસ્વાયિ સતત તે બાવની, વિધાતક છે એમ અર્થ. જે જેને વિધાતક તે તેની
 ગૌહસ્થાનં વિનાશકમ્ સમિધિમાં સ્થિતિ કરી શકતો નથી. અત એવ દ્વ્યપ્રકારીયમાં
 'યદ્યમ્યુક્તાશ્ચ' પદ્યમાં મનરત્નરૂપ સ્થામિનીછાએએ નિરુપિત છે
 કે 'યદ્દિ યત્રભૂતિ-આરથી-સ્વત્પાદતલે. આપના ચરણતમને અસ્માક્મ અમે સર્વ' કથો
 તત્રભૂતિ-ત્યારથી-અન્યસ્તમક્ષે, અન્યમ્મક્ષ સ્થાતું સ્થિતિ કરવાને ન પારવામઃ, અમે શકત
 નથી. તે જ પદ્યનું આચાર્યચરણે વિવરણ કર્યું કે જેમ દેહાભિમાની, વ્યાધ દેહવિધાતક, હોવાથી
 તેની સમિધિમાં સ્થિતિ કરવાને શકત નથી' એમ અનઃ તાદશસ્ય એમ કથ્યું.
 અતઃ પર, પૂર્વોક્ત ભાવે યુક્ત બહતની શુદ્ધિસ્થિતિ બાવવિધ તક હોવાથી તત્ર શુદ્ધમાં સ્થિતિ
 કરવાને અશકિતએ તે શુદ્ધનો ત્યાગ જ કરે છે તેથી ત્યાગે કૃત્વા

ત્યાગે કૃત્વા શુદ્ધનો ત્યાગ કરીને-એમ કથ્યું.
 તે બહતનાં શુદ્ધત્યાગની અનન્તર તેની સ્થિતિનો પ્રકાર ચત્તેચસ્તુ ઇત્યાદિએ કહે છે.
 ચત્તેચસ્તુ ત્યાગની અનન્તર તે બહતને યત્ર જ કરવો. પરન્તુ પ્રકારાન્તરે સ્થિતિ

તદર્થાર્થિકમાનસઃ ઇત્યાદિએ તેના યત્નના વિષયને કહે છે. તાદશ બહતનો યદ્વિપયક ભાવ
 તે વિષય ભગવાન જ યાચ છે તેથી તે ભગવાન જ અર્થ સ્વ
 તદર્થાર્થિકમાનસઃ અસૌ અર્થશ્ચ એમ કર્મધાર્થસમાયે તદર્થ ભગવાન તેને અર્થે અર્થાત
 લભતે સુદૃઢાં ભક્તિ ભગવદર્થ જ કેવલ માનસ અર્થાત મન છે એવુ તાદશ યદને સુદૃઢાં
 ભક્તિ લભતે, સુદૃઢ બહિતને પ્રાપ્ત કરે છે. પૂર્વ તે બહતની વ્યસન-
 મર્થન્ત સંબોધનો બહિતને કથીને પશુ પુનઃ તદર્થાર્થિકમાનસઃ એમ કથીને પશુ સુદૃઢ બહિતને
 પ્રાપ્ત કરે છે એમ જ કથ્યું તેના આ આશય છે. તેથી પશુ સુદૃઢ સર્વાભિમાવરૂપા અર્થાત
 સાક્ષાત સ્વરૂપાભવાવિદ્યા બહિતને પ્રાપ્ત કરે છે એમ તે ભક્તિના લાભના કથને તાદશના પૂર્વોક્ત
 અતિવિગાદભાવે વિદ્યમાન દેહના અપયમની અનન્તર લીઝૌષયિક અસૌકિક દેહને પ્રાપ્ત કરીને સાક્ષાત
 સ્વરૂપસમ્યગ્ની દેહને પ્રાપ્ત કરે છે એમ અર્થ.

સર્વતોપ્યધિકામ ઇત્યાદિએ સ્વરૂપે બહિતના સ્વરૂપને કહે છે. સર્વતઃ સર્વતઃ
 અર્થાત યતુરિધ-સારૂપ્ય સાધુભ્ય સાધોક્ય અને સામીપ્ય-મોક્ષની
 સર્વતોપ્યધિકામ અપેક્ષાએ પણ અધિકામ્ અધિક
 પરમ્ પરમ્ અર્થાત અગણિતનન્દપુરુષોત્તમપર્થવસાવિની. એ પ્રકારે પૂર્વોક્ત 'ભક્તિશુદ્ધિનુ'
 પર્થવસાન અને સ્વ કથીને પુનઃ ત્યાગમાં બાધકભૂતરત્વના કથનનો આ
 ત્યાગે વાધકમ્યસ્ત્વમ્ આશય છે. ક્ષદ્યિનુ કોષ્ઠે ભક્તિભાગોતુસારી પૂર્વોક્ત ત્યાગના સ્વરૂપને
 ન ભક્ષિને 'દુ' પશુ શુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને ભક્તિની શુદ્ધિને સાધીશ
 એમ વિચારીને જે શુદ્ધિને ત્યાગવાને ઇચ્છે તે ત્યાગે વાધકમ્યસ્ત્વ ઇત્યાદિએ તેના તત્ર

૧. તાદશસ્વાયિ યદ્વિપયકો ભાવઃ સ ભગવાનેવ ભવતીતિ । સ દ્વાયઃ । એ વાક્યમાં સ્થિતિ
 અર્થે વાક્યસમૂર્ણત્વયોતક નથી, પરન્તુ હેતુવાચક છે.

૨. પૂર્વોક્તપ્રકારત્યાગીનો તે 'દેહં યન્નાપિ નશ્યતિ' ઇત્યાદિએ બાધકભાવ ઉપપાદિત જ છે એથી
 પૂર્વોક્ત ત્ય જ અત્ર વિવંસિત નથી. તેથી પુનઃ ત્યાગમાં બાધકભૂતરત્વ ને કથાય છે તે - 'ક્ષદ્યિનુ કોષ્ઠ'
 એમ વર્ધમાણત્યાગમાં જ બાધકભૂતરત્વ છે.

પ્રિયેષ્વરને કહે છે. તો દશતા ત્યાગમાં શુદ્ધાદિના ત્યાગે ભક્તિવૃદ્ધિના સાધનમાં આધિક્યસ્વરૂપ-આધિક્ય-બાહ્ય-હોવાથી ક્ષત સિદ્ધ થતું નથી.

દુઃસંસર્ગાન્ ઇત્યાદિએ આધિક્યને જ કહે છે. દુઃસંસર્ગ પોતાને પૂર્વોક્ત ત્યાગનાં હેતુભૂત ભાવનો અભવ હેવાથી સર્વાભિએ અિત. ભગવદેકપર ન હોવાથી દુઃસંસર્ગાન્તિયાદ્યતઃ ચિત્તાના આગમ્યથી દુઃસર્ગને અને ભગવદ્ભાવાભાવનાને લોકિકોનો સર્જ સમ્ભવે છે તેથી તેનું આધિક્ય સ્પષ્ટ જ છે. અને વધી તેને પૂર્વસિદ્ધ શુદ્ધાદિના બુદ્ધિપૂર્વક ત્યાગને અભાવ હોવાથી શરીરના નિર્વાહને અર્થે યત કુત્રચિન્ અન્નના ભક્ષણે તે અન્ન ભગવાનના અસંમર્ષણે જનિત દોષથી યુક્ત હોવાથી તદ્દત્તના અસમર્પિત અન્નના ભક્ષણે પોતાને પણ આદિબુદ્ધિદોષ સંભવે છે. યદપિ એતાદશને પણ ઇન્દ્રિયનિગ્રહના અભાવરૂપ આધિક્ય દોષો સમ્ભવે છે, તથાપિ દુઃસર્જ અને અનદોષ એ ઉભય અતિપ્રમલ હોવાથી ઉભયની જ ગણના કરી છે. ૭.

એમ સતે તાદશ ભક્તે દોષાભાવપૂર્વક કહે પ્રકારે કાલનો નિર્વાહ કરવો એ આશક્ષીમાં અતઃ સ્થેયમ ઇત્યાદિ કહે છે.

અતઃ સ્થેયં હરિસ્થાને તદીયૈઃ સહ તત્પરૈઃ ।

અદૂરે વિપ્રકર્ષે વા યથા ચિત્તં ન દૂષ્યતિ ॥૮॥

શ્લોકાર્થઃ-અતઃ તત્પરૈઃ તદીયોએ સહ હરિસ્થાનમાં અદૂરે વા વિપ્રકર્ષ (સ્થાનમાં) રહેવું, જે પ્રકારે ચિત્ત ન દૂષાય. ૮.

ટીકાઃ-તેથી પૂર્વોક્ત પ્રકારે સ્થિતિમાં રહેવાની સંભાવના છે અતઃ તેથી દોષના અભાવ પૂર્વક કાલનો નિર્વાહને અર્થે હરિસ્થાને પોતે ભક્તિમાંગીય હોવાથી અતઃ સ્થેયં હરિસ્થાને. ભક્તિમાંગીય સેવાપ્રકારથી યુક્ત ભગવત્થાનમાં શ્રીગોવર્ધનાદિમાં રહેવું.

તદીયૈઃ સહ તત્પરૈઃ ઇત્યાદિએ તત્ર ભગવત્થાનમાં પણ સ્થિતિના પ્રકારને કહે છે. તદીયૈઃ ભગવદીયોએ સહ સહ સ્થિતિ કરવી. તેમાં પણ તત્પરૈઃ તદીયૈઃ સહ તત્પરૈઃ ભગવત્સ્વરૂપમાં ભગવત્સેવામાં ભગવદ્ભક્તના મનબાહિમાં પરાયણ ભગવદીયોએ સહ. એતત્પ્રકાર સ્થિતિના અભાવે તત્ર ભગવત્થાનમાં પણ દુઃસર્જ પૂર્વસિદ્ધ બુદ્ધિના નાશનો સંભવ હોવાથી, યતનવૃં વૈયથ્ય જ થાય તેથી પૂર્વોક્તપ્રકારે સ્થિતિ કરવી એમ જણાવ્યું.

નિરત્તર તત્પ્રકારિકા સ્થિતિના અસમ્ભવમાં ચિત્તદોષના અભાવાર્થ, અદૂરે, વિપ્રકર્ષે, વા ઇત્યાદિએ પ્રકારાન્તરે પણ સ્થિતિના પ્રકારને કહે છે. અદૂરે પૂર્વોક્ત અદૂરે વિપ્રકર્ષે વા સ્થાનથી સ્વસ્થ અન્તરાયે, અથવા, વિપ્રકર્ષે તેથી પણ કોઈક દૂર સ્થાનમાં સ્થિતિ કરવી. ભગવત્પરાયણ તદીયોએ સહ એમ સ્થિતિના પ્રકારને કહીને પણ પુનઃ અદૂર વા વિપ્રકર્ષ સ્થાનમાં એમ જે કથ્યું તેનો આશય છે. અતિનિકટ સ્થિતિમાં-અતિપરિચયથી અવગા એ ન્યારે કદચિન્ ભગવદ્ભક્તની અવગા પણ સમ્ભવે છે, તેના અભાવને અર્થે અદૂરે વિપ્રકર્ષે વા એમ કથ્યું. તત્ર પણ એ પ્રકારે પણ સ્થિતિ કરીને તદીયભક્તોએ સહ સર્જ તો કાર્ય જ. તથાપિ નહિ એમ ઉક્ત છે.

એ રીતિએ પ્રકારને રિયતિપ્રકારને કથીને પણ યથા ચિત્તં ન દુષ્યતિ પ્રત્યાદિએ રિયતિપ્રકારના નિર્ગતિત પ્રકારે અથવા સ્વમનોભિવ્રપિત પ્રકારે યથા ચિત્તં ન દુષ્યતિ । અને જે પ્રકારે ભગવદ્વાદિર્બુધ્ધિએ ચિત્તં ન દુષાય તે પ્રકારે રિયતિ કરવી પરંતુ પ્રકારાન્તરે નહિ એમ અર્થ છે. એ રીતિએ ભક્તિશક્તિના પ્રકારને કથીને શક્તિની પરમશક્તિને કથીને તત્સાધ્ય ફલ પણ કથ્યું. ૮.

તદનન્તરે ભક્તિશક્તિના પ્રકારને કથીને શક્તિની પરમશક્તિને કથીને શુદ્ધપુટિસાધનપ્રકારને ન લખ્યતાં 'શુદ્ધને ત્વજીને શક્તિને સાધીશ' એ વિચારે પ્રવૃત્ત બંધનની બાધસમ્ભાવનાના નિરાકરણપૂર્વક ફલસિદ્ધ્યર્થે રિયતિપ્રકારને કથીને સેવાયાં વા કથાયાં વા ઇત્યાદિએ શુદ્ધપુટિમાર્ગીય ધર્મલક્ષ્યમાં આસક્ત ભક્તોને પણ એત-માર્ગીય ફલની સિદ્ધિ થાય છે એમ જણાવે છે.

સેવાયાં વા કથાયાં વા યસ્યાસક્તિર્દૃઢા ભવેત્ ।

યાવજ્જીવં તસ્ય નાશો ન કાપીતિ મતિર્મમ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થ—સેવામાં વા કથામાં જેની આસક્તિ યાવજ્જીવ દૃઢ હોય તેના નાશ કોઈ પણ દેશકાલમાં થતો નથી એમ મારી મતિ છે. ૯.

ટીકા—સેવાયાં શુદ્ધપુટિમાર્ગીયાર્થે પ્રકૃતિપ્રકારસેવામાં, વાઅથવા કથાયાં તેના અવચિદ્ધ સમયમાં ત-માર્ગીયક્ષીલાની કથામાં યદ્ય જેની આસક્તિર્દૃઢા ચિત્તબ્યાસર્પૂર્વક આમદ યાદ-લીલં મયેત્ યાવજ્જીવ હોય તસ્ય તેના કયાપિ કાલ પણ દેશકાલભેદે પણ નાશ નાશ ન ભવેત્ યત્રો નથી, તે બાવ તેના ફલસાધક થાય છે.

અથવા, સેવા અને કથા એમ ઉપયુગ્નં ત્રિકરણે કથન હોવાથી ભગવદ્વિદ્યાએ કોઈની સેવામાં જ દૃઢાસક્તિ થાય છે, પરંતુ તે આસક્તિ યાવજ્જીવ અપેક્ષિત છે, પરંતુ યદિચિચ્ચ કાલ નહિ. તસ્ય પદ્યથી ભગવદ્વિદ્યાએ સેવાસક્તનો અને કથાસક્તનો કોઈ પણ સ્થલમાં નાશ થતો નથી. ત-માર્ગીયફલની પ્રાપ્તિમાં અન્તરાય થતો નથી, એમ મમ મતિઃ મહાય મતિ છે, તેથી સ્વ-મતમાં ફલચિન્મયના અભાવમાં હેતુત્વકથને ફલની પ્રાપ્તિમાં નિઃસંદિગ્ધત્વ કથ્યું. ૯.

એ પ્રકારે પૂરેકા શ્લોકમાં સેવાસક્તના અને કથાસક્તના ફલને કથીને કદાચિન્ન કેષ સેવા-સક્ત કથાસક્ત બંધનમાં દર્શન કરીને સ્વયં પણ આસક્તિત્યતિરેકે ઉત્સાદમાત્રે સેવા કરવાને મ્મંજી તેને બાધ સમ્ભવે છે તત્ર વાધસમ્ભાવનાયાં તુ ઇત્યાદિએ બાધના સ્વરૂપને અને તન્નિવારણ-પ્રકારને કથે છે.

વાધસમ્ભાવનાયાં તુ નૈકાન્તે વાસ ઇપ્યતે ।

હરિસ્તુ સર્વતો રક્ષાં કરિણ્યાતિ ન સંશયઃ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ—બાધના સમ્ભાવનામાં તો એકાન્તમાં વાસ ઇષ્ટ નથી, હરિ તો સર્વતઃ રક્ષા કરશે, સંશય નથી. ૧૦.

ટીકા—બાધના સમ્ભવમાં પ્રકારાન્તરે બાધાભાવનો વ્યુદાસ તુલ્યકે ઉક્ત છે. સેવાકરણમાં દૃઢાસક્તિના અભાવથી ઉદ્ભવે વા ભોગાસક્તિએ બાધાનો સગભવ સને વાધસમ્ભાવનાયાં તુ પોતાને સેવાના અકરણમાં આસક્તિએ જનિત જ્ઞાનિએ 'મારાથી સેવા નૈકાન્તે વાસ ઇપ્યતે । થતી નથી' એ વિચારે 'શુદ્ધને ત્વજીને એકાન્તમાં ભગવત્પ્રામર્યશુદ્ધિ મારે કર્તવ્ય છે' એ બુદ્ધિએ જે એકાન્તમાં રિયતિ કરવાને મ્મંજી તો તાદશ બંધનને પણ સેવાના ત્યાગપૂર્વક એકાન્તરિયતિ અનુચિત છે એમ નૈકાન્તે વાસ ઇપ્યતે પ્રત્યાદિએ શુદ્ધત્યાગના ત્રિવેધને કથે છે કે સેવાને ત્વજીને તેને એકાન્તવાસ ઇષ્ટ નથી સેવાકૃતિ જ ઇષ્ટ છે.